

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДКОЛЕГІЯ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
СЕРІЇ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»**

Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

**РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ
ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ
(1918–1991 рр.) :
історія, структура, функції**

**Матеріали круглого столу
19 грудня 2013 р., м. Київ**

Київ – 2014

УДК: 316.4.063.7:316.485.26 (477) «1929/1991»

Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.

Редакційна колегія:

В. А. Смолій, В. М. Литвин (*співголови*), Г. В. Боряк,
Я. В. Верменич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький,
В. І. Марочко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 26.06.2014 р.)*

У науковому збірнику друкуються матеріали круглого столу «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції». Висвітлюються актуальні проблеми щодо участі органів державної безпеки у формуванні системи державного терору, проведенні масових репресивних акцій, підготовки кадрового складу, участі у реабілітаційному процесі.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-02-7274-3

© Інститут історії України НАН України, 2014

© Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2014

ЗМІСТ

Бажан О., Подкур Р. Передмова	7

I. СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СПЕЦСЛУЖБИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Кульчицький С. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.)	17

Ефіменко Г. ВУЧК у системі відносин між УСРР та РСФРР у 1919 р.	70

Подкур Р. «ВУЧК рассказировать...»: до історії боротьби Ф. Дзержинського із самостійністю» ВУЧК	83

II. СТРУКТУРА ТА КАДРОВИЙ СКЛАД ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920–1940 рр.

Золотарьов В. Харківська губерньська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад	107

Окіпнюк В. Реформа каральних органів УСРР (1930–1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки	134

Вронська Т., Ляковська С. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1920-х – на початку 1940-х рр.	156

Шевцова Н. Кадровые изменения в НКВД Крымской АССР в 1939-1940 гг.	197

III. ОРГАНИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

Романець Н. Репресивні заходи ДПУ УСРР проти «колишніх куркулів» (1931–1936 рр.)	205

Шуйський І. Застосування органами державної безпеки УРСР методів морального та фізичного впливу на підслідних у період «Великого терору» в Україні	218

IV. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКВИ

Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...»: релігійний напрямок діяльності органів державної безпеки в Україні (1920–1930-ті рр.)	229

Бабенко Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент	248

Тригуб О. Діяльність ДПУ та НКВС РСФРР на розкол РПЦ у Кримській АСРР (1922–1923 рр.)	300

V. ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ У РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»

Бажан О. Реформування органів держбезпеки УРСР у 1950 – першій половині 1960-х рр.	312

Омельчук Д. Органи державної безпеки у процесі реабілітації репресованих громадян у другій половині 1950-ті рр. (на матеріалах Криму)	333

VI. ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ СПЕЦСЛУЖБИ В ОСОБАХ

Тепляков А. Олицетворение «чекизма»: к исторической оценке М. И. Лациса	347

Шаповал Ю. Всеволод Балицький: доля спецслужби крізь долю її керівника	378

VII. ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Рубан В. Політико-економічне життя подільського села 1920–1930-х рр. крізь призму документів органів державної безпеки	423

Ченцов В., Архірейський Д. Оперативні матеріали органів державної безпеки 1920–1930-х рр. як джерело до історії реабілітації жертв політичних репресій	440

Горбуров К. Польська освіта в УСРР за документами органів державної безпеки: від інституалізації до ліквідації (1920–1930-ті рр.)	458

CONTENT

Bazhan O., Podkur R. Introduction	7

I. THE FORMATION OF THE COMMUNIST SECRET SERVICE IN THE SOVIET UKRAINE

Kulchitskii S. Vertical state security system of the dictatorship of the Bolshevik leaders (1917–1938)	17
Efimenko G. VUChK in the system of relations between the USRR and the RSFRR in 1919	70
Podkur R. «VUChK raskassirovat...»: the history of the struggle with F. Dzerzhinsky «samostiynisty» VUChK	83

II. THE STRUCTURE AND STAFFING OF THE STATE SECURITY OF THE SOVIET UKRAINE IN 1920–1940 YEARS

Zolotarev V. Kharkov provincial Extraordinary Commission in autumn 1921: the structure, activity, personnel	107
Okipniuk V. Reform of the punitive organs of the Ukrainian SSR (1930–34's.): causes, conditions, legal content, consequences	134
Vronskaya T., Lyaskovska S. Features training of state security of Ukraine in the 1920s – early 1940s	156
Shevtsova N. Personnel changes in the NKVD Crimean ASSR in 1939–1940	197

III. ORGANS OF STATE SECURITY IN THE CONDITIONS OF THE STALIN DICTATORSHI

Romanets N. Repressive measures of the GPU USSR against the «former kulaks» in 1931–1933	205
Shuyskiy I. Application state security organs of UkSSR to untried methods of psychological and physical effects during the «Great Terror» in Ukraine	218

IV. ACTIVITIES BODIES OF STATE SECURITY THE ELIMINATION OF THE CHURCH

- Kiridon A.** «...The collapse of church policy should lead VCheka...»: religious activity of public safety in Ukraine (1920–1930) 229
- Babenko L.** Technology struggle with the Church
1920 – early 1950s): «Cheka» segment 248
- Trygub O.** Activities of GPU and NKVD to schism ROC
in the Crimean ASRR (1922–1923) 300

V. FUNCTIONING STATE SECURITY ORGANS IN THE «KHRUSHCHEV THAW»

- Bazhan O.** Reforming the security organs of the Ukrainian SSR
in 1950 and the first half of the 1960s 312
- Omelchuk D.** The peculiarities of rehabilitation of repressed citizens in
Crimea at the second half of 1950th (On materials of the Krim) ... 333

VI. HISTORY OF THE SOVIET SECRET SERVICE IN THE PEOPLE

- Teplyakov O.** Impersonation «chekism»:
a historical assessment of M. I. Latsis 347
- Shapoval Yu.** Vsevolod Balitsky: the fate of the security services
through the fate of its leader 378

VII. DOCUMENTS BODIES OF STATE OF THE SECURITY AS A SOURCE TO THE HISTORY OF UKRAINE

- Ruban V.** Political and economic life Podolsky village 1920–1930th
through the prism of state security documents 423
- Chentsov V., Arhiretsky D.** Operational materials Soviet
state security 1920–1930-ies. as a source
of stories rehabilitation of victims of political repression 400
- Gorburov K.** Polish education in the USSR for the documents
of public safety: from institutionalization
to liquidation (1920–1930-ies) 458

ПЕРЕДМОВА

Упродовж тривалого часу всевладність і таємничість структур, покликаних забезпечувати безпеку держави, сприймалася на пострадянському просторі як аксіома не лише громадськості, а й науковою спільнотою. Наслідком таких уявлень та переконань стали видані книги, статті, в яких, нехтуючи науковою критикою, публікувалися скороспішні судження, засновані на окремих спогадах, чутках і припущеннях. Іноді трапляються випадки, коли для формування необхідної громадської думки, спецслужби ледь піднімали завісу таємничості, надаючи дозовану інформацію. Як результат з'являлися праці на документальній основі, присвячені окремим операціям спецслужб або долі «бійців невидимого фронту».

Героїко-патріотична тональність публікацій про «чекістів» як найкраще допомагала утвердженню серед пересічних громадян СРСР стійкого міфу про «невсипущість, пильність» радянських спецслужб, що викривали і знищували «контрреволюціонерів», «ворогів народу», «шпигунів», «терористів». Започатковані у сталінську епоху стереотипи на кшталт «народ, партія і чекісти – одне ціле», «бути співробітником органів держбезпеки означає мати особисту довіру народу СРСР» старанно підживлювалися працівниками агітпропу протягом наступних десятиліть радянської історії. Посилено в радянську добу насаджувалася

міфологема про Ф. Е. Дзержинського – організатора й першого керівника більшовицької таємної поліції. Чесноти «залізного Фелікса» – справедливість, скромність, людяність, нещадність до ворогів – пропитувалися не лише у чекістському середовищі, але й через засоби масової інформації та численні кінофільми. Тож не дивно, що у спеціальних виданнях та художніх творах образи співробітників держбезпеки зображувалися за «лекалом» Ф.Дзержинського.

Діяльність органів державної безпеки у вітчизняній історіографії відносяться до «маловивчених». Тривалий час функціонування радянських спецслужб було предметом зацікавлень вузького кола істориків, оскільки вивчати подібну тематику в СРСР було вкрай важко.

Спочатку джерелами для досліджень стали твори перших керівників ВЧК–ВУЧК М. Антипова, М. Лаціса, С. Дукельського та ін.¹ У 1920-х – початку 1950-х рр. було опубліковано декілька збірників документів та мемуарів, де розкривалися окремі операції комуністичної таємної поліції². Саме на основі цих джерел, окремих документів із відкритих фондів державних обласних архівів, статей чекістів у періодичній пресі, опублікованих виступів лідерів РКП(б)–ВКП(б) вчені протягом радянської доби досліджували наступні проблеми:

- діяльність лідерів російського більшовизму і В. Леніна³ зокрема, у формуванні та діяльності органів державної безпеки.

¹ *Антипов Н.К.* Очерки из деятельности Петроградской чрезвычайной комиссии // Петроградская правда. – 1, 3–5, 7, 12, 22 января. – 1919; *Лацис М.* Два года борьбы на внутреннем фронте. – М., 1920. – 115 с.; *Его же.* Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. – М.: Госиздат. 1921. – 96 с.; *Его же.* Тов. Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. – 1926. – № 9(56). – С. 81–97; *Дукельський С.* ЧК–ДПУ // Укр. істор. журн. – 1991. – № 1. – С. 25–36; № 3. – С. 16–25; *Його ж.* ЧК на Україні. – Торонто, 1989. – 150 с.

² *Малицкий А.* ЧеКа и ГПУ. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 50 с.; Красная книга ВЧК. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – Т. 1. – 415 с.; Т. 2. – 540 с.; Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917–1921 гг. – М.: Госполитиздат, 1958. – 511 с. та ін.

³ В. И. Ленин и ВЧК. (1917–1922). – М.: Политиздат, 1975. – 680 с.

- У цьому контексті провідною науково-дослідницькою темою стало «партійне керівництво органами державної безпеки»⁴;
- окремі операції ВЧК–ГПУ–ОГПУ по придушенню «проявів контрреволюції», розкриття «антирадянських змов та за-колотів»;
 - героїзм та самовідданість співробітників державної безпеки у період громадянської, Великої Вітчизняної воєн, боротьби із «фашистськими поплічниками» у повоєнний період, аген-турою західних розвідок;
 - вимушена жорстокість у відповідь на діяльність «контрре-волюційних», «куркульських», «націоналістичних» та «анти-радянських організацій»⁵.

Лібералізація політичного курсу у СРСР середини 1980-х рр. кардинально змінила уявлення дослідників і громадськості про діяльність органів державної безпеки радянської доби. Опублі-ковані наприкінці 1980-х рр. художні твори А. Рибакіна «Дети Арбата», О. Бека «Новое назначение», М. Дудінцева «Белые одеж-ды», О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», «В круге первом» роз-крили нові сторінки діяльності чекістів. Белетризовані факти політичних репресій 1930-х – 1950-х рр. стали визначальними у читачькому ажіотажі.

Наслідком «архівної революції» наприкінці 1980-х – почат-ку 1990-х рр. стала публікація численних збірників документів, присвячених радянському періоду. Виявлені документи про ді-яльність органів державної безпеки спочатку публікувалися у контексті формування та функціонування сталінської дикта-

⁴ *Голіченко В.* Боротьба за додержання соціалістичної законності чекістсь-кими органами України // Радянське право. – 1963. – № 6. – С. 13–20; *Його ж.* Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріа-лах України. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 183 с.; *Його ж.* Вар-тові революції. – К.: Політвидав України, 1966. – 163 с. та ін.

⁵ *Бычков Л.* ВЧК в годы гражданской войны. – М.: Воениздат, 1940. – 80 с.; *Корнатовский Н.А.* Заговор против социалистической Родины (осень 1919 г.) в Петрограде // Красная летопись. – 1937. – № 3. – С. 10–18; *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2-х кн. – М.: Политиздат, 1986. – Кн. 1. – 333 с.; Кн. 2. – 397 с.; *Софинов П.Г.* Очерки истории ВЧК. – М.: Госполитиздат, 1960. – 248 та ін.

тури, проведення суцільної колективізації, індустріалізації, масових репресивних акцій⁶. Однак, виявлений і розсекречений документальний корпус документів ВЧК–КГБ виявився настільки масштабним, що почалася публікація багатотомних науково-документальних збірників інформаційно-аналітичних зведень ВЧК–ОГПУ. Вже хрестоматійними стали багатотомні збірники документів «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. (1918–1939): Документы и материалы», «Совершенно секретно. Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)»⁷.

Окремо слід згадати значну пошукову і публікаторську діяльність Міжнародного фонду «Демократія» заснованого відомим політиком Олександром Яковлевим. У документальній серії «Россия. XX век» опублікував декілька документальних збірників під назвою «Лубянка». Автори-упорядники подали різнопланову картину створення та діяльності органів державної безпеки Радянської Росії та СРСР у 1917–1991 рр. Опубліковані документи розкрили структуру, організаційні зміни в органах ВЧК–КГБ, їх участь у політико-економічних та соціальних процесах, становленні системи державного терору в СРСР⁸.

⁶ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сб. док. / Сост.: В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 1996. – 423 с.; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Док. и матер.: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999 – 2006. – Т. 1. – 879 с.; Т. 2. – 927 с.; Т. 3. – 1008 с.; Т. 4. – 1056 с.; Т. 5. – Кн. 1. – 648 с., Кн. 2. – 704 с. та ін.

⁷ Йдеться про публікацію щомісячних інформаційних оглядів ОДПУ СРСР для вищого партійно-радянського керівництва СРСР за період 1922–1934 рр. із фондів Центрального архіву ФСБ РФ. Вже опубліковано 8 томів (12 книг).

⁸ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960. Справочник. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 766 с.; Лубянка. Сталин и МГБ. Март 1946 – март 1953: Документы высших органов партийной и государственной власти / Авт.-сост.: Хаустов В.Н., Наумов В.П.,

Характерною рисою пострадянської історіографії органів державної безпеки стало її «олюднення». Російські та українські дослідники написали чимало біографічних праць, опублікували довідники із біографіями чекістів. Звичайно, що спочатку найбільша дослідницька увага приділялася керівникам комуністичної таємної поліції М. Єжову, Л. Берії, В. Балицькому, І. Серову, Б. Шульженку та ін.⁹ Підготовлені М. Петровим, К. Скоркіним два довідники «Кто руководил органами госбезопасности» стали настільними книгами вчених¹⁰.

В Україні масштабні біографічні дослідження співробітників органів державної безпеки проводить відомий харківський дослідник В. Золотарьов. Його праці відзначаються широтою джерельної бази, дослідницькою ретельністю, ґрунтовними статистичними даними¹¹.

Плотникова Н.С. – М.: МФД, 2007. – 656 с.; Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе. 1937–1938. Архив Сталина: Документы и комментарии / Сост. В. Н. Хаустов. – М.: МФД, 2011. – 528 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936 / Авт.-сост.: Хаустов В.Н., Наумов В.П., Плотникова Н.С. – М.: МФД, 2003. – 912 с. та ін.

⁹ *Петров Н., Янсен М.* «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М., 2008. – 447 с.; *Петров Н.В.* Первый председатель КГБ Иван Серов. – М., 2005. – 416 с.; *Шاپовал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 466 с.; Борис Шульженко. особистість і час. Документи, спогади, матеріали / Упоряд. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. – К.: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 2006. – 440 с. та ін.

¹⁰ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.; *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник / Междунар. об-во «Мемориал», РГАСПИ, ЦА ФСБ РФ. – М.: Звенья, 2010. – 1008 с.

¹¹ *Золотарьов В.* Чекісти 20-х – 30-х: Матеріали до біографічного словника // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–176; 1995. – № 1/2. – С. 334–340; *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один з активніших працівників ЧК–ГПУ»: (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 355–402; *Його ж.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3-го рангу С. Мазо // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374–389; *Його ж.* Заручник системи Я. Камінський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 286–304.

Однак більшість досліджень проводилася під ракурсом участі органів державної безпеки у формуванні системи державного терору. Дослідники пострадянського простору акцентували увагу на проведенні співробітниками центральних і місцевих апаратів масових репресивних акцій та «хвиль» депортації, розбудови «табірної економіки», фальсифікацію кримінальних справ за політичними, соціальними, класовими чи національними мотивами, проведення засудження через позасудові органи – губернські колегії ВЧК–ВУЧК, Особливу нараду, обласні «трійки» тощо¹².

В Україні значну частину інформаційно-аналітичних, оперативних і статистичних документів місцевих апаратів органів державної безпеки залучили у науковий обіг у рамках виконання державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Дослідники на основі виявлених у центральних та обласних державних архівах, Галузевому державному архіві Служби безпеки України документів продемонстрували механізм взаємодії партійно-радянських органів і державної безпеки у проведенні політичних репресій. Вони дійшли висновку, що чекісти стали інструментом вищого політичного керівництва, зокрема Й. Сталіна, у проведенні своєрідної «соціальної інженерії» радянського суспільства, встановленні особистої диктатури.

Загалом, аналізуючи вже накопичений останніми десятиліттями науковий доробок із історії радянських спецслужб, варто зазначити наступні напрями дослідження:

- участь органів державної безпеки у створенні системи державного терору, що функціонувала протягом всієї радянської доби, проведенні масових репресивних акцій, що призвели до загибелі сотень тисяч громадян;

¹² Тепляков А.Г. ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – М.: Новый хронограф, 2008. – 623 с.; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М.: РОССПЭН, 2010. – 432 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010 – Кн. 1. – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.; Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М: Наука, 2006. – 438 с. та ін.

- аналіз соціального, національного, освітнього, регіонального аспектів кадрового складу співробітників центрального та місцевих апаратів ВЧК–ОГПУ РСФРР–СРСР, ВУЧК–НКВД УСРР–УРСР¹³;
- вивчення життєвого шляху керівників органів державної безпеки у контексті їх участі як у формуванні та функціонуванні системи державного терору, так й особистої причетності до репресивних акцій;
- зважаючи на значну інформаційну цінність документального корпусу ВЧК–КГБ та, водночас, їх сплановану фальсифікацію, ідеологічну ангажованість були проведенні окремі джерелознавчі студії¹⁴;
- останнім часом вчені розпочали вивчення тих аспектів діяльності ВЧК–КГБ, що відповідали їх прямому призначенню – захисту державної безпеки СРСР. Загалом опубліковані лише окремі праці¹⁵. Цілком вірогідно, що цей комплекс документів неохоче розсекречується керівництвом сучасних спецслужб

¹³ *Капчинский О.И.* Госбезопасность изнутри : Национальный и социальный состав – М. : Яуза: ЭКСМО, 2005. – 384 с.; *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1. – С. 53–93 та ін.

¹⁴ *Білокінь С.І.* Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 90–101; Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичний аспект використання: Зб. наук. пр. – К.: ГАУ при Кабінеті Міністрів України, 1998. – 161 с.; *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2006. – 20 с.; *Подкур Р., Ченцов В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

¹⁵ *Плеханов А.М.* ВЧК–ОГПУ. 1921 –1928. – М.: Х-History, 2003. – 508 с.; *Зданович А.А.* Органы государственной безопасности и Красная армия. – М.: Кучково поле, 2008. – 800 с.; *Кузнецов В.В.* НКВД против гестапо. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2008. – 240 с.; *Ляковська С.П.* Діяльність Економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики. – К.: Національна академія СБ України, 2011. – 216 с. та ін.

через наявність розвідувальних та контррозвідувальних методів роботи. Окремі особи – учасники операцій – ще досі засекречені.

Водночас, деякі колеги-дослідники із ближнього зарубіжжя почали пропонувати кардинально інший погляд на роль ВЧК–КГБ у радянській історії. Публікація значної кількості праць із негативною оцінкою діяльності спецслужб радянської доби із середини 1980-х – початку 1990-х рр. доволі серйозно вплинуло на громадську думку. Оприлюднені навіть неповні дані жертв політичних репресій правив гнітюче враження на громадян. Співробітників спецслужб почали називати «катами свого народу», «злочинцями» тощо.

Через екстраполяцію злочинної діяльності співробітників ВЧК–КГБ різко впав рівень довіри до сучасної спецслужби загалом. Тому у Російській Федерації почали формувати громадську думку про «славне чекістське минуле». Якщо публікацію спогадів керівників КГБ СРСР, монографій та документальних збірників із історії зовнішньої розвідки СРСР слід лише вітати як додаткове джерело для дослідження, то публікації про «ефективного управлінця» Л. Берію, якому СРСР зобов'язана відстоювання «кавказької нафти», «реформі НКВД», «створенням ракетного і атомного щита» викликає певний подив у кваліфікованого дослідника¹⁶. Інший дослідник О. Сєвер пропонує розглядати діяльність НКВД як «могутній, добрий налагоджений механізм, який дозволяє успішно боротися у межах законності як із зовнішніми, так і внутрішніми ворогами Радянської держави»¹⁷.

Автори подібних «бестселерів» вважають загибель сотень тисяч ув'язнених на розробках стратегічної сировини, розстріли уявних «ворогів народу» і «контрреволюціонерів» лише

¹⁶ *Кремлев С. Берия. Лучший менеджер XX века.* – М.: Эксмо, Яуза, 2008. – 796 с.; *Его же. 7 побед Берии. Во славу СССР.* – М.: Яуза-пресс, 2013. – 381 с.

¹⁷ *Сєвер А. Великая миссия НКВД.* – М.: Алгоритм, 2008. – 240 с.; *Его же. Маршал с Лубянки. Берия и НКВД в годы Второй мировой войны.* – М.: Алгоритм, 2008. – 236 с.

«витратним матеріалом» на догоду «технологічному стрибку» СРСР. До речі, саме російські вчені підготували та оприлюднили семитомне науково-документальне видання «История сталинского ГУЛАГА», де на основі неспростовних документів НКВД СРСР показали ціну «беріївського ефективного менеджменту»¹⁸. Звичайно, що у даному випадку йдеться не про наукову дискусію, а про ідеологічні підходи до подій радянської історії.

Таким чином, аналізуючи сучасний історіографічний доробок із історії радянських спецслужб питання «спецслужби радянської доби: інструмент для захисту державної безпеки чи «караючий меч пролетаріату» на сьогодні залишається риторичним. Навіть захисники «чекістської слави» визнавали використання ВЧК–КГБ як інструменту боротьби із політичною опозицією, вирішення економічних питання, «соціальної чистки радянського суспільства» тощо.

Звичайно, що співробітники органів державної безпеки радянської доби проводили не лише репресивні акції. Адже в історії не буває лише «чорного» і «білого», є багато відтінків тільки «сірого» кольору. Чимало було виявлено реальних шпигунів, добуто розвідувальну інформацію, що вберегла життя червоноармійців, а керівникам держави вдалося ухвалити «правильне рішення», викрито «валютників», корупціонерів, «підпільних бізнесменів», які у важкі часи скуповували родинні дорогоцінності, розкрадали державне майно, врятовано чимало доль пересічних громадян, які із власного глупства могли потрапити у халепу. На жаль, через «таємничість» такі факти відомі або самим співробітникам спецслужб, які згадують їх у спогадах видрукованих малим тиражем і розповсюджених серед друзів, або вузькому колу фахівців-дослідників, які не можуть їх оприлюднити через «секретні перестороги». На нашу думку, варто розширити коло розсекречених документів колишніх спецслужб радянської доби для максимально достовірної багатовимірної реконструкції діяльності ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ

¹⁸ История сталинского ГУЛАГа. Собрание документов в 7 томах. – М.: РОССПЭН, 2004–2005. – Т. 1. – 728 с.; Т. 2. – 696 с.; Т. 3. – 624 с.; Т. 4. – 624 с.; Т. 5. – 824 с.; Т. 6. – 736 с.; Т. 7. – 712 с.

Радянського Союзу. Саме такі кроки припинять маніпуляції політиків на фактах радянської історії.

Проведений Інститутом історії України та Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» 19 грудня 2013 р. круглий стіл *«Радянські органи державної безпеки України (1918–1991 рр.): історія, структура, функції»* мав на меті надати можливість історикам обмінятися думками та оприлюднити результати власних досліджень, що торкаються організаційно-правових аспектів функціонування спецслужб на теренах УРСР. Матеріали круглого столу, що містять наукові розвідки дослідників з України та Росії, на наше переконання, стануть суттєвим підґрунтям для інформаційного та методологічного забезпечення фундаментальних праць, присвячених визначенню ролі радянських спецслужб у політико-економічному та повсякденному житті українського соціуму.

О. Бажан, Р. Подкур

I. СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СПЕЦСЛУЖБИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

УДК: 351.746.1+321.6 «1917/1938»

*Станіслав Кульчицький **

Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917–1938 рр.)

У статті досліджується функціонування органів державної безпеки у системі партійно-державного управління у 1917–1938 рр.

Ключові слова: органи державної безпеки, диктатура, більшовизм.

Не можна ставити знак рівняння між радянськими органами державної безпеки, як це тепер часто робиться, і спецслужбами. Термін «спецслужба» в усіх своїх модифікаціях, аж до таємної поліції, є прийнятним в усіх політичних системах, що створюють подібні структури з метою високопрофесійної боротьби з внутрішніми або зовнішніми ворогами. Спецслужби входили складовою частиною в радянську систему державної безпеки, але не були тотожні їй. Система державної безпеки являла собою репресивну владну вертикаль, органічно поєднану з двома іншими вертикалями – диктаторською компартійною і управлінською радянською. Творцем такої системи влади був В. Ле-

* *Кульчицький Станіслав Владиславович* – докт. іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

нін. Двічі він назвав цю політичну систему державою-комуною, оскільки вона повинна була створити «під себе» комуністичний соціально-економічний фундамент. Потім, однак, вона фігурувала в його працях як звичне для всіх нас словосполучення «радянська влада».

В. Ленін прибув з Швейцарії в Петроград у квітні 1917 р. з планом дій, що передбачав встановлення диктатури партії більшовиків. Цей план сформувався у нього десятиріччя раніше, під час революції 1905–1907 рр. Тоді, як і в 1917 р., у Росії з'явилися ради робітничих депутатів як форма самоорганізації народних низів. Під час світової війни соціальна база найбільш радикальних елементів російського суспільства розширилася за рахунок рад солдатських депутатів. Солдатами царської армії були, передусім, селяни. У мирних умовах вони являли собою найменш організовану суспільну верству. Натомість, у 1917 р. це була найбільш організована й до того ж озброєна частина суспільства.

Всі політичні партії бачили перспективу виходу з революції у скликанні Установчих зборів, що повинні були розробити конституцію і сформувати уряд. В. Ленін, на відміну від інших політичних діячів, з'явився в революційний Петроград з іншим гаслом: *«Вся влада – Радам!»*. Це гасло безпомилково засвідчує наявність у вождя більшовиків плану встановлення однопартійної системи під прикриттям висунутого К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» гасла диктатури пролетаріату.

Класи або нації – це об'єктивно існуючі, але аморфні спільноти, позбавлені внутрішнього членування і нездатні на послідовні й осмислені дії. Уявити собі клас, що здійснює диктатуру, могли лише молоді й недосвідчені німецькі комуністи, якими були К. Маркс і Ф. Енгельс, коли створювали свій «Маніфест». Тим часом, В. Ленін побачив ту ланку між класом як безструктурною спільнотою і власною партією більшовиків, що дозволяла зосередити всю повноту державної влади в його руках, не рахуючись ні з лідерами інших політичних партій, ні з тим пролетаріатом, який нібито здійснював диктатуру. Це були ради робітничих і солдатських депутатів.

Партія більшовиків будувалася на засадах «демократичного централізму», тобто із безумовним підпорядкуванням нижчих структурних ланок вищим. В. Ленін поставив перед нею у 1917 р. завдання проникнути в ради робітничих і солдатських депутатів, витіснити із них представників інших партій і завоювати через них політичну владу. Більшовизація рад перетворювала їх на клон його власної партії. Створювалася владна конструкція, що складалася із двох вертикалей: партійної, що здійснювала диктатуру, і радянської, що користувалася всієї повнотою управлінської влади. Радянська вертикаль формувалася на контрольованих парткомами виборах і цілком підпорядковувалася партійній у кожній своїй ланці. Тим не менш, двоєдина владна конструкція була названа «радянською владою». У здійсненні диктатури вожді не залежали від волевиявлення тих верств населення, за якими визнали право голосу.

Радянська вертикаль влади підпорядковувалася партійній завдяки суворій дисципліні, підтримуваній не тільки статутом, але й органами державної безпеки. У різні часи вони називалися по-різному, але завжди виконували функцію примушування. Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК в російській аббревіатурі) була створена В. Леніним через шість тижнів після встановлення радянської влади у вигляді окремої владної вертикалі.

ВЧК та її територіальний відділ – Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) були головним провідником політики, спрямованої на придушення, в тому числі засобами терору, будь-якого опору політичному режиму. У системі влади ВУЧК, її відділи в губерніях і військові частини (Окремий корпус ВУЧК) посідали особливе місце.

Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Губернські ЧК вважалися відділами губвиконкомів, але теж не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії – до ВЧК включно. Отже, ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою у боротьбі з контрреволюцією в тилу, тобто придушували будь-яку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишилася основною і в мирний час. Різниця полягала в тому, що вона поширилася й на економічну сферу. Адже партія здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру. Керівник ВЧК Ф. Дзержинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий – Вищу раду народного господарства СРСР.

Компартійна і радянська вертикалі влади наскрізь прошивали народну товщу, використовуючи для цього комуністів, комсомольців, державних службовців і дрібних функціонерів, членів різноманітних товариств. Чекістська вертикаль не бажала відставати. Все почалося з цілком гласного звернення-заклику ВЧК: кожний комуніст повинен стати інформатором. Уперше воно прозвучало в серпні 1920 р.¹

Звернення до комуністів виявилися неефективними, оскільки в суспільстві досить презирливо ставилися до філерської роботи з дореволюційних часів. Тому чекісти зверталися по допомогу до партійних комітетів. Ось зразок клопотання, адресованого Запорізькою губЧК в губпартком 22 вересня 1921 р.:

«За наміченим планом освідомлення кожний член партії – де б він не був – на підприємствах, заводах, установах, кварталах тощо як міста, так і повіту, повинен паралельно із своєю прямою роботою, як обов'язкове правило, виконувати в порядку сумісництва обов'язки чекіста, будучи інформатором, уповноваженим кушча, і безвідмовно підпорядковуючись, виконуючи розпорядження і завдання відповідних уповноважених ЧК в межах їхньої роботи»².

Навесні 1921 р. у профспілках були утворені чекістські групи, на які покладалася обов'язок викривати дрібні зловживання на виробництві (господарські керівники й раніше перебували в полі зору органів ЧК). Ці групи склалися з профспілкових

¹ Измозик В.С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. – СП(б), 1995. – С. 74.

² Держархів Запорізької обл., ф. 6638, оп. 1, спр. 3, арк. 112.

працівників та чекістів і користувалися досить широкими повноваженнями. Вони могли застосовувати різні міри покарання – від пропагандистських (позбавлення на певний строк виборчих прав або оголошення догани на загальних зборах) до таких дошкульних, як арешт. Наприклад, профспілково-чекістська група харківського заводу Гельферих-Саде у 1921 р. розглянула 15 справ і дала санкцію на арешт 18 робітників по звинуваченню у крадіжках³.

Хоч нова економічна політика супроводжувалася істотною лібералізацією господарського життя, держава не збиралася втрачати контроль над «командними висотами» виробництва, підкріплений усією гамою силових засобів аж до терору. У листі Л. Каменєву в березні 1922 р. В. Ленін зауважував: було б величезною помилкою думати, що тепер поклав край терору. «Ми ще повернемося до терору і до терору економічного», – продовжив він⁴.

Через два з половиною місяці у листі до наркома юстиції Д. Курського голова російського Раднаркому приділив пильну увагу проблемі теоретичного обґрунтування засобів терору. Вважаючи обіцянки усунути терор самообманом або обманом, він вимагав від наркома розробки й обґрунтування відповідних юридичних норм. У листі підкреслювалася необхідність

«відкрито виставити принципи і політично правдиве (а не тільки юридично-вузьке) положення, що мотивує *суть і виправдання* терору, його необхідність, його межі»⁵.

Придушити окремі прояви опозиційних настроїв або прямі виступи проти державної влади – це ще було півсправи. Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав підкреслювати лояльності політичному режиму, справді потребував відкритості і навіть найширшої популяризації.

³ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917–1922 гг.). Сб. док. – М., 1958. – С. 461–462.

⁴ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 412.

⁵ Там само. – Т. 45. – С. 180.

Починаючи із 1921 р., в Україні майже щороку влаштовувалися показові судові процеси. Організований у травні 1928 р. процес над технічною інтелігенцією Донбасу («шахтинська справа») побив усі рекорди за масштабами популяризації засобами преси, кіно- і радіопропаганди. Посилаючись саме на «шахтинську справу», Й. Сталін на пленумі ЦК ВКП(б) в липні 1928 р. обґрунтував тезу про загострення класової боротьби в міру просування країни до соціалізму. Пропагандистські органи постаралися її перетворити у стереотип, над яким не варто було замислюватися.

Використання органів ЧК для встановлення паралельного партійному контролю над суспільством із боку вищого керівництва РКП(б) ставило чекістів у незалежне становище щодо місцевих (включаючи республіканські) органів влади. Незалежність від партійних і радянських структур на місцях була від початку запрограмована партійним центром, зацікавленим у тому, щоб тримати в руках два різні важелі впливу на периферію. Але для місцевого партійно-радянського апарату самотійність чекістів була явищем небажаним і навіть загрозливим. Кидаючи виклик Центру, деякі сміливці намагалися протестувати проти порушення балансу сил всередині офіційних владних структур. Прикладом може бути демарш голови Одеського губвиконкому Я. Дробніса, зроблений у формі заяви в політбюро ЦК КП(б)У і розглянутий на засіданні політбюро 24 червня 1921 р.

Протягом останнього часу, вказував Дробніс, у багатьох містах України і Росії спостерігалася гостра боротьба між органами ЧК і губвиконками. Нескінченні конфлікти, що іноді набирали потворної форми, були явищем не випадковим і не могли пояснюватися поганим підбором керівних кадрів. Коріння зла голова губвиконкому визначав так:

«ЧК – формально відділ губвиконкому, але є, по суті, фактичною владою, яка має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому».

Дробніс вважав, що партія вступила в смугу зміцнення нормальних органів влади. В організацію влади, на його думку, треба було внести більшу точність і ясність, а для цього перш за все підпорядкувати губернські ЧК президії губвиконкому⁶.

Політбюро ЦК КП(б)У у складі Г. Петровського, В. Чубаря і М. Фрунзе (Д. Мануїльський і Х. Раковський були відсутні) нібито прислухалося до заяви Дробніса. Порушені в ній питання вирішили обговорити на пленумі ЦК. Разом з тим, у протоколі проти цього пункту порядку денного стоїть така ремарка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін»⁷. Це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати у конфлікт з партійним центром. На пленум ЦК КП(б)У порушене Дробнісом питання не винесли.

Однак партійний центр із власної ініціативи вирішив реорганізувати чекістські органи. Задумана реформа торкалася функцій і повноважень ВЧК, а не її становища в партійно-радянській ієрархії. Політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. обговорило доповідь про принципи реорганізації. Під час обговорення В. Ленін сформулював шість пропозицій, що лягли в основу прийнятого політичного рішення:

- звузити компетенцію ВЧК;
- звузити право арешту;
- призначити місячний строк для загального проведення справ;
- посилити суди;
- обговорити питання про зміну назви;
- підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом'якшень⁸.

Реформа, напрямки якої трималися у таємниці, викликала демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях, так і серед працівників ЧК. Знаючи це, В. Ленін заявив у доповіді на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р.: «Без

⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 255.

⁷ Там само.

⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 547.

такої установи влада трудящих існувати не може»⁹. З'їзд доручив президії ВЦВК переглянути положення про ВЧК та її органи у напрямку звуження їх компетенції і посилення начал революційної законності¹⁰. Відразу після цього в Україні, як і в інших радянських республіках, були ухвалені декрети про ліквідацію концтаборів і «розвантаження» тюрем.

У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС, – Державне політичне управління (ДПУ). Відповідний декрет ВЦВК від 6 лютого 1922 р. скористався саме такими формулюваннями. У завжди таємній партійній документації речі називалися своїми іменами. Наприклад, пункти порядку денного засідань політбюро ЦК КП(б)У від 13 і 15 лютого мали такі назви: «Про реорганізацію ЧК», «Про переформування ВУЧК». У першій з цих постанов і в директиві губкомам, що відтворювала її, стверджувалося, що переформування ЧК викликане підготовкою до Генуезької конференції¹¹. Можливо, що автори постанови були переконані у справедливості цього твердження. Міжнародній громадськості, яка так багато чула про жахіття «червоного терору», треба було заявити, що ВЧК – це вже перегорнута сторінка історії революції. Але твердження є неправильним по суті. Засідання Верховної ради Антанти, на якому прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж запропонував скликати у Генуї економічну і фінансову конференцію європейських держав, включно з Російською Федерацією, відбулося тільки у січні 1922 р. Початок реорганізації ЧК датується, як зазначалося, 1 грудня 1921 р.

Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» була прийнята 22 березня 1922 р. ДПУ, як і ВУЧК, утворювалося при наркоматі внутрішніх справ України. Голова ДПУ, а ним виявився той самий В. Манцев, одночасно призначався наркомом внутрішніх справ УСРР. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР

⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 313.

¹⁰ СУ РСФСР. – 1922 – № 4. – Ст. 42.

¹¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 256.

органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Йому підпорядковувалися армійські і транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ. Після утворення Радянського Союзу структура органів ДПУ теж не зазнала змін. У 1923 р. змінилася тільки назва ДПУ РСФРР: воно стало називатися Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР.

Залишимо осторонь структурні і термінологічні аспекти реформи ВЧК і поставимо питання руба: чи змінилися методи роботи і повноваження чекістів, коли їхня установа стала називатися по-іншому? На IX Всеросійському з'їзді рад В. Ленін вказав:

«Необхідно піддати ВЧК реформі, визначити її функції та компетенцію і обмежити її роботу завданнями політичними»¹².

Ще раніше, як уже згадувалося, він сформулював деякі конкретні положення реформи, зокрема розгляд справ у судовому порядку і обмеження права ЧК затримувати заарештованих громадян, не передаючи справ до суду, місячним строком. У жвавій дискусії під час підготовки декрету ВЦВК про утворення ДПУ чекісти «виторгували» собі удвоє більший строк превентивного арешту, але цю зміну норми не можна розглядати як принципову. В кінцевій редакції декрету про утворення ДПУ вказувалося, що будь-який громадянин, заарештований ДПУ, має бути через два місяці або звільнений, або його справа повинна передаватися до суду¹³.

Як заяви вождя державної партії на радянському з'їзді, так і конкретні деталі оновленого законодавства на зразок тривалості превентивного арешту вказували на одне: діяльність ДПУ поставлена в рамки закону. «Советская историческая энциклопедия» так і зазначає:

«Функції і компетенція ОДПУ порівняно з ВЧК дещо змінилися: ОДПУ розв'язувало переважно політичні задачі і не користувалося правом позасудових дій»¹⁴.

¹² Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 314.

¹³ СУ РСФСР. – 1922 – № 16. – Ст. 160.

¹⁴ Советская историческая энциклопедия. – Т. 10. – М., 1967. – С. 455.

Проте такі твердження – із галузі історичних міфів. Коли ми облишимо гласні положення про ДПУ і поглянемо на таємні рішення, справжні межі повноважень і компетенції чекістів виглядатимуть інакше.

Політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. Манцева 14 квітня 1922 р. прийняло таке рішення про повноваження ДПУ у галузі позасудових розправ:

«Надати Д.П.У. право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах:

- всякого роду злочинах співробітників Д.П.У. і його органів;
- про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і [про] рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину;
- про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають метою насильницьке повалення радянського ладу»¹⁵.

Тут названо кримінальні справи організованої злочинності, з якими міліція не була спроможна боротися самостійно, а також будь-які прояви антирадянської активності, тобто весь традиційний склад діяльності чекістів. Звідси випливає, що у них були розв'язані руки. По-перше, вони могли за власним вибором спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Отже, їм дозволялося керуватися не нормами закону, а «революційною законністю»: самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. По-друге, в компетенції чекістів було визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних «контрреволюційних організацій». Найяскравішим прикладом є «шахтинська справа», задумана безпосередньо Й. Сталіним і підготовлена чекістами під наглядом генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича.

В архівних матеріалах Раднаркому УСРР за 1922 р. зберігаються проекти двох постанов ВУЦВК, присвячених регулюванню діяльності ДПУ УСРР. Перший з них – це «Положення про Державне політичне управління УСРР», яке треба було затвердити «в розвиток і доповнення постанови ВУЦВК від 22 березня ц. р». Положення було затверджене, причому опублікований

¹⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя ... – С. 257.

варіант практично не відрізняється від тексту вказаного проекту. Документ характеризував загальні риси побудови та функціонування чекістського відомства і принципово не відрізнявся від положень, присвячених роботі інших відомств. Набагато інформативнішим є другий документ, який треба було затвердити «в розвиток і доповнення» постанови ВУЦВК, що вводила в дію положення про ДПУ. Цей документ має назву «Про засоби щодо здійснення покладених на ДПУ та його органи завдань» і позначений грифом «оголошенню не підлягає». Важко сумніватися у тому, що ВУЦВК його затвердив: налагодити роботу ДПУ за нормами опублікованого «Положення» було неможливо.

Найбільш інформативною є його перша частина з переліком функцій, покладених на ДПУ:

- збирання інформації та інформування відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції;
- агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території УСРР та за кордоном;
- видача дозволів на виїзд за кордон і в'їзд в УСРР чужоземних та російських громадян;
- перегляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і закордонної;
- здійснення з метою розшуку арештів, обшуків, виїмок; витребування довідок, відомостей, виписок з ділових паперів, звітів і доповідей;
- придушення за допомогою військ ДПУ збройних контрреволюційних і бандитських виступів;
- здійснення дізнань і спрямування справ про розкриті злочинні дії для слухання в судових органах;
- реєстрація викритих і запідозрених у злочинних діяннях осіб; облік неблагонадійного адміністративного і керівного персоналу в державних установах, промислових підприємствах, командного і адміністративно-господарського складу Червоної Армії;
- реєстрація і підсумування ненормальних явищ життя УСРР з метою виявлення їх причин і наслідків¹⁶.

¹⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя ... – С. 259.

Таким чином, чекісти могли вільно використовувати усі можливі засоби контролю за політичною ситуацією, аж до арештів і перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції приватних осіб та установ.

Вимагає певного уточнення пункт про інформування «відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції». Архівні матеріали свідчать, що регулярна інформація ДПУ надходила в ЦК КП(б)У, Раднарком УСРР та президію ВУЦВК, а також персонально – членам політбюро ЦК КП(б)У. Окремі тематичні розробки могли надходити в інші центральні установи республіки, а персонально – членам ЦК КП(б)У.

На керівні посади в органах ЧК–ДПУ за життя Ф. Дзержинського призначалися, як правило, працівники з дореволюційним партійним стажем. Наприкінці 1919 р. ВУЧК була очолена членом більшовицької партії з 1906 р. В. Манцевим, а в 1926 р. його замінив В. Балицький. Головами губернських ДПУ у 1923 р. були: по Волинській губернії – П. Івонін (партстаж із 1917 р.), Донецькій – К. Карлсон (із 1905 р.), Катеринославській – П. Онищенко (із 1913 р.), Одеській – Л. Заковський (із 1913 р.), Подільській – І. Леплевський (із 1919 р.), Полтавській – Е. Лінде (із 1917 р.), Харківській – С. Западний (із 1917 р.), Чернігівській – В. Заборенко (із 1914 р.). Вихідців з інших партій серед названих керівників не знаходимо. Як видно, це давало додаткову гарантію того, що «караючий меч» революції служитиме інтересам державної партії.

Проте партійне керівництво було неоднорідним, і питання про те, кому служитиме Ф. Дзержинський з усім своїм відомством, виявилось непростим. Відомо, що Ф. Дзержинський підтримував Л. Троцького, коли відбувалася дискусія щодо ставлення партії до профспілок. Однак під час боротьби «трійки» у складі політбюро ЦК з Л. Троцьким він залишався, за свідченням А. Мікояна, на позиціях більшості¹⁷.

Серед керівних діячів ДПУ УСРР було немало прибічників Л. Троцького. У них навіть з'явився лідер в особі начальника секретно-оперативної частини центрального апарату ДПУ Я. Лівшиця. В. Балицький, який підтримував Й. Сталіна, пізніше згадував:

¹⁷ *Микоян А.И.* Так было. Размышления о минувшем. – М., 1999. – С. 264–271.

«Особисто довелося в Харкові зустрітися з Лівшицем як з опозиціонером. У нього були досить міцні зв'язки, і з часом становище було таке, що осередки деінде розколювалися, незважаючи на те, що я очолював тоді ДПУ. Довелося навіть деякий час бути в меншості. Тільки згодом нам вдалося трохи цю публіку заспокоїти, розігнати і розпустити»¹⁸.

В. Балицький одним із перших опинився в таборі Й. Сталіна і не прогадав: із вересня 1923 р. він уже очолював ДПУ УСРР, будучи одночасно повноважним представником ОДПУ по УСРР. Збереглася стенограма його виступу на об'єднаному засіданні колегії ДПУ і бюро комосередку ДПУ УСРР у травні 1927 р. Звертаючись до присутніх, він заявив:

«Апарат ДПУ – це той орган, який повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету партії, що передається через його голову. Якщо я накажу стріляти в натовп незалежно від того, хто б там не був, відмовитесь – розстріляю усіх. Потрібно беззастережно виконувати мою волю»¹⁹.

Після реорганізації ЧК в ДПУ численні функції «караючого меча революції» потребували більшої інформованості в тому, що робилося в суспільстві. Згідно з наказом по ОДПУ від 14 листопада 1922 р. інформаційна робота ставилася на потік. Секретні співробітники були поділені на три категорії: агент зовнішнього спостереження (штатний сексот ДПУ по лінії Оперативного відділу); інформатор (завербована або спеціально уведена в організацію, установу, контору особа для висвітлення настроїв – по лінії Інформаційного відділу); інформатор (завербована або уведена в антирадянську, контрреволюційну організацію особа для висвітлення і добування відомостей по лінії Секретного або Контррозвідувального відділів)²⁰. Наприкінці 1924 р. на облік Секретного відділу ОДПУ СРСР було 99 080 таємних інформаторів, в основному із членів партії²¹.

¹⁸ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 27.

¹⁹ Див.: Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К., 2002. – С. 177.

²⁰ Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. – М., 2003. – С. 27.

²¹ Измозик В.С. Глаза и уши режима... – С. 120.

Інформаційно-освідомча робота почала набувати потворно великих масштабів: все суспільство було наскрізь просякнуте «очима і вухами» режиму. Використовувалися з цією метою не тільки штатні секретні співробітники, робота яких вимагала високої кваліфікації, а й добровольці, а частіше – примусово завербовані сексоти. У кожного з багатьох десятків тисяч оперативних працівників ОДПУ була своя мережа сексотів, яка поставляла необхідну інформацію.

Масштаби цієї роботи можна побачити, гортаючи сторінки «Щоденників» С. Єфремова. Він користувався великим моральним авторитетом і високою довірою в середовищі української гуманітарної інтелігенції, яку чекісти тримали під безперервним спостереженням. Ось деякі повідомлення:

«20 липня 1925 р. Заходив К. Коломацький – просто з ГПУ. “Тревожили” чисто по-щедринському. Загадали написати свою автобіографію і прийти ще раз. Боїться, що йому запропонують “співробітництво”.

18 серпня 1925 р. Заходив до мене доктор Крупський і розповідає звичайну тепер історію. Викликали його до ГПУ, витягли його стару справу з висилкою, допитували, як він на се, на те дивиться і на решті запропонували – “бути консультантом”. Він odmовився, каже: консультантом з акушерства можу, а більш нічого не тямлю. Не повірили. Обіцяли за два місяці ще на розмову тиху-любую покликати. І потерпає тепер бідолаха, не знає, що робити з собою – чи втекти куди, чи смерть собі заподіяти.

16 лютого 1926 р. Заходив П. Галаган. Оповідав звичайну під цей клятий час історію: кликали, пропонували бути секретним співробітником і, діставши одмову, взяли підписку, що нікому не казатиме. Це вже не перший у моїй практиці випадок “держпідлоти”, кілька чоловік звірялись з тим і попереду. Оповідають, щоб позбутися ваги на душі, щоб комусь “повідати печаль свою”. І жажливі бувають оці наші теперішні оповіді... Жажливі не для тих, що оповідають, бо вони чисті – нечисті не оповідають, – жажливі для держави, що зверху мажеться миром комунізму, а всередині гірша од гроба повапленого.

30 березня 1926 р. Кликали Іванця (Г. Іванець – родич А. Кримського. – Авт.) до ГПУ, пропонували “допомагати їм”, даючи відомості.

5 грудня 1926 р. Якусь вакханалію розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано – ДПУ). За два тижні п’ять чоловік наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали “давати відомості” надалі, і взявши підписку, що нікому про це не скажуть,

пускали. Кажу – п'ятеро, бо стільки приходило до мене на сповідь, а можливо, що не всі приходили.

24 вересня 1927 р. Схвильовала мене пригода з О. І. Коробцовою. Її арештовано ввечері на вулиці, до ночі видержано в ГПУ, а там після формального допиту запропоновано – зробитись співробітницею. Людина, що ніколи політикою не інтересувалася, нічого не знає – не знала як себе з охранныками тримати, і якісь пів-обіцянки подала. Тепер страшенно мучиться і вже послала заяву, в якій протестує проти зробленого над нею насильства.

16 лютого 1928 р. Злоба дня – Одинець і Черняхівський Є. До мене заходить чимало людей – попитати моєї думки, а про останню справу, то й поради (Є. Черняхівський – член РУП, потім український есер, проходив по жандармській справі в 1902 р., партійна перевірка не підтвердила поголосу про провокаторство. – *Авт.*). Розповідаю, що знаю. Виясняється цікава деталь. Року 1925 чи 1926 Черняхівського викликало ДПУ і запропонувало йому зробитись секретним співробітником, бо інакше – судитимемо, мовляв, вас за ту справу в 1902 р. Од співробітництва Черняхівський odmовився, пославшись на долю доктора Цішківського (отруївся, як його примусили в ДПУ дати згоду на співробітництво), а щодо суду, запитав:

- За що ж ви будете мене судити? Що я був “предателем”?
- Ні.
- Я не виконував своїх обов’язків до партії, членом якої був?
- Ні.
- Я був на службі в охранныці?
- Також ні.
- Так за що ж ви судитиме?
- За недостаток геройства.
- Ну, за це можете судити.

Після цієї розмови дали йому спокій, аж поки комусь не скортіло зіпхнути нещасну людину з місця, щоб самому сісти... Гидота! І тим паче, що карають за те, що самі ж роблять і до того ж у сотню раз гірше. Використати людину, як донощика, для себе можемо, і разом з тим за проблематичний донос організуємо цькування. Гіршого лицемірства не може бути.

2 квітня 1928 р. Викликано до ГПУ Володимира (В. Дурдуківського. – *Авт.*) й ще одного вчителя. З Володимиром не церемонились і тільки вимучили безконечно довгими і безконечно дурними розмовами, а на того бідолаху просто накинулись, щоб ставав за їхнього шпига. Коли він odmовивсь, загрожували і арештом, і револьвером; кричали, стукотіли, лаялись. ГПУ виявляє все інтенсивнішу діяльність, особливо щодо умовляння собі секретних співробітників.

14 грудня 1928 р. Знов почалося, тільки з другого боку (мова йде про організоване в пресі чекістами цькування віце-президента ВУАН С. Єфремова. – *Авт.*). Почали випускати “представників од української інтелігенції”. Першим виступив сьогодні в “Пролетарський правді” проф. Олександр Крупський. То ще нічого, що гінеколог навчає мене, публіциста, громадськості. Далеко гірше, що цей Крупський завжди виявляв себе великим моїм поклонником і ще недавно приходив “сповідатись”, як його тягло ГПУ і силувало бути у його співробітником... Видимо, справа у них таки налагодилась...”²².

Наклавши на суспільство величезну інформаційну сітку з наwerbованих сексотів, чекісти дістали досить об’єктивну оцінку антирадянських настроїв в суспільстві. Люди із такими настроями не ставали на боротьбу, але становили собою потенціальну загрозу для режиму. Із ними було вирішено боротися шляхом організації фантомних антирадянських організацій безпосередньо в кабінетах слідчих. Перша така організація була створена з конкретною метою: заманити в Радянський Союз Б. Савінкова. Останній перейшов у серпні 1924 р. радянсько-польський кордон і був схоплений²³.

У вересні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про С. Єфремова у зв’язку з тим, що він опублікував статтю в газеті «Діло» (органі Українського національно-демократичного об’єднання). Було ухвалено наступне рішення:

«Доручити нашій пресі підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції. Після проведення цієї роботи визнати за необхідно вислати академіка С. Єфремова за межі України»²⁴.

За кілька місяців до цього рішення був заарештований М. Павлушков, який мешкав разом з С. Єфремовим і В. Дурдуківським. Його оголосили лідером міфічної «Спілки української молоді» (СУМ). Під тиском він дав свідчення проти Єфремова і вказав

²² Єфремов С. Щоденники 1923–1928. – К., 1997. – С. 258, 268, 344, 358, 437, 529, 591, 606, 709.

²³ Кульчицький С. Фантоми нашої історії // Віче. – 1996. – № 2. – С. 151.

²⁴ Пристайко В, Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 34.

на місце, де академік зберігав свій щоденник. ДПУ не поспішало, збираючи матеріали проти Єфремова. Його заарештували тільки в липні 1929 р. і поставили в центрі ще однієї фантомної організації – «Спілки визволення України».

Наприкінці 1920-х рр. Й. Сталін вже не зустрічав спротиву ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади, у тому числі харківському. Ніщо не перешкоджало використовувати йому державний терор як метод управління. Саме цей метод він вважав ключовим, особливо в ситуації політичних криз.

Під час сталінської «революції зверху» компартійно-радянський апарат остаточно проломив ту стіну, яка завжди відділяє управлінську еліту від маси громадян, і замінив своїми організаційними структурами всі вільні пори в суспільстві, нещадно знищуючи спонтанно виникаючі форми самоуправління. Популярне поняття самодіяльності режим залишив тільки в фольклорно-художній сфері. Кожний управлінець мусив бути оточений сотнями пильних очей робітничо-селянських кореспондентів, і кожна його дія, спрямована на виконання постанов та інструкцій керівного центру, повинна була відслідковуватися тими, хто стояв на більш високій позиції в партійній або радянській вертикалі влади. Завдяки цьому саме поняття панівного кола або панівної верстви зникало, не кажучи вже про поняття панівного класу. Реалізація комуністичної доктрини зазнала невдачі тільки в тому, що стосувалося трансформації приватної власності у загальнонародну, але комуністична революція цілком успішно перетворювала радянське суспільство на безкласове. Соціальна структура тепер визначалася лише позицією людини у відповідній сфері виробництва або управління, а соціальні відмінності між людьми визначалися кількістю матеріальних благ, належних їм за посадою.

Сталінський режим постійно й наполегливо апелював до пролетарських мас, присягаючись у вірності їх інтересам і позиціонуючи себе як колективного слугу народу. Разом з тим, він мав можливість завдяки заглибленню в народну товщу маніпулювати як свідомістю, так і діями мас. Державний терор здійснювався функціонерами, які належали до управлінської еліти,

але ніхто в народі або в еліті не був захищений від тероризування, аж до «вищої міри соціального захисту», тобто вбивства.

Аби воля вождя виконувалася належним чином, всі вертикалі влади повинні були слідувати одна за одною, вимагаючи від працюючих в них функціонерів точного виконання розпоряджень центру. Слідування партійної вертикалі за радянською було органічним, тому що обидві утворювали нерозривний тандем. Починаючи «революцію зверху», Й. Сталін відірвав органи державної безпеки від партійних комітетів, підпорядкував їх собі особисто і доручив їм контролювати функціонерів партійної вертикалі, не виключаючи навіть членів ЦК ВКП(б). Із 1929 р. система органів державної безпеки і підпорядкованих їм установ почала стрімко розширюватися. У 1930 р. з'явилося Головне управління таборами (російська аббревіатура – ГУЛАГ), що впливало на всі сфери радянського суспільства – економіку, політику, культуру, соціальні відносини, на психологію людей²⁵. Як підкреслював директор Інституту російської історії РАН А. Сахаров, відкрився широкий шлях для дальших лівацьких експериментів малограмотних, ідеологічно обмежених, жорстоких правителів, які спиралися на широкі верстви, цілком готові здійснювати новий курс²⁶. Слід тільки уточнити, що сталінський курс був аж ніяк не лівацьким – за новоязом тих років. Мова йшла про відновлення комуністичного будівництва, передбаченого ленінською програмою РКП(б) 1919 р.

Представники тогочасної інтелектуальної еліти висловлювалися більш визначено, ніж А. Сахаров. Наприклад, співробітник Київського облвиконкому Я. Бунін, як засвідчували матеріали агентурної справи «Болото», яку розробляв у липні 1932 р. Київський відділ ДПУ УСРР, у довірчій розмові з людиною, що виявилася сексотом, заявив:

«Існуючий лад характеризується найжорстокішим пануванням теоретичної схеми без врахування реальної необхідності і незрілості продиктованих заходів і без найменшої можливості скільки-небудь

²⁵ *Іванов Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. – М., 1997. – С. 227.

²⁶ *Сахаров А.Н.* 1930: год «коренного перелома» и начало Большого терора // Вопросы истории. – 2008. – № 9. – С. 46.

усвідомлено критично до них підходити і вносити здорові корективи в процесі здійснення тих або інших починань. Наслідком цього є цілковита відсутність елементарних правових норм, безмір насильства і сваволі, страждання широких мас населення як в місті, так і, особливо, на селі»²⁷.

Той же сексот так виклав думки іншої людини, яка проходила по справі «Болото» – працівника обласної контори «Меліотресту» О. Шкабари:

«Живу голодно і взагалі тихо, тільки й думаю про те, щоб втекти з України. Що стосується загального становища, то не бачу жодного виходу з глухого кута, який утворився. Навкруги злидні. Голод, зубожіння широких мас населення і безперервне експериментування на базі багатомільйонної маси живих людських тіл. Схоже на часи фараона, коли за життя починали будувати піраміди на кістках рабів. І тепер будується піраміда соціалізму, жорстоко, з колосальною впертістю і з такою ж безжалісністю до того, що це будівництво йде на живій людській масі. Може бути, коли побудують і якщо побудують, то нащадкам буде добре, а може бути, будівля, як Вавилонська вежа, завалиться, але наше покоління приречене і повинне загинути»²⁸.

Людину, яка народилася й живе в Україні, повинне потрясти твердження, яке залишилося без аргументації під час цілком кваліфікованого викладення цих думок сексотом: «Тільки й думаю про те, щоб втекти з України». Людина, яка знала факти і могла їх співставляти, бачила, що становище в Україні відрізнялося від ситуації в інших регіонах. Й. Сталін додержувався в національній політиці природного для всіх керівних діячів правила: протидія мусить бути рівною дії за своєю потужністю. Українці в своїй масі не приймали комунізму, і саме тому було так незатишно і голодно жити в цій республіці.

Навесні 1931 р. Й. Сталін розпорядився наблизити апарат державної безпеки до народних мас. Зважаючи на специфіку цієї вертикалі влади, доручення можна було виконати тільки одним способом: розбудовою мережі секретних співробітників у небачених раніше масштабах. Апарат ОДПУ був готовий закрутитися в народ.

²⁷ Голодомор в Україні 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб // Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. – Варшава; К., 2008. – Т. 7. – С. 180.

«В процесі роботи виявлені і добре перевірені віддані справі агенти і спецінформатори, які і дають змогу паралізувати зростаючу активність злочинного контингенту», – говорилось у звіті ОДПУ за 1930-й рік вищому партійному керівництву²⁹.

Розгортання цієї роботи в масштабі країни взяв на себе перший заступник голови ОДПУ Г. Ягода (фактично він виконував функції голови замість постійно хворого В. Менжинського). Голова ДПУ УСРР В. Балицький створив у своїй системі в березні 1931 р. секретно-політичний відділ, який очолив Г. Люшков³⁰. Через місяць він влаштував оперативну нараду відповідальних працівників системи, що працювали з населенням. Нарада була присвячена обговоренню інструктивного листа Г. Ягоди, де вказувалося:

«Основне завдання, яке ставиться перед усім апаратом секретно-політичного відділу, – це виявлення усіх центрів, організуючих контрреволюцію, і ліквідація їх в самому зародку. Це означає: не тоді, коли контрреволюційна група або організація встигла вже розгорнути свою роботу і завдати нам удари на тій або іншій ділянці політичного і господарського життя країни, а саме в зародку, тобто викрити своєчасно і своєчасно ліквідувати»³¹.

У 1931 р. створення мережі сексотів ставилося на потік. Але сама ідея утворення інформаційної мережі серед населення і засилання агентів в підпільні організації була запозичена з до-революційної практики. На переламах 70–80-х рр. XIX ст. царські жандарми з перемінним успіхом боролися з народовольцями. Керівництво «Народної волі» вирішило вбити Олександра II і після шести(!) невдалих замахів досягло поставленої мети. З величезними зусиллями каральний апарат царизму ліквідував терористичну організацію, і далеко не останню роль у цьому відіграли провокатори, які підсилювалися до підпільників. Досвід було використано у подальшій боротьбі охоранки з нелегальними

²⁸ Голодомор в Україні 1932–1933... – С. 182.

²⁹ Сахаров А.Н. 1930: год «коренного перелома» и начала Большого тер-рора. – С. 65.

³⁰ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934)... – С. 74.

³¹ Див.: Кульчицький С. Фантоми нашої історії. – С. 151.

політичними партіями, особливо з есерами та більшовиками. Щоб провокатори завоювали довіру революціонерів, правлячі кола йшли, траплялося, на певні жертви – аж до санкції на «відстріл» деяких представників управлінського апарату. Чекисти вдосконалили й розвинули жандармську практику, поставивши собі на службу не окремих провокаторів, навіть масштабу Азефа або Малиновського, а розгалужені підпільні організації.

Виявилося, що організацію-фантом можна з успіхом використовувати для втягнення до неї з наступною нейтралізацією всіх тих незадоволених, хто мав намір боротися з владою зі зброєю в руках або чинити їй інтелектуальний опір. Виявилось й інше, не менш важливе: «зняти» з обліку в ДПУ потенційно небезпечних для режиму людей найбільш вигідно у формі ліквідації створеної в кабінетах слідчих підпільної політичної організації. Така боротьба з опозицією вимагала колосальних зусиль і коштів, але фактично виключала небезпеку раптових ударів з боку реальних нелегалів. До того ж ДПУ було зручніше поповнювати свою картотеку, спілкуючись з опозиціонерами вже тоді, коли ті перебували за ґратами.

На згаданій вище оперативній нараді 18 квітня 1931 р., де обговорювався інструктивний лист Г. Ягоди, було поставлене завдання створити масовий і потужний агентурно-інформаційний апарат. Г. Люшков висував такі вимоги до задіяних у ньому агентів:

«Інформатор повинен так виховуватися, щоб він міг не тільки “фотографувати”, але щоб він в селі, в цеху, в установі, виявляючи антирадянські настрої, спромігся промацати, розібратися в причинах, які викликають ці настрої, знати людей, що виявляють антирадянську активність, викликають ворожі настрої або підігрують ці незадоволення, вміти їх перевірити, виявити їхні зв’язки».

Продовжуючи тему, керівник секретно-політичного відділу визнав:

«Труднощі при цьому колосальні. Треба спромогтися перевиховати таку величезну масу інформування, десятки тисяч людей перетравити в нашому апараті».

У прийнятому рішенні зазначалося:

«[...] відділу потрібно забезпечити таку постановку агентурно-інформаційної роботи, за якої матеріали агентури і низового інфор-

мування постійно один одного доповнювали і давали можливість одночасного провадження розробки агентурою зверху і масовим інформуванням знизу»³².

Держава-комуна не жалкувала коштів на розбудову органів безпеки, і незабаром затягнуті в інформаційну мережу залякуванням або підкупом громадяни налічувалися вже не десятками, а сотнями тисяч. До речі, на цій нараді Г. Люшков визнав:

«Основна маса нашої агентури походить з елементів, класово ворожих нам, з елементів, які політично боролися з нами»³³.

Це було дармове джерело інформації, але в її якості і достовірності чекісти могли сумніватися. Надалі у вербуванні сексотів органи державної безпеки переорієнтувалися більше на членів партії і комсомольців, хоч від поповнення цього контингенту за рахунок перебуваючих в картотеці «ворогів народу» вони не відмовлялися.

При опитуванні свідків, співробітники комісії Конгресу США з розслідування українського Голодомору обов'язково просили розповісти про сексотів. Ця інформація була в Радянському Союзі за сімома печатями, хоч інститут сексотства охоплював мільйони громадян. Варто навести кілька відповідей свідків, які торкалися різних сторін цього явища.

Микола Костирко, народився в 1900 р. в Одесі, отримав економічну освіту, працював в органах кооперації:

«А особливого говорити багато люди не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун. Так чи інакше буде. Справді я мав добру науку. Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: я примушений бути сексотом. "Будь ласка, навчіться ... (бо трошки дозволяв своєму мові також пускатися). Будь ласка, що як Ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю хто він є". І були випадки – потім вияснилося, що таки доноси були, а він про мене давав хорошу характеристику... Дуже добра людина. Він постраждав, він мусив, його заставляли. Він став пиячити, й він умер від алкоголізму, бо він не міг того робити, а його примусили. І він був директором школи,

³² Галузевий державний архів СБ України, фонд друкованих видань, спр. 255, арк. 15, 34, 35.

³³ Там само, арк. 36.

якраз де моя дружина була вчителькою. І був моїм сусідом, в одному будинку»³⁴.

В. Малий (псевдонім), народився в 1914 р. в с. Курулька Барвінківського району Харківської обл.:

«Це я вже за сексотів почув, як я був у місті в Краматорськ, коли я працював. А там, як вони були, звідки ти знаєш, хто на тебе донесе, хто що каже, та вся система побудована на сексотах»³⁵.

Олексій Кейс, народився в 1912 р. на хуторі поблизу Райського Дружківського району Донецької області:

«Як радянська влада робила агентуру. Бо ж кожна людина була під надзором. З кого вони робили тих агентів? Хто же ті агенти? Там не всім було добре, погано жилося, значить, були ж такі, що йшли в агентуру. Значить, їм було добре. А в дійсності не так. Вони зі своїх ворогів робили агентів. Це тільки в Радянському Союзі, ніде в світі такого нема. Оце як вони знають, що ви ворог його, радянської влади, то вони з вас зроблять агента. Наприклад, такий. Вони бачать, що ви є неблагонадійний чоловік. Але ви маєте двох дітей, жінку, гарно живете, батько, матір. Гарна родина, живете гарно. Вони вас заарештовують. Без жодного права і без жодного прецеденту. Вони вас заарештовують. Потримали там тиждень, і дали вам там перцю гарно, щоб ви відчули, що ви є в страшній неволі. А потім вас викликають і кажуть: "От ми знаєм, що ти є ворог радянської влади. Ми знаєм, що ти радянську владу не любиш... Но мы знаем, что ты человек, из которого можно сделать и хорошего человека. Мы знаем, что ты имеешь хороших детей, свою жену, и от, так от выбирай: свобода, воля или Сибирь". Значить, або те, або те. Хочеш жити з жінкою, з дітьми, з матір'ю, з батьком, то "иди к нам работать. А нет, мы на тебя имеем". Показують отаку стопу матеріалів, що ти є ворог народу й ми тебе запровадим там, де Макар телят не пас.

Чоловік в розпачі. Він не зна, що робить. Він нічого не завинив, але ж у нього ж діти вдома, жінка, розумієте? А йому грозять, що його заберуть у Сибір і на вічну каторгу, розумієте? І він плаче, ридає. Він каже: "Ну, добре, ну що ви хочете від мене, я вам все зроблю, все. Я йду до вас". — Ни, мы тебе ничего такого — мы от тебе поручим только смотреть за тем, за тем, за тем, и все. — Знаєте? І вони роблять з нього агента. Навіть з куркулів, навіть з ненадійних лю-

³⁴ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. II. – С. 655, 687.

³⁵ Там само. – С. 692, 697.

дей. Вони беруть от таким способом його. Вони кажуть, що ти от розкуркулений, а твій отець там на Сибірі загинув і так далі. “Вот работатъ к нам или пойдешъ туда до медведей”. І чоловік іде. Але вони попереджають, що гляди ж, ти ж мусиш бути чесним агентом, бо як ми тебе, сукін син, зловимо, то буде тобі біда. Тоді що вони роблять? Ось уявіть собі вечоринки. У когось уродини. Хтось справляв уродини. І там 20 душ людей. Вони вже знають, що там є. І вони якомусь там поручають провокацію, значить: говори з тим, говори з тим, говори з тим. І в тій компанії люди говорять. А ті тему піднімають. Агенти піднімають тему.

І ось мій брат рідний. Я – агент, а мій брат каже: “Та будь вона проклята, ця радянська влада. Це не є влада, це є бандитизм. Досить нам того”. А я агент. І мені на брата говорити якось не випадає. Я взяв промовчав. Думаю – ну, це брат рідний, я промовчу. За два дні мене кличуть. “Ти там був!”

– Був.

– Що там було?

– Та нічого. Та все гуляли, пили, випивали.

– Отакий ти чесний! А твій брат що говорив?

А цей тоді: А-а – значить, там ще хтось був.

Він тоді:

– Извините, простите, и то так, мой брат говорил отакоє и отакоє.

– Так от: ми тобі перший раз прощаємо, а надалі – Сибір або розстріл.

І він тоді другий раз не те що брат, хай рідна мама, батько говорили – він мусить іти докласти. Як він хоче жити, він мусить іти і докласти. І отак вони роблять агентуру»³⁶.

Олександр Меркело, народився в 1913 р. у селі Колодязне Дворічанського району Харківського області. Працював у Харкові. На запитання, чи були сексоти, відповідав так:

«За часів непу я б не сказав, що були. Фактично не було до кого доносити, але вже як почалася колективізація і розкуркулення, тоді сексоти вже були. Сексоти були абсолютно скрізь – були на праці, там, де навіть ви не можете собі подумати, що то є сексот. Бо мені особисто приходилося, як Вам сказати, підозріло дивитися і мати кривду від тих сексотів, бо перед війною я перейшов в одне місце й на праці, викликало НКВД мене. Ну, й питали мене такі речі, що, значить, ніхто з них не міг знати, крім тих, що працювали в мене в конторі. Бо в мене в конторі працювало якихось вісім людей. І хтось

³⁶ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. II. – С. 699, 723–724.

із людей був, напевно, сексотом... І то сексоти набиралися переважно з тих людей, які мали за собою соціальне походження, яке владі не подобалося. Наприклад, священиком був, або був багатий, або був під час непу, мав якесь підприємство»³⁷.

Громадян переслідували навіть за необережно сказане слово (згадаємо «думкозлочин» Дж. Оруелла). Як видно з цих розповідей, вони не знали, кому можна звіритися навіть у власній родині. Небезпека, що йшла від держави, була непередбачуваною. Для поневолених політично і економічно громадян життя ставало лотереєю. Згадуючи 1930-ті рр., відомий український письменник Володимир Малик записав:

«Що за час був! Що за люди – як звірі дикі! Що за політика людоджерська! Жили всі – як скорпіони в банці. Навіть добрі, інтелігентні люди ховали всі свої добрі почуття під кору крижаної байдужості. Страх за життя, за кусень хліба скував душі і серця. Лише відчайдушні не боялися висловити співчуття “отверженному”, та й то таємно, наодинці. Як я його пережив – той час! Страшний і ганебний період нашої історії. І всюди і в усьому – Сталін, Сталін, Сталін... Прокляте ім'я!»³⁸.

Завдяки щільній мережі інформаторів чекісти добре знали, як живе й чим дихає українська інтелігенція. ДПУ УСРР особливо ретельно збирало компромат на провідних учасників національної революції, які залишилися в Україні, вчених-гуманітаріїв з ВУАН. Передчуваючи даліші події, віце-президент ВУАН С. Єфремов записав у щоденнику 5 грудня 1926 р.:

«ДПУ, очевидно, одержує від своїх “сексотів” (секретних співробітників) якусь кашу дрібниць і спліток, в якій не добере тями й хоче її корегувати допитами наших співробітників. Теж система! Нема чого людям робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати. Так робили колишні охоранки, так роблять теперішні охоранки, тільки що масштаб ширший і нахабство та безсоромність куди більшого розмаху. Поступ очевидний, хоча ледве чи на честь комуністичній державі»³⁹.

³⁷ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. II. – С. 634.

³⁸ Малик В. Синя книга // Бахмутський шлях. – 2010. – № 3–4. – С. 51.

³⁹ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – С. 438.

Незабаром, однак, академік переконався, що чекісти добре знали свою справу. У липні 1929 р. його заарештували й почали організовувати навколо нього фантомну «контрреволюційну» організацію під назвою «Спілка визволення України» (СВУ), що нібито діяла у підпіллі із 1926 р. За півроку слідчі В. Балицького добре «попрацювали» над своїми жертвами, щоб здобути доказовий матеріал у вигляді зізнань про їх антирадянську діяльність для відкритого показового процесу в Харкові. 2 січня 1930 р. до справи СВУ долучився Й. Сталін адресованою С. Косіору і В. Чубарю шифрограмою такого змісту:

«Коли передбачається суд над Єфремовим та іншими? Ми тут думаємо, що на суді треба розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачуваних, але й медичні фокуси, які мали своєю метою вбивство відповідальних працівників»⁴⁰.

Процес СВУ проходив у березні–квітні 1930 р. Лаву підсудних займали 45 осіб – академіки ВУАН С. Єфремов і М. Слабченко, колишній прем'єр-міністр УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, професори Київського інституту народної освіти В. Ганцов, Й. Гермайзе, Г. Іваниця та ін. Обвинувальний висновок у справі зайняв кілька номерів столичної газети «Вісті ВУЦВК». У ньому вказувалося, що СВУ – це ретельно законспірована підбивна націоналістична організація, метою якої була підготовка антирадянського заколоту. Насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворювали Центральну Раду, за відмінний від офіційного спосіб мислення.

Наступним було «викриття» ще однієї фантомної організації – «Українського національного центру» (УНЦ). До УНЦ чекісти включили багатьох представників української інтелігенції, заарештованих у Харкові, Києві, Дніпропетровську та ін. містах. Слідчі навіть перестаралися, зібравши до купи людей, між якими були неможливі не тільки політичні, але й товариські стосунки (наприклад, академіків М. Грушевського і М. Яворського). Керівництво УНЦ спочатку приписали М. Грушевському. У 1931 р.

⁴⁰ Пристайко В, Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 236.

вченого заарештували, і він під тиском слідчих ДПУ змушений був визнати свою приналежність до контрреволюційної організації. Проте через деякий час Грушевський відмовився від свідчень і справа розсипалася⁴¹.

Злочинницькі методи, які використовував Й. Сталін, змушуючи вдаватися до них і весь компартійно-радянський апарат, не додали йому популярності ні в суспільстві, ні серед політичної еліти. Якщо події в Україні на початку 1930-х рр. вивчати за радянськими газетами, ми не побачимо нічого, крім повідомлень про дострокове введення в дію нових заводів, електростанцій і шахт, переможних рапортів передовиків соціалістичного змагання міста і села, свідчень про успіхи культурної революції тощо. Тижневі зведення ДПУ УСРР виявляють іншу картину. Читаючи подібні зведення, Й. Сталін не міг не відчувати загрозу своїй невпинно зростаючій владі.

За агентурними даними, майстер депо «Жовтень» у Харкові Сидоренко давав у грудні 1932 р. таку характеристику генеральній лінії партії:

«Політика Сталіна надто брутальна й загадкова. Низові партійці тільки погоджуються на рішення ЦК, а на ділі ніхто не має права нічого сказати. Всюди назріває незадоволення. Диктатура Сталіна веде до розбіжностей серед членів партії»⁴².

Помічник редактора багатотиражки на Київській взуттєвій фабриці Й. Гутник у квітні 1933 р. заявив колишньому троцькісту, який виявився агентом ДПУ:

«Якби ми висунули гасло "Геть уряд голоду!", то переважна більшість пішла б за нами. Проте є небезпека, що можна перехльоснути і народ піде не тільки проти сучасного парткерівництва, але й проти радянської влади взагалі»⁴³.

Можна наводити багато таких висловлювань, що походили із різних верств тогочасного суспільства. Одні навіть у протестах не могли звільнитися від стереотипів радянської пропаганди. Інші спрямовували вістря критики проти конкретних осіб,

⁴¹ Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський. Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999.

⁴² Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939). – С. 234.

⁴³ Там само.

залишаючи поза критикою комуністичну доктрину, ВКП(б) і радянську владу. Переважній більшості здавалося, що вади радянської влади не мають органічного характеру. Критика спрямовувалася тільки проти Й. Сталіна.

Поширеність протестних настроїв у лавах ВКП(б) особливо тривожила партійну олігархію. Наприкінці 1932 р. ОДПУ СРСР дістала завдання виявити характер, зміст і масштаби поширення опозиційності серед партійців. Одна з папок, в якій були зосереджені дані про настрої членів КП(б)У, зібрані Транспортним відділом ДПУ УСРР, потрапила до С. Косіора. Вражений прочитаним, той прямо на папці занотував:

«Необхідно обговорити засоби реагування на подібні виступи. Треба прямо і негайно виключати за окремі виступи. Цікаво перевірити кілька фактів і як реагували в осередках і районах на ці виступи»⁴⁴.

Початок третьої «генеральної чистки» партійних лав був пов'язаний з постановою, розробленою В. Молотовим і схваленою Й. Сталіним, але оформленою як документ ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора – «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. Однак формально чистка почалася з постанови, яку політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило кількома тижнями пізніше – 10 грудня.

«Генеральна чистка» здійснювалася в Україні в дві черги: від червня до грудня 1933 р. – в Київській, Вінницькій, Донецькій і Одеській областях, а з травня 1934 до січня 1935 р. – у Харківській, Чернігівській, Дніпропетровській областях і в Молдавській АСРР. На чолі обласних комісій, які керували «чисткою», Й. Сталін поставив людей, яким довіряв особисто. Зокрема, Київською комісією керував секретар виконкому Комінтерну Д. Мануїльський, Харківською – секретар ЦКК ВКП(б) О. Ярославський, Донецькою – секретар ВЦРПС М. Шверник, спочатку Вінницькою, а потім Дніпропетровською – голова ВУРПС М. Чувирін, Одеською – голова ЦКК КП(б)У К. Сухомлин.

Результати «чистки» в областях першої черги були оголошені на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. «Чистку» пройшли 267 907 осіб, було виключено з партії 51 713 осіб, що становив-

⁴⁴ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939). – С. 234.

ло 19,3 відсотка. Якщо взяти за 100 кількість виключених, то 18,0 відсотків були виключені «як ворожі і класові елементи», 21,0 відсоток – «за порушення партійної і державної дисципліни», 23,1 відсотки – «за пасивне перебування в партії»⁴⁵.

Керівники обласних комісій з «чистки» в першу чергу цікавилися, як секретар і члени партійних комітетів поводити себе на хлібозаготівлі у 1932 р. Мова йшла не тільки про тих, хто відповідав за стан справ у сільському господарстві. Тоді майже вся партійна вертикаль республіканської влади була пересунута в сільську місцевість. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, який відповідав за питання культури, перебував у Харкові в 1932 р. тільки 72 дні, а в районах республіки – 283 дні⁴⁶. Провал хлібозаготівлі Й. Сталін пов'язував з фактичною підтримкою селянського саботажу українськими комуністами. На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) він заявив:

«Не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлі, а в нас самих, у наших власних рядах»⁴⁷.

Коли керівники Донецького обкому КП(б)У рапортували секретаріату ЦК ВКП(б) про результати «генеральної чистки», вони одержали таку телеграму за підписами Сталіна, Молотова і Кагановича (її зачитав на XII з'їзді КП(б)У делегат від цієї області К. Коваль):

«Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти вільних і невільних саботажників одержані. Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і не-комуністичних чиновників. До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті справи, проведені вами заходи – тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити дальший крок, розгорнути на всю потужність самокритику і перевірку виконання на всіх рудоуправлін-

⁴⁵ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1934. – С. 238.

⁴⁶ ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918–1933 гг. – М., 2005. – С. 712.

⁴⁷ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 232.

нях і шахтоуправліннях без винятку, перевірити людей на місці і безумовно покарати всіх тих, від яких тхне хоч би віддаленим душом саботажу»⁴⁸.

Ця сталінська (за лексикою і стилем) телеграма з усією очевидністю показує, що керівництво партії, не задовольняючись «генеральною чисткою» компартійної вертикалі, брало курс на вилучення вертикалі державної безпеки з підпорядкування партійним комітетам і перетворення її в самостійну вертикаль, покликану здійснювати нагляд за «комуністичними чиновниками» (некомуністичних чиновників, які були згадані в цій телеграмі, у Радянському Союзі, як відомо, не існувало). Незабаром цей курс був підкріплений організаційними змінами в структурі органів державної безпеки.

10 липня 1934 р. ЦВК СРСР утворив на базі ОДПУ народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, який очолив Г. Ягода. НКВС УСРР очолив В. Балицький. Загальносоюзний і республіканські наркомати внутрішніх справ увібрали в себе різноманітні структури (робітничо-селянську міліцію, прикордонні і внутрішні війська, архівну службу, службу реєстрації актів громадянського стану, пожежну службу та ін.), але в них причаїлася головна структура – управління державної безпеки з відділами оперативним, економічним, секретно-політичним, особливим, транспортним, закордонним, обліково-статистичним, спеціальним⁴⁹. За чисельністю своїх працівників (без позаштатних сексотів) Управління державної безпеки (УДБ) багатократно перевищувало всі інші структури НКВС, а також всі інші загальносоюзні і республіканські наркомати та відомства. Очолювалося воно безпосередньо наркомом внутрішніх справ. На зміну зловісній аббревіатурі – ДПУ – з'явилася нова, не менш зловісна – НКВС.

Радянське суспільство спочатку не помітило всієї небезпеки реорганізації каральних органів. Одночасно з реорганізацією, 10 липня 1934 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури». НКВС позбавлявся значної части-

⁴⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – С. 401.

⁴⁹ Шаповал Ю.І. Переддень і апогей Великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XXст. Історичні нариси. – С. 442.

ни судових функцій. Справи про злочини, що розслідувалися в ньому, після завершення слідства повинні були передаватися в судові органи. Судова колегія НКВС ліквідовувалася. Повноваження створеної при наркоматі Особливої (рос.: Особой) наради істотно зменшувалися порівняно з повноваженнями ліквідованої Судової колегії. Створювалися спеціальні колегії при верховних республіканських, крайових і обласних судах для розгляду справ про державні злочини і злочини проти порядку управління. Розгляд справ про зраду батьківщини, шпигунство, терор і диверсії покладался на військові трибунали і Військову колегію Верховного суду СРСР. Всі інші справи, як вказувалося у постанові ЦК ВКП(б) «підлягали розгляду в народних судах на загальних підставах»⁵⁰.

Газета «Известия ВЦИК», яку редагував М. Бухарін, так коментувала прийняті 10 липня рішення:

«Уряд Союзу ухвалив організувати Наркомвнудсправ СРСР, вливши в нього ОДПУ і вилучивши судові справи. Це означає, що вороги всередині країни в основному розгромлені і розбиті; це означає, що боротьба, яка ще зовсім не закінчена, буде продовжуватися, але значною мірою уже іншими методами; це означає, що величезною мірою зростає роль революційної законності, точних, фіксованих законом правил; це означає, що зростає роль судових установ, які розглядають справи відповідно з визначеними нормами судовиробництва»⁵¹.

Судячи із усього, не підписана стаття центрального органу радянської вертикалі влади (передовиці не підписують) належала перу головного редактора. Можна побачити, як М. Бухарін оцінював методи «революційної законності» до прийняття партійно-радянських рішень від 10 липня 1934 р. Подолання кризи 1932–1933 рр. супроводжувалося не тільки спрямованими проти селянського саботажу хлібозаготівлі каральними заходами за принципом «хто не працює, той не їсть», але й різкою активізацією боротьби із інакомисленням, особливо у середовищі

⁵⁰ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – М., 1996. – С. 109–110.

⁵¹ Известия ВЦИК, 1934. – 11 июля.

інтелігенції. Середньовічні каральні дії проти селянства були обмежені в часі хоча б такою об'єктивною обставиною, як необхідність забезпечити весняну сівбу і врожай 1933 р. Тим часом, дії проти інтелігенції і «комуністичних чиновників» набирали оборотів, особливо в Україні. Й. Сталін потурбувався надати теоретичну основу політиці посилення державного терору пов'язанням успіхів у побудові соціалізму із неминучим загостренням у країні класової боротьби. Одночасно він поклав кінець суперечкам про те, який ухил являє собою головну небезпеку – до великоруського чи до місцевого націоналізму.

«Головну небезпеку, – підкреслив він на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р., – становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки»⁵².

Як приклад такої небезпеки він наводив «гріхопадіння Скрипника і його групи на Україні». Після того, як зацькований Постишевим М. Скрипник покінчив життя самогубством, в Україні розгорнулася масштабна боротьба з «націонал-ухильниками» в партії, що здійснювалася переважно під час «генеральної чистки» КП(б)У, і з «українським буржуазним націоналізмом», що проводили органи державної безпеки.

Ця боротьба проводилася без додержання навіть тих куцих правил, що встановлені гумовою «революційною законністю». Разом з тим, органи державної безпеки повинні були діяти в суворо окреслених межах, що задавалися безпосередньо Й. Сталіним. Кожна новація в «революційній законності» виростала з конкретних вказівок вождя.

Російськомовні аббревіатури ЧСИР (член семьи изменника родины) и ЖИР (жена изменника родины) з'явилися в добу «Великого терору» і пов'язані із наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. Т. Вронська показала, однак, що репресії за сімейною ознакою почалися ще в 1934 р., коли до кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік було включена стаття про відповідальність членів сімей «зрадників батьківщини»⁵³. А

⁵² XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1934. – С. 31–32.

⁵³ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С. 4, 8.

першовитоки цієї статті можна знайти в написаній олівцем короткій записці сталінського сатрапа П. Постишева, датованій 28 березня 1934 р. Записка зберігається в окремому конверті, прошитому в товстій справі, що була сформована в УДБ НКВС України із різноманітних документів, знайдених в службовому кабінеті В. Балицького після його арешту (мовою оригіналу):

«Всевол. Аппол.!

Надо обязательно семьи арестованных контрреволюционеров националистов выгнать из квартир и обязательно выселить их из пределов Украины на Север. С работы членов семей арестованных надо немедленно снять, с учебы – тоже.

Повторяю: надо как можно скорее выслать семьи из Украины, а также и всех тех, кто с ними жил в одних “гнездах”. Хотя, может быть, на последних пока фактического материала и не имеется, но все равно – это несомненно одна шайка-лейка.

Это не мое только личное мнение»⁵⁴.

Вказівка «вигнати з квартир» виявилася для керівника ДПУ УСРР дуже корисною. Йому в цей час доводилося розв’язувати важке питання – перетягувати у нову столицю республіки колосальний апарат державної безпеки. Створювалася можливість, діючи в рамках встановлених правил, вирішити в найкращий спосіб свої побутові питання. В. Балицький 27 серпня 1934 р. скликав нараду вищих керівників відомства, на якій обговорювалася діяльність Київського обласного управління НКВС. Більша частина апарату, як самокритично визнавав керівник управління О. Розанов, у першій половині 1934 р. самоусунулася «від безпосередньої агентурної роботи», тому що у зв’язку з переїздом уряду з Харкова була задіяна на роботі «з очистки м. Києва від контрреволюційного елементу». Всього було вислано з Києва 25 тис., а з 50-кілометрової зони навколо Києва – 18 тис. осіб⁵⁵.

Добре поінформований польський консул в Києві Станіслав Сосницький 7 червня 1934 р. доповідав послу в Москві:

«Сотні представників інтелігенції вислані в Казахстан і в Північний край без заведення справи і без вироку, лише на підставі заяви

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 3, арк. 576 (конверт).

⁵⁵ Там само, ф. 16, оп. 27, спр. 5, арк. 10.

органів державної безпеки про те, що дана особа підозрюється в антирадянській діяльності. Квартири репресованих негайно конфіскуються. Нерідко таким шляхом чекісти розв'язують свої житлові проблеми»⁵⁶.

Масові репресії в Україні мали свою логіку розвитку, але розвивалися на загальному тлі. Голодомор 1932–1933 рр. шокував багатьох представників партійно-радянського апарату, які займали керівні посади в усіх ланках управління. Вони почали шукати засобів для виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б).

Цей партійний з'їзд повинен був підбити підсумки «великого перелому» і затвердити основні показники другого п'ятирічного плану. Й. Сталін бажав, щоб з'їзд підтвердив безпомилковість його керівництва. Із цією метою було організовано виступи керівних діячів опозиції – М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. Політично зломлені, ці люди каюлися в тому, що раніше протистояли генеральній лінії партії, проголошували дифірамби Й. Сталіну. Услесливими компліментами на адресу організатору геноциду були наповнені виступи на з'їзді керівників Радянської України.

Безпосередньо проти Й. Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Безпечну можливість висловити своє негативне ставлення до генсека давала тільки процедура виборів до Центрального комітету, що залишалася таємною. Й. Сталін дістав менше голосів під час цих виборів, ніж багато інших кандидатів. Найбільшу підтримку кандидатів здобув С. Кіров.

С. Кірова 1 грудня 1934 р. спіткала смерть від кулі вбивці. Причетність Й. Сталіна до цієї акції не доведена документально. Є безсумнівним, що вбивство сталося на побутовій основі. Однак, не можна сумніватися в тому, що ця основа була майстерно підготовлена чекістами. Загибель тих, хто був причетний до вбивства, а також тих, хто розслідував цю трагічну подію, виявляючи причетних до неї, не могла бути збігом обставин. Суть справи полягала зовсім не в тому, що Й. Сталін усував

⁵⁶ Holodomor 1932–1933. Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybor i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa, 2008. – S. 586.

потенційно небезпечного суперника. Усією своєю поведінкою С. Кіров доводив, що не збирався конкурувати з вождем, який міцно тримав в руках всі три вертикалі радянської влади. Вбивство функціонера такого масштабу мало бути обґрунтуванням для розв'язання терору у середовищі «комуністичних чиновників», що розгортався в країні, спочатку у вигляді «генеральної чистки» партійних лав від тих, хто підтримував селянський саботаж хлібозаготівлі.

У газеті «Правда» 5 грудня 1934 р. була опублікована датована днем смерті С. Кірова постанова ВЦВК про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік. Тепер справи про терористичні організації і акти терору проти представників радянської влади розслідувалися у термін не більше 10 днів. Слухали ці справи без участі сторін, вирок про найвищу міру покарання виконувався негайно. клопотання про помилування і касаційний розгляд справ нове судочинство не передбачало⁵⁷.

С. Кірова вбили 1 грудня, а буквально через півтора–два тижні у Ленінграді, Москві, Мінську і Києві були організовані процеси над «терористичними групами». Зокрема, чекісти створили справу «Білогвардійського терористичного центру», до якого залучили 37 осіб. 13–15 грудня 1934 р. у Києві засідала Військова колегія Верховного суду СРСР, що розправила із підібраними жертвами. Відомого письменника А. Крушельницького, який у 1920-х рр. приїхав в УСРР із Галичини, заслали із донькою на Соловки, а його синів стратили. На Соловки потрапив й інший галичанин, учений і громадський діяч Ю. Бачинський. Серед розстріляних представників національної інтелігенції, яких цинічно звинуватили у приналежності до білогвардійського терористичного центру, були драматург К. Буревій, поети О. Влизько, Д. Фальківський, новеліст Г. Косинка та ін. Серед політичних діячів однією з перших жертв нової кампанії став Ю. Коцюбинський. На момент арешту в лютому 1935 р. він працював головою Укрдержплану і заступником голови Раднаркому УСРР.

⁵⁷ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – М., 1991. – С. 31.

ЦК ВКП(б) звернувся 18 січня 1935 р. до партійних організацій із закритим листом «Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством тов. Кірова». Лист закликав комуністів до викриття «антипартійних елементів всередині партії». Кожний член партії зобов'язувався надавати органам державної безпеки необхідне сприяння для своєчасного виявлення в її лавах «дворушників». Підкреслювалося, що

«стосовно дворушника не можна обмежуватися виключенням з партії, – його потрібно ще заарештовувати й ізолювати, щоб завдати йому підірвати міць держави пролетарської диктатури»⁵⁸.

«Генеральна чистка» партії переросла в 1935 р. у перевірку партійних документів, а в 1936 р. – в кампанію з обміну документів. Під час цих кампаній теж були виключені з партії десятки тисяч осіб. Зважаючи на припинення під час «чистки», перевірки і обміну документів прийому в партію її чисельність істотно скоротилася й за рахунок природної смертності. Прийом відновився тільки із листопада 1936 р., але відбувався «черепащачими» темпами. У квітні 1937 р. чисельність КП(б)У дорівнювала 296 643 особам проти 550 433 на початок 1933 р.⁵⁹ Згадаємо лист Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. (мовою оригіналу):

«В Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии»⁶⁰.

«Генеральна чистка» істотно вплинула на чисельність партії, але не менш масштабна боротьба на винищення «комуністичних чиновників» і «свідомих та несвідомих петлюрівців» була ще попереду. Попереду був «Великий терор».

У 1982 р. у Франції вийшла збірка статей «Сталін в Парижі». У статті Стефана Куртуа, в майбутньому головного упорядника

⁵⁸ Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 99.

⁵⁹ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. – Львів, 1971. – С. 124.

⁶⁰ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 274.

«Чорної книги комунізму», була зроблена спроба упорядкувати різновиди терору в комуністичній Росії. У межах двох десятиліть, коли формувався радянський лад, автор виділив три види масовидного (за неологізмом, запровадженим В. Ленінім) терору: а) проти явних ворогів режиму; б) проти селянства під час колективізації; в) починаючи від грудня 1934 р. – проти більшовицької партії⁶¹.

Форми та різновиди терору, застосованого більшовицьким керівництвом під час побудови держави-комуні, були настільки різноманітними, що важко піддаються класифікації. Тим не менш, у грубому наближенні класифікація С. Куртуа є вартою уваги. Якщо він датує початок тієї форми, яку Роберт Конквест назвав «Великим терором», вбивством С. Кірова, а не лютнево-березневим (1937 р.) пленумом ЦК ВКП(б), то тільки тому, що першовитоки третього виду терору визначилися пробою сил на XVII партійному з'їзді. Це засвідчує хоча б трагічна доля більшості делегатів з'їзду, всіх тих, в особистій відданості яких Сталін сумнівався. Особливу стурбованість вождя станом справ в КП(б)У, появу якої можна датувати зловісним «хе-хе» в довірчому листі Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р., слід вважати регіональною специфікою загальносоюзної політичної лінії.

Із С. Куртуа можна сперечатися тільки щодо визначення цілей, яких Й. Сталін добивався, здійснюючи «Великий терор». Вождь своїх розрахунків не обнародував. Він не мав потреби розкривати потаємні плани навіть перед найближчими співробітниками. Згаданий вище лист Л. Кагановичу був досить відвертим тільки тому, щоб той спромігся зрозуміти, чого від нього хочуть. Скликаючи гостей на застілля, що були частими, «Хазяїн» не соромився накачувати їх алкоголем, щоб почути відверті розмови, але сам ніколи не йшов на відвертість. Тому історики самостійно формулюють цілі, які він ставив перед собою і нерідко дискутують в своєму колі.

С. Куртуа вважав, що «Великий терор» мав три мети. По-перше, вождь домагався абсолютної влади шляхом перетворення ВКП(б) в цілком сталінську партію. По-друге, він прагнув транс-

⁶¹ Куртуа С. Більшовизм а la francaise. – К., 2012. – С. 335–336.

формувати радянське суспільство за моделлю, визначеною марксистсько-ленінською ідеологією. По-третє, він силоміць накладав радянському народу «реальність» уявленого суспільства, «правдивість» його. Щоб точніше пояснити третю мету, С. Куртуа взяв на допомогу думку свого старшого колеги, члена Французької академії Алена Безансона:

«Сталін змушував ідеологію тріумфувати над нескінченно відроджуваною реальністю громадянського суспільства»⁶².

Перша мета цілком очевидна і підтверджується всім масивом фактів, що перебували на поверхні від початку або були опубліковані після відкриття доступу до радянських архівів в десятках документальних збірників. Друга мета теж не викликає дискусії, хіба що треба було б звизити модель, визначаючи її не як всю марксистсько-ленінську ідеологію, а як сформовану програмою РКП(б) 1919 р. комуністичну доктрину. При такому уточненні, однак, ця мета перестає бути метою «Великого терору» і стає однією з цілей комуністичного будівництва, тобто поширюється на всі два десятиріччя побудови радянського ладу.

Третя мета, на мою думку, є невіддільною від другої. Взята у формулюванні С. Куртуа, вона стає, по суті, не ціллю, а методом досягнення цілі. Тут можна провести аналогію із статтею Й. Сталіна «Рік великого перелому. До XII річниці Жовтня», опублікованою газетою «Правда» 7 листопада 1929 р., тобто напередодні листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Видаючи бажане за дійсне, Й. Сталін заявляв в цій статті, що в колгоспи пішов середняк, і цю «дійсність» пленум ЦК затвердив як політичну лінію, відмовляючись від досить-таки повільних темпів колективізації, затверджених XV партійним з'їздом. Взята у формулюванні А. Безансона, третя мета теж поширюється на весь період створення радянського ладу. У процесі його створення суспільство перетворилося на атомізовану спільноту, в якій були знищені всі горизонтальні зв'язки між людьми. Специфічність створеного ладу, як показано в цій книзі, полягала у вертикалізації суспільних зв'язків і проникненні контролю-

⁶² Куртуа С. Більшовизм а la française. – С. 336.

ваних радянською олігархією організаційних структур в усі пори суспільства.

Безпосередній початок «Великого терору» датується телеграмою Й. Сталіна і А. Жданова, які перебували в Сочі на відпочинку, Л. Кагановичу, В. Молотову та іншим членам політбюро ЦК ВКП(б) в Москві. У телеграмі, надісланій 25 вересня 1936 р., говорилося:

«Вважаємо абсолютно необхідною і терміною справою призначення тов. Єжова на посаду наркомвнусправ. Ягода явним чином виявився не на висоті свого завдання у справі розкриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОДПУ запізнилося в цій справі на 4 роки»⁶³.

М. Єжов закінчив один клас початкового училища, брав участь у Першій світовій війні, потім перебував на військово-політичній роботі в Червоній армії. Із 1922 р. перейшов на партійну роботу, через п'ять років почав працювати інструктором в центральному партійному апараті по роботі з кадрами. Оскільки Й. Сталін вважав, що «кадри вирішують все», М. Єжов став одним з його технічних співробітників. У 1934 р. він 17 разів побував в кабінеті Й. Сталіна (загальний час – 23 год. 40 хв.), в 1935 р. – 32 рази (загальний час – 88 год. 15 хв.)⁶⁴. Не дивно, що в 1935 р. він піднявся у кар'єрному зростанні – до секретаря ЦК ВКП(б) і голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б). Ці посади залишилися за ним і після 26 вересня 1936 р., коли він був призначений наркомом внутрішніх справ.

«Великий терор» на всіх етапах спрямовувався із Кремля і був наслідком рішень, що ухвалювалися у найвищих компартійно-радянських інстанціях, зокрема, Й. Сталіним. Кремль застосовував відому техніку розкладки, тобто визначення обов'язкових завдань для місцевих властей. Так розкладалися хлібозаготівельні плани в 1919–1920 і в 1930–1932 рр., завдання на розкуркулення селянських господарств під час колективізації сільського господарства. Таким же шляхом регулювалися тематична спрямованість та інтенсивність репресій в 1937–1938 рр.

⁶³ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – С. 221.

⁶⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – С. 290.

Репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому–березні 1937 р. Під час пленуму заарештували М. Бухаріна і О. Рикова. Й. Сталін заявив, що країна опинилася в надзвичайно небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він обвинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Тобто це був майже відвертий заклик до «бунту» проти керівників, старих партійців.

Щоб створити сприятливі умови для реалізації цього задуму, на березень–квітень 1937 р. ЦК ВКП(б) призначив перевибори місцевих комітетів партії. Однак вони не дали очікуваних результатів. Після цього ініціативу щодо чистки партійних органів взяв на себе наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з М. Єжовим.

3 липня 1937 р. секретарі обкомів, крайкомів і ЦК національних компартій одержали підписану Й. Сталіним телеграму із текстом цілком секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б). У постанові ЦК від 2 липня вимагалось впродовж п'яти днів взяти на облік всіх, хто повернувся після заслання на батьківщину, негайно заарештувати і розстріляти через «трійки» «найбільш ворожих», а всі інші, менш активні, але все ж ворожі елементи мали бути переписані і вислані за вказівкою НКВС. «Трійкою», що розпоряджалася життям або смертю радянських громадян, став позасудовий орган, який складався з трьох осіб – першого секретаря партійного комітету, голови управління НКВС і обласного, крайового або республіканського (в союзних республіках) прокурора. Пропонувалося, теж у п'ятиденний строк, надати ЦК ВКП(б) відомості про склад «трійок», кількість осіб, які підлягали розстрілу, і кількість тих, хто мав бути виселений⁶⁵.

Коли відповіді були одержані (як правило, потрібні дані знаходилися в картотеках місцевих управлінь державної безпеки), НКВС СРСР підготував проект оперативного наказу за № 00447

⁶⁵ *Верм Н.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система. М.: РОССПЭН, 2010. – С. 240–241.

(два нулі перед іншими цифрами означали найвищий рівень секретності). 31 липня 1937 р. наказ був затверджений політбюро ЦК ВКП(б). Згідно з ним у найближчі чотири місяці підлягало викриттю і репресуванню 259,5 тис. осіб (з них за вищою мірою – 25,9 тис.). Місцеві керівники мали право звертатися в центр з проханнями збільшити ліміт. Квота України становила 28 800 «осіб, що підлягали репресії» (з них 8 000 – першої категорії)⁶⁶.

Пізніше строк репресивних операцій за наказом № 00447 («куркульська лінія», як його називали) був подовжений до 15 березня 1938 р. Виявляючи пильність, місцеві керівники постійно просили дозволу збільшити ліміт, особливо для «осіб першої категорії», тому що тюрми були переповнені, а створення нових таборів вимагало часу. Сталін завжди задовольняв такі прохання. У квітні 1938 р. він виділив найбільший ліміт, який коли-небудь надавався одній республіці або області: 30 000 по першій категорії для України⁶⁷. У республіці уже три місяці порядкував М. Хрущов. У спогадах він описував сюжет з репресіями відсторонено:

«Почали ми знайомитися зі справами. По Україні нібито Мамай пройшов. Не було, як я уже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів... На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників в декілька поверхів. Кілька разів змінювалися кадри, і знову арештовувалися і знищувалися»⁶⁸.

Не треба ставати в позу судді, звинувачуючи М. Хрущова в розкручуванні маховика репресій. В Україні він змінив С. Косіора, про якого у довідці комісії П. Поспелова про причини репресій проти членів і кандидатів в члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії, зазначалося:

«3 травня 1938 р. тов. Косіор С.В. був заарештований і 26 лютого 1939 року Військовою Колегією засуджений до розстрілу за те, що він нібито ще в 1922 році увійшов у контрреволюційну організацію "ПОВ" (Польська організація військова), зайняв в ній керівне стано-

⁶⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – К., 2010. – Ч. I. – С. 103.

⁶⁷ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 249.

⁶⁸ Хрущев Н.С. Время, люди, власть. – Т. 1. – М., 1999. – С. 147, 151.

вище і був емісаром Пілсудського на Україні, а в 1934 р. створив і очолив “контрреволюційний змовницький терористичний центр на Україні”. Документально доведено, що заарештований товариш Косіор був без будь-яких на це підстав і приводу. З перших днів утримування його в Лефортовській тюрмі до нього застосовувалися найбільш варварські, звірячі тортури, чинилися допити понад 14 годин безперервно, в нічний час, позбавляючи його сну і мінімального відпочинку. Досить сказати, що він допитувався 54 рази, хоч у справі є лише 4 протоколи допиту. Позбавленням сну, жорстокими тортурами і катуваннями товариша Косіора змусили підписати протоколи, написані за сваволею слідчих у відсутності звинуваченого»⁶⁹.

Вражає не тільки абсолютна в своїй зухвалості безсенсовність звинувачень, завжди практикована в сталінські часи. Вражає цілком серйозна, хоч на рівні гротеску, готовність відповідальних працівників центрального компартійного апарату, що готували цю довідку до XX з'їзду КПРС, заперечувати подібні звинувачення: мовляв, документально не доведено, що один з найвищих сановників Радянського Союзу був насправді агентом Ю. Пілсудського. М. Хрущов, який займав рівновелику з С. Косіором посаду, чітко розумів, що опиниться на його місці, якщо не буде виконувати із готовністю і навіть з ентузіазмом волю вождя. Він спокутував свою провину організацією XX з'їзду КПРС, але суть справи не в цій провині. Концентрація влади в державі-комуні була такою, що від волі, намірів, моралі та інших якостей однієї людини починала залежати партія, держава, країна. Зовнішньо принадна комуністична доктрина втягувала радянське суспільство у Спотворений світ.

Операція за наказом № 00447 тривала замість чотирьох 15 місяців. Первинні ліміти «другої категорії» були подвоєні, а «першої категорії» – збільшені в п'ять разів⁷⁰. Ця акція виявилася найбільш масштабною, але лише однією з багатьох. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 липня 1937 р. Й. Сталін дав таке доручення чекістам:

⁶⁹ Реабилитация: как это было. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956. Документы. – М., 2000. – С. 326.

⁷⁰ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 243.

«Всіх німців на наших військових, напіввійськових і хімічних заводах, на електростанціях і будівництвах у всіх областях всіх заарештувати»⁷¹.

Ця сталінська записка була оформлена наказом за № 00439, який М. Єжов розіслав 25 липня місцевим управлінням НКВС СРСР. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 9 серпня 1937 р. М. Єжов підготував наказ № 00485, який передбачав здійснити «цілковиту ліквідацію шпигунсько-терористичних мереж Польської організації військової». Далі за наказом № 00593 від 20 вересня 1937 р. були репресовані так звані «харбінці», тобто колишні службовці і робітники Китайсько-Східної залізниці, які після її продажу Японії повернулися в СРСР. У жовтні і листопаді 1937 р. НКВС за вказівкою політбюро ЦК ВКП(б) почав здійснювати «латиську», «фінську», «грецьку», «румунську», «естонську» та інші національні операції. Переважна більшість жертв національних операцій була віднесена до «першої категорії».

Поряд з В. Молотовим і Л. Кагановичем М. Єжов став найбільш частим гостем в кабінеті вождя (табл. 1)⁷²:

Таблиця 1

**Відвідування кабінету Й. Сталіна В. Молотовим,
Л. Кагановичем, М. Єжовим у 1937–1938 рр.**

	1937 рік		1938 рік	
	кількість відвідувань	години і хвилини	кількість відвідувань	години і хвилини
В. Молотов	213	601,20	170	470,25
Л. Каганович	128	406,10	74	200,45
М. Єжов	174	527,55	104	305,50

Кількісні результати спільної діяльності Й. Сталіна і М. Єжова над розгортанням репресій підраховувалися кілька разів в

⁷¹ Охотин Н., Рогинский А. Из истории немецкой операции НКВД. 1937–1938 // Наказанный народ. – М., 1999. – С. 35.

⁷² Там само. – С. 290–291.

офіційних інстанціях, і щоразу наводилися близькі цифри, що все-таки різнилися одна від одної. Зокрема, комісія президії ЦК КПРС, яку очолював М. Шверник, на початку 1963 р. встановила, що в 1937–1938 рр. було заарештовано 1372 тис. осіб, з них розстріляно 682 тис.⁷³ У посмертно опублікованій статті В. Данилова склад заарештованих по семи національностям за час з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. виявився таким (табл. 2)⁷⁴:

Таблиця 2

**Кількість арештованих громадян СРСР
з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. по національностям**

Національні групи	Загальна кількість заарештованих	Питома вага у відсотках
Росіяни	657 799	46,3
Українці	189 410	13,3
Поляки	105 485	7,4
Німці	75 331	5,3
Білоруси	58 702	4,1
Євреї	30 542	2,1
Греки	6 565	0,4
Всього	1 420 711	100,0

За даними українсько-російсько-німецької дослідницької групи, яка тривалий час вивчала масові репресії в Україні, кількість арештованих органами НКВС УРСР за час з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. складала 253 051 особу. Соціальний склад арештованих за класифікацією НКВС був таким (табл. 3)⁷⁵:

⁷³ Источник. – 1995. – № 1. – С. 120.

⁷⁴ Данилов В.П. Советская деревня в 1938–1939 годах // Трагедия советской деревни. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 18.

⁷⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – К., 2010 – Ч. II. – С. 122.

Таблиця 3

**Соціальний склад арештованих за час
з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р.**

Колишніх людей (поміщиків, дворян, торговців, жандармів та ін.)	109 380
Колишніх куркулів	95 395
Служителів культу	6 556
Декласованого елементу	18 685
Колишніх членів ВКП(б)	10 995
Колишніх членів ВЛКСМ	1 417
Кустарів	2 606
Домашніх господарок, пенсіонерів	4 306
Службовців	5 030
Одноосібників	3 310
Колгоспників	2 079
Робітників	1 168
Червоноармійців і молодший начсклад РСЧА, НКВС	1 367
Комсклад РСЧА, НКВС	2 111
Співробітників НКВС	1 058

Ці дані засвідчують два обличчя «Великого терору». Перше з них – терор проти куркулів, священнослужителів, а також образно названих чекістами «колишніх людей». Отже, терор в першу чергу був «зачисткою»: із суспільства вилучалися небажані елементи, аби воно відповідало вимогам держави-комуни. Кількість осіб, які відносилися до «правильних» соціальних груп, у середовищі заарештованих була мінімальною. «Правильними» вважалися навіть одноосібники, які могли перетворитися завтра на колгоспників або робітників.

Друге обличчя терору – це винищення еліт. Само собою зрозуміло, що до колишніх членів партії і комсомолу треба плюсувати, як мінімум, командний склад РСЧА. Виходить не так мало заарештованих цієї категорії, адже мова йде про еліту.

Класифікація арештованих за характером злочину не являє особливого інтересу, бо тут все залежало від вказівок «зверху» і фантазії слідчих. За доказовий матеріал правили зізнання звинувачуваних, отримані під тортурами, а також показання свідків. Найбільше арештованих обвинувачувалося у повстанській діяльності (115 788 осіб), на другому місці фігурувала контрреволюційна агітація (30 854 особи), на третьому – диверсії (18 752 особи)⁷⁶.

По «національних лініях» обвинувачувалося 94 659 осіб. Серед найбільш численних були такі «лінії»: польська (54 011 осіб), німецька (23 036 осіб), румунська (6 188 осіб), грецька (5 642 особи)⁷⁷.

За національним складом арештовані (253 051 особа) розподілялися так⁷⁸:

українці – 133 376	поляки – 45 286	німці – 25 752
росіяни – 19 861	євреї – 8258	білоруси – 2276.

Професор Донецького університету В. Нікольський розраховував кількість заарештованих за два повні роки – 1937 і 1938. У межах цих років НКВС УРСР розглянув справи 199 тис. осіб з 266 тис. заарештованих. З них 123 тис. осіб (62%) були розстріляні, 69 тис. (34,7%) заслані в ГУЛАГ. Національні групи серед репресованих в Україні представлені такими числами (див. табл. 4)⁷⁹.

Є дуже показовою невідповідність структури репресованих за національною ознакою їхній питомій вазі у населенні. Частка репресованих поляків у 12,6 разів перевищувала їхню питому вагу в населенні. Серед репресованих греків різниця була шестикратною, щодо німців – семикратною. Майже двократна перевага репресованих росіян і двократна перевага євреїв опо-

⁷⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 123.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. – С. 124.

⁷⁹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х рр. – 1930-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 340, 624.

Таблиця 4

**Кількість арештованих по національностях
у 1937–1938 рр. відносно загальної кількості населення**

Національні групи	Питома вага груп	
	за переписом 1937 р. у відсотках	в репресіях 1937–1938 рр. у відсотках
Українці	78,2	53,2
Росіяни	11,3	7,7
Євреї	5,2	2,6
Поляки	1,5	18,9
Німці	1,4	10,2
Білоруси	0,4	0,8
Греки	0,4	2,3

середковано засвідчувала напрям репресій не в національній, а в соціальній сфері. Вістря репресій спрямовувалося, передусім, на керівні кадри. Кількість росіян та євреїв на командних посадах була неспівставно вищою порівняно з їх питомою вагою у населенні, а кількість українців – неспівставно нижчою⁸⁰.

У листопаді 1938 р. «Великий терор» пішов на спад, знову-таки – за волею Й. Сталіна. 15 листопада 1938 р. розгляд справ «трійками» був заборонений директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б). Й. Сталін 17 листопада 1938 р. секретним циркуляром поклав край «масовим репресивним операціям» і у цьому контексті засудив «найбільші недоліки і перекручення» в роботі НКВС. Циркуляру була надана форма постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б). 24 листопада 1938 р. М. Єжова перевели з посади наркома внутрішніх справ СРСР на посаду наркома водного транспорту СРСР. У квітні 1939 р. його арештували, а в лютому 1940 р. розстріляли. Мавр зробив свою справу і став непотрібним.

Доля «мавра» М. Єжова досить показова. Й. Сталін дбав про чистоту мундиру, починаючи із 1930 р., коли написав статтю

⁸⁰ Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945. Закономірності національного державотворчого процесу. – К., 2012. – С. 323.

«Запаморочення від успіхів», і до заключного акорду з «їжаківими рукавичками», які він зняв на радість усім з одіозного наркомвнусправ. У цьому контексті варто зупинити увагу на долі тих, хто організував Голодомор. Тобто тих, хто не обтяжував себе розмовами про хлібозаготівлі або навіть про покарання колгоспників за саботаж згідно із зрозумілою для всіх сентенцією «хто не працює, той не їсть». Мова йде про тих, хто здійснив акцію з трьох дій: конфіскації всього їстівного, фізичної та інформаційної блокади покараних таким середньовічним способом селян, щоб звести до нуля повстанський потенціал в голодуючих регіонах. Після кількох тижнів витримки в Кремлі організували галасливу пропагандистську кампанію: ось, мовляв, держава не тримає зла на несвідомих селян і подає їм продовольчу допомогу. Людей, які організували цю акцію, – якщо їх можна назвати людьми, – було лише шестеро: Й. Сталін, Л. Каганович, В. Молотов, П. Постишев і два керівники регіональних органів державної безпеки – В. Балицький (Україна) і Ю. Євдокимов (Північний Кавказ). Всі інші високопосадовці використовувалися «втемну».

Й. Сталіну ця акція допомогла зберегти свій статус до біологічного кінця. Л. Каганович і В. Молотов теж прожили довге життя, зберігаючи ідейний і психічний зв'язок з вождем до самої смерті. Це Й. Сталін бачив, і тому вони залишилися при житті. Інші троє загинули у вогні «Великого терору», вождь старався не залишати слідів.

Доля В. Балицького, якого називали «гілльотиною України», добре ілюструється матеріалами справи, сформованої після його арешту. Я бачив цю справу в середині 1990-х рр., вона вражає тваринним страхом людини, яка надто добре знала, що чекає її та її сім'ю. Доля двох інших людей описана в доповіді комісії П. Постишева. Тоді, в лютому 1956 р. вони вважалися несправедливо закатованими сталінським режимом представниками ленінської гвардії більшовиків.

«21 лютого 1938 року товариш Постишев був арештований і звинувачений в тому, що він – учасник право-троцькістської змови, спрямованої на повалення радянського ладу, – говорилося у доповіді – Крім того, був японським, польським і німецьким шпигуном.

Військова Колегія Верховного Суду СРСР у складі Ульриха, Дмитрієва і Сусліна приговорила тов. Постишева до розстрілу. В той же день вирок був виконаний. Тепер безспірно доведено, що над тов. Постишевим була вчинена ганебна розправа. Ще в ході слідства у справі Постишева один із слідчих писав Єжову, що до Постишева застосовуються незаконні методи слідства, “показання” Постишева про його “шпигунську” та іншу антирадянську діяльність написані слідчими у відсутність Постишева»⁸¹.

Ю. Євдокимов, як вказувалося в довідці, був одним з активних учасників громадянської війни і боротьби з контрреволюцією, за заслуги перед державою нагороджений орденом Леніна і п'ятьма орденами Червоного Прапора. Тривалий час працював на керівних посадах в органах ОДПУ–НКВС, а в 1933 р. був обраний першим секретарем Північнокавказького крайкому партії. У лютому 1940 р. Ю. Євдокимов сказав в останньому слові на засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР:

«Я скоро загину, але я хочу сказати суду, що і при новому керівництві (мав на увазі Л. Берію. – *Авт.*) апарат НКВС СРСР працює так само, як працював при Єжові, а звідси виникають к.-р. організації, представником яких зроблений я та інші. Про це я переконливо прошу донести Сталіну»⁸².

Мабуть, слід оцінити потрібним чином ці передсмертні слова, які адресувалися Й. Сталіну одним з найвищих керівників органів державної безпеки і партії. Й. Сталін вмів працювати не тільки з народом, але й з компартійно-радянською номенклатурою.

«Великий терор» був останнім епізодом в багатому на трагічні події десятилітті сталінського штурму. На відміну від ленінського, цей штурм завершився успішно. Нема причин говорити про те, що успіх вийшов половинчастим, тому що комуністичну утопію не можна було реалізувати в повному обсязі терором будь-якого масштабу. Вождь подолав опір одноосібній диктатурі в суспільстві і в партії, зосередив в своїх руках всі ресурси велетенської країни, створив міцну економічну основу для нарощування виробництва сучасних озброєнь,

⁸¹ Реабилитация: как это было. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956. Документы. – С. 325.

⁸² Там само. – С. 329, 331.

сформував потужну кадрову армію і був готовий втрутитися у боротьбу за панування на європейському континенті.

Якраз тут виникає питання про мотиви, якими керувався Й. Сталін, розв'язуючи терор безпрецедентних масштабів у становищі тріумфатора. Всі попередні форми державного терору були превентивними, тобто попереджували небезпеки, прогнотовані чудово поінформованим режимом. «Великий терор» превентивним явно не був. Тому цілком природно звучить запитання, поставлене видатним московським істориком-дисидентом М. Гефтером:

«Я історик, та хіба я можу зрозуміти, чому в 1937 році трапилося те, що трапилося? Я не знаходжу у світовій історії жодного випадку, щоб в момент найвищих успіхів могутньої країни знищувалися мільйони абсолютно лояльних людей! Ні, не разом з супротивниками і лояльні, – а тільки лояльні! Що це було?»⁸³.

До таємниці 1937 р. слід підходити, опрацьовуючи концепцію. Під цим кутом зору слід вважати найбільш плідною думку М. Гефтера: страхітливих репресій зазнавали маси абсолютно лояльних людей. Якщо це так, – а у цьому не можуть сумніватися ті, хто прожив хоча б частину життя в умовах сталінщини, – то немає підстав знаходити факти, що «провокували» генсека на репресії, або відшукувати в його поведінці ознаки параної. Із порога треба відкинути й твердження про безглуздість терору. Завдання полягає в тому, щоб знайти приховану залежність між відомими, але розглядуваними ізольовано фактами.

Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в Радянському Союзі побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими. Депутати обиралися таємним голосуванням. Конституція не допускала дискримінації за соціальним станом або походженням. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати і бути обраними в усі органи влади. Категорія «позбавленців» ліквідувалася. Виборчі округи в містах мали формуватися не за виробничими одиницями (завод, фабрика, установа, інститут), а за місцем прожи-

⁸³ Век XX и мир (Москва). – 1990. – № 9. – С. 21.

вання виборців. Система функціонування влади також ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули чимало рис звичайної парламентської влади.

Конституції союзних республік було розроблено за зразком союзної. Проект нової Конституції УРСР було опубліковано 1 січня 1937 р. Наприкінці січня Надзвичайний XVI з'їзд рад України її затвердив.

Чому Й. Сталін не перешкоджав, а найбільш активно (як голова конституційної комісії) сприяв політичним діячам і вченим (серед яких перебував його політичний противник М. Бухарін) розробляти і приймати найбільш демократичну за всіма світовими стандартами нову Конституцію СРСР?

Принципові зміни у конституційних нормах аніскільки не позначалися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі. Вони не могли стати самостійною владою і в своїй парламентській формі. Контроль над державою і суспільством здійснював підвладний генсеку партійний апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося. Формально, за буквою Конституції, владою були тільки ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів означало появу теоретичної можливості для перетворення влади формальної на справжню. Достатньо було виборцям обрати в парламент тих, кого вони бажали, а не запропонованих партійними комітетами перевірених і слухняних людей.

Така небезпека враховувалася ініціаторами розробки нової Конституції СРСР. Щоб звести її нанівець, запроваджувався цілий арсенал «вдосконалених» виборчих процедур.

Було покладено край всіляким розмовам про висування альтернативних кандидатур, які провадилися під час обговорення проекту. Виборчі комісії повинні були реєструвати тільки одного кандидата на кожне депутатське місце, а саме: кандидата від так званого «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного від влади кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Кримінального кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагала світова практика, повинні друкуватися варіанти рішень. Виборцю пропонувалося проявити свою волю активно, тобто залишенням в бюлетені тільки одного не викресленого прізвища кандидата в депутати. Організатори виборів на основі сталінської Конституції не виступили прямо проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «залишіть прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть».

Під час вільних виборів навіть у випадку, коли в бюлетені містилося тільки одне прізвище, голосуючий був зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата у письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (наприклад: «згодний» і «незгодний»). Однак організатори здійснили підступне спрощення тексту бюлетеню: на ньому друкувалося тільки прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» та назва колективу, який його висунув. Позитивне ставлення до кандидатури виключало необхідність викреслювати прізвище у бюлетені. Тобто потреба будь-якої позначки виборця на бюлетені відпадала. Виходило так, що візит до кабінки для таємного голосування був потрібний тільки тим, хто мав намір викреслити кандидата в депутати. Кабінка ставала своєрідною перевіркою на лояльність.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки на вибори. Виборці надходили у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їх же середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх. Слід взяти до уваги й те, що виборець став залежним від держави не тільки в місті (де він працював на державних підприємствах або в державних установах), але й на селі (в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах). Агітатор відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували.

Прийняття нової, цілком демократичної виборчої системи було критичною точкою у становленні сталінської системи влади. Адже за певних умов виборці могли проігнорувати «маленькі хитрощі» організаторів виборчої кампанії, висунути власних кандидатів і вирвати владу у партапарату конститу-

ційним шляхом. Підводні камені у процедурі таємного голосування Сталін відчув на XVII з'їзді ВКП(б) під час виборів складу Центрального комітету.

Найбільш імовірно, хоч документально підтвердити це неможливо, що причиною небачених за масштабами пошуків «ворогів народу» саме у 1937 р. була потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. Вибори до Верховної Ради СРСР були намічені в день прийняття Конституції на «найближчий час». Однак вони були відстрочені більше ніж на рік, до 12 грудня 1937 р.

У лютому–березні 1937 р. замість виборів відбувся пленум ЦК ВКП(б), який поклав початок «Великому терору». Сотні тисяч людей були знищені фізично. Мільйони були знищені морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправедних свідчень на своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції.

У виборах до Верховної Ради СРСР в Україні взяли участь 97% зареєстрованих виборців. За «блок комуністів і безпартійних» було подано понад 99% голосів у Раду Союзу і 98% – у Раду Національностей. В обстановці репресій майже не виявилось сміливців, які наважились скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, серед них – 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом – 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом – 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур. Серед депутатів надзвичайно високою була частка службовців (24,7%) і росіян (36,5%). Це свідчило, що у формуванні депутатського корпусу привілейоване становище посіла компартійно-радянська номенклатура.

Кульчицкий С. Вертикаль государственной безопасности в системе диктатуры большевистских вождей (1917–1938 гг.).

В статье исследуется функционирование органов государственной безопасности в системе партийно-государственного управления в 1917–1938 гг.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, диктатура, большевизм.

Kulchitskii S. Vertical state security system of the dictatorship of the Bolshevik leaders (1917–1938).

The article investigates the functioning of the organs of state security in the system of party-state control in 1917–1938.

Key words: state security, dictator, Bolshevism.

УДК: 321.74: (477)+(470+571) «XX ст.»

*Геннадій Єфіменко**

**ВУЧК у системі відносин між УСРР та РСФРР
у 1919 р.**

У статті автор акцентує увагу на певній самостійності ВУЧК у системі взаємовідносин між УСРР та РСФРР у 1919 р.

Ключові слова: ВУЧК, Радянська Україна, РСФРР, М. Лацис.

Відносини між радянською Україною та РСФРР в період, що передував формальному створенню СРСР (6 липня 1923 р.) залишаються недостатньо відомою сторінкою української історії. Особливе місце у дослідженні цього питання займає 1919 р., коли такі відносини починали формуватися. Їх еволюція протягом цього року безпосередньо відбилася і в зміні статусу ВУЧК (Всеукраїнська надзвичайна комісія, вживаємо аббревіатуру «ВУЧК» – за характерною для того часу російськомовною вимовою назви цього органу – «чрезвычайная»). Серед праць, у

* Єфіменко Геннадій Григорович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу 20–30-х років XX століття Інституту історії України НАН України.

яких аналізується функціонування ВУЧК загалом і, зокрема, її відносини з ВЧК у 1919 р., слід виокремити ґрунтовну розвідку Романа Подкура¹. У ній на основі широкого кола джерел детально висвітлено як внутрішньо-українські, так і загальнопартійні чинники впливу на процес формування ВУЧК, зміни в її статусі та підпорядкуванні протягом цього року.

Шлях до ухвалення Всеросійським ЦВК декларації, за якою в історіографії закріпилася загальна назва «Про воєнно-політичний союз», простежив автор цих рядків². У цій праці акцентується увага на відмінність підходів української сторони та Кремля до питання про стан та перспективи відносини між УСРР та РСФРР. Зокрема, якщо в уяві більшовицького центру федерація радянських республік існувала із самого початку 1919 р. і наступним кроком мало бути їх «злиття», тобто входження інших республік до складу РСФРР, то керівництво УСРР оцінювало федерацію як хоч і потрібний, але лише майбутній крок. Така відмінність у підходах мала безпосередній відбиток і на статус ВУЧК.

Під впливом Києва більшовицький центр відмовився від наміру наприкінці травня – на початку червня 1919 р. юридично зафіксувати «злиття» України. Із укладенням формальної угоди про федеративну республіку («союз рівних») теж не склалося. Однак було заявлено про *наміри* створити таке федеративне об'єднання у найближчому майбутньому. Потреба і механізми його створення обґрунтовувалися у постанові-декларації Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. У ній, зокрема, відзначалося:

«Всеросійський ЦВК визнає необхідним провести тісне об'єднання:

- 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Радянських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено*

¹ Подкур Р. Ф. Держжинський у взаєминах ВЧК РСФРР та ВУЧК у 1919 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2 (40/41). – 2013 р. – С. 7–31.

² Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень–червень 1919 р.) // Укр. істор. журн. – 2014. – № 1. – С. 120–145.

в руках єдиних колегій. Об'єднання повинно бути проведеним шляхом погодження з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів всіх зазначених радянських республік»³ (виділення наші. – Г. Є.).

Виділені слова вказують на те, що таке об'єднання бачилося як майбутній крок, а сама ця постанова була декларацією про наміри, а не угодою про союз, що підтверджувала і узагальнювала подібні декларації України та інших радянських республік⁴.

Оголошені публічно наміри зі створення в найближчому майбутньому федерації як «союзу рівних» певною мірою заспокоїли українську сторону, але, як показали подальші дії Кремля, вони не означали відмову від практичного курсу російських більшовиків на «злиття України». Слід зауважити, що із таким курсом не погоджувалися навіть найбільш затяті централісти в керівництві УСРР. Так, приміром, нарком радянської інспекції і водночас член політбюро ЦК КП(б)У Адольф Йоффе, який рішенням ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р. був спрямований «до складу Українського уряду для посилення там централістських елементів»⁵, не схвалював стрімкого прямування до «злиття». У телеграмі до Сталіна та Троцького від 21 червня 1919 р. він підкреслював:

«Із повідомлень тов. Ягоди з'ясовується, що центр зайнятий питанням об'єднання центральних установ з українськими. Я вважаю, що доки існує український Раднарком, доти мають зберігатися і декори окремих наркомів. Фактичне об'єднання створюється спільним напрямом роботи»⁶.

³ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік – Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії – для боротьби зі світовим імперіалізмом // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матер. – К., 1963. – С. 123.

⁴ Аргументи на користь вказаної у реченні думки див.: Єфіменко Г.Г. Еволюція української радянської державності. // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Ред. кол.: Смолій В.А, (гол. редкол.) та ін. – К: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 387–397.

⁵ РГАСПИ, ф.17, оп. 3, д. 3, л. 2.

⁶ ГА РФ, ф. Р-130, оп. 3, д. 682, л. 87.

Поділяючи з Кремлем основну кінцеву мету «відносин» із УСРР – ліквідацію її державності і цілковитий централізм, А. Йоффе кардинально розходився у темпах «злиття». Перебуваючи в Україні, він відчував настрої суспільства. У листі до Леніна, Троцького, Сталіна та Чичеріна від 27 червня 1919 р. він відзначив необхідність збереження «фігових листків» української державності, обумовивши це таким аргументами:

«У подальшому, звичайно, це все владнається і тут, як владналося у нас, але тепер доводиться рахуватися і з самостійністю (*мовою оригіналу* – “самостийністю”. – Г. Є.), і з внутрішнім кипінням та бродінням в Україні. Доводиться, з цієї причини, зберігати і Раднарком, і окремі Наркомати, в тому числі військовий»⁷.

Виходячи з такої оцінки становища, затвердження вже ухваленого Реввійськрадою РСФРР 4 червня рішення про ліквідацію Українського фронту в УСРР відбулося з доволі таки тривалим запізненням і мало інший підтекст. В ухваленій 21 червня 1919 р. постанові з цього приводу відзначалося:

«На величезному просторі своєму робітнича і селянська Україна звільнена. Зрадницька спроба отамана Григор'єва відкинути Україну назад переможно розгромлена. Тим самим завдання Українського фронту як такого може вважатися завершеним».

З огляду на те, що, як відзначалося у постанові, подальша військова боротьба «становить загальне, нероздільне завдання всіх збройних сил **Радянської** (а не “Російської”. – Г. Є.) **Республіки**», окремий Український фронт оголошувався ліквідованим⁸. Але це не означало ліквідацію українського Наркомвоєну. Лише 6 серпня, в умовах тотального відступу Червоної армії в Україні, ВУЦВК затвердив рішення, у якому зазначалося:

«Тимчасово, аж до напрацювання форм об'єднання Радянських республік, доручається Народному комісару з військових справ, зберігаючи за собою необхідний штат Секретаріату, провести в терміновому порядку передачу військових частин, Управлінь та Установ Рев-

⁷ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2159, л. 49.

⁸ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про розформування Українського фронту і його злиття з фронтом усіх радянських республік // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: 36. док. і матер. – К., 1963. – С. 126.

військраді РСФРР як верховному керівнику усіма збройними силами Соціалістичних Радянських Республік»⁹.

Оскільки навіть формальне об'єднання військових сил, потреба якого визнавалася усіма, затягнулося у часі та ще й було визначене як «тимчасове», то говорити про «злиття» інших запланованих до об'єднання наркоматів як безпосередній результат постанови Всеросійського ЦВК від 1 червня взагалі не доводиться. Та й механізм там був інший. 14 червня 1919 р. 21 голосом більшовиків проти 15 представників інших партій ВУЦВК схвалила декларацію Всеросійського ЦВК від 1 червня і затвердила комісію у складі 3 осіб (два більшовики і один боротьбист) для підготовки законодавчої бази для запланованого в цьому документі об'єднання. Рівень представництва у цій комісії був високим. Із боку більшовиків це був перший нарком юстиції УСРР, основний доповідач з питання Конституції УСРР на III Всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р.), а станом на червень 1919 р. голова Малого Раднаркому УСРР Олександр Хмельницький та голова ЦВК рад України зразка березня–квітня 1918 р., член президії ВУЦВК з березня 1919 р. Володимир Затонський. Від боротьбистів учасником комісії мав стати представник цієї партії в Президії ВУЦВК Михайло Полоз¹⁰. Персональний склад аналогічної комісії РФСРР було створено ще рішенням Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. До її складу увійшло сім впливових діячів із керівництва РСФРР¹¹. Але об'єднаного засідання української та російської комісій, на якому б і мали узгоджуватися об'єднавчі питання, так і не відбулося.

Одночасно із урочистими «рівноправними» деклараціями Кремль продовжував готувати проекти «злиття» чи навіть ухвалювати відповідні об'єднавчі постанови щодо вказаних у декларації від 1 червня наркоматів. Навіть відсутність погодження подібних документів з вищими органами влади УСРР, а то й

⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 38.

¹⁰ Там само, спр. 10, арк. 273.

¹¹ Детальніше про формування та завдання російської комісії див: *Єфіменко Г.* Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу»... – С. 141–144.

відвертий спротив української сторони подібним намірам, не спиняли такої роботи. Втім, і особливого успіху ці напрацювання в умовах тогочасної України не мали. Як визнав у березні 1920 р. Х. Раковський, «остаточно питання *(про об'єднання наркоматів. – Г. Є.)* залишалося відкритим в залежності від перебігу воєнних подій»¹². По суті, українські наркомати як організаційно окремі одиниці припинили свою діяльність лише після ліквідації у вересні 1919 р. українського Раднаркому як такого.

Як показала практика об'єднавчих дій, ліквідація того чи іншого українського наркомату не завжди обумовлювалася ухваленим рішенням про наміри об'єднати п'ять наркоматів. Вже 12 червня за особистим підписом Леніна до Києва надсилається послання наступного змісту:

«Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпрода у фінансовому та організаційно політичному відношенні Всеросійському Компроду без опублікування про це (підкреслено в рукописному тексті розпорядження, внизу примітка: “Підкреслене зашифрувати і записку передати по прямому проводу негайно”)»¹³.

Так само негайно, тобто вже 14 червня, на колегії наркомпрода УСРР було ухвалено рішення

«вітати постанову колегії російського наркомпроду про об'єднання своїх компродів»¹⁴.

Нагадаємо, що серед переліку наркоматів, що згідно постанови-декларації Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. підлягали в недалекому майбутньому об'єднанню, наркомату продовольства не було.

Зауважимо таку деталь: у Києві постанова про об'єднання наркоматів продовольства не розглядалася як крок до зменшення власної компетенції. Навпаки, як зазначалося у телеграмі Шліхтера до Москви:

¹² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма – К., 2003. – С. 53.

¹³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 6, спр. 12, арк. 3.

¹⁴ Цит. за: Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.) – К., 1964. – С. 103.

«[...] члени колегії (*Наркомпроду УСРР. – Г. Є.*) вважають надзвичайно необхідним найшвидше об'єднання наркомпродів. Ми усі переконані, що лише за такої умови можна буде зламати анархо-міщанське втручання різних відомств в продовольчу справу»¹⁵.

Тобто вважалося, що підпорядкування продовольчої справи безпосередньо Кремлю дасть можливість зупинити нескінченний вал усіляких посланців із «голодної півночі» для заготівлі тих чи інших продовольчих ресурсів. Таке об'єднання у Києві вбачалося кроком до ліквідації хижацького викачування ресурсів з України.

Оцінка Кремлем стану та перспектив відносин з Україною була чітко означена Л. Каменєвим в опублікованому 24 травня 1919 р. інтерв'ю газеті «Правда»:

*«Узагалі, потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно приступити до об'єднання основних галузей управління та господарства. Це питання про повне злиття вже поставлене й уже вжито заходів до практичного його вирішення»*¹⁶.

Хоча у відповідь на неприйняття такої настанови українською стороною, що відбулося, зокрема, у постанові пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня¹⁷, Кремль заспокоїв відрядженого до Москви Х. Раковського тим, що, мовляв,

*«заяви Каменєва, що передані в інтерв'ю, не є думкою ані української, ані російської радянської влади»*¹⁸, насправді це було не так.

Беручи до уваги реальне ставлення Кремля до «українського питання», видається цілком закономірною здійснена Кремлем зміна статусу ВУЧК. Та обставина, що жодне формальне рішення не передбачало такої можливості, більшовицьких керівників не спиняла.

Станом на початок червня 1919 р. ВУЧК формально підпорядковувалася наркомату внутрішніх справ УСРР. Як зазначалося в оприлюдненій 1 червня 1919 р. постанові ВУЦВК:

¹⁵ ГА РФ, ф. Р.130, оп. 3, д. 682, л. 82.

¹⁶ На Украине и в Крыму (Беседа с тов. Каменевым) // Правда. – 1919. – 24 мая.

¹⁷ Детальніше про це див: *Єфіменко Г.* Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу»... – С. 137–138.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 124, арк. 22.

«Всеукраїнська Надзвичайна комісія є Орган Народнього Комісаріату Справ внутрішніх і провадить роботу на правах відділу останнього (цитуємо з українського варіанту збірника законів, тому замість поширеного означення «чрезвычайная» у тексті зазначено «надзвичайна». – Г. Є.)».

Щоправда, пункт 3 «Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії» звучав так:

«[...] 3. На чолі ВУНК стоїть голова та його заступник, призначені Раднаркомом [...]»¹⁹.

Із чого можна зробити висновок, що відділ був далеко не рядовий. Більш детально на проблему внутрішньо-українського підпорядкування звертає увагу Р. Подкур²⁰. Однак, у будь-якому разі про організаційне підпорядкування чекістських органів України безпосередньо московському керівництву станом на початок червня 1919 р. не йшлося. В об'єднавчих деклараціях Всеросійського ЦВК та ВУЦВК теж не згадувалося не лише ВУЧК, а й наркомат внутрішніх справ, відділом якого ВУЧК формально була.

Із огляду на вказане в попередньому абзаці цілком логічними виглядають змальовані у телеграмі, що 11 червня 1919 р. до ЦК РКП(б) надіслав заступник голови ВУЧК О. Шишков, особливості статусу цього органу:

«Всеукраїнська ЧК поки що жодними організаційними відносинами з ВЧК Росії не зв'язана. ВУЧК орган Раднаркому України, а не Росії, усі Чека України підпорядковуються лише ВУЧК»²¹.

Така ситуація не влаштовувала центр. У листі від 22 липня 1919 р. до голови ВУЧК М. Лациса, очільник ВЧК Ф. Держинський наголосив:

«Найбільш суттєве: щодо нас Ви стали самостійником (мовою оригіналу – «самостийником». – Г. Є.), стали таким об'єктивно. Що Ви робили, ми не знали, зв'язку з нами постійного не підтримували. До нас за допомогою та вказівками в боротьбі з самостійністю (мо-

¹⁹ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Положення «Про Всеукраїнську та місцеві Надзвичайні комісії» // 33 УСРР. – 1919. – Ст. 65.

²⁰ Подкур Р. Ф. Держинський у взаєминах ВЧК РСФРР та ВУЧК... – С. 7–31.

²¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 65, д. 383, л. 17.

вою оригіналу – “самостійністю”. – Г. Є.) не зверталися. Дозволяти собі без узгодження з нами запроваджувати нововведення та реорганізації... Врешті, я вважаю, ЧК на Україні, як свого часу у нас в Великобританії ЧК губернські, повинні бути органом центра, і завдання ВУЧК – бути провідником політики ЦК РКП(б) на Україні... Зараз становище воєнне таке, що якщо ми не пересилимо самостійності (*мовою оригіналу – “самостійности”*. – Г. Є.) наших окраїнних республік, то навряд чи зможемо перемогти раз і назавжди денікінців. Я особисто вважаю, що наше нещастя в тому, що усі раднаркоми та інші урядові органи окраїнних республік сприймали себе всерйоз, неначе вони могли бути державними урядами»²².

Вже наступного після написання цього листа дня Кремль реалізував вказані Держинським настанови – 23 липня 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення

«про розпуск ВЧК України, про підпорядкування усіх ЧК України ВЧК, про делегування в Київ одного з членів ВЧК для інформування Раднаркому та контролю за місцевою ЧК»²³.

В Україні з цим не погодилися. На пленумі ЦК КП(б)У 2 серпня було ухвалено «просити ЦК РКП поки не розкасовувати» ВУЧК та доручено С. Косіору мотивувати це рішення²⁴. Спроба відстояти ВУЧК не вдалася. Вже 13 серпня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило «ВУЧК розкасувати і доручити зробити це Петерсу»²⁵. Наступного дня цьому рішенню було змушене підкоритися політбюро ЦК КП(б)У:

«Провести через Раднарком об'єднання Всеукраїнської та Всеросійської ЧК; доручити Лацису розробити відповідні інструкції»²⁶.

16 серпня представником ВЧК про уряді УСРР політбюро ЦК РКП(б) призначило Я. Петерса²⁷.

²² Письмо М. И. Лацису о положении в ВУЧК // Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ. 1917–1926. – М., 2007. – Док. № 209. – С. 135. Електронний ресурс: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1018524>, останній перегляд – 24.11.2013.

²³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 6, л. 146.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 54.

²⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 20, л. 3.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 64.

²⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 21, л. 1.

Саме погляд «незіпсованого» врахуванням українських реалій Я. Петерса, який керував чекістами в Україні останні дні існування радянської влади в Києві, і став визначальним у формуванні ставлення Кремля до України у вересні – початку жовтня 1919 р. Я. Петерс 10 вересня 1919 р. зробив доповідь із «українського питання» на засіданні оргбюро ЦК РКП(б). Поміж іншого він наголосив на такому:

«Фактичне скасування центральних українських апаратів створює умови для подальшого проведення централізації у *всеросійському масштабі* (тут і далі в цитаті курсив наш. – Г. Є.). У цьому питанні всі члени уряду, а також усі члени ЦК, яких мені вдалося перепитати, були єдиної думки. Ми вважаємо, що дія Московських центральних органів має планомірно розповсюджуватися не лише на ті наркомати, об'єднання яких вже було ухвалено ВЦВК, але й на деякі інші відомства. Із іншого боку, не передрікаючи в тому чи іншому вигляді питання про долю українського уряду після відновлення радянської влади в Україні, ми вважаємо, що сучасний політичний момент диктує нам потребу обов'язково зберегти український уряд як політичний прапор. З цього приводу існує цілковита однастайність між членами уряду та членами Центрального комітету партії. [...]. Скасування будь-якої видимості особливої української радянської влади в даний момент слугуватиме посиленню наших супротивників як з одного, так і іншого табору. Імперіалістично-реакційному централізму Денікіна і буржуазній самостійності Петлюри ми маємо протиставити політику нашого радянського федералістичного централізму»²⁸.

Оргбюро ЦК РКП(б) рекомендувало політбюро ЦК РКП(б) «не ліквідовуючи формально уряд УСРР, припинити його фактичне існування»²⁹. Незабаром ці рекомендації були втілені в життя.

У зв'язку з ліквідацією ВУЧК відзначимо одну деталь, що засвідчує реальну вагу ухваленної 1 червня 1919 р. об'єднавчої декларації. 22 листопада 1919 р. за засіданні оргбюро ЦК РКП(б) пунктом 7 порядку денного було таке питання:

«7. Заява Держинського про те, що президія ВЧК має намір відрядити на Україну в розпорядження Всеукраїнського ревкому для чекістської роботи голову МЧК та члена президії ВЧК т. Манцева з тим,

²⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 8, л. 75–76.

²⁹ Там же л. 65.

щоб ЧК на Україні були безпосередньо і безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневою угодою про союз республік (виділення наші. – Г. Є.)».

Ця інформація членами оргбюро була просто «взята до відома»³⁰. І це незважаючи на те, що у вказаному документі від 1 червня 1919 р. серед тих наркоматів, об'єднання яких планувалося, жодним словом не вказано ВЧК, як, втім, і наркомат внутрішніх справ, якому вона формально підпорядковувалася. Іншими словами, твердження Дзержинського прямо суперечило тому документу, з посиланням на яке було ухвалено постанову оргбюро ЦК РКП(б)! При цьому слід зауважити, що на засіданні від 22 листопада був присутній Х. Раковський, один із творців угоди від 1 червня 1919 р. Тобто постанова-декларація від 1 червня 1919 р., якій у листопаді–грудні 1919 р. більшовицькі керівники надали статус формальної угоди про союз, сама по собі не відігравала для Кремля будь-якого значення і була лише зручним засобом для підготовки подальшого «злиття» республік.

На прикладі ВУЧК бачимо, що на її ліквідацію (і то після вдруге повтореного наказу ЦК РКП(б)!) українські компартійні керівники погодилися лише в умовах воєнної катастрофи середини серпня 1919 р. До того часу вони чинили спротив «злиттю». Обставини, що зумовлювали такий спротив, чітко обґрунтував у листі до М. Крестинського від 15 липня 1919 р. головний центральний у складі українського керівництва зразка літа 1919 р. А. Йоффе:

«Чув я, що Ви зайняті тепер питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте тому поділитися з вами своїми міркуваннями, заснованими на більш аніж двомісячному українському досвіді. Формально-юридично возз'єднання Великої Росії та України, тобто винайдення яких би то не було форм та норм федерації, на мій погляд, передчасне: по перше, тому що занадто ще велика внутрішня політична і соціально-економічна різниця між першою та другою, а по друге, тому, що занадто ще велика кількість самостійних (*мовою оригіналу* – “самостийных” – Г. Є.) партій, яким ці зовнішні форми дали б багатий матеріал для агітації проти Українського “москвофільства”, і водночас анічогісінько не дали по суті. Те, що тут справді потрібно, так це фактичне підпорядкування Украї-

³⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 35.

ни із збереженням формальної самостійності (*мовою оригіналу – “самостоятельности” – Г. Є.*). Але для цього насамперед потрібен кращий зв'язок з Москвою»³¹.

Попри те, що питання про ліквідацію ВУЧК було, здавалося б, вирішено і затверджено на рівні ЦК РКП(б), у «радянському порядку» злиття ВУЧК із ЧК не сталося. В ухваленій 27 січня 1920 р. постанові Всеукрревкому серед 7 наркоматів, українські варіанти законодавчих актів яких скасовувалися і замінювалися на російські (там були усі наркомати, запропоновані до об'єднання декларацією Всеросійського ЦВК від 1 червня, а також було додано наркомат продовольства та об'єднаний ще в травні 1919 р. наркомат пошти і телеграфу; замість наркомату праці було зазначено єдиний наркомат праці і соціального забезпечення)³² не було зазначено ні ВУЧК, ні НКВС, до складу якого ВУЧК раніше входило на правах відділу.

Статус ВУЧК формально визначився лише через місяць після ліквідації Всеукрревкому та відновлення діяльності РНК УСРР. Президія ВУЦВК 17 березня 1920 р. ухвалила:

«З метою об'єднання та керівництва діяльністю усіх відновлених на території Української Соціалістичної Радянської Республіки Надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами при Раді Народних Комісарів засновується Центральне Управління Надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами».

На чолі Цупнадзвичкому (російською. – Цупчрезкома. – Г. Є.) стояв начальник центрального управління, який призначався Раднаркомом України і формально йому був безпосередньо підпорядкованим³³. Тобто цей орган діяв при РНК УСРР. Очолений Василем Манцевим Цупнадзвичком УСРР цілком вписувався у

³¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 9.

³² Об объединении деятельности УССР и РСФСР // Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. – № 1. – Ст. 7.

³³ Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про створення Центрального управління Надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами по службі // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): 36. док. і матеріалів. – К., 1957. – С. 83–84.

формовану більшовиками національну оболонку радянської влади в Україні, що дозволяло більш ефективно застосовувати насилля. Підкреслимо, що, на відміну від Цупнадзвичкому, названі вище об'єднані наркомати на той час не мали всеукраїнських органів, тобто їхні місцеві (переважно губернські) осередки напряду підпорядковувалися наркоматам РСФРР.

Не було зазначено чекістського органу й серед тих наркоматів, що були визначені як об'єднані в укладеному 28 грудня 1920 р. «Союзному Робітничо-Селянському договорі між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»³⁴. Щоправда, в результаті часткової децентралізації управління були утворені всеукраїнські управління цих наркоматів, вони були «майже наркоматами», бо об'єднували роботу відповідних відомств у межах УСРР і підпорядковувалися не лише однойменним російським наркоматам, а й Раднаркому УСРР та ВУЦВК.

Таким чином, вже, здавалося б, ухвалене у липні–серпні 1919 р. як російськими, так і українськими вищими партійними органами рішення про злиття ВУЧК в радянському порядку так і не було реалізоване. Однак і потреба у такому кроці практично зникла: якщо в 1919 р. «самостійність» ВУЧК була викликана як організаційним безладом у самій цій організації, так і реальною автономією головних управлінських центрів України, то в 1920 р. ситуація змінилася. Характерний для 1920 р. економічний та управлінський надцентралізм не давав шансів для зародження «самостійництва» у Цупнадзвичкомі.

**Ефименко Г. ВУЧК в системе отношений между
УССР и РСФСР в 1919 г.**

В статье автор акцентирует внимание на некоторой самостоятельности ВУЧК в системе взаимоотношений УССР и РСФСР в 1919 г.

Ключевые слова: ВУЧК, Советская Украина, РСФСР, М. Лацис.

**Efimenko G. VUCHK in the system of relations between
the USRR and the RSFRR in 1919**

The author focuses on a certain autonomy in the system of relations VUCHK USRR and RSFRR in 1919.

Key words: VUCHK, Soviet Ukraine, RSFRR, M. Latsis.

³⁴ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР// 33 УСРР. – 1921. – Ст. 93.

УДК: 316.4.063.7(477) «1919»

*Роман Подкур**

**«ВУЧК рассказировать...»:
до історії боротьби Ф. Держинського
із самостійністю» ВУЧК**

У статті досліджується роль Ф. Держинського у підпорядкуванні діяльності ВУЧК Всеросійській надзвичайній комісії.

Ключові слова: Ф. Держинський, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Створення та функціонування органів державної безпеки комуністичної доби незмінно пов'язувалося з діяльністю одного з лідерів більшовицької партії – Фелікса Держинського. Саме він, згідно з опублікованими документами, на засіданні РНК радянської Росії 20 грудня 1917 р. запропонував системне бачення майбутнього органу з боротьби проти саботажників і контрреволюції, «із чийого боку вона не виходила б»¹.

Упродовж усього радянського періоду постать цього діяча вважалася майже легендарною. Жоден виступ вищої посадової особи спецслужби або міліції СРСР не обходився без цитування, згадок про Ф. Держинського. Його бюсти та портрети прикрашали не лише музейні експозиції «чекістських кабінетів», а й робочі кабінети керівників органів державної безпеки й міліції.

У контексті більшовицької ідеології про «полум'яного революціонера», «інтернаціоналіста», «творця радянських органів державної безпеки» публікувалися його листи та щоденники, вибрані твори, біографії. Ще 1939 р. було санкціоновано друк витягів зі щоденника Ф. Держинського із передмовою та коментарем його дружини – Софії. Переклад російською мовою

* Подкур Роман Юрійович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С. 34–37. Див. також: Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 17–34.

зробив відомий більшовик Ф. Кон². Щоденникові записи та деякі листи з доповненнями перевидавалися впродовж 1950–1980-х рр. ще тричі³.

Вибрані твори «залізного Фелікса» традиційно друкувалися на річниці створення органів державної безпеки. Перше одностомне видання побачило світ у 1947 р.⁴ Двотомний «творчий доробок» Ф. Держинського (виступи, газетні статті, листи) було опубліковано 1957 р. до 40-річчя ВЧК. У подальшому з невеликими доповненнями його перевидавали 1967 та 1977 рр. В останньому виданні до першого тому ввійшло 15, другого – 20 нових документів. Листи Ф. Держинського до В. Межлаука (від 2 грудня 1923 р.), В. Куйбишева (від 20 жовтня 1924 р.), О. Гінзбург (від 23 жовтня 1924 р.), О. Долгова (від 25 січня 1925 р.) публікувалися вперше⁵.

Лідери ВКП(б) активно підтримували «міф Держинського». Його часто згадували в офіційних промовах. Так, 20 липня 1936 р., у X-ту річницю смерті, на загальноміських зборах московського активу та працівників НКВД відповідну промову виголосив А. Мікоян. Згодом, у розпал «Великого терору» 1937 р., цей виступ надрукували тиражем 110 тис. примірників⁶.

Значна увага приділялася спогадам про цього діяча. Вони публікувалися за схемою: Ф. Держинський – творець ВЧК–ОГПУ й організатор боротьби з контрреволюцією; Ф. Держинський – борець з економічною розрухою; Ф. Держинський – організатор боротьби з безпритульністю; Ф. Держинський –

² *Держинский Ф.Э.* Из дневника / Пер. Ф. Кон, предисл. и прим. С. Держинской. – Б. м.: Молодая гвардия, 1939. – 125 с.

³ *Держинский Ф.Э.* Дневник заключённого. Письма / Предисл. С. Держинской. – М.: Молодая гвардия, 1956. – 191 с.; *Его же.* Дневник заключённого. Письма. – М.: Молодая гвардия, 1966. – 333 с.; *Его же.* Дневник заключённого. Письма. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 287 с.

⁴ *Держинский Ф.Э.* Избранные статьи и речи: 1908–1926. – М.: Госполитиздат, 1947. – 390 с.

⁵ *Держинский Ф.Э.* Избранные произведения: В 2 т. – М.: Политиздат, 1977. – Т. 1. – С. 8.

⁶ *Микоян А.И.* Феликс Держинский. – М.: Партиздат, 1937. – 24 с.

вірний товариш, скромний, людяний, справедливий керівник, якого поважали навіть вороги⁷.

Одним із перших біографів став Ф. Кон, котрий 1939 р. опублікував першу офіційну біографію Ф. Дзержинського⁸. Порівняльна характеристика виданих за радянської доби біографічних публікацій свідчить про усталене бажання зобразити Ф. Дзержинського особистістю без будь-яких людських вад. В окремих оприлюднених епізодах його професійної діяльності вказувалося на «самопожертву в ім'я революції», надмірну довіру до людей, виняткову працездатність, що призводила до різкого погіршення здоров'я. Цілком імовірно, читача підводили до думки про «максималізм життя», котрий став певною «вадою» міфологізованої постаті Ф. Дзержинського⁹.

«Архівна революція» 1990-х рр. кардинально змінила бачення як істориків, так і пересічних громадян стосовно, здавалося б, давно відомих подій і персонажів. Виявлені та опубліковані документи продемонстрували реальну роль голови ВЧК у розгортанні мережі місцевих надзвичайних комісій, переслідуванні політичних опонентів більшовицької партії, ліквідації «контрреволюційних закладів», проведенні масових політичних репресій. Так, Ю. Фельштинський опублікував документи, що зберігалися в Гуверівському інституті (США) про створення та

⁷ Рассказы о Дзержинском: Сборник воспоминаний. – М.: Детская литература, 1965. – 272 с.; Рыцарь революции: Воспоминания современников. – М.: Политиздат, 1967. – 335 с.; О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М.: Политиздат, 1987. – 335 с. Див. також: *Дзержинская С.С.* В годы великих боёв. – М.: Мысль, 1975. – 502 с.

⁸ Кон Ф. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биографический очерк. – М.: Молодая гвардия, 1939. – 108 с.

⁹ Феликс Эдмундович Дзержинский: 1877–1926: [Альбом]. – М.: Искусство, 1951. – 170 с.; *Зубов Н.И.* Ф. Э. Дзержинский: Биография. – М.: Госполитиздат, 1963. – 335 с.; *Дмитриев Ю.* Первый чекист: Дзержинский: Эпизоды героической жизни. – М.: Молодая гвардия, 1968. – Вып. 4. – 224 с.; Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – М.: Политиздат, 1977. – 494 с.; *Корольков Ю.М.* Феликс – значит счастливый...: Повесть о Феликсе Дзержинском. – М.: Политиздат, 1974. – 463 с.; *Сорин С.Г.* Товарищ Дзержинский: Поэма. – М.: Советский писатель, 1957. – 63 с.

діяльність ВЧК. Дослідники отримали уявлення щодо структури й меж компетенції надзвичайної комісії. Під обкладинкою збірника також побачила світ книга С. Дукельського «ЧК в Україні», тираж якої було знищено в 1923 р.¹⁰

Ю. Фельштинський акцентує увагу на обґрунтуванні Ф. Держинським системи заручництва, цитуючи наказ президії ВЧК № 208 від 17 грудня 1919 р.:

«Що таке заручник... (так у тексті. – Р. П.) Це полонений того суспільства чи тієї організації, що з нами бореться. Причому такий член, який має цінність, яким супротивник дорожить, який може служити запорукою того, що противник заради нього не загубить, не розстріляє нашого полоненого товариша. Із цього ви зрозумієте, що заручниками варто брати тільки тих людей, які мають вагу в очах контрреволюціонерів»¹¹.

Дослідник особливо наголошує на участі Ф. Держинського в організації «червоного терору», масових розстрілів «контрреволюціонерів» і заручників.

У започаткованій О. Яковлевим документальної серії «Россия – XX век» побачили світ чимало збірників документів, об'єднаних під назвою «Лубянка». Матеріали з архівосховищ Федеральної служби безпеки Російської Федерації, Державного архіву Російської Федерації та Російського державного архіву соціально-політичної історії розкрили конкретні напрями діяльності Ф. Держинського на чолі ВЧК–ГПУ–ОГПУ. Вони підтверджують гіпотезу про формування ВЧК як «бойового загону партії», «чорноробів революції»¹².

¹⁰ Фельштинский Ю.Г. ВЧК–ГПУ. – М.: Изд-во гуманитар. лит-ры, 1995. – 272 с.

¹¹ Див.: Фельштинский Ю.Г. ВЧК–ГПУ. – С. 4–12; Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М.: МФД, Материк, 2007. – С. 148–149.

¹² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.; Лубянка: Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с. та ін.

Відомі російські дослідники О. та А. Плеханови у цій серії опублікували документальний збірник, присвячений ролі Ф. Держинського у створенні та діяльності ВЧК–ОГПУ, прикордонних і внутрішніх військ. Упорядники стверджують, що в різних архівах було виявлено понад 5 тис. документів, із них опубліковано 1164¹³. На сьогодні це найбільш повний документальний збірник про Ф. Держинського в контексті його діяльності як голови ВЧК–ОГПУ. Таке комплексне дослідження, на думку упорядників, доводить, що саме за Ф. Держинського було закладено негативні тенденції в діяльності органів державної безпеки, котрі зумовили їх перетворення на знаряддя боротьби з власним народом, інструмент жорсткого політичного контролю в політиці, ідеології, економіці, збройних силах, державному апараті, громадських організаціях.

У 2013 р. у видавництві «Молодая гвардия» у серії «Жизнь замечательных людей» було опубліковано перше на пострадянському просторі біографічне дослідження про Ф. Держинського. Його автор – С. Кредов – намагався подати цю постать на тлі епохи, показати дії в конкретних обставинах, моральні суперечності. З осудом ставлячись до підписаних наказів про масовий терор, С. Кредов наголошував, що Ф. Держинський очолював спецслужбу країни в період громадянської війни, саме цим і зумовлювалися його «криваві накази». Водночас автор цитує спогади сучасників, які розповідали про допомогу «залізного Фелікса» інтелігенції з продуктами та житлом, звільнення з ув'язнення, суворе покарання однопартійців за хабарництво й грабунки, боротьбу проти катувань політичних опонентів тощо¹⁴.

Однак досі маловідомою сторінкою залишається участь Ф. Держинського в налагодженні взаємовідносин ВЧК (рос. «Всероссийская чрезвычайная комиссия») та ВУЧК (рос. «Всеукраинская чрезвычайная комиссия»). У радянській історіографії акцентувалося на значній допомозі ВЧК при створенні та кад-

¹³ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – 872 с.

¹⁴ Кредов С. Держинский. – М.: Молодая гвардия, 2013. – 368 с.

ровому наповненні ВУЧК¹⁵. Зокрема, на органічній єдності двох відомств наполягали Л. Маймескулов, А. Рогожин, В. Сташис¹⁶.

Цікаво, що автори означили існування ряду регіональних органів «боротьби з контрреволюцією», починаючи з грудня 1917 р., у Харкові (штаб С. Петриківського), Одесі (Вища автономна комісія по боротьбі з румунською та українською націоналістичною контрреволюцією на чолі з Х. Раковським), Києві (ВРК, очолюваний А. Івановим). Окремі місцеві надзвичайні органи поширювали свою діяльність на сусідні регіони. Зокрема Харківський губернський головний штаб по боротьбі з контрреволюцією 27 лютого 1918 р. було перейменовано на Головний штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією, а його компетенція поширювалася на Донбас та Харківщину.

Загальноукраїнський статус мала Надзвичайна комісія Народного секретаріату для захисту країни й революції, яку очолював Ю. Коцюбинський. Л. Маймескулов та його колеги вказували, що ця інституція лише заклала підвалини «створення спеціального органу боротьби з контрреволюцією на Україні в масштабі республіки»¹⁷. Дійсно, новостворена комісія спрямовувалася на вирішення цілого комплексу проблем і в першу чергу передбачалася організація військового опору австрійсько-німецькій окупації України.

Існування регіональних надзвичайних комісій «по боротьбі з контрреволюцією» начебто виглядало закономірним процесом в умовах революції. Однак їх очолювали члени РСДРП(б), здебільшого вихідці з Росії, Польщі, Румунії. Зокрема А. Іванов, член більшовицької партії з 1906 р., походив із Костромської губернії; С. Петриківський, більшовик із 1911 р., був вихідцем з Любліна; Х. Раковський, партієць із 1917 р., народився в Південній Добруджі й т. д. Цікава у цьому контексті постать Ю. Коцюбинського, котрий з'явився на світ у Вінниці й довгий час проживав у Чернігові. Утім, його погляди на ситуацію в Україні

¹⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

¹⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х.: Основа, 1990. – С. 26–28.

¹⁷ Там же. – С. 33–34.

1917–1919 рр., як члена РСДРП(б) із 1913 р., практично нічим не відрізнялися від політичної позиції лідерів радянської Росії. Такий побіжний аналіз керівництва надзвичайних комісій загалом пояснює спрямованість їхньої діяльності в Україні та роль представників російського більшовизму у формуванні українських радянських органів влади, зокрема й державної безпеки.

І все ж регіональні «надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією» через об'єктивні історичні обставини не змогли стати повноцінними «бойовими загонами партії» на українських теренах. Виконання Брестського мирного договору, окупація України військами Австро-Угорщини та Німеччини, прихід до влади у квітні 1918 р. гетьмана П. Скоропадського – усе це зумовило фактичний розпуск уряду радянської України.

Цілеспрямована боротьба РКП(б) та КП(б)У проти «гетьманату Скоропадського» та австрійсько-німецької окупації під гаслами «незалежної радянської України», окрім формування червоних повстанських загонів підкріплювалася створенням надзвичайних комісій у не окупованих районах України. Звичайно, така робота проводилася лише з санкції колегії ВЧК на чолі з Ф. Держинським. Із погляду керівників ВЧК, це був виправданий крок. По-перше, розгортання «радянської» партизанської війни в окремі моменти набувало небажаних для московського керівництва обертів, бо деякі командири селянських загонів пасивно або ж відверто негативно ставилися до ідеї «диктатури пролетаріату». По-друге, чекісти проводили контррозвідальне забезпечення українсько-російського прикордоння.

Слід відзначити, що ЦК КП(б)У та Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК) дали згоду на створення таких місцевих комісій та їх підпорядкування безпосередньо ВЧК. Рішення українських радянських керівників цілком узгоджувалося з тодішнім політичним контекстом. У квітні 1918 р. нарком національностей Й. Сталін заявив голові ЦВК радянської України В. Затонському про необхідність припинити «гратися в уряд і республіку»¹⁸. Натомість голова На-

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 7 в, ч. 1, арк. 64. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. Т. II: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – С. 126.

родного секретаріату М. Скрипник, який очолював українську радянську делегацію під час візиту до РСФРР, 6 квітня 1918 р. заявив, що

«ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України»¹⁹.

Таку реакцію українських більшовиків зумовила не лише безапеляційність Й. Сталіна, а й ухвалення 3 квітня 1918 р. Раднаркомом РСФРР постанови про фактичне визнання незалежності радянської України²⁰. Втручання В. Леніна у цей конфлікт тоді зняло певну політичну й міжособистісну напругу.

Подальші події – розпуск Народного секретаріату у квітні 1918 р. та ухвали І з'їзду КП(б)У в липні того ж року про входження української партійної організації як складової частини до РКП(б) поставили очільників місцевих більшовиків у залежність від Кремля. Водночас, керуючись політичною необхідністю, лідери російської компартії зовні начебто підтримували «незалежницький» статус України. Відтак у випадку створення надзвичайних комісій на теренах радянської України дозвіл ЦК КП(б)У та ВЦВРК був демонстрацією «незалежного статусу» республіки. Як наслідок, у серпні 1918 р. в Почепі на Чернігівщині постала Чернігівська губЧК, якій підпорядковувалися Стародубська, Остерська, Суразька та Мглинська повітові ЧК²¹.

Ситуація різко змінилася після денонсації 13 листопада 1918 р. Брестського договору. Уже 15 листопада голова ВЧК Ф. Дзержинський підписав наказ про «створення ВЧК на окупованій території». Його було направлено Петроградській, Ве-

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 7 в, ч. 1, арк. 57. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу... – Т. II. – С. 127.

²⁰ Постановление Совета народных комиссаров по поводу декларации Украинской Советской Республики; Приём чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики // Известия ВЦИК. – 1918. – № 65. – 4 апреля. Див. також: *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 84.

²¹ *Маймескулов Л.Н., Rogozhin A.I., Stashis B.B.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 36.

ликолуцькій, Новгородській, Псковській, Смоленській, Могилівській, Брянській, Орловській, Курській губернським надзвичайним комісіям. Посилаючись на ухвалу Всеросійського ЦВК, Ф. Дзержинський наказав негайно формувати місцеві надзвичайні комісії, а

«там, де немає можливості – створювати нелегальні надзвичайні комісії типу закордонної розвідки».

Він наполягав:

«Загальне устремління повинно бути спрямоване на те, щоб усі окуповані території покрити мережею надзвичайок».

Окремим пунктом Ф. Дзержинський зазначив, що ці заходи слід поширити на Україну, Білорусь, Литву та інші республіки, які були формально незалежними від радянської Росії. Підкреслювалося, що поточна робота зі створення надзвичайних комісій координуватиметься з «комуністичними осередками»²².

Уже 20 листопада 1918 р., згідно з виданим мандатом, співробітника центрального апарату ВЧК М. Потаскаєва було призначено інструктором окружного прикордонного відділу Курської ЧК і за погодженням із ЦК КП(б)У він брав участь у створенні прикордонної ЧК у м. Коренево Курської губернії (на кордоні з Україною). Вибір саме М. Потаскаєва для організації надзвичайних комісій на українсько-російському прикордонні зумовлювався знанням ним місцевої ситуації. Ще 10 липня 1918 р. Харківська комуністична організація рекомендувала його на роботу до колегії ВЧК²³.

Імовірно, що більшовицькі лідери Росії покладали на місцеві ЧК за межами РСФРР не лише функцію «нелегальної розвідки та контррозвідки», але й «бойових загонів» місцевих парторганізацій для захоплення влади. Тому декрет Тимчасового робіничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. ВУЧК) на чолі зі І. Шварцом (виходець із Миколаєва, член РСДРП(б) з 1899 р.)²⁴

²² Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – С. 85.

²³ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 20, 22.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

став закономірним кроком у діяльності більшовиків в Україні. Згідно з цим актом, ВУЧК підпорядковувалася Тимчасовому робітничо-селянському уряду²⁵.

Однак створення ВУЧК збіглося з конфліктом, який виник в уряді радянської України між представниками «правих» та «лівих» груп впливу у ЦК КП(б)У. Вони по-різному оцінювали перспективи розвитку політичної ситуації, подальшу розбудову партійно-державного апарату республіки та його підпорядкованість. Діячі з «правого крила», очолювані Ф. Сергєєвим-Артемом (завідуючий військовим відділом уряду радянської України) та Е. Квірінгом (секретар ЦК КП(б)У), вважали створення уряду УСРР «передчасним», «певною формальністю», і наполягали на повному підпорядкуванні українських партійних і виконавчих органів вищому партійно-державному керівництву РСФРР. Натомість голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. П'ятаков (представник «лівого крила») обстоював розбудову виконавчих органів із відповідним підпорядкуванням їх урядові республіки. Маючи більшість у ЦК КП(б)У і посиляючись на партійну дисципліну, лідери «правих» Ф. Сергєєв-Артем та Е. Квірінг наполягали на узгодженні практичних кроків уряду УСРР із ЦК КП(б)У²⁶.

У цьому контексті підпорядкування ВУЧК безпосередньо урядові означало, що контроль органу боротьби з контрреволюцією та політичною опозицією здійснювали «ліві», власне сам Г. П'ятаков. Така ситуація не влаштовувала Ф. Сергєєва-Артема та Е. Квірінга. Тому на засіданні уряду 12 грудня 1918 р. було ухвалене рішення про розробку останнім системи підпорядкованості «надзвичайок» та підготовку «Положення про організацію надзвичайних комісій». Уже 14 грудня на наступному засіданні уряду Е. Квірінг мав представити ці документи для обговорення та затвердження²⁷.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу... – Т. III: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 28–29.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 17.

Зважаючи на наявність гострого конфлікту в уряді радянської України й небезпеку впливу на ВУЧК «лівих», очолюваних Г. П'ятаковим, Ф. Дзержинський 21 грудня 1918 р. запропонував РНК РСФРР розпустити Всеукраїнську надзвичайну комісію:

«Усі місцеві надзвичайні комісії на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями та вказівками Всеросійської надзвичайної комісії».

Для реалізації цього рішення ВЧК направляла до республіканського РНК свого представника для контролю виконання місцевими ЧК рішень ВЧК²⁸. Отже, Ф. Дзержинський фактично підтримував «праве крило» у ЦК КП(б)У й теж виступив прихильником концентрації влади в руках партійно-державного керівництва РСФРР, особливо в умовах громадянської війни

Але у РНК РСФРР не прислухалися до пропозиції очільника ВЧК. Натомість 27 грудня 1918 р. на засіданні уряд радянської України повторно ухвалив створення ВУЧК при відділі внутрішніх справ, який очолював В. Аверін (представник «правого крила»). Тобто каральний орган замість безпосереднього підпорядкування голові уряду ставав структурною одиницею відділу внутрішніх справ²⁹. Цікаво, що автори документального збірника «На защите революции» опублікували декрет про створення ВУЧК від 3 грудня 1918 р. із посиланням «Собрание узаконений УССР» від 1919 р.³⁰, не коментуючи ані парадоксальне подвійне підпорядкування (відділу внутрішніх справ та голові уряду УСРР), ані причини ухвалення нової постанови уряду УСРР про створення ВУЧК від 27 грудня 1918 р. В останній передбачалося:

- підпорядкування всіх місцевих надзвичайних комісій, що знаходилися за колишньою демаркаційною лінією, ВУЧК;
- негайне налагодження зв'язку ВУЧК із місцевими надзвичайними комісіями;

²⁸ Государственный архив Российской Федерации, ф. 130, оп. 2, д. 96, л. 80.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 19; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 29–30.

³⁰ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 29–30.

- організація керівниками ВУЧК об'їзду місцевих ЧК для інструктування їхніх співробітників;
- підготовка ВУЧК у тижневий термін «наради представників ЧК для вироблення інструкцій».

Зважаючи на спільність ідеологічних засад, уряд УСРР вирішив ліквідувати надзвичайні комісії на кордоні з РСФРР, а їхній особовий склад передавався в розпорядження фронтових ЧК³¹.

Водночас усвідомлення ВУЧК як «української радянської спецслужби» у лідерів КП(б)У та Тимчасового уряду радянської України не відбулося. Свідченням цього стало використання у протоколах його засідань аббревіатури «ВЧК»³². Імовірно, що республіканські лідери не бачили різниці між ВЧК та ВУЧК через подібність виконуваних завдань та постійний контроль і контакти з російськими колегами. У цьому контексті закономірним стало ухвалення постанови уряду УСРР від 27 січня 1919 р., в якій вимагалось від ВУЧК «надати представникам ВЧК повне сприяння у даних їм завданнях»³³.

З іншого боку, у документах цілком можлива й банальна друкарська помилка. Але автори-упорядники збірника «На захист революції», публікуючи витяги з протоколів засідання уряду про діяльність новоствореної Всеукраїнської надзвичайної комісії, змінили написання аббревіатури, не зазначивши авторського втручання в текст документа³⁴.

Іншим способом впливу стало відрядження керівництвом ВЧК своїх співробітників до ВУЧК. На засіданні президії ВЧК 28 сіня 1919 р. було ухвалене рішення про «направлення необхідно кількості людей» на чолі з Й. Соріним (Блувштейном) для роботи в «Українському ЧК». Підбір кадрів доручався інструкторському відділу ВЧК³⁵.

³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 19–19 зв.

³² Там само, арк. 26–26 зв.

³³ Там само, арк. 102.

³⁴ На захист революції: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 32–33.

³⁵ Там же. – С. 37.

Наприкінці березня 1919 р. до ВУЧК було направлено одного з найближчих соратників Ф. Дзержинського і його довірену особу – М. Лациса. У липні – листопаді 1918 р. він очолював ЧК Чехословацького фронту, Казанську ЧК, трибунал 5-ї армії Східного фронту. До відрядження в Україну обіймав посаду члена колегії ВЧК та начальника секретного відділу. Отже, набув достатнього організаторського досвіду боротьби з контрреволюцією, довів свою політичну лояльність.

Відрядження одного з провідних керівників ВЧК в Україну для організації діяльності ВУЧК означало не лише «обмін досвідом». Паралельно із ЦК КП(б)У М. Лацис мав здійснювати в першу чергу жорсткий організаційний та політичний контроль за ВУЧК. Самі українські комуністичні лідери на той момент, імовірно, не мали нічого проти такого кроку. Відтак 2 квітня 1919 р. постановою РНК УСРР М. Лациса було призначено головою ВУЧК³⁶.

Таке рішення цілком вкладалося в русло політики Ф. Дзержинського, спрямованої на контроль над новоствореною ВУЧК і фактичне підпорядкування її ВЧК. Тим паче, що організаційно перша розбудовувалася за прикладом другої. Так, президія ВЧК ще 9 березня 1919 р. ухвалила рішення про створення на території України особливих відділів «за типом існуючих у межах радянської Росії». Створення таких відділів доручалося М. Лацису, якого Ф. Дзержинський уже тоді планував призначити головою ВУЧК³⁷.

Установчі документи щодо діяльності окремих підрозділів ВУЧК не лише текстуально збігалися з відповідною документацією ВЧК, а й ухвалювалися керівництвом РСФРР. Зокрема більшість пунктів «Положення про особливі відділи Всеукраїнської надзвичайної комісії» були ідентичними документам особливих відділів ВЧК. «Положення...» засвідчило, що діяльність особливого відділу ВУЧК підпорядковується ВЧК. Так,

³⁶ СУ УССР. – 1919. – С. 421; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 49.

³⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 47.

керівником призначався один із членів колегії ВУЧК із подальшим затвердженням Реввійськрадою РСФРР. Водночас останній надавалося право пропонувати власну кандидатуру з подальшим погодженням із ВЧК. Керівники місцевих особливих відділів призначалися ВЧК або за поданням місцевих губЧК, або особисто керівництвом карального органу РСФРР. ВЧК мала право безпосередньо керувати особливими відділами губЧК, фронтовими та прикордонними ЧК на теренах України. Погодження з ВУЧК вимагалось лише за умови зміни організаційної структури особливих відділів. Вказане «Положення..» підписав нарком РСФРР у військових справах Л. Троцький, член Реввійськради С. Аралов, голова ВЧК Ф. Держинський. Документ було затверджено ВЦВК РСФРР із вимогою «неухильно виконувати вказане положення» за підписом голови ВЦВК Я. Свердлова та секретаря ВЦВК В. Аванесова³⁸. Нове «Положення про особливі відділи ВУЧК» було ухвалене урядом УСРР лише 6 травня 1919 р.³⁹

Події початку червня 1919 р. лише посилили спроби Ф. Держинського повністю підпорядкувати українські надзвичайні комісії ВЧК. Підставою стало рішення політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р.⁴⁰, оформлене того ж дня відповідною постановою ВЦВК РСФРР «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом»⁴¹. Документ передбачав зосередження управління військовим командуванням, радами народного господарства, управління залізницями, фінансами, комісаріатами праці вка-

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 38, арк. 7–7 зв.

³⁹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 67.

⁴⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 10, л. 1–2.

⁴¹ Декрет ВЦИК от 1 июня 1919 г. «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – Москва, 1919. – № 21. – 6 июня. – С. 280–281.

заних республік у вищого партійно-державного керівництва РСФРР. Тому на засіданні президії ВЧК було доручено начальнику інструкторського відділу (з червня 1919 р. – начальник слідчого відділу), члену президії ВЧК Г. Морозу і члену колегії ВЧК С. Уралову (Кислякову) виробити проект взаємовідносин ВУЧК і ВЧК⁴².

Ще одним формальним приводом для жорсткого контролю за ВУЧК стали численні скарги на масові розстріли та пограбування з боку співробітників місцевих апаратів. Хоча це було загальною вадою й ЧК у РСФРР, але керівництво ВЧК надало цьому факту особливого розголосу для демонстрації нездатності українських колег координувати боротьбу з «контрреволюцією».

У листі до В. Леніна голова ВУЧК М. Лацис наголошував на кадрових проблемах українських надзвичайних комісій. До складу місцевих ЧК, писав він, потрапило чимало осіб, які бажали задовольнити власні матеріальні проблеми. Вони почали проводити масові реквізиції, арешти, погроми, а незадоволених ув'язнювали. М. Лацис скаржився, що навіть керівництво ВЧК відряджало в Україну «осіб, котрих вигнали із ЧК у Москві як малопридатних та малонадійних»⁴³.

Одну з причин масового пограбування населення М. Лацис убачав у залученні місцевих надзвичайних комісій до боротьби зі спекуляцією. Не маючи чітких указівок, чекісти та партійці самі визначали «спекулянтів» і «кількість необхідного продовольства та майна». Така «революційна ініціатива» підкріплювалася вказівками місцевого партійного керівництва. Так, на засіданні 20 травня 1919 р. секретар Київського губкому В. Чернявський доручив голові Київської ЧК П. Дегтяренку «звернути увагу на спекулянтів, біржу Семадіні, кафе і комісійні магазини»⁴⁴.

Зважаючи на масові скарги громадян на реквізиції співробітниками місцевих ЧК М. Лацис вирішив приймати до неї «тільки

⁴² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 96.

⁴³ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – С. 213.

⁴⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 83.

комуністів (більшовиків)». У вже згаданому листі до В. Леніна він писав, що був

«змушений піти на великі поступки для поліпшення складу надзвичайних комісій і позбутися постійних нарікань та погромів».

М. Лацис ліквідував повітові ЧК і заборонив проводити розслідування за фактами дрібної спекуляції, забирати будь-які речі, крім речових доказів, під час проведення арештів та обшуків⁴⁵.

В. Ленін у листі до М. Лациса від 4 червня 1919 р. наголошував, що «на Україні Чека принесли чимало зла, бо були дуже рано створені і впустили до себе чимало тих, що примазалися»⁴⁶.

Тому політбюро ЦК КП(б)У підтримало ініціативу М. Лациса та врахувало оцінку В. Леніним перебігу боротьби з «контрреволюцією». На засіданні 4 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про зміни до декрету про створення ВУЧК:

«У відданні ВУЧК залишаються справи про посадові злочини і стосовно великої спекуляції, що межує з контрреволюцією»⁴⁷.

Проблемою також залишалися типові як для надзвичайних комісій РСФРР, так і УСРР масові розстріли заручників. Голова РНК УСРР Х. Раковський у листі до В. Леніна від 9 серпня 1919 р. писав:

«Я постійно стежив за її [ВУЧК] роботою, щоб вона не захоплювалася розстрілами за швидко складеними списками замість того, аби створювати розшуковий апарат, захоплювати дійсних петлюрівців та денікінців. Після оголошення “червоного терору” через повстання Григор’єва Київська губерньська ЧК розстріляла 30 заручників із членів колишнього Союзу російського народу та колишніх царських чиновників. Коли потім вони збиралися розстріляти ще 15 осіб і я перевірів разом із Лацисом біографічні дані цих осіб, то виявилось, що тільки двох серед них можна вважати злісними і небезпечними ворогами. Загалом у Києві було розстріляно понад 300 осіб».

Х. Раковський акцентував увагу В. Леніна на відсутності постійного телеграфного зв’язку із губерніями, відтак й українському радянському урядові й керівництву ВУЧК «не вдається керувати достатньо пильно» боротьбою з «контрреволюцією», тож

⁴⁵ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – С. 213.

⁴⁶ Там же. – С. 212.

⁴⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 115.

«змушені давати більш широкий простір місцевій ініціативі із ризиком, що вона не завжди влучить у ціль»⁴⁸.

Такі оцінки лише додавали аргументів Ф. Дзержинському для ліквідації ВУЧК як загальноукраїнської самостійної структури.

Посилаючись на постанову ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. та необхідність реорганізації роботи ВУЧК з огляду на масові скарги населення, голова ВЧК Ф. Дзержинський на початку червня звернувся до ЦК РКП(б) із пропозицією затвердити наступну схему організації ЧК на території України та Криму. Він наполягав, що «ВЧК є керівним органом боротьби із контрреволюцією не лише на території Великої Росії, а й на території радянських республік України та Криму». Відтак Ф. Дзержинський пропонував:

- підпорядкувати всі ЧК на території України та Криму безпосередньо ВЧК, що діє «на підставі положень про ВЧК та місцеві ЧК»;
- для посилення централізації боротьби з «контрреволюцією» зобов'язати голову Київської ЧК контролювати та інструктувати згідно зі вказівками ВЧК всі надзвичайні комісії України та Криму;
- фінансування місцевих комісій України та Криму здійснювати через ВЧК відповідно до штатного розпису, затвердженого для місцевих ЧК, керуючись уже згаданою постановою ВЦВК від 1 червня 1919 р. «про об'єднання радянських республік»⁴⁹.

Концентрація всіх ниток управління у ЦК РКП(б) та РНК РСФРР була цілком типовою позицією серед партійно-радянських лідерів Росії. Вони переконували керівників національних республік, що в умовах громадянської війни – це єдиний спосіб «для перемоги над світовою буржуазією». Й. Сталін, Ф. Дзержинський – у РСФРР, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг – в Україні активно підтримували таку лінію РКП(б).

Але українські лідери не уникли звинувачень у «самостійництві». Так, на засіданні Організаційного бюро РКП(б) від 21 липня 1919 р. за присутності Л. Каменєва, Ф. Дзержинського, Я. Петерса, І. Смілги, О. Белобородова, О. Стасової, С. Могилевсь-

⁴⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 16–17.

⁴⁹ Там же, оп. 66, д. 89, л. 81.

кого, В. Максимовського, К. Новгородцева та ін. серед решти питань обговорювалася «ситуація в Києві». Доповідав співробітник ВЧК С. Могилевський, який певний час працював в органах юстиції України і ревтрибуналі 12-ї армії. Він відверто заявив, що значна частина часу відповідальних працівників ЦК КП(б)У марнується на «непотрібне написання декретів, підготовку кримінального уложення й т. д.». Члени Організаційного бюро категорично висловилися, щоб партійці,

«які працюють в обласних ЦВК (так у тексті. – Р. П.), не видавали ніяких декретів без дозволу ЦК [РКП(б)]. Питання остаточно повинно бути затверджене політбюро».

Для запобігання «самостійництву» українського керівництва члени Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалили два рішення – про підпорядкування надзвичайних комісій України ВЧК та про відсутність необхідності видання «особливого» декрету про посадові злочини. Оргбюро вирішило, що обидва рішення остаточно теж повинні ухвалюватися на політбюро ЦК РКП(б). Водночас Ф. Держинський пропонував надіслати в республіку «достатньо сильну людину, яка б боролася із самостійністю України»⁵⁰. Ініціатива Ф. Держинського здобула попередню підтримку, бо із 9 присутніх на цьому засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 4 були або діючими, або колишніми чекістами (сам Ф. Держинський, а також С. Могилевський, Я. Петерс, О. Стасова).

Знаючи про зміну підпорядкованості ВУЧК, Ф. Держинський наступного дня, 22 липня 1919 р., написав листа голові ВУЧК М. Лацису. Це була відповідь на пропозиції останнього про реорганізацію ВУЧК та «зміни ситуації в Україні». Ф. Держинський звинуватив голову ВУЧК у «самостійництві»:

«[...] стосовно нас Ви стали самостійником, стали таким об'єктивно. Що Ви робили – ми не знали, зв'язку постійного із нами не підтримували. До нас по допомогу й указівки про боротьбу з самостійністю не зверталися. Дозволяли собі без нашого відома робити нововведення й реорганізації. Не шукаючи та не маючи нашої підтримки, Ви не здатні були боротися з розхлябаністю і прожектерством українських установ. Маючи підтримку (та й яку?) лише в української влади, Ви не могли бути достатньо рішучим і твердим. Будучи в дуже

⁵⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 6, л. 141.

важких умовах, Ви не радилися з нами, яку лінію проводити, щоб зіпертися на більш широкі шари населення й не бути так блискуче ізольованими (ЧК). Наприкінці, я думаю, ЧК на Україні, як свого часу у нас, у Великоросії, ЧК губернські, повинні бути органами Центру, і завданням ВУЧК має бути проведення політики ЦК РКП на Україні. Тоді, звичайно, багато з радянських установ України були б проти Вас, але за Вами були б робітничі маси й історія, тобто Ваша діяльність дала б істотні результати (я маю на увазі наведення трудової та радянської дисципліни в усіх областях і боротьбу з розхлябаністю, партизанщиною, базіканням і т. д.)»⁵¹.

У листі Ф. Держинський загалом різко відгукнувся про «самостійність наших окраїнних республік». Він уважав доцільним «введення повсякчасної максимальної економії та швидкості [прийняття рішень], що досягається дисципліною й підпорядкуванням єдиному центру».

Ф. Держинський убачав

«нещастя в тому, що всі раднаркоми й інші урядові органи окраїнних республік приймали себе всерйоз, начебто вони могли бути державними урядами».

Він означив таку ситуація як «митрофанство»⁵² та «політичну вузькість».

У цьому листі Ф. Держинський чітко зафіксував декілька позицій вищого партійно-державного керівництва РСФРР стосовно національних республік. *По-перше*, різко негативне ставлення до національно-державних утворень та їхнього керівництва. Ішлося не лише про необхідність погоджувати з національними урядами рішення ЦК РКП(б) та РНК РСФРР, що в умовах громадянської війни збільшувало термін реакції на поточні події. До складу національних урядів входили не тільки політично лояльні до РКП(б) особи. Окремі члени більшовицької партії, зважаючи на проголошені ідеологічні засади в галузі «національного питання», наполягали на праві уряду республіки вирішувати назрілі проблеми з урахуванням місцевих особливостей та потреб. *По-друге*, до складу урядових установ, зокре-

⁵¹ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – С. 135.

⁵² Мався на увазі лінивий, грубий, розхлябаний, нездатний до навчання Митрофанушка – герой комедії Д. Фонвізіна «Недоросль».

ма України, входило чимало осіб, які були або членами КП(б)У – вихідцями з національних партій лівого спрямування, або залишалися членами партій українських соціал-демократів, українських есерів та ін. Останні, зважаючи на небезпеку ліквідації державності України, підтримували більшовиків у боротьбі з «контрреволюцією». Вони сподівалися, що після завершення громадянської війни партії лівого спрямування зможуть вибудувати принципи національно-державного устрою й реалізувати власну програму національно-економічного та культурного відродження. Упевненість лівим партіям надавала могутня «селянська стихія», що демонструвала бажання розбудовувати національну державу.

Схожу оцінку взаємовідносин УСРР та РСФРР зробив нарком державного контролю республіки А. Йоффе в листі від 15 липня 1919 р. до члена політбюро ЦК РКП(б), наркома фінансів РСФРР М. Крестинського. Він писав:

«Чув я, що Ви зайняті питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте поділитися з Вами своїми міркуваннями після майже двох місяців української роботи. Формально-юридичне возз'єднання Великої Росії й України, тобто вироблення якихось форм федерації, на мою думку, передчасне».

А. Йоффе описав два чинники, що заважали федералізації: по-перше, «існувала дуже велика внутрішньополітична та соціально-економічна різниця» між Україною та Росією; по-друге, в Україні «дуже велика кількість самостійних партій, які цій зовнішній формі надали б багатий матеріал для агітації проти українського москвофільства». Відтак він уважав за необхідне проводити політику «фактичного підпорядкування зі збереженням формальної самостійності». А. Йоффе наполягав, що для проведення такої політики необхідно стабільний організаційний та політичний зв'язок із Москвою:

«Але зараз цього зв'язку немає, навіть на жоден із листів відповіді не отримав. Тому неминуча дещо більша самостійність місцевих центральних органів (так у тексті. – Р. П, тобто центральних українських органів влади) у порівнянні з самостійністю наших обласних чи окружних організацій. Але для того, щоб ця самостійність не переросла у “самостійництво” потрібний постійний зв'язок із Центром, постійне отримання хоча б загальних директив, призначення на керівні

посади місцевих людей, самостійництвом не заражених, місцевий контроль для припинення самостійництва, адже контролювати можна лише на місці».

Для проведення такого контролю нарком А. Йоффе пропонував призначати в Україну особливоуповноважених із Центру⁵³.

Саме в такий вир подій потрапив наприкінці березня 1919 р. посланець Ф. Держинського М. Лацис, який мав стати одним із представників радянської Росії, на котрого голова ВЧК покладав надії щодо приборкання «української стихії» в розбудові підконтрольних органів «боротьби з контрреволюцією». Але М. Лацис, виходячи з місцевих умов, певним чином діяв в унісон із місцевим керівництвом. Така позиція голови ВУЧК роздратувала Ф. Держинського, викликавши звинувачення у «самостійництві» й політичній нелояльності до РКП(б).

Відтак цілком закономірним було ухвалення на наступному засіданні Організаційного бюро, 23 липня 1919 р., ініційованої Ф. Держинським постанови про розпуск ВУЧК і підпорядкування всіх надзвичайних комісій України ВЧК, делегування одного із членів останньої для інформування РНК УСРР щодо цього рішення й контролю «місцевих ЧК». Того ж дня відповідне рішення на бланку ВЧК РСФРР підписали Ф. Держинський, Д. Курський, Л. Красін⁵⁴.

Але на практиці ліквідація ВУЧК пройшла у середині серпня 1919 р., збігшись із захопленням Києва військами С. Петлюри та А. Денікіна. На об'єднаному засіданні політбюро та оргбюро ЦК РКП(б) 13 серпня 1919 р. було ухвалено (мовою оригіналу) «ВУЧК рассказировать» і доручили провести цю «операцію» Я. Петерсу⁵⁵. На засіданні політбюро й оргбюро ЦК РКП(б) від 16 серпня його призначили представником ВЧК при РНК України і доучили «провести через ЦВК України об'єднання ВУЧК із ВЧК»⁵⁶.

⁵³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 3.

⁵⁴ Там же, оп. 112, д. 6, л. 146, 148.

⁵⁵ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – С. 245.

⁵⁶ Там же. – С. 248.

У той же день на засіданні РНК УСРР, за два тижні до евакуації з міста більшовицького уряду, було ухвалено рішення про ліквідацію ВУЧК із дещо іншим формулюванням – «в порядку скорочення штатів». Співробітників направляли в розпорядження ВЧК (зокрема, такий наказ 1 вересня 1919 р. отримав член колегії ВУЧК, завідуючий секретно-оперативним відділом В. Балицький)⁵⁷. Усі «справи» передавалися Київській ЧК, яку очолив М. Лацис і керівництво котрої зобов'язувалося контролювати й інструктувати «всі надзвичайні комісії» на території України⁵⁸. Фактично уряд України намагався залишити під контролем хоча б мінімальну функціонуючу структуру «боротьби із контрреволюцією». Чи було ухвалене рішення ВУЦВК про об'єднання ВУЧК і ВЧК як-то вимагало політбюро й оргбюро ЦК РКП(б) від Я. Петерса невідомо. Вірогідно, що ні, бо в умовах відступу важко було зібрати членів ВУЦВК.

Подальші воєнні дії впродовж вересня – листопада 1919 р. практично унеможливили формування відповідних органів. Але після вступу частин Червоної армії на територію республіки організаційне бюро ЦК РКП(б) 9 листопада 1919 р. ухвалило постанову про «тимчасове поширення дії наркоматів РСФРР на звільненій території»⁵⁹. Безпосередньо це стосувалося й діяльності надзвичайних комісій.

Паралельно ВЧК почала формувати кадри для створення надзвичайної комісії в Україні. На засіданні президії 5 листопада 1919 р. було ухвалено рішення про її формування, для чого відряджалася група співробітників ВЧК, зокрема В. Балицький (голова), Овчинников (завідуючий оперативною частиною), Твердохлебов (завідуючий слідчою частиною), П. Вальтер (завідуючий господарською частиною), Поляков, Рубінштейн, Ігнатов, Опельбаум, Польовий, Григор'єв і Баранов⁶⁰. Але кан-

⁵⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 231.

⁵⁸ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 117.

⁵⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 17.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 235.

дидатура В. Балицького, імовірно, видалася не надто авторитетною як на місце голови надзвичайної комісії України, тож у листопаді 1919 р. він з'явився в Києві з мандатом ВЧК на посаду голови Київської губернської надзвичайної комісії⁶¹.

Також 22 листопада 1919 р. організаційне бюро ЦК РКП(б) підтримало пропозицію Ф. Дзержинського про направлення в розпорядження Українського ревкому для налагодження «чекістської роботи» заступника голови Московської ЧК, члена президії ВЧК В. Манцева «з тим, щоб ЧК на Україні були безпосередньо й безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневим договором про союз республік».

Також голова ВЧК наполягав на демобілізації колишніх відповідальних співробітників ЧК з армії для відрядження їх на роботу у «звільнені губернії України». Постанова оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язувала начальника політуправління Реввійськради РСФРР Х. Раковського за поданням Ф. Дзержинського відкликати чекістів із фронтових підрозділів для роботи в Україні⁶². Фактично почалося відновлення структур більшовицької «таємної політичної поліції» на українській території. Ф. Дзержинський сподівався, що ліквідація Українського фронту й об'єднання військових зусиль республік під єдиним командуванням РВС РСФРР, а також політичний вплив кремлівського керівництва на українських партійно-радянських лідерів повністю забезпечить підконтрольність місцевих органів державної безпеки.

Таким чином, створення ВУЧК та її підпорядкування наприкінці 1918 р. стало одним із чинників політичного конфлікту між «правими» та «лівими» в Тимчасовому робітничо-селянському уряді. У результаті ВУЧК фактично опинилася в подвійному підпорядкуванні голови уряду Г. П'ятова (представника «лівих») і завідуючого відділом внутрішніх справ уряду В. Аверіна (представника «правого крила»).

Зважаючи на прояви «самостійництва» серед керівництва «надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією» в Україні

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 232.

⁶² РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 35.

та авторитетність українських небільшовицьких партій упродовж 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський намагався позбутися ВУЧК як загальноукраїнського органу держбезпеки, повністю підпорядкувавши місцеві ЧК безпосередньо керівництву Всеросійської надзвичайної комісії.

Подкур Р. «ВУЧК рассказировать...»: к истории борьбы Ф. Дзержинского с «самостийнистю» ВУЧК

В статье исследуется роль Ф. Дзержинского в подчинении деятельности ВУЧК Всероссийской чрезвычайной комиссии.

Ключевые слова: Ф. Дзержинский, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Podkur R. «VUChK raskassirovat...»: the history of the struggle with F. Dzerzhinsky «samostiynistyu» VUChK

The article examines the role of F. Dzerzhinsky subordinate activities VUChK Russian Extraordinary Commission.

Key words: F. Dzerzhinskiy, M. Latsis, VChK, VUChK.

II. СТРУКТУРА ТА КАДРОВИЙ СКЛАД ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920—1940 рр.

УДК: 325.455+351.746.1:(477) «1920/1950»

*Вадим Золотарьов**

Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад

У статті на підставі маловідомих архівних документів здійснено комплексний аналіз організаційної структури та оперативної діяльності Харківської губернської надзвичайної комісії восени 1921 р. Проведено соціально-статистичний аналіз особового складу, досліджений негласний апарат територіальних підрозділів комуністичної держбезпеки в Харківській губернії, з'ясовані долі її керівників.

Ключові слова: Харківська губернська надзвичайна комісія, ВУНК, ВНК, кадри.

Діяльність губернських надзвичайних комісій (ГНК) в Україні лишається однією з найменш досліджених сторінок історії органів комуністичної державної безпеки. На сьогодні у вітчизняній історіографії маємо лише одну монографію І. М. Шкляєва, що спеціально присвячену цій проблемі¹. Найменш дослідженими є організаційна структура та динаміка змін ГНК та аналіз їхнього особового складу. На сьогодні, завдяки працям російсь-

* Золотарьов Вадим Анатолійович — канд. техн. наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

¹ Шкляев И.Н. История Одесской губЧК. 1917–1922 гг. – Одесса: Студия «Негоциант», 2002. – 104 с.

ких дослідників О. І. Кокуріна, М. В. Петрова та К. В. Скоркіна можемо лише простежити зміну структури та функціональних обов'язків різних підрозділів в центральному апараті Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК)². Про особовий склад Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) маємо лише загальні дані, опубліковані Є. М. Складенком майже 20 років тому³.

Головна проблема, що виникає при дослідженні цих питань – брак відповідних документів в українських архівах. Потрібні документи збереглися фрагментарно та не дозволяють відновити цілісну картину. Це стосується і історії Харківської губернської надзвичайної комісії (ХГНК), більш-менш повний аналіз організаційної структури, оперативної діяльності та особового складу якої ми можемо зробити лише для осені 1921 р.

Структура ХГНК

Згідно до наказу ВНК від 6 липня 1921 р. для ГНК був затверджений новий штат. До штатів ГНК першої категорії, до яких належала і ХГНК, увійшли наступні підрозділи: секретно-оперативна частина (включала таємний, економічний, особливий, інформаційний, реєстраційний, агентурний відділки); організаційно-адміністративна частина (включала організаційну та адміністративну частини); господарська частина та комендатура⁴. Втім згідно до «Доповіді Харківської Губернської Надзвичайної Комісії за вересень місяць 1921 року у відділ Управління губвиконкому» на той час у столиці Радянської України і перейти на нову структуру ще не встигли.

Роботою ХГНК керувала Колегія, до якої входили: Афанасій Тихонович Танцура – т.в.о. голови; Олександр Петрович Абаш (Бунюс) – завідувач секретно-оперативним відділом; Михайло Казимирович Ромейко – завідувач особливим відділом; Борис Гри-

² Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003; *Скоркин К.В.* На страже завоеваний Революции. История НКВД–ВЧК–ГПУ РСФСР. 1917–1923. – М.: ВивидАрт, 2011.

³ *Складенко Є.* ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995.– № 1/2. – С. 69–85.

⁴ *Скоркин К.В.* На страже завоеваний революции... – С. 859–860.

горович Лупилов – завідувач адміністративним відділом; Золотарьов – секретар ХГНК; Абрам Миколайович Абнавер – завідувач загальним відділом⁵.

Провідним підрозділом ХГНК був секретно-оперативний відділ (СОВ), чия робота регламентувалася «Інструкцією про організацію та роботу місцевих органів ВЧК» від 15 лютого 1920 р.:

«1. Таємний нагляд за антирадянськими політичними партіями, групами та особами. 2. Попередження та припинення вслякого роду контрреволюційних діянь, а також шпигунства, спекуляції та бандитизму та посадових злочинів. 3. Гласний нагляд за особами, які обмежені в правах рішеннями ЧК, облік службовців радянських і інших установ. 4. Керівництво по розшуку та слідству всіма справами губ. НК»⁶.

СОВ ХГНК складався із інформаційного відділу – начальник Давидов; реєстраційно-статистичної частини – начальник Шепеленко; відділу по боротьбі з бандитизмом – начальник Антон Казимирович Левкович; підвідділу політичної контрреволюції – начальник Наум Маркович Райський (Лехтман)⁷; економічного відділу – начальник Леонід Ісакович Леонов (Немировсь-

⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 20–21.

⁶ ВЧК. 1917–1922. Энциклопедия / Авт.-сост. А. М. Плеханов, А. А. Плеханов. – М.: Вече, 2013. – С. 378.

⁷ В службовій характеристиці Н. М. Райського відзначалося: «Розкрив Всеукраїнський з'їзд меншовиків у 1920 р. в Харкові. Брав активну участь у розкритті білогвардійських «п'ятірок» у 1921 р. в Харкові. Вперше в Харківській ГНК організував таємну агентуру по а/р (антирадянським партіям. – Авт.) і політпартіям всесоюзного масштабу у 1921–1924 рр. у Харкові. Викрив архів Харківського комітету та Лівобережне бюро правих есерів у 1922 р. Виявив ініціативу та активність у викритті кількох складів ЦК меншовиків у 1922, 1923 рр. у Москві. Викрив підпільну друкарню Лівобережного бюро правих есерів у 1923 р. в Харкові. Викрив Всеросійський з'їзд меншовицької спілки молоді в Москві. Виявив ініціативу та активну участь у викритті Правобережного бюро і ЦК правих есерів, а також їхньої підпільної друкарні у 1923 р. в Києві. Виявив ініціативу та активну участь у викритті підпільної друкарні ЦК меншовиків у 1923 р., одночасно викрив з ОДПУ підпільний з'їзд у 1924 р. у Криму. Виявив ініціативу та поклав начало викриттю нового анархо-синдикалістського Інтернаціоналу на Україні у 1924 р.». Див.: *Тумшиш М.А., Золотарёв В.А.* Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – С. 513.

кий) (до відділу входили – кооперативно-продовольча група – начальник Рудрицький; адміністративно-судово-радянська група – начальник Соломон Самойлович Мазо; виробничо-промислова група – начальник Борис Бенціонович Каган); загальної групи – начальник Глезер; робочої групи – начальник Іван Петрович Калганов; оперативної частини – начальник Лаврентій Васильович Іванов; військово-цензорського відділу – завідувач Леон Мойсейович Штох⁸. Крім того при СОВ ХГНК діяла розвідка, яка здійснювала негласне зовнішнє спостереження. Очолював її Матвій Олександрович Панов (Бройде)⁹.

Секретаріат складався із президії – начальник Золотарьов; шифрувального відділу – начальник Сигал; загальної канцелярії – начальник Докторович.

Загальний відділ складався із комендатури (забезпечувала внутрішню охорону приміщень ХГНК; приймання, реєстрацію, розміщення заарештованих і виконання смертних вироків) – комендант Михайло Миколайович Журба; тюремного підвідділу – начальник Грибов; господарської частини – начальник Бандурин; слідчої тюрми – начальник Павлов; гаража – завідувач Гликман; клубу (мав секції: іноземних мов, загальноосвітню, театральну, музично-хорову, літературну; а також буфет і бібліотеку) – завідувач Зундилович; відділу зв'язку – начальник Юрченко; конюшні – завідувач Пасько.

Адміністративний відділ складався із інструкторського підвідділу з кодифікаційним столом (відділком. – *Авт.*) – завідувач Старкин; стола особового складу – завідувачка Филлипова.

Особливий відділ (ОВ) складався з інформаційної частини – начальник Колоднєв; секретно-оперативної частини – начальник Семен Єфремов; слідчої частини – начальник Шпігель; секретаріат – начальник П. Гольдберг (він же секретар відділу)¹⁰.

Зберігся штатний розклад ОВ ХГНК: начальник відділу – 1; начальники частин і відділків – 4; секретар секретно-оператив-

⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 20.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 288, оп. 7, спр. 1209, арк. 1–4.

¹⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 20–21.

ної частини – 1; помічники начальників відділків – 2; уповноважені із розробки справ – 8; уповноважені із інформації – 17; уповноважені із військових справ – 10; канцелярський персонал – 29. Крім того, на ОВ працювало 106 таємних співробітників (84 у Харкові та 22 у повітах) та 365 інформаторів (280 у Харкові та 85 у повітах). На ОВ ХГНК покладалося обслуговування всіх військових частин і закладів, що розташовувалися на теренах Харківської губернії за винятком вищих штабів та управлінь, що обслуговувалися безпосередньо ОВ ВУНК. Останньому безпосередньо підпорядковувався і щойно утворений ОВ червоної гусарської бригади¹¹.

Структура територіальних органів ХГНК

У Харківській губернії діяла Сумська повітова НК та 10 повітових політбюро. Наказом ВНК № 206 від 12 липня 1921 р. було затверджено нове «Положення про [повітове] Політбюро», що істотно змінило статус цього повітового підрозділу НК. Політбюро перестали входити до складу управління повітової міліції та отримали статус самостійного відділу повітового виконкому. У постанові відзначалося:

«[...] 3. Повітові Політбюро – органи губ. НК, працюють під її керівництвом та виконують її накази, являючись в той же час відділом ПВК (повітового виконкому/ – *Авт.*). 4. Начальник Політбюро призначається губ. НК по узгодженню з ПВК, але обов'язково член РКП(б). 5. Для здійснення покладених на нього завдань начальник Політбюро має у своєму розпорядженні: а) мережу інформаторів, б) агентуру; в) війська ВНК [...]. Права самостійного завершення справ з винесенням постанови про міру покарання Політбюро не має»¹².

Оскільки в нашому дослідженні ми зробимо акцент на роботі повітових органів держбезпеки із різноманітною агентурою, то наведемо її класифікацію. Але слід відзначити, що єдина класифікація «негласного апарату» була встановлена лише наказом ДПУ РСФРР № 291 від 14 листопада 1922 р.¹³ Розвідники – штатні співробітники, що здійснювали зовнішнє спостережен-

¹¹ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 38.

¹² *Скоркин К.В.* На страже завоеванный Революции... – С. 862.

¹³ Там само. – С. 886–887.

ня, здійснює таємні обстеження та встановлення. Таємні співробітники – штатні чекісти, що діяли «під прикриттям» та виконували різноманітні оперативні завдання. Інформатори – завербовані громадяни, які інформували НК про роботу тих установ, в яких працювали, або про сусідів.

Сумська повітова НК. Сумський повіт був єдиним повітом Харківщини, в якому діяло не політбюро, а повітова НК (скорочено рос. – СУЧК, місцеві гострослови називали її «сучкою»). До складу її Колегії входили: Гревцов – голова, Олександр Григорович Мірошніченко – заступник голови; Шуполь – завідувач адміністративно-організаційним відділом; Леонтьєв – т.в.о. секретаря. Структура повітової НК була тотожною НК губерньській. Повіт був поділений на 11 районів, які очолювали районні уповноважені та їхні помічники. Кількісний склад повітової НК невідомий, однак в архівних документах є лише інформація, що уповноважений з розвідки Райєн мав у розпорядженні 13 осіб. Виявлені відомості про функціональні обов'язки деяких підрозділів повітової НК.

Інформаційний відділ (т.в.о. завідувача Чорнояр) виконував наступну роботу: складання щоденних та трьох денних довідок про рух арештованих; складання двох тижневих бюлетенів та місячних доповідей про діяльність повітової НК; отримання від всіх установ і закладів міста щомісячних доповідей про їхню діяльність; підтримування зв'язку із повітовими політбюро та обмін оперативною інформацією; спостереження за виконанням продовольчого податку та «інших ударних компаній». У Сумах діяло 10 конспіративних помічників інформаційного відділу, по повіту було організовано мережу інформаторів.

Реєстраційно-статистична частина (завідувач – Розен) проводила облік слідчих справ, рух та зміни в ході справ, арештованих і операцій, що проводиться. РСЧ складався із столу (відліку) розшуку, столу реєстрації та архіву.

Загальний відділ виконував наступну роботу: прийом, зберігання та видача різних предметів, коштовностей та валюти, які відібрали у заарештованих; обладнання приміщень НК; заготівля палива та продовольства; утримання конюшні, гаража, кравецької та швецької майстерень.

Комендатура (комендант – «старий чекіст» Дубов) видавала посвідчення на право носіння зброї; реєструвала прибулих із Криму, приймала та відпускала заарештованих¹⁴.

Богодухівське повітове політбюро (завідувач – Скорик, помічник завідувача Кука, уповноважений інформації – Гарьковенко, секретар – Рудаєвський) обслуговувало 23 волості. В оперативному обслуговуванні було 6 районів на чолі з райуповноваженими. Інформаційна група мала 107 інформаторів, 17 з яких завербували у вересні 1921 р. У складі політбюро були ще військова група, група по боротьбі з контрреволюцією та розвідка¹⁵.

Валківське повітове політбюро (завідувач – Козороз, уповноважений інформації – Бутенко, секретар – Раут) обслуговувало 18 волостей. Інформаційна група мала 130 інформаторів (18 завербовані у вересні 1921 р.), група по боротьбі з контрреволюцією – 5 таємних співробітників, група по боротьбі з бандитизмом – 22 таємних співробітника, військова група – 11 інформаторів (9 завербовані у вересні 1921 р.)¹⁶.

Вовчанське повітове політбюро (завідувач – Дегтярьов, уповноважений інформації – Барановський, секретар – Мячито) обслуговувало 16 волостей. Група по боротьбі з контрреволюцією мала 40 інформаторів та 1 конспіративну квартиру. У розвідці працювало 19 співробітників і 20 таємних співробітників (2 займалися розвідкою, 18 – збирали інформацію). Розвідка мала 3 конспіративні квартири. Загальна група мала 2 конспіративні квартири та 32 інформатора, група по боротьбі з бандитизмом – 1 конспіративну квартиру та 35 інформаторів, інформаційна група – 1 конспіративну квартиру та 206 інформаторів¹⁷.

Зміївське повітове політбюро (завідувач – Колосов, завідувач інформацією – Шевченко, секретар – Мінаков) обслуговувало 21 волость. Кількість таємних співробітників, які працювали на групи політбюро була наступною: на контрреволюційну – 11; на загальну групу – 2; на військову – 2. Інформаційна група

¹⁴ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 31–33.

¹⁵ Там само, арк. 28.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк. 28–29.

мала 77 інформаторів; група по боротьбі з бандитизмом – 3 інформаторів та 2 розвідників; розвідка – 13 розвідників¹⁸.

Ізюмське повітове політбюро (завідувач – Сопов, уповноважений інформації – Хохлов, секретар – Синані) обслуговувало 15 волостей. Діяльність інформаційної групи була сконцентрована в 2 районах¹⁹.

Куп'янське повітове політбюро (завідувач – Іван Григорович Вейс, уповноважений інформації – Чорноруков, секретар – Єремеев). Інформаційна група мала 5 районних інформаторів та понад 170 інформаторів. Керівник групи по боротьбі з бандитизмом «дуже поганий» уповноважений Колійн мав 6 розвідників. Загальна група мала лише 1 таємного співробітника, який «не відповідав своєму призначенню» як і уповноважений, що керував цим підрозділом. Розвідка мала 14 розвідників, військова група – 3 інформаторів. Групою по боротьбі з контрреволюцією керував уповноважений Плескач, «єдиний, хто відповідав своєму призначенню»²⁰.

Лебединське повітове політбюро (завідувач – Кузнецов, уповноважений інформації – Коваленко, секретар – Шушра). Діяльність інформаційної групи була сконцентрована в 10 районах, її проводили 10 районних уповноважених з помічниками та 145 інформаторів. Розвідка мала 20 розвідників та 3 конспіративні квартири, група по боротьбі з контрреволюцією – 2 конспіративні квартири та 3 таємних співробітників; група по боротьбі з контрреволюцією – 3 конспіративні квартири, 2 райуповноважених, 18 таємних співробітників і 24 інформатори, військова група – 1 конспіративну квартиру, 3 таємних співробітників, 25 інформаторів²¹.

Охтирське повітове політбюро (завідувач – Кулагин, заступник завідувача Пчелинцев, уповноважений інформації – Домочкин, секретар – Тихомиров) обслуговувало 14 волостей. Діяльність інформаційної групи була сконцентрована в 5 районах

¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 29.

¹⁹ Там само, арк. 30.

²⁰ Там само, арк. 33–34.

²¹ Там само, арк. 30–31.

(об'єднували кілька волостей), де діяли 5 легальних районних уповноважених, при кожному із яких діяв таємний помічник. Агентурна мережа інформаційної групи нараховувала понад 100 осіб (з них 34 діяло безпосередньо в Охтирці, а 12 на цукрових заводах). Група по боротьбі з контрреволюцією мала 1 конспіративного помічника та 14 таємних співробітників, які були «політично нерозвинутими»²².

Чугуївське повітове політбюро (завідувач – Бондаренко, секретар Корнак). Загальна група мала 5 інформаторів, група по боротьбі з контрреволюцією «завела власних інформаторів на кавалерійських і піхотних курсах», політична група завербувала 4 агентів внутрішнього спостереження. У розвідці служило 12 чоловік. На інформаційну групу працювало 4 районних уповноважених і понад 40 інформаторів²³.

Харківське повітове політбюро. Його роботою керував Йосиф Ісакович Ільницький, який офіційно числився уповноваженим ХГНК і завідувачем Харківського повітового політбюро²⁴. Група по боротьбі з бандитизмом мала 9 розвідників і 12 інформаторів, група по боротьбі з контрреволюцією – 4 таємних співробітників, інформаційна група – 6 районних уповноважених²⁵.

Оперативна діяльність ХГНК

Підсумкові результати роботи ХГНК за 1921 р. поки що виявити не вдалося. Маємо звіти за січень–квітень та за вересень. І хоча наше дослідження стосується осені 1921 р., наведемо статистику репресивної діяльності за перший квартал того ж року, що, на наш погляд, дозволить краще зрозуміти основні оперативні напрямки роботи харківських чекістів. Таблиці 1–9 створені на підставі аналізу даних, що містяться у «Зведенні інтенсивності робіт ХГНК за період з 1-го січня по 1-е квітня 1921»²⁶.

²² Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 27.

²³ Там само, арк. 33.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 625, арк. 1–4.

²⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р203, оп. 1., спр. 290, арк. 34.

²⁶ Там само, арк. 62–63.

Таблиця 1

Кількість проведених операцій у січні – березні 1921 р.

Група ХГНК	січень	лютий	березень	разом
Спекуляція, посадові злочини	152	176	200	538
Загальна	21	45	47	113
Контрреволюція та політика	25	47	107	179
Військова		4	20	24
Робітнича	2	10		12
Управління військовими сполученнями			1	1
Лікарняна та шляхи			1	1
Різні	10	27	18	55
Разом	210	309	206	925

Таблиця 2

Кількість заарештованих у січні – березні 1921 р.

Група ХГНК	січень	лютий	березень	разом
Спекуляція, посадові злочини	188 (?)	143	136	527 (?)
Загальна	62	65	113	220
Контрреволюція та політика	83	31	13	67
Військова		8		8
Робітнича	1	1		
Управління військовими сполученнями			4	4
Рух і телеграф			1	1
Особливий відділ			167	167
Кримінально-слідчий відділ			38	38
Різні		4	8	12
Разом	262 (?)	252	474	988 (?)

Таблиця 3

Кількість зареєстрованих справ у січні – березні 1921 р.

Група ХГНК	січень	лютий	березень	разом
Спекуляція, посадові злочини	40	50	120	210
Загальна	80	50	31	161
Контрреволюція та політика	49	36	23	108
Військова		5		5
Робітнича	3	2	1	5
Тягове господарство			22	22
Управління військовими сполученнями			33	33
Матеріальне та паливо			28	28
Лікарняне та шляхи			10	10
Рух і телеграф			63	63
Особливий відділ			90	90
Кримінально-слідчий відділ			93	93
Різні	10	2	19	31
Разом	182	145	533	860

Таблиця 4

Кількість ліквідованих справ у січні – березні 1921 р.

	січень	лютий	березень	разом
Передано до архіву	114	42	126	282
Передано до інших установ	52	14	95	161
Передано на дослідження	3	2	1	6
Передано у відділ розшуку	2		1	3
Разом	171	58	223	452

Таблиця 5

Кількість звільнених у січні – березні 1921 р.

	січень	лютий	березень	разом
Отримали повну свободу	103	110	183	336
Звільнено умовно	54	118	77	249
Разом	157	228	220	605

Таблиця 6

Кількість переданих заарештованих у січні – березні 1921 р.

Назва установи, до якої передали	січень	лютий	березень	разом
Губернський трибунал	37	28	17	82
Губернський комітет по дезертирам	16			16
Народний суд	4	4	7	15
Інші установи	28	29	45	102
Разом	85	61	69	215

Таблиця 7

Розбивка переданих заарештованих за складом злочину у січні – березні 1921 р.

Звинувачення	січень	лютий	березень	разом
Бандитизм	31	18	7	56
Спекуляція	14	6	8	28
Контрреволюційні злочини	9	9	11	29
Посадові злочини	13	15	21	49
Дезертирство	4		6	10
Вияснення особи	4			4
Крадіжки			8	8
Підrobка документів			2	2
Інші кримінальні злочини	10	13	6	29
Разом	85	61	69	215

Таблиця 8

Відправлено до концтабору у січні – березні 1921 р.

Звинувачення	січень	лютий	березень	разом
Бандитизм	16	4	9	29
Спекуляція	23	9	13	45
Контрреволюційні злочини	13	3	4	20
Посадові злочини	1	4	6	11
Кримінальні злочини	6	3	6	15
Разом	59	23	38	120

20 осіб із числа засуджених до перебування у концтаборі були відправлені на Донбас на примусові роботи. Крім того, у березні 1921 р. 12 осіб було відправлено до штрафної роти (із них 9 обвинувачувалися у контрреволюційних злочинах, 1 – у бандитизмі, 1 – у підробці документів, 1 – «в інших злочинах»).

Таблиця 9

Кількість розстріляних у січні – березні 1921 р.

Звинувачення	січень	лютий	березень	разом
Бандитизм	13	3	17	33
Спекуляція	1	–	1	2
Контрреволюційні злочини	–	1	1	2
Посадові злочини		1	1	2
Дезертирство	1			1
Крадіжки	3		4	7
Кримінальні злочини			2	2
Разом	20	5	27	52

Згідно до «Зведення цифрових статистичних даних про роботу Харківської Губерньської Надзвичайної Комісії за період з 1 вересня по 1 жовтня 1921 р.» за цей період було заарештовано 465 осіб (443 чоловіка та 22 жінки); зареєстровано 274 справ; ліквідовано 314 справ (126 здано до архіву, перераховано до ін-

ших установ 188); звільнено з-під варти 255 осіб (231 чоловіка та 24 жінки); переведено до інших установ 260 осіб (251 чоловік та 9 жінок). Було розстріляно 14 осіб (10 чоловіків і 4 жінки), з яких отримали кулю – «за контрреволюційну діяльність» 5 осіб (4 чоловіки та 1 жінка); за «кримінальні злочини» – 9 осіб (6 чоловік та 3 жінки). Серед страчених було 11 росіян (8 чоловіків і 3 жінки); 1 полька, 1 вірменин та 1 українець. За соціальним станом страчені розподілялися так – 3 робітники (всі чоловіки); 5 осіб «інтелігентних професій» (4 чоловіка та 1 жінка); 6 осіб «домогосподарці» (3 чоловіки та 3 жінки). До концтабору було відправлено 12 осіб (11 чоловіків та 1 жінку), із них терміном на 5 років – 4 чоловіка; на 3 роки – 1 чоловік; на 2 роки – 1 чоловік; на 3 місяці – 6 осіб (5 чоловіків і 1 жінка). Такі покарання вони отримали за бандитизм – 2 чоловіки; кримінальні злочини – 6 чоловіків; «злочинну діяльність» – 3 чоловіки та 1 жінка. За соціальним станом засуджені поділялися на: робітників – 2 чоловіки; селян – 2 чоловіки; «інтелігентних професій» – 2 чоловіки та 1 жінка; «інших професій» – 5 чоловіків²⁷.

На жаль у цьому звіті ми не маємо статистики операцій по проведенню операціям, але таку статистика є по Сумській повітовій НК за вересень 1921 р. (табл. 10–11)²⁸.

Таблиця 10

Оперативна діяльність Сумської повітової НК за вересень 1921 р.

Підрозділ, який проводив операцію	Кількість проведених арештованих		Кількість заарештованих
	За ордерами	За мандатами	
Економічний відділ	21	0	8
Загальна група	8	2	0
Військова група	14	6	17
Політична контрреволюція	9	1	6
Підвідділ по боротьбі з бандитизмом	14	2	14

²⁷ Держархів Харківської обл., ф. Р203, оп. 1., спр. 290, арк. 65–68.

²⁸ Там само, арк. 31–32.

Таблиця 11

**Кількість заведених справ
Економічним відділом Сумської повітової НК у вересні 1921 р.**

Підрозділ економічного відділу	Кількість слідчих справ	Кількість агентурних справ
Кооперативна підгрупа	13	9
Адміністративно-радянська група	24	29
Загальна група	11	38
Виробничо-промислова група	8	22

Соціально-статистичний аналіз особового складу ХГНК

Із перших днів існування ВУНК мало великі проблеми з кадрами. Це ще у 1919 р. відзначав В. Ленін, який у листі до її голови М. Лациса писав:

«Каменів говорить – і заявляє, що кілька найвидатніших чекістів підтверджує, що на Україні Чека завдали величезної шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися»²⁹.

Відповідь М. Лациса В. Леніну ніколи у повному обсязі не друкувалася³⁰, але в одній з публікацій з'явився більш розширений варіант листа голови ВУЧК (курсивом виділені заборонені у радянський час рядки):

«Дорогий Володимир Ілліч! Ви у своєму листі наполягаєте на чистці українських ЧК. До цієї роботи я приступив з самого першого дня своєї роботи з 10 квітня. Із матеріалу, що додається, Ви це побачите. Все наше нещастя в тому, що ні з чого будувати. **На Україні зібралися ті з співробітників, яких ми викидали у Москві, як малоздатних і малонадійних.** Парткоми нічого не можуть дати. Порівнювати з іншими установами, так у нас все-таки утричі більший процент комуністів. **Зараз ми вирішили приймати тільки комуністів (більшовиків) і соціал-революціонерів.** Я пішов на дуже великі поступки, щоб поліпшити склад надзвичайних комісій та позбавитися від

²⁹ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т. 50. – С. 338.

³⁰ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1917–1921 гг.: Сб. док. – М., 1958. – С. 295; В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – М., 1975. – С. 213.

постійних нарікань і погромів: скасував повітчека і викинув дрібну спекуляцію»³¹.

Є всі підстави вважати, що кадрову проблему чекісти розв'язували ще довго. Так у листі від 20 червня 1922 р. голові ДПУ РСФРР Ф. Е. Дзержинському голова ДПУ УСРР В. М. Манцев писав:

«Я особисто отримую листи від співробітниць, в яких вони пишуть, що змушені займатися проституцією, щоб не вмерти з голоду. Арештовані та розстріляні за нальоти та грабунки десятки, якщо не сотні співробітників і у всіх випадках встановлено, що йдуть на розбій через систематичне голодування. Втечі з Чека повальні»³².

В основу соціально-статистичного аналізу покладено «Відомість стану особового складу співробітників ХГНК до 1 числа листопада 1921 р.». На жаль, у документі не має роз'яснень, що саме означають групи співробітників. Зрозуміло, що до 1-ї групи віднесено голову ХГНК, до 2-ї – начальники підрозділів, чий прізвища ми навели вище. 3-я група – це, напевно, уповноважені та особи, подібні їм по посаді, а 4-а – помічники уповноважених та особи, подібні їм по посаді. Втім, це питання потребує подальшого вивчення.

Таблиця 12

Партійність співробітників ХГНК

Партійність	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
члени РКП(б)	1	35	136	46	218	23,98
кандидати в члени РКП(б)	–	–	5	12	17	1,87
члени РКСМ	–	–	10	24	34	3,74
позапартійні	–	9	83	548	640	70,41

Переважну більшість серед «мечоносців партії» нібито склали позапартійні. Але така картина утворилася завдяки співробітникам так званої 4-ї групи. Серед тих, хто «приймав рішення» (279 співробітників 1–3 групи) члени та кандидати в члени РКП(б) складали абсолютну більшість – 63,44%. Цікаво, що у згаданому листі В. М. Манцев писав:

³¹ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. – 1998. – № 6. – С. 106.

³² Скоркин К.В. На страже завоеваний Революции... – С. 868.

«[...] особливо загрозлива ситуація із зменшенням кількості комуністів серед співробітників. Якщо раніше ми мали 60% комуністів, то тепер ледь нараховуємо 15%. Дуже часті, якщо не щоденні випадки виходу з партії на ґрунті голоду та незабезпечення матеріального становища. Йдуть не найгірші та в більшості пролетарі»³³.

На сьогодні ми не маємо відомостей як змінився партійний прошарок серед співробітників ХГНК – Харківського губввіділу ДПУ у 1922 р., але ігнорувати слова В. М. Манцева не слід. Варто звернути увагу на те, що 9 з 44 (20,45%) начальників підрозділів (так звана 2 група) були позапартійні. Наприклад, І. П. Калганов, який 34 роки пропрацював слюсарем³⁴. Брак об'єктивних даних заважає встановити повну картину, але, напевно, позапартійними були керівники господарчих і другорядних підрозділів.

Таблиця 13

Партійний стаж співробітників ХГНК

Рік	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
до лютневої революції 1917 р.	–	4	3	2	5	2,34
у лютому–жовтні 1917 р.	1	4	16	5	26	12,15
у 1918 р.	–	5	19	5	29	13,56
у 1919 р.	–	11	43	14	68	31,77
у 1920 р.	–	11	43	17	71	32,57
у 1921 р.	–	–	12	3	15	7,01

Слід відзначити, що партійний стаж приведено для 214 співробітників ХГНК, хоча у табл. 12 заявлено, що на обліку перебувало 218 членів партії. Деякі з чекістів приписували собі партійний стаж. Так, у 1937 р. з'ясувалося, що О. П. Абаш, який на той час працював 1-м секретарем Новоград-Волинського окружного КП(б)У і всюди вказував, що є членом ВКП(б) з 1913 р.³⁵, був «аферистом, що приписав собі дореволюційний

³³ Скоркин К.В. На страже завоеванный Революции... – С. 868.

³⁴ Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 4, спр. 233, арк. 1.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1, арк. 1; Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 411, арк. 1–4.

стаж [...] бравуючи цим та створюючи собі кар'єру»³⁶. Брехня коштувала О. П. Абашу спочатку посади, а потім і життя.

Таблиця 14

Рік вступу співробітників ХГНК на роботу в органи НК

Рік	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
у 1918 р.	1	3	6	–	10	01,01
у I пол. 1919 р.	–	1	11	2	14	01,54
у II пол. 1919 р.	–	3	–	11	14	01,54
у I пол. 1920 р.	–	8	24	75	107	11,77
у II пол. 1920 р.	–	7	46	130	183	20,13
у I пол. 1921 р.	–	15	69	198	282	31,02
у II пол. 1921 р.	–	7	78	214	299	32,89

Із табл. 14 видно, що майже 20 осіб, які не мали жодного чекістського стажу отримали призначення відразу на керівну посаду в ХГНК. Так, у жовтні 1920 р. заступник голови Харківської губернської робітничо-селянської інспекції Б. Г. Лупилов був призначений членом Колегії та начальником СОВ ХГНК³⁷; член ради правління Південних залізниць Л. В. Іванов у 1921 р. відразу отримав посаду начальника оперативної частини СОВ ХГНК³⁸. Та і сам голова ХГНК А. Т. Танцура, хоча і мав чекістський стаж з 1918 р. (був завідувачем відділу по боротьбі з бандитизмом та головою Рибинської повітової НК Ярославської губернії), у 1919–1921 рр. у НК не працював³⁹. Він був призначений 9 липня 1921 р. заступником голови ХГНК (з посади члена президії Харківського губвиконкому), із 17 вересня 1921 р. стає тимчасово виконуючий обов'язки голови Харківської губернської ЧК, а з 16 грудня остаточно затверджується її головою⁴⁰.

³⁶ Відомості люб'язно надані автору В. В. Вітренком (м. Новоград-Волинський).

³⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 902, арк. 31–41.

³⁸ Там само, спр. 603, арк. 3.

³⁹ Там само, спр. 1538, арк. 7.

⁴⁰ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – С. 52–53.

Таблиця 15

Освіта співробітників ХГНК

Освіта	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
вища	–	7	5	14	26	2,79
середня спеціальна	–	–	–	–	0	0
середня загальна	–	19	79	165	283	30,46
початкова спеціальна	–	–	–	–	0	0
початкова загальна	1	12	126	316	455	48,98
хатня	–	6	24	87	117	12,59
неграмотні	–	–	–	48	48	5,16

Відомості про освіту подаються для 929 харківських чекістів, хоча більшість таблиць містять відомості про 909 осіб. Освітній рівень співробітників ХГНК був низьким. З'ясувати, хто саме зі співробітників 2-ї групи мав вищу освіту не вдалося. Принаймні, вищезгадані керівники основних підрозділів О. П. Абаш, А. М. Абнавер, І. Г. Вейс, Л. В. Іванов, М. М. Журба, Й. І. Ільцький, Б. Б. Каган, І. П. Калганов, А. К. Левкович, Л. І. Леонов, Б. Г. Лупилов, С. С. Мазо, О. Г. Мірошніченко, Н. М. Райський, М. К. Ромейко, Л. М. Штох її не мали.

Таблиця 16

Знання іноземних мов співробітниками ХГНК

Мова	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
німецька	–	10	35	40	85	9,35
французька	–	5	13	23	41	4,51
англійська	–	–	3	4	7	0,77
латиська	–	2	28	22	62	6,82
польська	–	3	7	23	33	3,63
єврейська	–	3	12	20	35	3,85
фінська	–	1	–	2	3	0,33
шведська	–	1	–	–	1	0,11
румунська	–	–	1	4	5	0,55
естонська	–	–	–	2	2	0,22
литовська	–	–	1	4	5	0,55
татарська	–	–	2	2	4	0,22
інші	–	1	6	16	23	2,53

Конкретні дані про володіння мовами є лише в анкетах Б. Г. Лупилова «рідна мова єврейська, російська – добре, німецька – розмовляю, французька – читаю»⁴¹ та Й. І. Ільцького – рідна мова єврейська, читає та пише французькою та німецькою, читає українською⁴². М. К. Ромейко указав, що крім рідної латиської, володіє російською та німецькою⁴³, О. П. Абаш володів латиською (рідна), російською, німецькою, польською⁴⁴. Єврей А. М. Абнавер вважав рідною мовою російську, вказав, що знає німецьку та французьку, але «за давністю – слабо»⁴⁵, про знання ним єврейської відомості взагалі відсутні. Взагалі, якщо порівнювати дані табл. 16 і 17, ми побачимо, що з 181 чекіста ХГНК, які були євреями за національністю, єврейську мову знали лише 35 осіб. Відзначимо також відсутність в таблиці графи про знання української мови.

Таблиця 17

Національність співробітників ХГНК

Національність	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
великороси	1	20	114	404	539	59,29
євреї	–	18	64	99	181	19,91
поляки	–	1	1	15	17	1,67
латвійці	–	3	26	39	68	7,48
українці	–	1	20	55	76	8,36
естонці			1	1	2	0,22
фіни		1			1	0,11
литовці			1	4	5	0,55
німці			2	2	5	0,55
греки			1	1	2	0,22
вірмени				1	1	0,11
англійці				2	2	0,22
інші			3	7	10	1,10

⁴¹ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 411, арк. 17–19.

⁴² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 625, арк. 1–4.

⁴³ Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 411, арк. 29–32.

⁴⁴ Там само, арк. 1–4.

⁴⁵ Там само, арк. 5–8.

Перш, ніж коментувати національний склад співробітників ХГНК, а точніше – мізерну кількість в її складі українців, наведемо уривки з 2-х листів голови ВНК Ф. Е. Держинського, які він надіслав із Харкова у 1920 р. Він повідомляв 14 травня 1920 р. свого заступника І. К. Ксенофонта, що зробить все для того, щоб дати «можливість зміцнитися НК, захищаючи її від українщини»⁴⁶. Ще більш цікаві слова «залізний Фелікс» написав 28 червня 1920 р. В. І. Леніну (наводимо мовою оригіналу):

«Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами. Русопятства я не замечал, да и жалоб не слышал. В области моей специальности – здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская – это петлюровцы [...] Громадной помехой в борьбе – отсутствие чекистов-украинцев»⁴⁷.

Виділені слова вилучали із радянських видань⁴⁸. Глибоко символічно, що вилучили їх і з сучасної російської збірки документів, присвячених Ф. Е. Держинському, який підготували співробітники Федеральної служби безпеки Російської Федерації⁴⁹.

Українці насправді складали дуже малий відсоток серед керівних співробітників НК, хоча в цілому серед чекістів їх було чимало. Так, наприкінці 1921 р. у ВУНК взагалі працювало 4293 росіянина, 2646 українців, 1876 євреїв, 265 латишів, 237 поляків⁵⁰. Автор не має жодного сумніву в тому, що чекісти-українці були не менш нещадними до власного народу, ніж чекісти інших національностей, але керувати каральними акціями в Україні представникам титульної нації все ж не довіряли. Це цілком зрозуміло. Українська революція завершилася поразкою, а територія республіки була окупованою територією, тому українці знаходилися під підозрою. Російський дослідник О. І. Капчин-

⁴⁶ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ. 1917–1926 / Сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов – М.: МФД: Материк, 2007. – С. 188.

⁴⁷ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. – М: РОССПЭН, 1996. – С. 137–138.

⁴⁸ В. И. Ленин и ВЧК... – С. 389.

⁴⁹ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ. 1917–1926.... – С. 192.

⁵⁰ Складенко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК... – С. 70.

ській, проаналізувавши національний та соціальний склад центрального апарату ВНК у Москві з'ясував, що навіть восени 1919 р. після евакуації співробітників ВУНК до російської столиці, відсоток українців, які працювали на Луб'янці лишався низьким «в першу чергу з причини їх (українців. – Авт.) відносно малої участі у революційному русі»⁵¹.

Така ж ситуація зберігалася і в наступні роки. На 1 січня 1922 р. з 11 керівних співробітників ВУНК 9 були росіянами, а 2 – євреями⁵². Одним з росіян був заступник голови ВУНК В. А. Балицький, який в подальшому писався українцем⁵³. Так само написав і голова А. Т. Танцура, що числиться в таблиці великоросом, пізніше вказував, що насправді є українцем⁵⁴. Слід відзначити, що вільно інтерпретували свою національність не лише етнічні українці. Так М. К. Ромейко у власноруч заповненій анкеті 7 липня 1921 р. вказав, що за національністю він є латишем, а рідна мова – латиська⁵⁵, але в чекістській анкеті 1924 р. він вже німець, а рідна мова – німецька⁵⁶. У цей же час І. Г. Вейс значився німцем⁵⁷, хоча пізніше завжди вказував, що за національністю є євреєм.

Таблиця 18

Рід занять до революції

Рід занять	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
робітники	1	15	102	245	363	39,93
землероби	–	4	14	58	76	8,36
службовці	–	19	65	197	281	30,91
вільні професії	–	5	41	97	143	15,73
навчалися		1	12	33	46	5,06

⁵¹ *Капчинский О.И.* Госбезопасность изнутри. Национальный и социальный состав. – М., Яуза, Эксмо, 2005. – С. 305.

⁵² *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – К.: Ніка-центр, 2008. – С. 203.

⁵³ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 16.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1538, арк. 7.

⁵⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р203, оп. 1, спр. 411, арк. 29–32.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1425, арк. 1–6.

⁵⁷ Там само, спр. 218, арк. 1.

Апріорі можна було б висунути гіпотезу, що органи держбезпеки формувалися виключно за класовим принципом, оскільки їм відводилася роль меча й щита диктатури пролетаріату. Отже, мали б домінувати вихідці з пролетарських родин. Але реально складалося зовсім по-іншому. Як видно із табл. 19 до так званого «колишнього стану» (рос. – «бывшего сословия») належали 909 співробітників, тобто всі без винятку співробітники. Отже, не було жодного вихідця з пролетарських родин! Колишні ж робітники складали трохи менше, ніж 40% із числа співробітників ХГНК. Втім чи могла існувати реально і за всіма правилами диктатура пролетаріату в переважно селянській країні? Власне питання є скоріше риторичним, бо відповідь випливає сама собою з аналізу соціальної структури суспільства. Звернемо увагу і на невеликий відсоток колишніх селян серед чекістів. Викликає сумнівів, що у своїх анкетах чекісти поліпшували особисті соціальні показники у бік пролетаризації, але структура їх лав залишалася доволі дрібнобуржуазною. Із цим мирилися, бо верхівка більшовиків майже суцільно належала непролетарським верствам, а сам Ф. Е. Дзержинський походив зі шляхти.

Таблиця 19

Колишній стан

Стан	1 група	2 група	3 група	4 група	Всього	%
селяни	1	15	68	234	318	34,99
міщани		29	166	392	587	64,59
дворяни та особисті громадяни				1	1	0,11
духовного звання				1	1	0,11
купців					0	

Долі керівництва

Наше дослідження було б не повним, якби ми не розповіли про долі керівних співробітників ХГНК, чиї прізвища згадувалися у статті.

А. Т. Танцура, який у 1936–1938 рр. був керуючим Всеукраїнського відділенням «Завпапірпрому» у Харкові під час ежовщини був мобілізований для роботи в УНКВС Харківської області,

де він працював 8 місяців простим оперуповноваженим. Характеризуючи його роботу начальник 4 відділу Особливого відділу НКВС Харківського військового округу сержант державної безпеки П. О. Большунов писав:

«Танцура А.Т. за час роботи [...] працював на слідстві чесно та сумлінно, провів ряд слідчих справ за якими обвинувачені засуджені за 1-ю категорією»⁵⁸.

В інших атестаціях за цей час відзначалися його «позитивні результати» та «ефективні показники»⁵⁹, але радості від цього старий чекіст не мав. Агент НКВС «Михайлівський» 20 травня 1938 р. інформував керівництво про мешканців будинку № 90 по вулиці Чернишевській:

«Жилець будинку Янус під час гри у доміно кидає такі фрази: “Бий своїх, щоб чужі духу боялися, йди сталінським шляхом, бий своїх”. Йому вірить та підтакує член партії жилець нашого будинку Танцура, який, граючи у доміно теж підхоплює всі ці фрази. Так, наприклад, у присутності жильця Іваненка 14 квітня 1938 р. сказав таке: “Ось знову почалися арешти і мене, старого чекіста, знову мобілізували. Ти зрозумій, що зараз робиться, хто кого. Ось дивись, їсти нічого, шкідники нашкодили, а нам доводиться відповідати”. Коли я сказав, що це класова боротьба і шкідники понесуть заслужену кару, то він перебив і сказав: “Нам від цього не легше”. Про що вас повідомляю»⁶⁰.

А ось багатьом його підлеглим, керівникам оперативних підрозділів, пережити «Великий терор» не поталанило. Безробітний О. П. Абаш був заарештований 4 липня 1937 р. у м. Новоград-Волинському. Розстріляний 9 вересня 1937 р. як «керівник право троцькістського підпільного осередку»⁶¹.

Старший майор державної безпеки Н. М. Райський у березні 1937 р. був усунутий з посади начальника УНКВС по Оренбурзькій області як такий, що «не забезпечив чекістської роботи

⁵⁸ Галузевий державний архів СБ України, м. Харків, особова справа № 683, арк. 1.

⁵⁹ Там само, арк. 21 зв.

⁶⁰ Там само, арк. 46.

⁶¹ Відомості люб'язно надані авторові В. В. Вітренком (м. Новоград-Волинський).

по області» та відкликаний до Москви. Вже 4 липня 1937 р. був заарештований та 15 листопада 1937 р. страчений «як учасник контрреволюційної організації»⁶².

Заступник наркома внутрішніх справ Узбецької РСР майор державної безпеки Л. І. Леонов був заарештований 7 вересня 1938 р. Його обвинувачували у троцькістській діяльності, що «виразилася у зберіганні від розгрому право-троцькістських кадрів», настановах на оперативних нарадах співробітникам НКВС «не вести боротьбу з троцькістами», пояснюючи, що це «не сезонно»; у 1937–1938 рр. «під виглядом боротьби з контрреволюційними елементами, проводив масові необґрунтовані арешти населення та викривлював революційну законність у слідчій роботі»; у 1938 р.

«дав настанову підлеглому апарату складати довідки на арешт за списками виборців, через що за ґрати потрапило понад 2000 осіб без наявності хоч якихось матеріалів, що компрометують».

Він був страчений 7 липня 1941 р. і реабілітації не підлягає⁶³.

Старший лейтенант державної безпеки А. К. Левкович у 1923 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора. У 1936 р. працював помічником начальника навчально-стройового відділу Київської міжкрайовій школі ГУДБ НКВС СРСР. 2 жовтня 1938 р. Військовою колегією Верховного Суду був засуджений на смерть за статтями 54-1 «а», 54-8, 54-9, 54-11, 54-13 Карного кодексу УРСР та невдовзі страчений як «польський шпигун»⁶⁴.

Начальник відділу карного розшуку Управління робітничо-селянської міліції УНКВС Харківської області капітан міліції М. М. Журба був заарештований восени 1937 р. Засуджений на смерть «трійкою» УНКВС Харківської області за ст. 54-7 КК УРСР за те, що «протягом кількох років проводив шкідницьку роботу в справі боротьби зі злочинністю». Страчений 3 червня 1938 р.

⁶² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934–1941. Справочник. – М., Звенья, 1999. – С. 354.

⁶³ Сталинские расстрельные списки (Электронный ресурс). – М.: Звенья, 2002 (CD-ROM).

⁶⁴ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд. С. Богун, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 510.

Начальник УНКВС по Західноказахстанській області майор державної безпеки М. К. Ромейко був заарештований 25 травня 1938 р. Засуджений 14 грудня 1940 р. до 15 років позбавлення волі. Помер 12 вересня 1943 р. у Північному залізничному таборі НКВС⁶⁵.

Капітан державної безпеки Л. М. Штох у лютому 1937 р. із посади заступника начальника УНКВС по Удмуртській АРСР був відряджений у розпорядження УНКВС по Кіровській області. 21 жовтня 1937 р. був звільнений з НКВС як заарештований⁶⁶.

Начальник Управління Кулойського табору НКВС капітан державної безпеки М. О. Панов був заарештований у травні 1939 р.⁶⁷

Помічник начальника відділу шосейних доріг НКВС капітан державної безпеки Б. Б. Каган був заарештований 7 квітня 1938 р. Звільнений з-під варти 5 січня 1940 р.⁶⁸

Начальник Управління Онезького табору НКВС капітан державної безпеки О. Г. Мірошніченко був заарештований навесні 1941 р. та засуджений до позбавлення волі. У вересні того ж року звільнений з-під варти та відправлений на фронт, потім повернувся на керівну роботу в систему ГУТАБ⁶⁹.

Начальник УНКВС по Харківській області комісар державної безпеки 3-го рангу С. С. Мазо, дізнавшись про своє виведення зі складу кандидатів у члени ЦК КП(б)У застрелився 4 липня 1937 р.⁷⁰

Майор державної безпеки Й. І. Ільцький у 1937 р. отримав орден Леніна, згодом дослужився до помічника начальника 3-го (контррозвідального) відділу ГУДБ НКВС СРСР. 3 ве-

⁶⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 543.

⁶⁶ Тумишис М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. ... – С. 406–407.

⁶⁷ Там само. – С. 286–287.

⁶⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... – С. 479.

⁶⁹ Там само. – С. 515–516.

⁷⁰ Там само. – С. 510–511.

ресня 1938 р., вплив на човні на середину Москви-річки та застрелився⁷¹.

Як бачимо велика кількість чекістів, які стояли у витоків органів держбезпеки Радянської України стали жертвами свого дітища. Сталося те, що мало статися згідно до «закону» діяча Великої Французької революції Жоржа Жака Дантона: *«Революція поїдає своїх дітей»*.

Золотарев В. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия осенью 1921 г.: структура, деятельность, личный состав

В статье на основании малоизвестных архивных документов проведен комплексный анализ организационной структуры и оперативной деятельности Харьковской губернской чрезвычайной комиссии осенью 1921 г. Проведен социально-статистический анализ личного состава, исследован негласный аппарат территориальных подразделений коммунистической безопасности в Харьковской губернии, выяснены судьбы её руководителей.

Ключевые слова: Харьковская губернская чрезвычайная комиссия, ВУЧК, ВЧК, кадры.

Zolotarev V. Kharkov provincial Extraordinary Commission in autumn 1921: the structure, activity, personnel

In the article on the basis of the little-known archival documents a comprehensive analysis of the organizational structure and operational activities of the Kharkov province Extraordinary Commission in autumn 1921. Conducted a statistical analysis of the socio-military personnel, investigated secret unit of territorial divisions of the Communist security Kharkov province, to clarify the fate of its leaders.

Key words: Kharkiv provincial Extraordinary Commission, VUChK, the VChK, the frames.

⁷¹ Шейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – М.: Возвращение, 1995. – С. 134.

**Реформа каральних органів УСРР
(1930–1934 рр.):
причини, передумови, юридичний зміст, наслідки**

У статті аналізуються причини та передумови проведення упродовж 1930–1934 рр. реформи каральних органів УСРР, розкривається її юридичний зміст. Наголошується на тому, що ця реформа проводилася поетапно і завершилася створенням НКВС УСРР, в структурі якого було централізовано керівництво всіма державними органами наділеними правом застосування державного примусу. Внаслідок реформи центральне місце в новоствореній каральній системі зайняли органи державної безпеки, що сприяло подальшому утвердженню та зміцненню тоталітарного режиму в УСРР.

Ключові слова: НКВС, ДПУ, реформа, каральні органи.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулися кардинальні зрушення в соціально-економічному та державно-політичному розвитку СРСР і УСРР. Значних обертів в радянській державі набув процес формування тоталітарного режиму, що супроводжувався радикальними змінами в організації та функціонуванні як всього державного механізму загалом, так і його окремих ланок. Насамперед, глибокого реформування зазнала вибудована у період непу та курсу на революційну законність система правоохоронних органів, на які в умовах переходу до тоталітаризму партійно-державним керівництвом країни покладалися принципово нові завдання щодо забезпечення репресивної спрямованості внутрішньополітичного курсу, придушення відкритих виступів та виявлення і знищення нелояльних до існуючого режиму громадян.

Заходи щодо реформування правоохоронних органів, здійсненні тоталітарною владою у цей період, мали системний характер, були об'єднані спільною метою та спрямовані на досягнення єдиних цілей, і тому потребують, на наш погляд, не

* Окіпнюк Володимир Тарасович – канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

фрагментарного, вибіркового, а загального, комплексного історико-правового аналізу.

Як самостійна проблема реформа правоохоронних органів УСРР у зазначений хронологічний період у вітчизняній історико-правовій літературі не розглядалася. Втім зміни, що сталися в організації та діяльності, правовому статусі окремих організаційних ланок правоохоронної системи СРСР і УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., досліджувалися у різний час як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Юридичні та організаційні передумови, що сприяли реформуванню радянської правоохоронної системи, сформувалися упродовж другої половини 1920-х рр. Становлення юридичних передумов було пов'язано, по-перше, із ухваленням у 1927 р. нових Кримінального (далі – КК) та Кримінально-процесуального (далі – КПК) кодексів УСРР, згідно з якими відбулося посилення репресивних функцій держави та значне звуження процесуальних гарантій особи. Зокрема, норми загальної частини КК УСРР 1927 р. розвивали і вдосконалювали інститут аналогії кримінального закону, зводили мету покарання виключно до захисту радянської держави від злочинних посягань, сам термін «покарання» був замінений терміном «міри соціального захисту».

Особлива частина КК УСРР 1927 р. характеризувалася необмеженим розширенням поняття «контрреволюційного злочину», посиленням суворості кримінальних санкцій. Кількість складів злочинів, що передбачали смертну кару порівняно з попереднім КК УСРР 1922 р. зросла з 36 до 45.

Крім цього, норми кодексу розвивали та удосконалювали концепцію соціальної небезпечності особи. Так, ст. 5 КК УСРР 1927 р. прямо встановлювала, що відносно осіб, які представляють небезпеку за своїми зв'язками зі злочинним середовищем або за своєю злочинною діяльністю, застосовуються такі ж заходи соціального захисту, як і до тих осіб, які вчинили суспільно-небезпечні діяння. У ст. 33 замість розпливчастого формулювання про «позбавлення соціально небезпечних осіб права проживання у певній місцевості» чітко визначався такий захід соціального захисту судово-виправного характеру як ви-

далення на строк за межі УСРР або певної місцевості з поселенням у певній місцевості або без такого, із заборобою проживання в певній місцевості або без такого. Даний захід відповідно до ст. 33 збільшувався до п'яти років і міг призначатися судом як самостійне, так і як додаткове покарання. Таким чином, КК УСРР 1927 р. на відміну від кодексу 1922 р. дозволив застосовувати щодо соціально-небезпечних осіб поряд з висланням також і заслання¹.

Однак, найбільш неправовий характер мала ст. 34 КК УСРР 1927 р., що дозволяла застосовувати вислання та заслання як до осіб, притягнених по справі, вина яких не була доказана, так і до тих осіб, які взагалі не притягалися до відповідальності за вчинення певного злочину, але вважалися соціально небезпечними через свою колишню злочинну діяльність або зв'язок зі злочинним середовищем. Питання про застосування вислання або заслання відносно останньої категорії осіб мало порушуватися органами прокуратури².

Юридичною основою для проведення майбутньої реформи, крім нових кодексів, стали також затверджені 10 жовтня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР постанови «Про уточнення функцій органів ДПУ і прокурорського нагляду по справах, що знаходяться в провадженні ДПУ УСРР», «Положення про порядок розгляду справ у НС Верховного Суду УСРР, Головного Суду АМСРР та окружних судів УСРР» та «Про взаємовідносини органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду та суду»³.

Формально причиною прийняття цих актів вважалася необхідність, у зв'язку з виданням в 1927 р. нових КК і КПК УСРР, змінити застарілі постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 9 червня 1926 р. «Про уточнення функцій органів ДПУ», від 4 листопада 1925 р. «Про надзвичайні сесії Верховного суду та окружних

¹ Волков В. Высылка и ссылка в судебном порядке (ст.ст. 35–36 УК) // Административный вестник. – 1927. – № 7–8. – С. 23.

² Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 года. 2-е изд. офиц. – Х., 1927.

³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1785, арк. 84, 88; ЗУ УСРР. – 1928. – № 28. – Ст. 245–246; Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., Абрис, 1997. – С. 294–295.

судів», а також секретну постанову від 20 вересня 1923 р. «Про взаємовідносини органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду та суду». Фактично ж, в умовах курсу на загострення класової боротьби, постанови від 10 жовтня 1928 р. мали юридично закріпити розширення повноважень органів ДПУ, підготувати нормативну базу для реалізації ними репресивної політики партійно-державної верхівки країни.

Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про уточнення функцій органів ДПУ і прокурорського нагляду по справах, що знаходяться в провадженні ДПУ УСРР» до відання ДПУ УСРР були віднесені справи про контрреволюційні злочини; про особливо небезпечні та інші злочини проти порядку управління (заклики до вчинення злочинів проти порядку управління, про незаконний перехід державного кордону, про самовільне повернення вигнаних за вирокami суду за межі СРСР); про посадові (службові) злочини; про господарські (безгосподарність, укладення явно не вигідних договорів або угод, марнотратство, невиконання обов'язків по договорах, порушення господарських монополій, злісне підвищення та заниження цін) та майнові (кваліфікована крадіжка державного або суспільного майна, злісне банкрутство, підробка документів, виготовлення застосування та зберігання з метою збуту пробірною клейма, яке підроблено, збут заздалегідь непридатного насінневого матеріалу) злочини; про військові злочини (передача ворогу відомостей, які стосуються збройних сил і обороноздатності; зносини з особами, які належать до ворожих армій або мешкають на ворожій території).

По цих справах органи ДПУ УСРР мали право провадити дізнання та попереднє слідство. Крім того, з дозволу прокурора вони могли здійснювати вказані процесуальні дії по всіх інших злочинах, передбачених КК УСРР. Під приводом розвантаження вищих органів влади від дрібних справ був змінений порядок продовження понад загальний строк часу перебування під вартою арештованих органами ДПУ. Тепер дозвіл на це давав не ВУЦВК, а орган прокурорського нагляду.

Серед змін, що відчутно вплинули на позасудові повноваження органів ДПУ, було закріплення за ними права застосуван-

ня до осіб, відносно яких порушено справу про адміністративну висилку, запобіжних заходів, передбачених кримінально-процесуальним законодавством, а саме тримання під арештом.

Розширенню повноважень органів державної безпеки сприяло також прийняття 10 жовтня 1928 р. нового положення про порядок розгляду справ в надзвичайних сесіях Верховного суду УСРР, Головного суду АМСРР та окружних судів в УСРР⁴.

Організаційні передумови майбутньої реформи становили заходи щодо оперативного підпорядкування органів міліції і кримінального розшуку органам ДПУ у сфері боротьби з бандитизмом та застосування адміністративної репресії. Подібна практика була запроваджена з середини 1920-х рр. Напрацьовані за цей час форми оперативного керівництва органами охорони громадського порядку з боку органів державної безпеки – оперативні наради під керівництвом органів ДПУ, інструктажі оперативного та секретного складу міліції та кримінального розшуку, практичні вказівки з питань оперативного характеру, обстеження окружними відділами ДПУ стану роботи районних відділів міліції, спільне обговорення адміністративного заслання кримінальних елементів та інші, хоч і стосувалась тільки одного напряму спільної діяльності вказаних структур, однак при проведенні реформи 1930–1934 рр. були фактично поширені на всі інші сфери їх діяльності⁵.

Як юридичні, так і організаційні передумови в сукупності формували нові принципи взаємовідносин між органами охорони громадського порядку та державної безпеки, відкривали шлях для владного свавілля, створювали «законні» механізми для масових неправомірних репресій, здійснення яких покладалось, у першу чергу, на органи державної безпеки. Це об'єктивно сприяло формуванню передумов до радикального реформування державної правоохоронної сфери, яка була сформована у

⁴ Окіпнюк В.Т. Правові засади побудови і діяльності надзвичайних сесій в Україні // Держава і право. Щорічник наукових праць молодих вчених / Редкол. В. Н. Денисов (гол.) та ін. – К.: Ін Юре, 1999. – Вип. 2. – С. 64–68.

⁵ Окіпнюк В.Т. Правове регулювання взаємодії органів ДПУ та органів міліції і кримінального розшуку в боротьбі з бандитизмом (20-ті – початок 30-х рр.) // Вісник ЛІВС МВС України. – 1999. – № 1. – С. 79–80.

період непу, в умовах відносної лібералізації державного і суспільного життя радянської країни і вже не відповідала новим завданням, які ставила перед нею партійно-державна верхівка.

Реформа правоохоронних органів УСРР була проведена в декілька етапів. На першому з них, який хронологічно охоплює період 1930–1932 рр., відбулося оперативне підпорядкування органів міліції і кримінального розшуку органам державної безпеки, без офіційного організаційного включення їх у структуру апарату державної безпеки.

Безпосереднім початком реформи, відправною точкою, з якої розпочався процес зміни всієї системи правоохоронних органів, стала ліквідація у грудні 1930 р. НКВС УСРР. 28 грудня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили постанову «Про ліквідацію народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», що текстуально відтворювала загальносоюзну постанову «Про ліквідацію Народних комісаріатів внутрішніх справ союзних і автономних республік» від 15 грудня 1930 р.⁶ Поєднання НКВС різнопланових, не взаємозв'язаних функцій – адміністративно-господарських і правоохоронних – не дозволяло підвищити ефективність діяльності наркомату. На цю невідповідність було вказано ще в середині 1920-х рр., коли вперше виникла ідея ліквідації НКВС. Однак найбільш вірогідна причина ліквідації НКВС, на нашу думку, і це підтвердили подальші події, полягала в прагненні партійно-радянського керівництва СРСР максимально централізувати всю систему каральних органів⁷.

Статус органів міліції та кримінального розшуку, їх відомча належність нормативно-правовими актами від 15 і 28 грудня 1930 р. не визначалися, а були врегульовані окремими постановами. Формально Головне управління міліції та кримінального розшуку УСРР утворювалось при РНК УСРР. Але одночасно з постановою про ліквідацію НКВС союзних і автономних республік ЦВК і РНК СРСР прийняли таємну постанову «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та кримінального

⁶ Собрание законов (далі – СЗ) УССР.–1930.–№ 30.–Ст.271; СЗ СССР.–1930.–№ 60.–Ст. 640.

⁷ Окіпнюк В.Т. Правове регулювання взаємодії органів ДПУ ... – С. 83.

розшуку», а ВУЦВК і РНК УСРР 29 грудня 1930 р. постанову «Про порядок підпорядкування органів міліції та кримінального розшуку органам Державного політичного управління УСРР»⁸. На органи ДПУ покладалося оперативне керівництво діяльністю, інспектування та контролювання роботи міліції та кримінального розшуку, проведення кадрових призначень їх керівного складу. Ці повноваження деталізувалися наказом голови ДПУ УСРР № 8 від 6 січня 1931 р. «Про підпорядкування органів міліції та розшуку органам ДПУ УСРР» і наказом ДПУ УСРР № 43 від 18 лютого 1931 р., яким було оголошено до виконання наказ ОДПУ № 62 від 3 лютого 1931 р. «Про укомплектування органів міліції і кримінального розшуку співробітниками ОДПУ»⁹.

Слід звернути увагу на те, що оперативне керівництво апаратом міліції та розшуку в УСРР було запроваджено ще до введення в дію відповідних загальносоюзних і республіканських актів. 1 листопада 1930 р. був оголошений спільний наказ наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР № 64/225 про взаємовідносини між органами ДПУ та міліцією¹⁰. Він закріпив право органів ДПУ УСРР щодо оперативного керівництва міліцією та розшуком. Саме ці норми дублювалися у згаданому раніше наказі ДПУ УСРР № 8 від 6 січня 1931 р., який, до речі, і був прийнятий на зміну наказу № 64/225 від 1 листопада 1930 р. Оперативне керівництво передбачало побудову агентурної мережі міліції з урахуванням інтересів ОДПУ, використання органами ОДПУ особового складу міліції, її агентури для боротьби з деякими загальнокримінальними злочинами (хабарництво, спекуляція, фальшивомонетництво тощо), використання можливостей науково-технічних підрозділів міліції (дактилоскопії; оперативного фотографування тощо), залучення сил міліції до зовнішньої охорони об'єктів, охорони та конвоювання заареш-

⁸ История милиции Украинской ССР... – С. 649–651; Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. – К.: Генеза, 1999. – Т. 2. – С. 114–115.

⁹ История милиции Украинской ССР... – С. 652–657; Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України... – С. 116–118.

¹⁰ История милиции Украинской ССР... – С. 722–725; Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України... – С. 191–193.

тованих в межах міста або району, до збройних акцій, до вирішення інших оперативних завдань.

Органи ДПУ України отримали також право на проведення кадрових призначень серед керівного складу органів міліції та розшуку. Начальник ГУРСМ при РНК УСРР мав призначатися і звільнятися РНК УСРР за поданням ОДПУ СРСР. Фактично ж кадрові зміни в керівництві ГУРСМ УСРР і його місцевих органів здійснювалися на прохання ДПУ УСРР Секретаріатом, ОБ та ПБ ЦК КП(б)У¹¹.

Згідно з наказом ОДПУ СРСР № 475/224 від 30 грудня 1930 р. у складі ОДПУ СРСР на правах управління була створена Головна інспекція по міліції та кримінальному розшуку, при республіканських ДПУ – особливі інспекції. На ці установи і було покладено здійснення повноважень з оперативного керівництва органами міліції та кримінального розшуку¹².

Ліквідація НКВС УСРР зафіксувала також фактичне співіснування двох паралельних систем виправних установ. Одна з них, згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 28 грудня 1930 р. «Про ліквідацію народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», була передана в підпорядкування НКЮ УСРР, інша – продовжувала не тільки перебувати, але й активно розвиватися в складі органів державної безпеки.

Саме під час першого етапу реформи було законодавчо закріплено та організаційно сформовано самостійну відомчу систему виправно-трудових установ в структурі органів державної безпеки. Перші такі установи були створені ще у середині 1920-х рр. однак їх активний розвиток розпочався на початку 1930-х рр. наслідком чого стало затвердження РНК СРСР 7 квітня 1930 р. «Положення про виправно-трудові табори», що мали перебувати у віданні ОДПУ СРСР¹³.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 139, арк. 58; спр. 176, арк. 146, 181; спр. 182, арк. 124; спр. 241, арк. 27, 169; спр. 243, арк. 4, 23; спр. 244, арк. 99; *Золотарьов В.* Заручник системи Я. Камінський // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 288.

¹² *Кокурин А., Петров Н.* ОГПУ (1929–1934) // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 100–101.

¹³ СЗ СССР. – 1930. – № 22. – Ст. 248.

Для керівництва системою виправно-трудоих таборів наказом ОДПУ СРСР № 130/63 від 25 квітня 1930 р. в структурі ОДПУ було створено Управління виправно-трудоих таборів, яке з 1 жовтня 1930 р. перейменовано в Головне управління виправно-трудоих таборів (рос. ГУЛАГ)¹⁴. Згідно з наказом АОУ ОДПУ СРСР № 300 від 30 жовтня 1930 р. ГУЛАГ складався з інспекторського, обліково-розподільчого, інформаційно-слідчого, виробничого відділень, відділення постачання та планової групи.

На першому етапі реформи набув подальшого розвитку принцип підпорядкування органам державної безпеки спеціальних військових формувань – внутрішніх та прикордонних військ, що був притаманним радянській правоохоронній системі від самого початку її виникнення і не піддавався сумніву у 1920-ті рр. Згодом система спеціальних військ, що згодом увійшла до складу НКВС, розрослася як чисельно, так і структурно. Було збільшено чисельність внутрішніх та прикордонних військ ДПУ–ОДПУ СРСР і значно розширено їх компетенцію, створено нові роди військ в системі ОДПУ СРСР – залізничні, протиповітряної оборони.

Цьому сприяло зростання соціальної нестабільності в УСРР під час колективізації, що вимагало посилення охорони не тільки важливих промислових об'єктів, але й забезпечення безперешкодної роботи залізничного транспорту. Згідно з постановою РНК СРСР від 4 грудня 1931 р. воєнізовану охорону НКШС замінила військова охорона. Було створено (фактично відновлено) війська ОДПУ СРСР для охорони залізничних споруд чисельністю 47 тис. осіб. Вони взяли під охорону 1263 залізничних об'єкти, з них 734 залізничних мости, 107 тунелів, 231 водокачку, 44 електростанції, 97 заводів і депо, 36 мобілізаційних баз, 14 інших об'єктів. В УСРР воєнізована охорона НКШС перейшла у відання УПО ОДПУ з 25 грудня 1931 р. Протиповітряну оборону цих об'єктів передбачалося забезпечити також силами військ ОДПУ СРСР. Для формування зенітно-артилерійських і зенітно-кулеметних підрозділів частин Протипо-

¹⁴ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 1997. – С. 181–182.

вітряної оборони військ ОДПУ СРСР було виділено 3 тис. осіб особового складу¹⁵.

Другий етап реформи (1932–1933 рр.) включав вже безпосереднє офіційне включення органів міліції і кримінального розшуку в організаційну систему органів державної безпеки, а також формування підконтрольної органам державної безпеки паспортної системи, яка обмежувала фундаментальні права громадян і вводила тотальний контроль за населенням країни.

Вказані заходи були закріплені двома постановами ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р., що затвердили «Положення про Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ» та «Положення про паспорта». Цими положеннями було визначено, що ГУРСМ тепер функціонує безпосередньо при ОДПУ. На ГУРСМ при ОДПУ крім виконання функцій колишньої Головної інспекції по міліції та кримінальному розшуку покладалось також безпосереднє керівництво всією роботою, пов'язаною з організацією і проведенням паспортної системи та прописки паспортів¹⁶. Таким чином, органи міліції та кримінального розшуку офіційно ввійшли в організаційну структуру ОДПУ, а запроваджена паспортна системи формувалася і діяла під повним контролем органів державної безпеки.

На третьому, завершальному етапі реформи упродовж 1934 р. було об'єднано та централізовано всі організаційні ланки каральної системи УСРР і СРСР в межах створеного НКВС СРСР і НКВС УСРР.

Політичне рішення про створення НКВС СРСР і введення до його складу ОДПУ СРСР було ухвалено на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 р. Після обміну думками заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді, секретарю ЦК ВКП(б) і першому секретарю Московського комітету партії Л. Кагановичу та першому заступнику голови РНК СРСР В. Куйбишеву доручалося узагаль-

¹⁵ Органы и войска МВД России. Краткий исторический очерк. – М.: Изд-во «Объед. ред. МВД России», 1996. – С. 293; ЦДАВО України, ф. 183, оп. 4, спр. 550, арк. 122.

¹⁶ История милиции Украинской ССР... – С. 682–683; Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України... – С. 128–129.

нити пропозиції щодо цього питання. У подальшому підготовкою проектів відповідних нормативно-правових актів мала займатися створена політбюро ЦК ВКП(б) комісія на чолі з Л. Кагановичем. У ході її роботи були розглянуті різні точки зору, що висловлювалися зацікавленими відомствами – ОДПУ, прокуратурою, наркоматом юстиції. Основні суперечки точились навколо питань пов'язаних, по-перше, з позбавленням від позасудових повноважень, зокрема, ліквідацією трійок при Повноважних представництвах ОДПУ і Судової Колегії ОДПУ і, по-друге, з обсягом прокурорського нагляду за новоствореним НКВС СРСР¹⁷.

Формально скасування ОДПУ СРСР та створення НКВС СРСР спрямовувалось на пом'якшення каральної політики держави, однак фактично, як уже неодноразово відзначалося у дослідженнях, було лише приводом, для здійснення подальшого розширення позасудових повноважень каральних органів¹⁸.

Законодавче закріплення політичного рішення політбюро ЦК ВКП(б) відбулося 10 липня 1934 р. із виданням постанов ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» та «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами»¹⁹.

Останньою постановою було упорядковано підсудність справ, розслідування у яких вели органи НКВС СРСР. Справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління), крім справ про зраду батьківщині, шпигунство, терор,

¹⁷ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2003. – С. 486, 487–489; *Плотникова Н.С.* Проблемы правового регулирования деятельности органов государственной безопасности НКВД СССР / Материалы исторических чтений на Лубянке. 1997–2000 гг. Российские спецслужбы. История и современность. – М., 2003. – С. 48–51.

¹⁸ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К., 2001. – С. 186.; *Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К., 2002. – С. 79–81.

¹⁹ *Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю.* Історія міліції України... – С. 203–205.

вибухи, підпали та інші види диверсії, а також справи про злочини, вчинені на залізничному і водному транспорті, підлягали розгляду спеціальних судових колегій. Останні мали створюватися при Верховному Суді СРСР, верховних судах союзних республік, крайових і обласних судах, також при головних судах автономних республік у складі головуючого і двох членів з числа співробітників органів державної безпеки. На нашу думку, ця норма стала прямим запозиченням на загальносоюзному рівні досвіду функціонування в УСРР упродовж 1922–1934 рр. такого виду спеціальних судів як надзвичайні сесії²⁰.

Невдовзі були здійснені і перші призначення співробітників НКВС до складу спеціальних колегій. На підставі наказу НКВС СРСР № 0086 – 1934 р. було видано наказ НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р. «Про відрядження працівників до спеціальних колегій судів і трибуналів». Згідно з ним відряджені працівники зараховувалися в особливий резерв НКВС УСРР, а список таких працівників затверджувався ЦК ВКП(б). У такий спосіб були призначені голова і член спеціальної колегії Верховного суду УСРР – М. Б. Корнев (заступник начальника Донецького обласного УНКВС) і Л. Г. Василевський (начальник відділення Дорожньо-транспортного відділу (далі – ДТВ) НКВС станції Київ), а також голови і члени спеціальних колегій 7 обласних судів і Головного Суду АМСРР у загальній кількості 20 осіб²¹.

В подальшому призначення голови і членів спецколегії Верховного суду УСРР закріплювалося постановами Президії ЦВК УСРР. Так, замість М. Б. Корнева головою спецколегії Верховного суду УСРР постановою Президії ЦВК УСРР від 4 жовтня 1935 р. був призначений П. С. Мулявко, а членом тієї ж колегії 31 березня 1936 р. – Ж. К. Озол²².

Інші, згадані вище, категорії справ, мали передаватися на розгляд відповідно Воєнної колегії Верховного суду СРСР і воєнних трибуналів округів та Транспортної і Водної колегії Верхов-

²⁰ Окіпнюк В.Т. Правові засади побудови і діяльності надзвичайних сесій в Україні. – С. 56–69.

²¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 85–86.

²² Зібрання законів УСРР. – 1935. – № 37. – Ст. 77–178; 1936. – № 18. – С. 83.

ного суду СРСР, лінійних і водних судів за підсудністю. До речі, до складу і цих судових установ також вводились співробітники органів державної безпеки. На підставі вже згаданого раніше наказу НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р., наприклад, були призначені: члени Військового трибуналу Українського військового округу – Ф.(?) П. Пойманський (старший інспектор відділу кадрів НКВС УСРР) і Я. М. Румський (Оперуповноважений ЕКВ НКВС УСРР); член Воєнного трибуналу Білоруського військового округу М. М. Жуковський (оперуповноважений Особливого відділу Житомирського міськвідділу НКВС); член Військового трибуналу Прикордонної охорони і військ НКВС – Л. В. Бичковський (начальник Хорольського райвідділу Харківського облуправління НКВС); члени лінійних судів, відповідно, Донецької та Катеринославської залізниць – І. Т. Римшевич (старший інспектор при Особливоуповноваженому НКВС УСРР) і Г. В. Кашковський (начальник 1-го відділу ДТВ Катеринославської залізниці)²³.

При цьому, необхідно зазначити, що постанова «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами», упорядковуючи спрямування справ, жодним чином не обмежувала обсяг репресивних повноважень органів державної безпеки. Направлення справ, що розслідувалися органами державної безпеки, виключно до судових установ, тривало недовго. Вже у 1935 р. були створені нові позасудові органи на місцях – трійки при УНКВС союзних і автономних республік, країв і областей. Крім того, від самого початку створення НКВС СРСР Особлива нарада отримала право застосування позасудової адміністративної репресії – висилки, заслання та ув'язнення до виправно-трудових таборів строком до п'яти років та висилки за межі СРСР.

Відповідно до ст. 4 постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» в союзних республіках мали бути організовані республіканські наркомати внутрішніх справ, які б діяли на підставі Положення про загальносоюзний НКВС, а в автономних

²³ ДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 86.

республіках, краях і областях – управління НКВС (далі – УНКВС) союзних республік. В розвиток цієї загальносоюзної норми на підставі постанови ВУЦВК від 11 липня 1934 р. «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР»²⁴ від 11 липня 1934 р. був створений НКВС УСРР.

Слід звернути увагу на те, що при створенні як НКВС СРСР, так і НКВС УСРР ОДПУ і відповідно ДПУ УСРР не були ліквідовані, а вводились, як було зазначено в постановах від 10 і 11 липня 1934 р., до складу новостворених наркоматів – загальносоюзного і республіканського. Тобто ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР припинили існування не внаслідок ліквідації, а шляхом введення до складу нових державних органів, якими стали НКВС СРСР і НКВС УСРР відповідно. Застосування в процесі реформи такої юридичної конструкції забезпечувало збереження правонаступності між ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР та НКВС СРСР – НКВС УСРР і залишало формальну можливість розглядати НКВС як колишнє ОДПУ, фактично ототожнювати їх, що загалом було не зовсім правильним і не відповідало реальному стану речей. Такий висновок, до речі, можна зробити з аналізу перших нормативно-правових актів, що регулювали діяльність НКВС, наприклад вже згаданої постанови від 10 липня 1934 р. «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами», де були перераховані справи, розслідування у яких вели органи НКВС СРСР, під якими розумілись суто підрозділи ГУДБ, тобто фактично колишні органи ДПУ–ОДПУ.

Останніми наказами ДПУ УСРР № 394/54 та 394/55 від 11 липня 1934 р.²⁵ було оголошено про призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоди, його заступниками Я. С. Агранова і Г. Є. Прокоф'єва, а наркомом внутрішніх справ УСРР і його заступником відповідно – В. А. Балицького та З. Б. Кацнельсона.

Того ж числа, з'явився і перший наказ НКВС УСРР за № 1, в якому колишній голова ДПУ УСРР В. А. Балицький заявляв про те, що він вступив до виконання обов'язків наркома внутрішніх

²⁴ Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України... – С. 205.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 68–70 зв.

справ УСРР²⁶. В цей же день, 11 липня 1934 р., відповідно до наказу НКВС УСРР № 2 було призначено начальників восьми обласних УНКВС УСРР: Київського – О. (А.) Б. Розанова, Харківського – К. М. Карлсона, Донецького – В. Т. Іванова, Дніпропетровського – С. М. Миронова, Одеського – Х. А. Леонюка, Вінницького – Д. М. Соколинського, Чернігівського – М. М. Тимофєєва, Молдавського – В. Я. Левоцького²⁷. Фактично ці посади обійняли начальники колишніх обласних відділів ДПУ УСРР.

Аналогічна процедура застосовувалася також щодо керівництва місцевих органів. 20 липня 1934 р. наказом НКВС УСРР № 17 було здійснено призначення колишніх начальників відділів обласних відділів ДПУ, їх заступників, а також начальників місцевих органів і начальників польових особливих органів ДПУ на відповідні посади в місцевому апараті НКВС УСРР. Всі вони призначалися начальниками та заступниками тих же відділів, але вже обласних управлінь НКВС УСРР²⁸.

Паралельно відбувалося визначення структури центрального апарату НКВС УСРР. Згідно з наказом НКВС УСРР № 3 від 15 липня 1934 р. «Про організацію управлінь і відділів НКВС УСРР і про призначення по НКВС»²⁹ було створено п'ять управлінь – Управління державної безпеки (далі – УДБ), Управління робітничо-селянської міліції (далі – УРСМ), Управління прикордонної і внутрішньої охорони, Управління пожежної охорони, Адміністративно-господарське управління і два відділи – відділ актів громадянського стану та фінансовий відділ, який було організовано на основі фінансового відділу колишнього ДПУ УСРР.

У зв'язку зі створенням НКВС УСРР були ліквідовані Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР³⁰ та Управління справами ДПУ

²⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 107.

²⁷ Там само, арк. 108.

²⁸ Там само, арк. 111.

²⁹ Там само, арк. 109.

³⁰ За іншими даними вона під назвою Судової трійки при УДБ НКВС УСРР продовжувала ухвалювати вироки у справах аж до 17 вересня 1934 р. включно. Див.: ГДА МВС України, ф. 42, спр. 119–126. По непрямих вказівках, навіть і до кінця 1935 р. Див.: ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 11, арк. 18. Хоча остання інформація стосується напевне трійки УДБ НКВС

УСРР, а Економічне управління ДПУ УСРР перейменовувалось у Економічний відділ УДБ НКВС. При наркомі внутрішніх справ запроваджувалися посади секретаря та Особливоуповноваженого, які зайняли відповідно О. Г. Євгенєв та Н. Л. Рубінштейн.

Визначальною особливістю наказу НКВС УСРР № 3 було те, що ключові посади в центральному апараті НКВС УСРР зайняли колишні працівники ДПУ УСРР, тобто працівники органів державної безпеки. Начальником Адміністративно-господарське управління НКВС УСРР став Я. В. Письменний, начальником Фінансового відділу НКВС – Л. Г. Словінський, начальником Управління прикордонної і внутрішньої охорони – А. Г. Лепін. Показовим стало те, що О. Й. Броневой був призначений на посаду начальника відділу кадрів УДБ НКВС УСРР і одночасно виконував функції начальника сектору кадрів всього НКВС УСРР. Особисто на нього було покладено також формування відділу актів громадянського стану НКВС УСРР.

Згідно з наказом НКВС УСРР № 13 «Про організацію органів НКВС УСРР на місцях» від 19 липня 1934 р.³¹, який було прийнято на підставі наказу НКВС СРСР № 001 від 13 липня 1934 р.³², визначалась система місцевих органів НКВС УСРР. Її становили – сім обласних УНКВС – по Київській, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Вінницькій, Чернігівській областях, прирівняне до них УНКВС по АМСРР і Старобільський окружний відділ НКВС.

У безпосередньому підпорядкуванні обласних УНКВС перебували шість міських відділів НКВС – по два у Донецькій (Луганський і Маріупольський) та Дніпропетровській (Запорізький і Криворізький), по одному – в Харківській (Полтавський) та Одеській (Миколаївський) і вісімнадцять міських районних відділів – десять у Донецькій (Артемівський, Макіївський, Горлівський, Кадіївський, Краматорський, Риківський, Костянтинівський, Ворошиловський, Краснолуцький, Чистяковський),

УСРР, що можливо була створена на підставі наказу НКВС СРСР від 27 травня 1935 р.

³¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 72–73 зв.

³² ГДА МВС України, ф. 3, спр. 1, арк. 8–9.

по два у Харківській (Сумський і Кременчуцький), Дніпропетровській (Каменський і Нікопольський), Одеській (Херсонський і Зінов'євський) і по одному – у Київській (Житомирський міський районний відділ) та Вінницькій (Бердичівський міський районний відділ) областях.

В районах УСРР, де були відсутні міські ради та міські районні ради, безпосередньо підпорядковані області, організовувались районні відділення НКВС УСРР. Тому зовсім не існувало міських і міських районних відділів в УНКВС по Чернігівській області та в УНКВС по АМСРР. Не мав у підпорядкуванні жодного міського і міського районного відділу також і Старобільський окружний відділ НКВС УСРР.

На начальників місцевих осередків НКВС УСРР покладалося безпосереднє виконання роботи по УДБ і їм підпорядковувалися начальники міських та районних управлінь міліції, апарат із запису актів громадянського стану та пожежної охорони.

Наказ НКВС УСРР № 13 також детально регламентував реорганізацію транспортних органів скасованого ДПУ УСРР. Так місцеві органи ДПУ УСРР на залізничному, водному та безрейковому транспорті перейменовувались відповідно до назв доріг і басейнів, що обслуговували, у транспортні відділи, відділення та оперативні пункти УДБ НКВС УСРР. Останні централізовано за лінійним принципом підпорядковувалися Транспортному відділу УДБ НКВС УСРР.

Особливі відділи та відділення ДПУ УСРР при з'єднаннях і частинах Робітничо-селянської Червоної армії Українського військового округу перейменовувалися в Особливі відділи і особливі відділення УДБ НКВС УСРР з підпорядкуванням Особливому відділу УДБ НКВС УСРР і Особливим відділам УДБ обласних УНКВС за територіальністю.

В цьому ж наказі встановлювалася організаційна структура обласних УНКВС, що мали включати – два управління – УДБ і УРСМ, три відділи – відділ пожежної охорони, відділ актів громадянського стану та адміністративно-господарський відділ, а також інспекцію резервів. Крім цього, при обласних УНКВС по Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, а також в Криму створювалися інспекції прикордонної і внутріш-

ньої охорони НКВС УСРР. Фінансові відділення та відділи кадрів колишніх обласних відділів ДПУ реорганізовувались у відповідні структурні одиниці обласних УНКВС. При цьому, як і в центральному апараті НКВС УСРР, відділи кадрів УДБ обласних УНКВС виконували також завдання секторів кадрів при начальниках обласних УНКВС УСРР.

Структуру УНКВС продемонструємо на прикладі УНКВС по Харківській області станом на липень 1934 р. До обласного УНКВС входили УДБ, що поділялось на оперативний, секретно-політичний, особливий, іноземний, обліково-статистичний та спеціальний (з 1935 р.) відділи; УРСМ; інспекція резервів; відділ актив громадянського стану; відділ зв'язку; адміністративно-господарський відділ; фінансовий відділ; відділ пожежної охорони; комендатура; відділ місць ув'язнення; секретаріат³³.

Слід відзначити також, що загальний правовий статус НКВС УСРР відразу після створення залишався не зовсім визначеним внаслідок того, що положення про загальносоюзний НКВС хоча і було розроблене, однак офіційного затвердження так і не отримало³⁴. Саме воно, до речі, мало б детально регулювати діяльність республіканських наркоматів. До того ж, тільки 22 січня 1935 р., згідно із постановою XII з'їзду Рад УСРР «Про зміни в Конституції (Основному законі) УСРР»³⁵ була скасована ст. 43, в якій закріплювався статус вже не існуючого ДПУ УСРР, і викладена в новій редакції ст. 44 Конституції УСРР 1929 р.

Але й конституційні норми не внесли повної ясності в питання щодо статусу наркомату. Так, згідно з новою редакцією ст. 44 Конституції УСРР 1929 р. НКВС УСРР підпорядковувався ЦВК і РНК УСРР і одночасно в своїй діяльності здійснював директиви відповідних об'єднаних комісаріатів СРСР. В той же час, відповідно до згаданої вище постанови ЦВК СРСР від 10 липня

³³ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919-1941). – Х., 2003. – С. 178-179.

³⁴ Плотникова Н.С. Проблемы правового регулирования деятельности органов государственной безопасности НКВД СССР. – С. 51-52; Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. – М., 1998. – С. 37.

³⁵ СЗ УССР. – 1935. – № 8-9. – Ст. 41.

1934 р. НКВС СРСР вважався загальносоюзним, а не об'єднаним наркоматом.

Остаточно така невідповідність була усунута тільки з прийняттям нових союзної та республіканської конституцій. Ст. 48 і 51 Конституції УРСР 1937 р. закріпили, що НКВС УСРР належить до союзно-республіканських наркоматів та керує дорученими йому галузями державного управління, підпорядковуючись як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату³⁶.

Отже, підсумовуючи можемо зазначити, що сформована в період непу та курсу на революційну законність система правоохоронних органів, що функціонувала упродовж 1920-х рр. на відносно демократичних законодавчих принципах і засадах, внаслідок проведеної партійно-державним керівництвом країни реформи 1930–1934 рр., була перетворена у каральну систему, основною метою діяльності якої стало забезпечення здійснення репресивної функції держави.

Причини проведення реформи система правоохоронних органів УСРР саме у період 1930–1934 рр. були зумовлені, насамперед, політичними факторами, зокрема оформленням наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в СРСР режиму особистої влади І. В. Сталіна, відходом від непу та принципів революційної законності і проголошенням курсу на загострення класової боротьби, що свідчило про формування тоталітарного режиму в країні. Ці процеси призвели до різкого погіршення соціально-політичної та економічної ситуації в державі, відкритого соціального протистояння, значних людських жертв.

Організаційні та юридичні передумови щодо проведення реформи система правоохоронних органів УСРР сформувалися у другій половині 1920-х рр. і включали різноманітні заходи пов'язані як з оперативним підпорядкуванням міліції та кримінального розшуку органам державної безпеки в окремих сферах діяльності, зокрема в боротьбі з бандитизмом, так і з

³⁶ Конституція (основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К., 1938. – С. 13.

юридичним розширенням матеріальних і процесуальних повноважень останніх.

Реформа правоохоронних органів проводилася у три етапи. На першому етапі (1930–1932 рр.) після ліквідації у грудні 1930 р. НКВС УСРР, згідно з таємними постановами ЦВК і РНК СРСР «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та кримінального розшуку» від 15 грудня 1930 р. та ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок підпорядкування органів міліції та кримінального розшуку органам Державного політичного управління УСРР» від 29 грудня 1930 р. було здійснено негласне оперативне підпорядкування органів охорони громадського порядку органам державної безпеки.

Після ліквідації НКВС УСРР ГУРСМ УСРР формально перебувало при РНК УСРР, але фактично діяльність міліції та кримінального розшуку перебувала під повним контролем органів державної безпеки, а згодом і вони самі стали складовою частиною апарату органів ДПУ УСРР. Слід відмітити, що для цього існував ряд об'єктивних причин. По-перше, функції тогочасних органів державної безпеки та органів охорони громадського порядку були де в чому подібними. До того ж, на законодавчому рівні вони не були достатньо чітко розмежовані, що створювало ґрунт для розширення компетенції ДПУ. По-друге, поглинення органів міліції ДПУ, котре було загальносоюзною установою, стало результатом бюрократизації та централізації державного апарату СРСР, викликаних зміцненням режиму особистої влади І. В. Сталіна наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

На першому етапі реформи відбулося також організаційне та юридичне оформлення окремої системи виправо-трудових установ, підпорядкованої органам державної безпеки. Правовий статус сумнозвісного ГУЛАГу закріпило затверджене РНК СРСР 7 квітня 1930 р. «Положення про виправно-трудові табори», які мали перебувати у віданні ОДПУ. Крім того, органи державної безпеки зосередили в цей час керівництво спеціальними військовими формуваннями, внутрішніми та прикордонними військами, які розрослись як кількісно, так і якісно.

На другому етапі реформи (1932–1933 рр.) з виданням ЦВК і РНК СРСР постанови «Положення про Головне управління

робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР» від 27 грудня 1932 р. відбулось офіційне, підпорядкування органів міліції органам державної безпеки³⁷.

В цей же час, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. та аналогічної за змістом постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 31 грудня 1932 р., під контроль органів державної безпеки була поставлена вся робота щодо паспортизації населення³⁸.

Третій завершальний етап реформи пов'язаний зі створенням у липні 1934 р. НКВС СРСР і НКВС УСРР, що юридично закріпило гіперцентралізацію радянської системи правоохоронних органів та переродження їх у каральні структури. Видання 10 липня 1934 р. постанови ЦВК СРСР «Про створення загально-союзного народного комісаріату внутрішніх справ» і 11 липня того ж року постанови ВУЦВК «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», по суті, завершило реформування каральної (правоохоронної) системи СРСР та УСРР, яке розпочалось наприкінці 1920-х рр. В рамках єдиного централізованого відомства були максимально сконцентровані всі сили та репресивні засоби контролю за суспільством.

В процесі правового оформлення створення НКВС УСРР республіканськими внутрішньовідомчими актами регулювались лише організаційно-штатні питання НКВС УСРР і його місцевих органів. До числа таких актів належали – цілком таємні накази НКВС УСРР №1 і № 2 від 11 липня 1934 р., № 3 від 15 липня 1934 р., № 13 від 19 липня 1934 р. і № 17 від 20 липня 1934 р. Загальна структура апарату та повноваження органів НКВС визначались виключно загальносоюзними актами, переважно відомчого характеру.

В результаті реформи керівні посади в центральному та місцевому апараті НКВС УСРР посіли працівники органів державної безпеки, що свідчило про реальне прагнення партійної вер-

³⁷ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України... – С. 138–139.

³⁸ СЗ ССРСР. – 1932. – № 84. – Ст. 516; Збірник законів УСРР. – 1933. – № 1. – Ст. 5.

хівки до посилення ролі та розширення функцій каральних органів.

Таким чином, реформу каральних органів, на наш погляд, не слід обмежувати лише створенням НКВС СРСР. Вона була здійснена не одномоментно, а поетапно, мала триваючий у часі характер. Початком реформи слід вважати 1930 р., коли були скасовані республіканські НКВС, а її завершенням – 1934 р., коли було створено НКВС СРСР і НКВС УСРР як невід’ємну складову загальносоюзного наркомату з принципово новими повноваженнями та структурою. Основна сутність цієї реформи полягала в максимальній централізації в рамках єдиного організаційного механізму всіх державних органів, які згідно з чинним на той час законодавством були наділені правом застосування різноманітних форм державного примусу.

Основний зміст реформи виявився в тому, що відбулось злиття в межах єдиної організаційної структури органів охорони громадського порядку, органів виконання покарань, військових формувань спеціального призначення та органів державної безпеки зі збереженням в новій управлінській системі керівної ролі представників останніх.

Окипнюк В. Реформа карательных органов УССР (1930-1934 гг.): причины, предпосылки, юридическое содержание, последствия

В статье анализируются причины и предпосылки проведения в течение 1930–1934 гг. реформы карательных органов УССР, раскрывается её юридическое содержание. Подчеркивается, что эта реформа проводилась поэтапно и завершилась созданием НКВД УССР, в структуре которого было централизовано руководство всеми государственными органами наделёнными правом применения государственного принуждения. Вследствие реформы центральное место в новосозданной карательной системе заняли органы государственной безопасности, что способствовало дальнейшему утверждению и укреплению тоталитарного режима в УССР.

Ключевые слова: НКВД, ГПУ, реформа, карательные органы.

Okipniuk V. Reform of the punitive organs of the Ukrainian SSR (1930–34's.): causes, conditions, legal content, consequences

In the article the causes and conditions of carrying out within 1930–1934 the reform of the punitive organs of the Ukrainian SSR are analyzed, its

legal content is revealed. It is emphasized that this reform was implemented in phases and led to the establishment of the NKVD of the Ukrainian SSR, in the structure of which the management of all state bodies having the right to use of state coercion was centralized. Due to the reform the central place in the newly established punitive system took the bodies of state security, which contributed to the further establishment and strengthening of the totalitarian regime in the USSR.

Key words: NKVD, GPU, reform, punitive organs.

УДК: .007+351.746.1:(477) «1920/1940»

*Тамара Вронська,
Світлана Ляковська**

Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 1920-х — на початку 1940-х рр.

Досліджується система підготовки кадрів для органів державної безпеки України у 1920-х – 1940-х рр.

Ключові слова: кадри, органи державної безпеки, ВНК, ДПУ, НКВС.

«Навчити правильно писати і висловлювати свої думки»¹ – це завдання, поруч з більш нагальними та «амбітними» (опанування юриспруденції та набуттям оперативних навичок) залишалися актуальними для чекістів упродовж перших двадцяти років існування радянської влади.

Не здійснюючи наразі навіть побіжного історіографічного аналізу, слід зауважити, що окремого дослідження про підготовку кадрів в Україні взагалі не існує. Ця «освітня» проблема зачіпається лише в деяких наукових працях у контексті

* Вронська Тамара Василівна – докт. іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України; Ляковська Світлана Петрівна – канд. іст. наук, начальник Галузевого державного архіву СБ України.

¹ Велидов А.С. В. И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК // В кн.: В. И. Ленин и советские органы государственной безопасности. Сб. ст. – М., 1967. – С. 59.

висвітлення різних складових історії радянських спецслужб. Отже, авторам, які поставили перед собою мету реконструювати та проаналізувати систему підготовки кадрів для республіканських органів державної безпеки в загальносоюзному контексті, довелося просуватися практично суцільною «тематичною цілиною».

Розпочинаючи послідовно й системно вивчати цю проблему, «залюднюючи» її найбільш цікавими постатями, сподіваємося, що це дозволить глибше усвідомити природу багатьох інших складових історії радянських спецслужб, додасть нових «фарб» до соціально-психологічного портрету чекістів.

Залишаючи наразі «за кадром» основні нюанси організаційних зусиль новостворених органів державної безпеки, слід підкреслити, що всі складові цього процесу відбувалися в авральному режимі. Бракувало не лише часу, а й кадрового резерву. В радянській Україні через цілу низку об'єктивних та суб'єктивних причин рекрутування кадрів відбувалося значно складніше, ніж у більшовицькій Росії.

Створивши первинний кістяк Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК, рос. абревіатура – ВУЧК²), здебільшого за рахунок відряджених з Москви партійців, надалі кадрову проблему, зокрема середньої та нижньої ланки, в радянській доводилося вирішувати власним коштом, часто-густо зараховуючи на службу людей абсолютно непридатних для роботи не лише на керівних посадах, а й на рядових.

Для роботи у надзвичайних комісіях людей добирали, передусім, з-поміж членів більшовицької партії, які мали досвід дореволюційної конспіративної роботи. У зв'язку з гострим бра-

² ВУЧК у первісному вигляді проіснувала лише рік. Після відступу більшовицьких військ з Києва у серпні 1919 р. була ліквідована. Так само розпустили й створені упродовж 1918–1919 рр. губчека. Наприкінці 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті було створено Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (ЦУПНадзком), дислоковане о тій порі в м. Курську, за місцем перебування Реввоєнради Південного та Південно-Західного фронтів. 30 березня 1921 р. ВУЦВК перейменував ЦУПНадзком знову на ВУЧК.

ком такого контингенту, який був запитаним на всіх ділянках радянського будівництва, до роботи у «надзвичайках» залучалися й кадри колишніх військових, що перейшли на бік радянської влади, а також «свідомі» громадяни з робітничо-селянського, інтелігентського та міщанського середовища.

Ці особи часто-густо не мали щонайменшого уявлення про специфіку майбутньої роботи. Альтернативою професійним навичкам ставала «пролетарська правосвідомість». Набуття ними досвіду відбувалося, як правило, у повсякденній роботі на різних ділянках боротьби з «контрреволюцією» в територіальних органах і в особливих відділах Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). З автобіографій українських чекістів вдалося встановити, що декому з них вдалося опанувати «азами» теоретичних знань та стройового вишколу на короткотермінових курсах загальних чи спеціалізованих військових навчальних закладів (піхотні курси, 4-та артилерійська Київська школа, курси удосконалення начальницького складу Військової академії РСЧА тощо, а також в інших військових училищах більшовицької Росії).

Відсутність будь-якого досвіду, низький загальноосвітній рівень, нерідко – звичайна морально-психологічна непридатність для роботи у каральних структурах призводили до плінності кадрів. До того ж, кадрові проблеми у вищих ешелонах новостворених радянських спецслужб намагалися вирішити шляхом постійних ротацій керівного складу, прихильниками яких були Ф. Дзержинський і М. Лацис. Ілюстрацією останнього твердження може служити ситуація, що склалася в Чернігівській губернській надзвичайній комісії. Більшість її керівників обіймали керівні посади упродовж одного місяця (А. Рак, О. Одинцов, Зарніцин, П. Мишкін, І. Біксон), решта – два-п'ять місяців. «Рекордом» перебування на чолі Чернігівської «надзвичайки» (понад півроку: серпень 1920 – лютий 1921 рр.) відзначився Яків Лівшиць³.

³ *Бажан О., Золотарьов В.* Керівний склад ЧК–ГПУ–НКВД Чернігівщини у 1918–1941-х рр. // Реабілітовані історією. Чернігівська область. Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда, 2008. – С. 723.

У 1920 р. із 5334 штатних співробітників надзвичайних органів України належного досвіду професійної діяльності не мав практично ніхто. З тих, хто був зарахований на службу до ЧК ще у 1918 р., залишилося всього 34 особи⁴.

У наступні роки органи держбезпеки республіки зазнавали і скорочень, і чисток, і зростання штатів. Низький освітній рівень чекістів, незадовільна фахова підготовка стали звичним явищем.

Розуміючи це, у більшовицькій Росії після створення ВЧК досить швидко вдалися до рішучих кроків зі створення спеціалізованих фахових «лікнепів». Вперше питання про необхідність започаткування тритижневих короткотермінових відомчих курсів було порушене у квітні 1918 р. на колегії ВНК. Роздуми та обговорення організаційних та методичних проблем тривали ще майже півтора місяці. Влітку 1918 р. Колегія ВНК ухвалила остаточне рішення щодо організації цих курсів. Їх відкриття спочатку планувалося на 15 серпня, згодом було відкладено на другу половину вересня. Мета курсів, визначена в програмі навчання, полягала в підготовці працівників для роботи в надзвичайних комісіях на посадах начальників відділів, слідчих, комісарів, розвідників і «організаторів-інструкторів»⁵.

Започаткування перших чекістських курсів не утаємничувалося від широкого загалу громадськості. Навпаки, цей процес широко висвітлювався на сторінках періодичної преси. На шпальтах газети «Известия ВЦИК» 7 липня 1918 р. у статті, де йшлося про діяльність надзвичайних органів, серед іншого зазначалося:

«На місцях відчувається гострий брак компетентних, підготовлених співробітників по боротьбі з контрреволюцією та спекуляцією. Зважаючи на це, ВЧК організовує інструкторські курси, які незабаром почнуть функціонувати».

13 серпня ця ж газета ще раз повідомляла читачам, що 15 серпня відкриваються курси з підготовки інструкторів-організаторів та інших працівників надзвичайних комісій. Запис на курси оголошувався з 8 серпня у приміщенні ВНК за адресою: Ве-

⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 253, арк. 37.

⁵ Велідов А.С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК (1917–1920 гг.). – М., 1975. – С. 279.

лика Луб'янка, Варсоноф'євський провулок, буд. 7, з 11 до 14 години. На курси обіцяли приймати осіб, які мають рекомендації РКП(б), а також представників губернських та повітових ЧК⁶. Чи зверталися читачі газети й інші громадяни за вказаною адресою невідомо.

Кандидати перед вступом мусили підписувати зобов'язання: прослужити у ВНК не менше шести місяців, неухильно дотримуючись всіх розпоряджень та наказів завідувача курсів і начальників відділень, суворої дисципліни та вимог, «віддаючи себе у повне розпорядження ВНК». Термін навчання на курсах становив три тижні, а кількість слухачів – 100–120 осіб⁷.

З моменту виникнення ідеї заснування до реального початку роботи курсів пройшло майже півроку. Восени 1918 р. вдалося розпочати перші заняття, про що 15 вересня ВНК поінформувала ЦК РКП(б)⁸. Тритижневий професійний вишкіл чекістів отримав офіційну назву – «Інструкторські курси».

Навчання на курсах проводилися відповідно до розробленого навчального плану, що передбачав читання лекцій та проведення практичних занять. Слухачів курсів нашвидку навчали основам загальновійськової підготовки та політичної грамотності. Паралельно в урізаному обсязі викладалися спеціальні дисципліни, необхідні в повсякденній оперативній роботі.

Заняття проводили представники центрального чекістського апарату, партійні та радянські відповідальні працівники.

⁶ Постников Л.А. Краткий очерк истории Высшей школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского. – М.: РИО ВКШ, 1990. – С. 6; Хлобустов О.М. Госбезопасность России от Александра I до Путина. – М.: Изд. дом Ин-Фолио, 2008 // Электронный ресурс. http://gartua.io.ua/s217323/hlobustov_o.m._gosbezopasnost_rossii_ot_aleksandra_i_do_putina_ch.2

⁷ Постников Л.А. Указ. соч. – С. 6.; Санковская О.М. Формирование кадров Всероссийской чрезвычайной комиссии, 1917–1922 гг. (На материалах центрального аппарата ВЧК): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: Архангельск, 2004. – 273 с. РГБ ОД, 61:04-7/861 // Электронный ресурс. <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-kadrov-vserossiiskoi-chrezvychainoi-komissii-1917-1922-gg-na-materialakh-tsentr>

⁸ Велидов А.С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК... – С. 279–280; Санковская О.М. Указ. соч.

До читання лекцій залучалися й окремі офіцери колишнього Генштабу, оскільки керівництво ВНК розуміло, що одного лише революційного запалу та відданості пролетарським гаслам не вистачить, аби навчити абсолютних дилетантів якимось навичкам оперативної роботи. Одночасно декларувалося недопущення до числа наставників лише колишніх жандармів і співробітників «охранки».

Зважаючи на відсутність методичних навчальних матеріалів з питань організації боротьби з «контрреволюцією», першими навчальними посібниками для майбутніх чекістів стали наспіх розроблені відомчі інструкції.

До кінця 1918 р. відбулося декілька випусків цих курсів. Звичайно, що за такий короткий термін ніхто з їх слухачів не міг отримати ані фундаментальні знання, ані належні професійні навички оперативної роботи. Втім, цей освітянський досвід став дебютним кроком у намаганні хоч якось систематизувати розпорошені зусилля чекістського професійного «лікнепу».

Вже навесні 1919 р. колегія ВНК прийшла до висновку, що тритижневе навчання не відповідає вимогам складної оперативної обстановки у державі. Виникали нові структури і воєнізовані підрозділи, розширялося поле діяльності, ускладнювалися завдання, а відтак і вимоги до співробітників надзвичайних органів, що, у свою чергу, створювало підвищені запити до професійної підготовки чекістів. Президія ВНК 16 липня 1919 р. ухвалила постанову «Про організацію школи для практичних занять з підготовки чекістів», що мала розпочати свою роботу з 1 серпня того ж року. Хоча у назві документу і йшлося про «школу», насправді планувалося заснувати чергові – вже двомісячні – курси для підготовки слідчих, комісарів та розвідників.

Втім, ці курси, як і попередні, не почали вчасно працювати, позаяк не могли вирішити організаційні питання. Зокрема, не вистачило належної кількості курсантів для початку навчального процесу. За три дні після ухвалення рішення про створення курсів до губнадзвичайок надійшла депеша про необхідність делегування співробітників, які б змогли отримати теоретичні та практичні знання, а також прослухати курс лекцій «суспільно-політичного та науково-популярного характеру». У грудні

1919 р. голова ВНК Ф. Дзержинський звернувся до ЦК РКП(б) з проханням сприяти в організації згаданих 2-х місячних курсів з підготовки чекістських кадрів. Коротко описавши оперативну обстановку в державі та умови, в яких розгорталася робота надзвичайних комісій, серед іншого відверто констатував, що «кадрів, здатних до роботи в НК, майже немає» і підкреслив:

«Єдине, що заважає нам негайно відкрити школу – це відсутність курсантів, а тому ВНК і звертається в ЦК з проханням відрядити у розпорядження ВНК 200 товаришів для зарахування їх на курси»⁹.

Позитивно відреагувавши на клопотання Ф. Дзержинського, ЦК РКП(б) 26 грудня 1919 р. вкотре розіслав до губкомів партії листа з дорученням місцевій владі відповідально поставитися до підбору кандидатів для наступного навчання на чекістських курсах.

«Всі вони, – наголошувалося у посланні, – повинні бути бездоганно чесними, абсолютно відданими справі пролетарської революції, стійкими борцями за неї і добре знати грамоту».

Цей припис був виконаний досить оперативно, оскільки й місцеві партійні та радянські осередки влади констатували слабку кваліфікацію чекістів, наголошуючи, що головним недоліком є не лише «брак юридичних знань», а й їх банальна неграмотність, що не дозволяє навіть правильно писати та формулювати свої думки. Отже, до числа кандидатів з регіонів більшовицької Росії охоче делегували належну кількість слухачів, і вже у лютому 1920 р. розпочалися заплановані ще на весну попереднього року заняття¹⁰.

Чи були серед тих перших слухачів майбутні українські чекісти – невідомо. Швидше за все – ні. Принаймні, серед великої кількості переглянутих біографічних довідок співробітників республіканських органів держбезпеки такі факти не виявлені.

Після закінчення радянсько-польської війни помітнішими стали тенденції до звуження компетенції армійських особливих відділів у боротьбі з «контрреволюцією» та шпигунством.

⁹ Велідов А.С. В. И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК... – С. 58.

¹⁰ Там же. – С. 59.

Натомість, в умовах переходу до нової економічної політики зростала роль територіальних органів держбезпеки, що відповідно вимагало інтенсивної підготовки кадрів саме для їх підрозділів вже в умовах мирного часу.

Тим часом, у ході навчального процесу функціонуючих у Москві чекістських курсів стало зрозумілим, що й за два місяці не вдається належним чином здійснити належну виучку малоосвічених людей. У вищих ешелонах керівництва ВНК знову почали висловлювати занепокоєння з приводу належної організації системи освіти в органах державної безпеки.

На засіданні президії ВНК 25 січня 1921 р., де розглядалося питання «про курси ВНК», було ухвалене рішення призначити начальником курсів Романовського. Йому та ще двом чекістам – Апетеру та Березину доручили розробити програму курсів, підготувати приміщення та відкрити курси не пізніше 1 квітня 1921 р.¹¹

Керівництво ВНК спільно з партійною верхівкою 29 січня 1921 р. визначило необхідним збільшити термін навчання з двох до трьох місяців. Обґрунтовуючи тоді це рішення і торкаючись змін в оперативній обстановці, Ф. Дзержинський зауважував:

«[...] ситуація у державі висуває нові вимоги до професійного вишколу чекістів і самої лише чекістської сміливості та більшовицької відданості вже замало. Тепер до цих цінних якостей необхідно додати гарну виучку, освіченість, відмінне знання своєї справи»¹².

У березні 1921 р. ЦК РКП(б) розіслав у місцеві партійні організації черговий припис щодо необхідності направлення на навчання 5–6 комуністів від кожної губернії. Пропонувалося серед інших кандидатів обирати грамотних

«комуністів з пролетарського середовища [...], загартованих [осіб], які володіють витримкою і абсолютно нічим себе не скомпрометували, виявили себе здібними в адміністративно-господарському сенсі».

Кожен з «абітурієнтів» повинен був мати не менше року партій-

¹¹ Архив ВЧК: Сборник документов / Отв. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; Сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 426.

¹² Санковская О.М. Указ. соч.

ного стажу. В результаті такого форсованого пошуку кандидатів на курси зрештою вдалося зарахували 145 слухачів¹³.

Добирали курсантів вже ретельніше, з перспективою наступної роботи як у більшовицькій Росії, так і за її межами. Відомостей щодо освітнього рівня перших слухачів тримісячних курсів не збереглося. Питому вагу становили вихідці із сільської місцевості. Вже у другому наборі їх кількість зменшується на користь службовців та ремісників.

21 квітня 1921 р. питання про курси знову розглядалося на засіданні президії ВНК. Було ухвалене рішення прирівняти школу ВНК до вищого типу, визначити пайок курсантам і викладачам та платню лекторам відповідно до норм Головного управління вищих навчальних закладів. Надання статусу «вищого типу» диктувалося необхідністю продовольчого та фінансового забезпечення слухачів та викладачів.

У зв'язку з відсутністю підручників, передбачалося лекції з навчальних дисциплін, що читатимуться на курсах, розмножувати типографським способом. Члену колегії і президії ВНК В. Менжинському доручили створити редакційну комісію для перегляду та редагування текстів лекцій. Без санкції комісії не могла бути надрукована жодна лекція. Для кращої підготовки лекторам курсів дозволялося користуватися бібліотекою президії ВНК¹⁴.

27 квітня 1921 р. для курсантів першого набору почалися лекції. Саме ця дата вважається офіційним днем заснування сучасної академії ФСБ Росії.

Навчання здійснювалося за профілем майбутньої роботи чекістів – у надзвичайних комісіях чи особливих відділах. Курси мали сім секцій: особливого відділу (30 осіб), секретного відділу (25 осіб), по боротьбі з бандитизмом (20 осіб), транспортного відділу (30 осіб), статистично-реєстраційну (15 осіб), оперативну (10 осіб) та економічну (15 осіб). Розподіл курсантів по секціях проводився представниками оперативних відділів ВНК за узгодженням із адміністрацією курсів¹⁵.

¹³ Велідов А.С. В. И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК... – С. 59.

¹⁴ Архив ВЧК: Сборник документов... – С. 439.

¹⁵ Постников Л.А. Указ. соч. – С. 8–9.

Організовані у 1921 р. курси суттєво відрізнялися від тих, що функціонували раніше. На відміну від всіх попередніх, ці – вже тримісячні – мали своє приміщення, постійний викладацький штат, координаційну раду, навчальний відділ, де здійснювалася розробка програм та планів. Усі курсанти жили в гуртожитку, рахувалися на військовій службі, складаючи роту особливого призначення. Слухачі вивчали історію Комуністичної партії, політичну економію, історичний матеріалізм, історію ВНК, завдання органів ВНК–ДПУ та їх структуру, принципи каральної політики радянської влади та взаємини органів ДПУ з ревтрибуналами і народними судами, методи боротьби з агентурою іноземних розвідок і внутрішньої «контрреволюції», тактику боротьби з «бандитизмом» та інші дисципліни.

Керівництво курсів намагалися ефективно поєднувати теоретичні курси із вивченням практичної діяльності спецслужби. Лекції читалися двічі на тиждень – з 20-ї до 22-ї години. Упродовж цих чотирьох навчальних годин викладачі, здебільшого з числа співробітників оперативних підрозділів, детально розглядали з курсантами вдало реалізовані оперативні розробки, завершені справи, аналізували їх перебіг.

Під час практичних занять намагалися виявити здібності курсантів для подальшого їх використання на певній ділянці в органах державної безпеки. Невідомо за яких обставин, але 25 осіб не дійшли до фінішу навчання. З 145 слухачів першого набору у 1922 р. курси закінчили 120 осіб, з яких 20 показали «пристойні знання», отримавши посвідчення про те, що вони можуть використовуватися на відповідальних посадах; 94 особам також видали офіційне підтвердження про закінчення курсів; 6 осіб такого документу не отримали взагалі, оскільки не змогли засвоїти навчальний матеріал¹⁶.

Поява нових напрямів роботи чекістської діяльності зумовила розширення спеціалізації курсів. Оскільки для створеного 28 січня 1921 р. при ВНК Спеціального відділу гостро не вистачало підготовлених кадрів для розробки шифрів, кодів для нар-

¹⁶ История советских органов государственной безопасности: Учебник / Редкол. Чебриков В.М., Григоренко Г.Ф., Душин Н.А., Бобков Ф.Д. – М.: ВКШ КГБ. – 1977. – С. 35.

коматів, дешифрування листування іноземних держав, а також перлюстрації певної кореспонденції, у листопаді 1921 р. керівництвом ВНК було ухвалено рішення про відкриття спеціального – шифрувального потоку курсів¹⁷. Щоправда термін навчання на них був тривалішим, ніж на інших потоках, – до 4-х місяців, а іноді й довше. Приймалися політично благонадійні особи не молодші за 20 років, які мали відповідний рівень освіти, зокрема, оволоділи повним курсом арифметики, елементарними знаннями із алгебри та геометрії. Для кандидатів бажане було володіння іноземними мовами, й обов'язковий дворічний партійний стаж. До викладацької роботи долучалися спеціалісти-криптографи царської Росії. Перших чотирнадцятьох випускників, які успішно здали іспити, зарахували до штату Спеціального відділу ВНК¹⁸.

Втім, незважаючи на те, що тримісячні постійно діючі курси вже дуже нагадували в загальних рисах звичайний навчальний заклад, підготувати потрібну кількість професійних кадрів так і не вдавалося. Тому керівництво органів державної безпеки РСФРР влітку 1922 р. вирішило їх реорганізувати. Вони стали іменуватися Вищими курсами ДПУ¹⁹. У спеціальному «Положенні» вказувалася мета їх функціонування, підпорядкування та умови комплектування²⁰.

Вищі курси склалися з чотирьох відділень: підготовчого, спеціального, військово-стройового і військово-господарського. До числа слухачів зараховувалися керівні працівники місцевих органів державної безпеки, а також члени і кандидати партії, які мали загальну і політичну підготовку не нижче повітової партійної школи. Вони направлялися на навчання за путівками

¹⁷ Деякі дослідники, зокрема О. Санковська, стверджують, що для підготовки шифрувальників у грудні 1921 р. заснували окремі 2–4 місячні курси. У спогадах колишніх чекістів, що збереглися в архівах Російської Федерації, вказується, що шифрувальників готували на спеціальному відділенні тримісячних курсів ЧК.

¹⁸ Санковская О.М. Указ. соч.

¹⁹ У деяких дослідженнях реформування, а відтак і перейменування існуючих тримісячних курсів на «Вищі», датоване 1923 р.

²⁰ Постников Л.А. Указ. соч. – С. 11.

губкомів партії та губернських профспілкових рад відповідно через ЦК РКП(б) та ВЦРПС.

Навчання на підготовчому відділенні, розрахованому на 100 осіб, тривало 1 рік. Комплектування спеціального та військово-господарського відділень покладалося на Адміністративно-організаційне управління, яке опікувалося о тій порі добором, розстановкою та підготовкою кадрів; а військово-стройового – на штаб військ ДПУ.

На спеціальне відділення, розраховане на 70 осіб, направлялися керівні працівники місцевих органів із посади не нижче начальника відділення і рівнозначні співробітники, які мали загальноосвітній рівень в обсязі школи 1-го ступеня і загальнополітичну підготовку – не нижче губернської партійної школи.

Метою військово-стройового відділення (штат – 100 курсантів) була спеціальна підготовка старшого командного складу Червоної армії, переведеного на службу у війська ДПУ, а також перепідготовка старшого командного складу військ ДПУ. Відділення мало групи для підготовки контррозвідників, прикордонників, робітників іноземного відділу та інших.

Військово-господарське відділення, розраховане на 30 осіб, упродовж шести місяців готувало працівників постачання військ та органів ДПУ²¹.

Якщо у 1918 р. термін чекістського вишколу на перших курсах становив три тижні, у 1919 – два, 1921 р. – три місяці, то у 1922 р. термін засвоєння історико-політичних дисциплін, азів оперативної теорії та первинних практичних навичок зріс до шести місяців.

Порівняно з попередніми роками суттєво розширюється програма навчання, додаються нові дисципліни. Загальний курс навчання складався з 25 дисциплін, серед яких превальювали, як і раніше, не спеціальні, а соціально-політичні та загальноосвітні навчальні курси²². Зважаючи на невисокий рівень базової освіти більшості кандидатів, делегованих партійними осеред-

²¹ Академия ФСБ России. 80 лет. – М., 2001. – С. 10, 15; Служить России. – М., 2001. – С. 318–319.

²² Постников Л.А. Указ. соч. – С. 12.

ками на навчання, низьку пропускну спроможність функціонуючих курсів, можна, навіть без особливих застережень, висловити припущення, що підготувати потрібну для органів державної безпеки спеціалістів не видавалося можливим. Тому о тій порі, як і пізніше, створювалася й заохочувалася пришвидшена, спрощена до мінімуму підготовка оперативних кадрів через мережу короткотермінових курсів і шкіл іншого профілю.

Географія таких «лікнепів» швидко розширювалася, що викликало відповідне занепокоєння у верхівці органів держбезпеки. Керівництво ДПУ досить гостро відреагувало на самочинні «освітнянські» ініціативи на місцях. Заступник ДПУ РСФРР Й. Уншлихт 1 липня 1922 р. підписав розпорядження щодо узагальнення даних про мережу вже існуючих курсів і тих, що планувалося відкрити, наказавши у подальшому «без дозволу ДПУ» ніякого профільного навчання не організовувати²³.

В Україні на той період ніяких профільних навчальних закладів чи хоча б системи короткотермінової підготовки ще не існувало, якщо не рахувати курси з підготовки «вищого командного складу міліції, старших міліціонерів та агентів кримінального розшуку», створених у червні 1921 р. у Харкові – тодішній столиці УСРР.

Принагідно зауважимо, що за відсутності базових спеціальних навчальних закладів, які, відверто кажучи, і неможливо було створити у складній політичній обстановці в Україні, уявлення про специфіку майбутньої роботи й первинні професійні навички більшість майбутніх чекістів отримували, здебільшого, у лавах РСЧА, спеціальних воєнізованих та парамілітарних формуваннях. Лише одиниці потрапили на навчання до навчальних осередків, де готували прикордонників, контррозвідників й інших фахівців для органів держбезпеки.

«Піонерами» серед профільованих за напрямком майбутньої роботи спеціалізованих навчальних закладів стали організовані у травні 1919 р. спеціалізовані «кавалерійські курси» з підготовки командного складу для прикордонної служби, підпорядкованої ВНК. За три роки – з 14 липня 1921 р. – кадри тако-

²³ Постников Л.А. Указ. соч. – С. 12–13.

го ж профілю почали готувати наступні спеціальні навчальні заклади: школа при Головному управлінні військ ВНК у Москві для підготовки командирів взводів; при управлінні військ ВНК – десять шкіл з підготовки командирів взводів; курси перепідготовки командного складу (включно з командирами рот). Окрім цього, в кожній окремій частині створювалися навчальні команди з чотирьохмісячною програмою навчання для перепідготовки помічників командирів взводів і командирів відділень²⁴.

Окремо готувалися і кадри для прикордонників²⁵. У 1920-ті рр. було створено декілька прикордонних шкіл. 13 грудня 1923 р. почала свою роботу Вища прикордонна школа (ВПШ) ОДПУ СРСР з восьмимісячним терміном навчання, де одночасно набували знань по 200–250 осіб. У вересні 1924 р. відбувся перший випуск командирів-прикордонників, на якому виступив Ф. Дзержинський. Окрім цього основного потоку, функціонували й короткотермінові курси. Таку ж профільну підготовку прикордонники

²⁴ Плеханов А.М. Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921–1925 гг.). – М.: Высшая школа КГБ СССР, 1989. – С. 48.

²⁵ Охорона кордонів здійснювалася згідно декрету уряду РСФРР від 28 травня 1918 р. про створення при наркоматі фінансів прикордонної охорони. РНК РСФРР 29 червня 1918 р. ухвалила декрет про передачу прикордонної охорони до наркомату торгівлі і промисловості, у складі якого було створено Головне управління прикордонної охорони. Влітку 1918 р. на Першій Всеросійській конференції ВНК ухвалюється рішення про створення, поряд з прикордонною службою, прикордонних надзвичайних комісій, що підпорядковувалися Прикордонному відділу ВНК. Постановою Ради праці та оборони РСФРР від 24 листопада 1920 р. охорона кордонів покладалася на Особливий відділ ВНК по охороні кордонів. В УСРР за організацію охорони кордонів з 14 грудня 1920 р. відповідав Особливий відділ Цупнадзкому. Підрозділи військового відомства, що забезпечували охорону кордонів, передавалися командуванню Внутрішньої служби Республіки (ВНУС), що підтримувала військовою силою пости Особливого відділу ВНК. Спільним наказом РВС, НКВС та військ ВНК від 24 січня 1921 р. військові формування ВНК виводилися з-під підпорядкування військового відомства, ВНУС розформовувалася, керівництво частинами по охороні кордонів здійснював Командуючий військами ВНК. Війська ВНК, що знаходилися на території України, підпорядковувалися ВУНК.

о тій порі отримували і у воєнних академіях, і в школах Робітничо-Селянської Червоної Армії.

У контексті даного дослідження надзвичайно важливим підкреслити й те, що у ВПШ від 1928 р. почали готувати кадри як для територіальних органів держбезпеки (контррозвідальних відділів) УСРР, так і для особливих відділів військових частин та з'єднань РСЧА²⁶. На навчання зараховували особи у віці до 35 років та ті, які мали стаж роботи у контррозвідці не менше трьох років (пізніше – п'яти)²⁷. Саме в цей час у згаданому навчальному закладі курс оволодіння знаннями та навичками оперативної роботи пройшов Ісидор Бітневський, який у 1944 р. очолив Всеукраїнську школу НКВС СРСР (м. Київ). У всіх анкетах він так і вказував: «Отримав чекістську освіту у Вищій школі прикордонників»²⁸. Повний термін навчання у цьому ж навчальному закладі від листопада 1932 р. проходив Тимофій Строкач, який у роки Великої Вітчизняної війни став начальником Українського штабу партизанського руху, згодом наркомом (міністром) внутрішніх справ УРСР (1946–1953 рр.)

За даними російських дослідників, в УСРР спеціально профільована «2-а школа прикордонників» для майбутніх командирів середньої ланки²⁹ у передмісті Харкова почала функціонувати лише від грудня 1931 р. Проте документи, виявлені у фондах Га-

²⁶ У червні 1934 р. всі школи перейшли у підпорядкування НКВС і стали йменуватися прикордонними школами, що готували кадри для всієї системи внутрішніх справ. 20 квітня 1937 р. відповідно до наказу НКВС СРСР 1–4 прикордонні школи перейменовані на військові училища, а вища школа прикордонників – на Школу удосконалення командного складу прикордонної та внутрішньої охорони НКВС. Від того дня і до початку нацистської агресії їх профілювання не змінювалося.

²⁷ *Зданович А.А.* Органы государственной безопасности и Красная армия: Деятельность органов ВЧК–ОГПУ по обеспечению безопасности РККА (1921–1934). – М.: Продюсерский центр «Икс-Хистори»; Кучково поле, 2008. – С. 205.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 15.

²⁹ У Харківській школі прикордонників для майбутніх командирів середньої ланки, окрім дисциплін соціально-економічного блоку, військової справи, читалися й спецдисципліни – чекістська методика, служба і тактика військ ОДПУ–НКВС.

лузевого державного архіву Служби безпеки України, дозволяють стверджувати, що це відбулося значно раніше – ще у 1920 р. Адже 1 лютого 1925 р. Окружний прикордонній школі ДПУ УСРР³⁰ виповнилося п'ять років. Із привітанням до курсантів, командирів, політпрацівників та співробітників школи звернувся голова ДПУ УСРР В. Балицький, який підкреслив: «Наша школа – кузня Червоних командирів – чекістів-чорноробів пролетарської революції»³¹. Вже 28 травня 1925 р. відбувся ювілейний, 5-ий випуск, школи. В цей день від імені ДПУ УСРР В. Балицький вручив Школі «Червоний Прапор Комуністичної революції»³².

Про Українську прикордонну окружну школу йшлося на з'їзді начальників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. Зокрема, зазначалося, що у стінах цього навчального закладу упродовж 12 місяців готувалися помічники начальників прикордонних застав. Вважалося, що цього часу вистачить на засвоєння курсантами курсу середньої школи та спеціальних дисциплін, необхідних для «прикордонника-чекіста». Крім цього, випускники школи повинні були оволодіти командирськими навичками.

Основним контингентом на навчання в школі були члени або кандидати в члени РКП(б) чи комсомольці, придатні для служби «як у фізичному, так і моральному відношенні», які володіли необхідними воєнно-політичними та освітніми знаннями, необхідними для навчання в «нормальній школі»³³.

Ймовірно, у середині 1920-х рр. професійна підготовка прикордонників розгорнулася досить широко. У 1926 р. передбачалося перейти до планового комплектування шкіл ДПУ, ВЦПШ та військових навчальних закладів, де здійснювалася підготовка та перепідготовка кадрів для прикордонної охорони. Заздалегідь запланована кількість співробітників, що направлялася на навчання, дозволяла скорегувати роботу на місцях. Крім того, безпосередньо на місцях проводилася 4-місячна підготовка для несення служби перемінного складу та практикувалося

³⁰ Така назва школи в наказі ДПУ УСРР.

³¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2, арк. 20 зв.

³² Там само, арк. 20 зв.

³³ Там само, ф. 13, спр. 373, арк. 48.

впровадження методу «інструкторських занять» окружної прикордонної школи. При цьому велика увага приділялася забезпеченню прикордонних застав необхідною літературою та посібниками для самопідготовки³⁴.

Ф. Дзержинський, надаючи виняткового значення роботі транспортних підрозділів ДПУ, 6 червня 1922 р. запропонував організувати для нових співробітників спеціальні курси (названі згодом школами. – *Авт.*), де, окрім військової справи, планувалося вивчати основні правила функціонування залізничного транспорту³⁵. 30 серпня 1922 р. відкрилися три об'єднані транспортні школи: Київсько-Воронезька, Орловська-Вітебська, Сизрансько-В'яземська із загальним числом курсантів у 360 осіб. Але 1 січня 1923 р. відбулася нова реорганізація цих закладів. Навчальний процес перенесли до шести відповідних транспортних шкіл Москви, Петрограда, Харкова, Ростова-на-Дону, Омська та Калуги. Але й ці навчальні заклади проіснували недовго. Вже з березня 1923 р. функціонувало всього три школи – Московська, Калузька і Сибірська з числом курсантів відповідно 750, 350 і 150 осіб³⁶. Куди перевели курсантів Харківської школи поки що невідомо. Можна лише припустити, що курсантів не залишили напризволяще й вони продовжили навчання в одній з працюючих шкіл. Незабаром закрили ще дві школи. Продовжила своє існування лише Московська, перейменована на Школу Транспортного відділу ОДПУ СРСР ім. Ф. Дзержинського³⁷.

При цій школі діяло декілька профільних курсів, серед них – командирські курси. Навчання тривало 12–13 місяців. Окрім загальноосвітніх (російська мова та арифметика) та політичних (економічна теорія, економічна політика Радянської держави, політекономія, історія ВКП(б), основи марксизму та ленінізму,

³⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 373, арк. 47–47 зв.

³⁵ Ф. Э. Дзержинский – руководитель ВЧК–ОГПУ. Сб. док. и матер. (1918–1926 гг.) / Редкол.: Н. С. Захаров, П. Г. Гришин, А. В. Прокопенко. – М.: Науч.-изд. отдел Высшей школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1967. – С. 98.

³⁶ Постников Л.А. Указ. соч. – С. 15.

³⁷ Школа Транспортного відділу ОДПУ СРСР ім. Ф. Є. Дзержинського функціонувала з 1923 по 1930 рр., до створення Центральної школи ОДПУ.

методи політичної роботи) дисциплін, викладалися навчальні предмети спеціального циклу, необхідні для оперативної роботи в органах ДПУ: звітність та діловодство, адміністрування та гласна робота, секретна робота, дізнання, попереднє слідство, Кримінальний кодекс (КК) і Кримінально-процесуальний кодекс (КПК), шифрувальна робота, антирадянські партії та контррозвідувальна робота. Враховуючи, що випускники курсів направлялися на командирські посади, а також подальшу мілітаризацію органів державної безпеки, що активно проводилася протягом 1920-х рр., великого значення надавалося військовій підготовці (стройова підготовка, тактика строювої підготовки, стрілецька справа, стрільба, тактика, топографія, військово-хімічна справа та метеорологія, повітряно-хімічна охорона, статут РСЧА, фізична підготовка, гігієна та перша медична допомога отруєним газами тощо). Звичайно, враховувалася профільна спрямованість органів держбезпеки, що працювали на транспорті. Вважалося, що співробітники повинні були володіти хоча б азами спеціальної технічної підготовки залізничників. Вивчався ще й цикл технічних дисциплін: технічна експлуатація та шлях, комерційна експлуатація, потяг, забезпечення, а також прищеплювалися навички практичної роботи на апаратах Бодо та Морзе³⁸.

Окрім згаданих «профільних» курсів, починаючи від другої половини 20-х років поступово почала створюватися система підготовки кадрів для розвідки. Відповідним рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 26 травня 1926 р. була створена спеціальна розвідувальна школа (пізніше реформована на Військово-дипломатичну академію), де навчалися співробітники Іноземного відділу ОДПУ СРСР, пізніше – від 1938 р. почали працювати курси особливого призначення, реорганізовані незабаром на центр прискореної підготовки розвідників – Школу особливого призначення (ШОП) при ГУДБ НКВС СРСР³⁹.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 2391, арк. 109.

³⁹ Кочик В. Советская военная разведка: структура и кадры // Свободная мысль. – 1999. – № 8. – С. 79. У 1943 р. на базі ШОП була створена розвідувальна школа 1-го Управління НКДБ СРСР, реформована у вересні 1948 р. у Вищу розвідувальну школу (в оперативному листуванні зга-

Проте, згаданих вузькопрофільних навчальних закладів, що готували професійні кадри, не вистачало. Саме тому один з учасників I Всеукраїнського з'їзду начальників особливих відділів Держполітуправління Воробйов запропонував створити в Україні спеціальні курси для навчання співробітників нижньої ланки, надаючи пріоритет загальнополітичній підготовці. При цьому він висловив застереження, що відрив від роботи на час навчання може негативно позначитися на оперативній діяльності відповідних підрозділів, оскільки їх штати й без того скорочено нижче можливої межі⁴⁰.

Ця ідея була не новою, оскільки відомо, що від січня 1922 р. при батальйонах, підпорядкованих губернським надзвичайним комісіям і таких же підрозділах при дорожньо-транспортних «надзвичайках», короткий час профільне навчання здійснювали «п'ятірки з чекістського виховання». За власними навчальними планами вони проводили заняття із спеціальної, політичної та військової підготовки співробітників органів держбезпеки та червоноармійців. Ця робота з урахуванням специфіки відомства та на підставі узагальнення накопиченого практичного досвіду набула нових організаційних рис і стала складовою частиною курсу на зближення військ та органів державної безпеки.

«Аби кожен зрозумів і усвідомив важливість значення і завдань ВНК, її органів і військ в епоху диктатури пролетаріату [...], щоб боець військ ВНК міг стати практично корисним співробітником-чекістом», – зазначалося у партійних настановах⁴¹.

Намагаючись організувати фахове навчання хоча б незначної кількості чекістів, керівництво органів держбезпеки неабияку увагу приділяло військовій підготовці кадрів. Восени 1923 р. керівництво ОДПУ СРСР ухвалило рішення щодо посилення відповідного вишколу співробітників територіальних органів. У наказі № 404 від 3 жовтня підкреслювалося, що спів-

дувалася як школа № 101). 14 жовтня 1968 р. було ухвалене рішення про створення на базі цього навчального закладу Інституту КДБ з правами вищого навчального закладу. У жовтні 1994 р. на базі інституту створена Академія зовнішньої розвідки.

⁴⁰ Зданович А.А. Указ. соч. – С. 203.

⁴¹ Плеханов А.М. Указ. соч. – С. 51.

робітники органів держбезпеки не можуть бути відірваними від військової підготовки, і тому необхідно органічно поєднувати цю «мілітарну» складову⁴² з оволодінням методами специфічної боротьби з внутрішніми та зовнішніми противниками⁴³. У контексті згаданої директиви всі співробітники військ і органів ОДПУ СРСР зобов'язувалися, починаючи з 30 листопада 1923 р., пройти п'ятимісячний курс спецпідготовки для наступної консолідованої (у разі потреби) діяльності особового складу військ і органів ОДПУ.

«Кожен співробітник [державної безпеки] повинен одночасно бути бійцем, здатним керувати в бою озброєною силою; кожен командир і політпрацівник – вміти самостійно виконувати будь-які оперативні завдання»⁴⁴, – підкреслювалося у документі.

Чи вдалося досягти максимального успіху та ефективності завдяки всеохоплюючому навчанню всього складу органів державної безпеки – важко сказати. Втім, у перші роки радянської влади «освіта без відриву без виробництва» була єдиною можливим способом прищепити співробітникам та бійцям хоча б мінімальні знання оперативної та бойової теорії та практики.

Від січня 1931 р. було запроваджене обов'язкове навчання всіх співробітників ОДПУ стрільбі з нагану та трилінійної гвинтівки (на п'ять днів по 2 години)⁴⁵.

Намагаючись здійснити своєрідну фільтрацію особового складу співробітників органів держбезпеки, у центрі та на місцях створювалися інспекції, які, керуючись спеціально підготовленою Інструкцією, мусили планово перевіряти відповідність займаним посадам і рівень професійної підготовки співробітників. Представників командного та політичного складу, які отримували незадовільний вердикт, приписувалося усувати зі служби у військах та органах ОДПУ СРСР.

⁴² У 1929 р. представник ОДПУ по Північно-Кавказькому краю Є. Євдокимов мілітарну орієнтацію у вишколі іменував «бойовизацією чекістських кадрів».

⁴³ Плеханов А.М. Указ. соч. – С. 50.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Зданович А.А. Указ. соч. – С. 206.

Втім, о тій порі така вимогливість до співробітників, зокрема і щодо їх професіоналізму, реально суперечила стану справ у сфері спеціальної освіти. Більшість з них не мала належних знань зовсім не тому, що не хотіла цього, а через об'єктивні та суб'єктивні обставини того часу.

До того ж, серед дисциплін, що викладали на курсах і на інших «лікнепах» без відриву від виробництва, домінувала зовсім не спеціальна (оперативна) підготовка, а загальнополітична. Чекістів, передусім, озброювали ненавистю до «класового ворога», «контрреволюціонерів», надихали революційними ідеями, а не вчили контррозвідувальному ремеслу та юридичним тонкощам слідства. Ті, хто вболівав за якісне навчання майбутніх співробітників оперативних підрозділів, надзвичайно гостро сприймали таку орієнтацію «відомчої» освіти. Приміром, член мандатної комісії московських курсів ДПУ, начальник відділення Секретного відділу цієї ж організації Я. Генкін стривожено доповідав у травні 1923 р. Й. Уншліхту, В. Менжинському та Г. Ягоді:

«Мене, як і інших членів комісії, охоплює страх при думці, що вся ця маса товаришів щось робила на місцях і, нахапавшись абияких вершків на курсах, буде і надалі працювати в органах ДПУ. Тут повних 100% абсолютної політичної неграмотності і майже така ж неграмотність чекістська. І це все це при тому, що ті, хто поступали на курси, мали стаж роботи в органах ВНК–ДПУ від двох до п'яти років. А кілька осіб з числа майбутніх курсантів обіймали керівні посади в особливих відділах».

Я. Генкін запевняв членів Колегії ДПУ, що упродовж двох місяців навчання на курсах практично неможливо досягти поставлених цілей, і тому пропонував зайнятися регулярною перепідготовкою кадрів, підключаючи чекістів на місцях до системи політичного навчання, організованого партійними комітетами і політвідділами в РСЧА. Цікава резолюція Г. Ягоди на цьому документі: «Лякатися не можна. Треба посилено учити»⁴⁶.

Проблема відсутності спеціальних освітянських інституцій, які б готувати кадри для республіканських органів державної безпеки, порушувалася головою ДПУ України В. Балицьким на

⁴⁶ Зданович А.А. Указ. соч. – С. 204.

закритій частині засідання ЦК КП(б)У 10 червня 1925 р. Але його пропозиція щодо організації профільних фахових чекістських шкіл і курсів була реалізована набагато пізніше. Але тоді політбюро ЦК КП(б)У вирішило обмежитися залученням до роботи в органи державної безпеки осіб, які закінчили вищі навчальні заклади та робфаки⁴⁷.

Не заглиблюючись в організаційні перетворення, що відбувалися наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у відомчій освіті, сконцентрованій головно в більшовицькій Росії, слід зауважити, що 29 травня 1930 р. сталася реорганізація найбільшого навчального профільного закладу в Москві з підготовки та перепідготовки чекістських кадрів. Відтоді він отримав назву Центральна школа (ЦШ) ОДПУ СРСР.

Наприкінці червня 1930 р. на місцях, відповідно до затверджені розверстки, активно розгорнулася робота із добору кандидатів для навчання у ЦШ ОДПУ СРСР. Дотепер невідомо, скільки місць було виділено для Української СРР⁴⁸. У другій половині 1931 р. Центральна школа ОДПУ СРСР здійснила перший випуск слухачів, а від січня наступного року там почали функціонувати тримісячні курси підготовки та перепідготовки керівного складу – від начальників управлінь, відділів повноважних представництв ОДПУ до начальників відділень. Серед слухачів дебютного набору, до речі, був і Марк Корнєв (1933 р.) – перший керівник спеціального навчального закладу, заснованого пізніше в Києві для підготовки кадрів державної безпеки. У тому ж році випускником ЦШ став Микола Горлинський – один з майбутніх керівників органів державної безпеки Української РСР. У 1935 р. цей же навчальний заклад закінчив майбутній радянський розвідник, Герой Радянського Союзу Володимир Молодцов, відомий своєю діяльністю в окупованій румунськими військами Одесі.

Тим часом, належних умов для «посиленого навчання» чекістів в Україні у 1920-х – першій половині 1930-х рр. створено так і не було.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 210 зв.

⁴⁸ История советских органов государственной безопасности: Учебник. – С. 39; Постников А. Указ. соч. – С. 23.

Проблема добору та підготовки кадрів, налагодження професійної підготовки оперативних працівників місцевих органів державної безпеки обговорювалася на вже згадуваному з'їзді керівників Державного політичного управління УСРР, який відбувся у червні 1925 р. На цьому зібранні дебатовалася пропозиція відкриття при територіальних відділах ДПУ курсів з теоретичної та практичної підготовки співробітників держбезпеки⁴⁹. Озвучені плани частково реалізувалися пізніше, коли була запроваджена періодична перепідготовка кадрів у регіональних органах державної безпеки. Однак більшість намірів так і залишилися на папері. Інформації щодо організації та функціонування згаданих чи будь-яких інших курсів підготовки кадрів та підвищення кваліфікації в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. не віднайдено. Існують лише уривчасті дані про короткострокові курси при Повноважному представництві ДПУ–НКВС УСРР.

У 1920–1930-х рр., як зрештою і пізніше, певною альтернативою базового чекістському вишколу, став т. зв. «інститут практикантів», що почав формуватися ще у роки громадянської війни і остаточно склався в органах державної безпеки в середині 1920-х рр. На червневому (1925 р.) з'їзді керівників Державного політичного управління УСРР йшлося про створення «Інституту практикантів з підготовки особового складу ДПУ». Ініціатори такої ідеї мали на увазі не спеціальний навчальний заклад, а систему підготовки професіональних кадрів через прикріплення до відповідних відділів ДПУ осіб, підібраних у лавах військ ДПУ, з числа демобілізованих політпрацівників Червоної армії, колишніх співробітників органів державної безпеки, які за різних обставин залишили службу, а також спеціально відібраних членів партії, яких планувалося делегувати на навчання «для практичного ознайомлення з чекістською роботою». Перелічені особи мали прослухати курси лекцій з історії, завданнях і структури органів НК–ДПУ, методів їх роботи. Згадана «практика» планувалася як безперервний тримісячний цикл комплекс-

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 373, арк. 22 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 22 зв. – 23.

ного навчання з подальшим зарахуванням тих, хто зарекомендує себе належним чином, до практичних підрозділів⁵⁰.

У реальному житті «інститут практикантів» спочатку впроваджувався дуже повільно і не надто ефективно. Приміром, у ДПУ УСРР наприкінці 1925 р. було введено всього десять таких штатних одиниць⁵¹. Пізніше почали вдаватися і до інших видів практикантства (стажування). Перед зарахування на постійну роботу кандидат упродовж шести місяців проходив відповідне випробовування, набуваючи практичних знань від свого (спеціального призначеного) наставника. Далі, після наступної перевірки їх професійних знань атестаційними комісіями колишні практиканти використовувалися на посадах уповноважених та помічників уповноважених.

Найбільш розповсюдженим впровадженням «інституту практикантів» в життя стало набуття знань «в строю», як правило – комуністами, які після закінчення вищих навчальних закладів (або середніх спеціальних) направлялися республіканськими та місцевими партійними органами у розпорядження повноважних представництв (ПП). Упродовж 1926–1929 рр. було проведено сім наборів практикантів⁵².

Наступним кроком у розвитку «інституту практикантства» стала т. зв. «виробнича практика», яку проходили ті, хто вже отримав профільну спеціалізовану освіту. У другій половині 1931 р. після першого випуску курсантів у Центральній школі ОДПУ СРСР стало зрозумілим, що частина з них не мала належних практичних навичок оперативної роботи. Тому наказом № 92114 від 12 лютого 1931 р. запроваджувалося тримісячне оперативне стажування. Серед іншого в документі наголошувалося:

«Це стажування, основна мета якого – закріпити отримані випускниками теоретичні знання через практичне виконання окремих функцій оперативної роботи, належить здійснити в апаратах ПП, оперсекторів та великих міськвідділень».

⁵¹ Плеханов А.М. Указ. соч. – С. 49.

⁵² О повышении квалификации и качества работы чекистов в 1923–1930 гг. // drakankc.ru/...ogpu/...ogpu/393-o-povyshenii-kvalifikaczii-i-kachestva-raboty-chekistov-v-1923-1930-gg.html

Після завершення стажування оперативні органи давали письмові відгуки щодо здатності кожного випускника до практичної роботи⁵³.

Через посаду «чекіст-практикант», не маючи базової спеціальної освіти, у своєму кар'єрному сходженні, пройшло чимало майбутніх очільників органів внутрішніх справ і державної безпеки. Серед таких практикантів (помічник уповноваженого ДПУ УСРР) у лютому 1928 р. перебував і майбутній нарком внутрішніх справ УРСР Василь Сергієнко. У січні 1932 р. до Економічного відділу зарахували практикантом повноважного представництва ОДПУ по Московській області майбутнього міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова. За рік – у січні 1933 р. він вже працював в центральному апараті ОДПУ СРСР уповноваженим Економічного управління. Річне перебування у статусі практиканта йому зарахували до загального чекістського стажу.

Чимало курсантів шкіл НКВС, зарахованих до числа практикантів, використовували під час репресій доби Великого терору. Коли слідчий утомлювався вести багатогодинні виснажливі допити, він йшов відпочивати, залишаючи замість себе з арештованим практиканта. Групи таких молодих людей залучали до проведення масових заходів – парадів, демонстрацій, великих зібрань громадян, де органи державної безпеки контролювати ситуацію. Забігаючи наперед, слід зазначити, що пізніше – вже у роки війни «інститут практикантів» виправдав себе у надзвичайно складній ситуації браку кадрів у фронтових особливих відділах і лінійних тилових підрозділах. Використовували його також у системі ГУЛАГу.

Справа цільової, стабільної та безперервної підготовки кадрів у різних регіонах СРСР, в тому числі й у радянській Україні, зрушила з місця після реформування каральних структур. На базі ОДПУ 10 липня 1934 р. були організовані Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та відповідні наркомати союзних республік. Головне управління державної безпеки (ГУДБ) увійшло до НКВС як окремий структурний підрозділ.

Почалося поступове зростання штатів ГУДБ. До того ж, ще до реорганізації – у червні 1934 р. відповідною постановою РНК

⁵³ История советских органов государственной безопасности... – С. 39–40.

СРСР (№ 1719-306 с.) з 1 липня передбачалося збільшити чисельність співробітників державної безпеки за рахунок введення 840 нових штатних одиниць у політвідділах МТС і радгоспів⁵⁴.

Потреба створення додаткових особливих відділів ГУДБ НКВС у Червоній армії, спричинена появою у 1935 р. нових механізованих, авіаційних, кавалерійських, стрілецьких і будівельних формувань, а також збільшенням чисельності вже існуючих дивізій НКВС СРСР, супроводжувалось цілком передбачуваною появою додаткових штатних одиниць (з 1 червня до 1 вересня 1935 р. загалом 350 осіб)⁵⁵.

Розширення «фронту» роботи, а також заплановане та прогнозоване зростання штатів органів державної безпеки вкотре поставили на порядок денний питання відповідної професійної підготовки кадрів в центрі та у регіонах СРСР. Центральна школа ОДПУ–НКВС в Москві хоча й підготувала до 1935 р. понад 5 тис. співробітників (що складало 12% оперативного складу ГУДБ), однак аж ніяк не могла задовольнити потреби органів державної безпеки у кваліфікованих спеціалістах.

До того ж, у 1930-ті рр, як і раніше, низьким залишався загальноосвітній рівень співробітників держбезпеки. Серед керівного складу НКВС союзного та республіканського рівнів станом на 1934 р. початкову освіту мали 40,6%, середню та незакінчену середню – 41,7%⁵⁶.

У березні 1935 р. у зв'язку із «загострення класової боротьби і політичної ситуації в державі» з'явився циркуляр НКВС СРСР № 55597, в якому перед Управлінням державної безпеки були сформульовані завдання перебудови оперативної діяльності, а відтак і роботи з кадрами: підготовки нового поповнення та перепідготовки вже працюючих як у центрі, так і на місцях⁵⁷.

⁵⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ), ф. 5446, оп. 15а, д. 1157, л. 1.

⁵⁵ ГА РФ, ф. 5446, оп. 16 а, д. 1323, л. 2.

⁵⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – Т. 1. – С. 496.

⁵⁷ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: Материк, 2003. – С. 548–552.

Відтепер Центральна школа НКВС СРСР сконцентрувалася винятково на перепідготовці оперативного складу УДБ, у зв'язку з цим запроваджувалися нові навчальні потоки: вищого керівного складу з терміном навчання 9 місяців; старшого оперативного складу – відповідно 1 рік, середнього оперативного складу – 1 рік, молодшого оперативного складу – 2 роки.

Позаяк ЦШ НКВС могла охопити перепідготовкою лише обмежену кількість співробітників, особлива увага існуючих курсів НКВС приділялася виучці молодшого оперативного складу органів державної безпеки. Решта оперативного складу набувала «спеціальних» знань завдяки запровадженню обов'язкового систематичного (чотири години на тиждень) навчання без відриву від виробництва. Будь-яке ухиляння від навчання, так само як і несвоєчасне виконання завдань тягло за собою накладання адміністративних стягнень, аж до пониження посади⁵⁸.

Поряд з іншими заходами з підвищення кваліфікації співробітників здійснювалася й планова переатестація. Основною оперативною одиницею в апараті органів державної безпеки повинен був стати оперуповноважений з достатнім освітнім рівнем і відповідною професійною підготовкою.

Упоратися з усіма запланованими перетвореннями у кадровій політиці, спрямованій, передусім, на підвищення кваліфікації, видавалося можливим лише через відповідні зміни у системі відомчої освіти. Тому цілком очікуваною стала поява влітку 1935 р. рішення про започаткування в СРСР мережі територіальних навчальних закладів зі щорічним загальним набором до 2-х тис. слухачів. Ця надважлива новація була задекларована у наказі НКВС СРСР № 00306 від 10 серпня 1935 р. «Про організацію та комплектування 1 листопада 10 міжкрайових шкіл для підготовки оперативного складу Управління державної безпеки»⁵⁹.

Уперше за всі роки існування радянської влади створювалася мережа спеціальних середніх шкіл в системі органів дер-

⁵⁸ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник. – С. 551–552.

⁵⁹ Центральный архив ФСБ РФ, ф. 66, оп. 1, д. 326. л. 380.

жавної безпеки. На відміну від Центральної школи ГУДБ СРСР у Москві, що проводила перепідготовку і підвищення кваліфікації співробітників органів державної безпеки, на міжкrajові школи покладалося завдання підготовки оперативного складу для заміщення посад помічників оперуповноважених та оперуповноважених апарату ГУДБ районного і міського рівнів.

Згаданим наказом НКВС СРСР було оголошено й про створення Київської міжкrajової школи (КМШ) ГУДБ НКВС СРСР, що розташувалася вул. Тимофіївській, 12 (нині – вул. Коцюбинського). Від жовтня 1935 р. начальником-комісаром навчального закладу став капітан держбезпеки Марк Борисович Корнєв.

КМШ належала до категорії шкіл, для яких встановлювався великий штат перемінного складу – у кількості 300 осіб. Втім, як засвідчують документи, ні у перший навчальний рік, ні у наступні, повних наборів не було.

Відповідальність за відбір кандидатів до вступу у Київську та подібні міжкrajові навчальні заклади покладалася на Відділ кадрів НКВС СРСР, його регіональні підрозділи, а також на начальників шкіл.

До кола претендентів могли потрапити лише фізично здорові особи віком 22–35 років із закінченою середньою освітою (випускники робітничих факультетів, учні технікумів та інших навчальних закладів, демобілізовані з числа середнього та молодшого командного складу прикордонної і внутрішньої охорони НКВС, а також співробітники неоперативних підрозділів органів внутрішніх справ, які «за своїми особистими якостями могли бути використаними на оперативній роботі в ГУДБ»). З особливої санкції Відділу кадрів НКВС СРСР, як виняток з встановлених правил, дозволялося зараховувати до числа кандидатів для вступу у школи тих співробітників органів НКВС, які не мали середньої освіти, але за своїми розумовими здібностями і досвідом практичної роботи відповідали вимогам прийому до шкіл.

Обов'язковою умовою для вступників було членство у ВКП(б) або комсомолі не менше 2-х років, відсутність стягнень по партійній лінії, і бажано (хоча й не обов'язково) – досвід партійно-комсомольської роботи.

При відборі серед кандидатів перевага надавалася особам, які проявили себе в різноманітних масштабних операціях, здійснюваних за ініціативи вищих партійних органів, зокрема і в розкуркуленні 1929–1931 рр., або вже мали досвід «співпраці» з НКВС.

Звертає на себе увагу та обставина, що кожен з тих, хто виявляв бажання вчитися у відповідному профільному закладі, свіdomo намагався «знизити» своє походження, аби не викликати підозру у контексті домінуючого тоді класового підходу у доборі кадрів. Часто-густо, син заможного селянина, або й навіть середняка, в анкеті вказував, що він походить з бідної родини. Вихідці з родин міщан або службовців записувалися як син сільського писаря або заводського конторника. Більшість з кандидатів прагнули в автобіографіях і анкетах підкреслити своє «революційне» минуле або роботу у підпіллі.

Претендент до вступу до КМШ повинен був написати заяву, до якої додавалася характеристика партійної або комсомольської організації, а також рекомендація відповідних райкомів.

Відібрані абітурієнти додатково проходили спеціальну перевірку мандатної комісії, очолюваною заступником начальника УНКВС, до складу якої входили начальники відділу кадрів та начальники оперативних відділів: особливого, секретно-політичного, економічного та транспортного. Члени мандатної комісії несли персональну відповідальність за якісний відбір кандидатів, оскільки відрахування із школи з особистих причин не допускалося.

Останнім етапом відбору була перевірка здоров'я вступників спеціальною медичною комісією. Далі вже наставала черга приймально-відбіркової комісії, члени якої перевіряли знання кандидатів із загальноосвітніх дисциплін, а також з політичної та військової підготовки, неухильно дотримуючись при цьому чинних інструктивних приписів ГУДБ.

Для зарахованих термін навчання тривав 12 місяців, з яких 30 днів відводилося на проходження практики, 8 днів – на табірні збори й 10 днів – канікули посеред навчального року.

Чітко були розроблені щотижневі та щоденні навантаження слухачів. Кожного дня (окрім вихідних) упродовж шести го-

дин тривали заняття з теоретичних дисциплін, три години відводилося на самопідготовку. Велика увага приділялася й загальноосвітнім предметам – російській та іноземній мовам (українська не викладалася – *Авт.*), математиці, економічній географії, основам радянського будівництва, на які відводилося 450 годин (26,8% від всіх аудиторних годин); 340 годин (20,2%) планувалося на суспільно-політичні дисципліни: історію ВКП(б) та економічну політику СРСР, 236 годин – на військові дисципліни: тактику, топографію, стройову та стрілецьку підготовку, автотранспортну справу тощо. Звісно головний акцент робився на оволодінні спеціальними предметами: «Оперативна робота ГУДБ НКВС», «Шпигунство», «Диверсія і терор противника та боротьба з ними», «Слідча справа», «Оперативно-чекістські ігри», «Кримінальне право» (і практичне вивчення Кримінального кодексу), «Історія ВНК–ОДПУ–НКВС та організаційна структура» тощо. На них планувалося 34,5% аудиторних занять навчального року.

Із огляду на перелічені дисципліни стає зрозумілим, що у стінах школи планували підготувати професійні кадри для органів державної безпеки, які мусили знати не лише минуле радянських спецслужб, а й володіти усіма прийомами та методами розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Для закріплення знань, отриманих на лекціях, упродовж місяця, як вже зазначалося, слухачі проходили практику в оперативних підрозділах різних областей України та центрального апарату УДБ НКВС УСРР, і лише після цього їм присвоювали звання «сержант державної безпеки».

У Київській міжкрайовій школі за штатом мало працювати 98 осіб постійного складу, серед них – 12 начальників навчальних груп, двоє старших керівників циклів та 8 викладачів.

Однак підібрати потрібну кількість досвідчених педагогів не вдавалося ані у перший навчальний рік, ані у наступний час. Особливо відчувався брак досвідчених викладачів спецдисциплін, тому до викладання у школі залучали найбільш кваліфіковані кадри контррозвідувальних та розвідувальних підрозділів, центрального апарату наркомату. Відсутність педагогічних навичок компенсувалася досвідом практичної роботи. Начальни-

ки відділів УДБ НКВС УСРР: Секретно-політичного, Особливого, Економічного, Транспортного – зобов'язувалися керівництвом наркомату «забезпечити своєчасну явку лекторів в школу ГУДБ для проведення занять». Відомі прізвища деяких лекторів-практиків першого набору школи: Ю. Кривець, А. Сапір, С. Волинський, І. Бабич, Г. Гришин, С. Самойлов, Ю. Бржезовський, П. Рахлін, А. Риклін, Я. Карпейський, старші лейтенанти держбезпеки В. Писарєв, М. Дитинко, М. Северін, Ф. Чечерський, П. Кісельов, І. Фішер, лейтенант держбезпеки І. Умов.

Упродовж 1936–1938 рр. список лекторів спеціального циклу оголошувався окремими наказами республіканського НКВС за підписами наркома та начальника відділу кадрів цього ж відомства. Керівниками т. зв. «циклових методичних комісій» призначалися начальники оперативних відділів центрального апарату наркомату внутрішніх справ республіки, серед яких – начальник 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ старший майор державної безпеки Давид Соколинський, начальник 5-го (особливого) відділу цього ж управління, майор державної безпеки Ісаак Купчик.

Навчальний процес у новоствореній Київській міжкрайовій школі розпочався не 1 листопада 1935 р., як планувалося, а 3 січня 1936 р. в умовах гострого браку не лише викладачів, а й підручників. Вирішити останню зі згаданих проблем було надзвичайно важко ще й з огляду на те, що керівництво Управління державної безпеки не рекомендувало використовувати підручники дореволюційної доби через їх «ворожу» орієнтацію. У таких умовах альтернативою навчальним посібникам ставали застенографовані та роздруковані у необхідній кількості примірників лекції, згодом – курси лекцій за певною тематикою, у яких узагальнювався та аналізувався практичний досвід оперативної діяльності. Кожен викладач, особливо той, який мав досвід практичної роботи, наводив власний «ілюстративний матеріал» до теоретичної частини лекції.

Вже у 1937 р. паралельно з роздрукованими курсами лекцій, виготовленими самотужки у стінах навчального закладу, поступово почали використовуватися й підручники підготовлені у т. зв. Особливому бюро, спеціально створеному при наркомі

внутрішніх справ СРСР з метою написання навчальних матеріалів для Центральної та міжкrajових шкіл ГУДБ НКВС. Згаданий підрозділ намагався пришвидшеними темпами вирішити цю проблему. Використовували навіть «оперативний досвід» арештованих, але ще не знищених, чекістів. Так, у 1939 р. у колективі репресованих інтелектуалів працював над підручником колишній начальник зовнішньої розвідки СРСР Залман Пассов (арештований 22 жовтня 1938 р., розстріляний 14 лютого 1940 р.). З. Пассов, за збігом обставин, навчався у Вищій школі прикордонників одночасно з майбутнім начальником Київської школи І. Бітневським.

Наприкінці 1937 – на початку 1938 р. були підготовлені підручники «Боротьба з німецькою розвідкою», «Облік, реєстрація та контроль», «Зовнішнє спостереження», «Закордонна розвідка», «Криптографія», «Радіорозвідка», а також матеріали з історії ВНК–НКВС. Обмежена кількість примірників надійшла і в Україну. У цих перших навчальних посібниках теоретична частина вже мала більш системний та дидактичний вигляд.

У Київській міжкrajовій школі велика увага приділялася фізичній підготовці курсантів. Викладачів та курсантів зобов'язували брати участь у роботі т. зв. бюро для розгортання «динамівського руху». Під час навчання кожен курсант здавав нормативи з фізичної підготовки на значок ГПО⁶⁰ 1-го та 2-го ступенів, а також іспити зі стрільби з револьвера типу «Наган» та малокаліберної гвинтівки. Кращим присвоювалося звання «Ворошилівський стрілець» відповідної категорії⁶¹.

У відповідності з вказівкою наркома внутрішніх справ В. Балицького при Школі була створена група по вивченню авіаційної справи без відриву від навчання та роботи. До її складу увійшли деякі курсанти та молодші командири. Група існувала при авіаклубі «Динамо». Навчанням були передбачені «сліпі польоти», «польоти в тумані», аеронавігація та стрибки із парашутом⁶².

⁶⁰ Значок ГПО (рос. аббревіатура ГТО – «Готов к труду и обороне СССР»).

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 84, спр. 2, арк. 164–165.

⁶² Там само, арк. 187–188.

Слід зазначити, що не всі курсанти, зараховані до Школи, змогли успішно її закінчити. Протягом навчання постійно здійснювалися відрахування з різних причин, наприклад, «за обман партії і органів НКВС», «за приховування соціального походження», «за зв'язок з троцькістами», приховування засудження (власного або членів родини) тощо. Серед відрахованих були й такі, що за інших обставин «не відповідають вимогам школи»⁶³. Вірогідно, останнє формулювання стосувалося осіб, які «порушували режим» у зв'язку з пиятикою чи «моральним розкладанням»⁶⁴.

Перший випуск Київської міжкрайової школи відбувся наприкінці 1936 р. Наказом НКВС УСРР № 3 від 5 січня 1937 р. з 168 колишніх курсантів 14 осіб отримали направлення на роботу до центрального апарату УДБ НКВС України. Решту розподілили по регіональних підрозділах семи областей України (Київської, Одеської, Донецької, Дніпропетровської, Вінницької, Харківської, Чернігівської), а також до Автономної Молдавської Радянської Республіки. Приділяючи підвищену увагу цій події у житті органів державної безпеки, з привітальним словом до випускників звернувся нарком внутрішніх справ УРСР В. Балицький.

Вже незабаром В. Балицький, як і його наступник на посаді наркома – І. Леплевський, який власноручно підписав привітання другому випуску слухачів Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР, були репресовані. Така ж доля спіткала першого очільника школи – Марка Корнева й багатьох інших співробітників республіканського наркомату внутрішніх справ та підпорядкованих йому спеціальних навчальних закладів. Життєвий шлях кожного з цих людей – це окрема сторінка в історії сталінського терору. Хтось з них був натхненником терору, хтось став його жертвою. Були заарештовані та засуджені до вищої міри покарання майже всі співробітники ГУДБ НКВС СРСР, причетні до створення й розгортання роботи Київської міжкрайової школи. Реабілітували не всіх...

⁶³ ГДА СБ України, ф. 84, спр. 1, арк. 121; спр. 2, арк. 34, 117; спр. 3, арк. 64, 101–102, 119.

⁶⁴ Тамсамо.

Декому з репресованих викладачів пощастило уникнути найгіршого і навіть повернутися до органів держбезпеки, зокрема і до лав наставників.

У квітні 1937 р. начальником-комісаром КМШ (замість репресованого М. Корнева) призначено керівника навчально-стройового відділу капітана держбезпеки Володимира Михайловича Розова, у грудні 1937 р. – старшого лейтенанта державної безпеки Макара Петровича Макарова, а у серпні 1938 р. – призначено лейтенанта державної безпеки Максима Костянтиновича Кочегарова.

Проте, в Києві міжкрайова школа функціонувала недовго. На підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, а також відповідного наказу № 126 від 1 жовтня 1938 р. начальника Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР М. Кочегарова навчальний заклад повинен був передислокуватися до м. Харків. У зв'язку з цим, частину співробітників Школи передали у розпорядження відділу кадрів, Управлінню прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО), Адміністраційно-господарського управління НКВС УРСР, декого – звільнили з роботи⁶⁵.

Достеменно встановити причини зміни місця дислокації навчального закладу дотепер не вдалося. Відомо лише, що протягом першої половини жовтня декілька разів змінювалося рішення керівництва УНКВС в УРСР щодо місця дислокації навчального закладу. Відповідні розпорядження надходили як в усній, так і в письмовій формі.

Врешті-решт, Школа переїхала. І вже наказом від 19 жовтня 1938 р., підписаним в Харкові, оголошувався новий штат особового складу Міжкрайової школи⁶⁶. Вже наприкінці листопада того ж року до цього спеціалізованого навчального закладу почали прибувати кандидати на навчання.

Наказом НКВС СРСР від 16 листопада 1938 р., на підставі якого вийшло особисте розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, а також відповідної директиви начальни-

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 84, спр. 4, арк. 146–147.

⁶⁶ Там само, арк. 156.

ка Київської міжрайової школи ГУДБ НКВС СРСР, навчальний заклад було перейменовано на Українську міжрайову школу НКВС з місцем дислокації у Харкові. Зміна назви на «Українську» може свідчити про набуття школою статусу єдиного республіканського спеціального навчального закладу, оскільки відтоді в найменуванні вже не було прив'язки до конкретного місця дислокації.

Як на попередньому місці роботи, так і в Харкові, дислокація спецзакладу трималася у суворій таємниці від городян. Заняття із спеціальних дисциплін проводилися із дотриманням конспірації не лише на навколишній та прилеглій території, а й у межах школи, згідно з спеціально виписаним порядком. Отже, читаємо:

«Перед початком загальношкільних лекцій черговий по школі повинен перевіряти кінобудку, сцену клубу, закривати на замок двері, що вели з клубу до господарського двору. В теплі дні перевіряти, щоб після закінчення перерв усі квартирки у вікнах клубу були зачинені. Помічник чергового по школі під час лекцій чергував у фойє клубу і спостерігав за дверима, що виходили на сходи до санчастини».

Окрім цього, навпроти класів чергували днювальні, які повинні були спостерігати й за коридорами⁶⁷.

Заходи з утаємничення місцезнаходження навчальних спецзакладів вживалися і надалі. Так, наказом наркома внутрішніх справ СРСР від 11 вересня 1940 р. наголошувалося на «необхідності дотримання конспірації в справі підготовки оперативно-чекістських кадрів» і збереження у таємниці місць дислокації відповідних навчальних закладів. Зокрема, йшлося про Українську та Ленінградську міжрайові школи. Серед обмежувальних приписів, декларувалася й заборона вивішувати таблички з назвою шкіл біля парадних входів, курсантам – на петлицях шинелей та гімнастерок носити трафарети, що визначали початкові літери назви шкіл тощо⁶⁸.

Спеціальну освіту в Українській міжрайовій школі НКВС у м. Харкові отримало чимало майбутніх керівників республіканських органів державної безпеки. Серед них і Серафим Івано-

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 84, спр. 5, арк. 3.

⁶⁸ Там само, ф. 9, спр. 15, арк. 33.

вич Крикун, який навчався там у 1940 р. Пізніше – від 1961 до 1975 рр. він послідовно обіймав посади заступника і першого заступника голови КДБ при Раді Міністрів УРСР, а згодом – з 1975 до 1982 рр. працював начальником Вищої школи КДБ УРСР (м. Київ).

Паралельно з підготовкою нових кадрів через мережу середніх навчальних закладів ГУДБ НКВС СРСР, на місцях продовжувалося навчання співробітників без відриву від виробництва. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 25 серпня 1939 р. підписав наказ про запровадження обов'язкового оперативно-чекістського навчання для «систематичного підвищення чекістської кваліфікації оперативного складу» центральних та периферійних органів НКВС⁶⁹. Відповідно до цієї директиви з 1 жовтня того ж року для нових співробітників, зарахованих на посади старших оперуповноважених і слідчих, які не проходили спеціальної підготовки у мережі міжкрайових школах чи Центральній школі у Москві, приписувалося організувати «обов'язкове вивчення чекістських дисциплін» за програмами згаданих навчальних закладів у скороченому обсязі. Таке пришвидшене оволодіння профільними знаннями мало відбуватися за місцем роботи (у відділах) упродовж 2-х годин на тиждень. Для начальників відділень, їх заступників і помічників, а також решти оперативного складу, які вже пройшли навчання у Центральній чи міжкрайових школах НКВС, наказувалося організовувати семінари з підвищення їх «чекістської кваліфікації» з такою періодичністю та тривалістю, як і для згаданих вище співробітників. Не залишився неохопленим навчанням й вищий керівний склад ГУДБ НКВС. Для них організовувалося систематичне вивчення «чекістських предметів за програмами міжкрайових шкіл у скороченому вигляді» – по дві години на декаду⁷⁰.

Восени 1939 р. після початку Другої світової війни та приєднання до складу УРСР нових територій перед органами дер-

⁶⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. I. Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М.: А/О «Книга и бизнес», 1995. – С. 60–61.

⁷⁰ Там же.

жавної безпеки в чергове гостро постала кадрова проблема. Сил для «радянiзацiї» захiдноукраїнських земель виявилось недостатньо. Спецiально створенi ще напередоднi iнкорпорацiї 5 оперативнo-чекiстських груп (по 50–70 осiб кожна) та додатково вiдрядженi наприкинцi 1939 р. спiвробiтники не могли упоратися iз завданнями⁷¹. Тому, готуючись до чергових масових каральних акцiй на мiсцях, керiвництво органiв державної безпеки вирiшило використати всi наявнi резерви, в тому числi i з числа випускникiв Української мiжкрайової школи. Спочатку їх вiдправляли до Захiдної України на нетривалi термiни. Згодом адреса «строкового вiдрядження» для багатьох з них ставала мiсцем постiйної служби. Примiром, перша велика група курсантiв – 120 осiб разом iз начальником курсу та викладачами спецдисциплiн була вiдправлена у «службове вiдрядження» до Луцька термiном з 1 по 19 лютого 1940 р. Втiм, 18 лютого того ж року до школи повернулося лише 48 осiб, решта – залишилася на мiсцях. З 9 по 17 квітня 1940 р. в аналогiчному «вiдрядженнi» у Львiвській областi знаходилися 126 курсантiв та три викладачi спецдисциплiн⁷².

Та й цi заходи виявилися не останнiми у низцi «новацiй» вирiшення кадрової проблеми. У Москвi було ухвалене рiшення вiдправляти до «неспокiйних» новоприєднаних захiдних рiгонiв СРСР й тих, хто ще не встиг отримати вiдповiдної освiти. Робилося це шляхом запровадження спецiальних «дострокових випускiв». 17 травня 1940 року в Українській мiжкрайовiй школi вiдбувся прискорений випуск для наступного вiдкомандування курсантiв до УНКВС захiдних областей України: до Львiвської областi – 22 курсантiв, Станiславської – 13, Тернопiльської – 12, Рiвненської – 13, Луцької – 12, до Дрогобицької – 17 курсантiв. Ще чотирьох курсантiв з цього ж дострокового випуску вiдрядили на роботу до Запорiзької областi i п'ятьох залишили служити за мiсцем навчання – на Харкiвщинi⁷³. До-

⁷¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. I. Кн. 1. – С. 72–73, 80–81, 89–90.

⁷² ГДА СБ України, ф. 84, спр. 6, арк. 12.

⁷³ Там само, арк. 13, 16, 33, 36.

датково, у грудні 1940 р. – для постійної роботи в Особливому відділі НКВС Київського особливого військового округу туди відрядили 20 курсантів⁷⁴.

Українська міжкрайова школа НКВС, дислокована у м. Харкові, готувала кадри не лише для республіканських органів державної безпеки, а й до інкорпорованих західних районів інших республік СРСР. Так, на підставі розпорядження заступника наркома внутрішніх справ СРСР комісара держбезпеки 3 рангу С. Круглова від 15 травня 1940 р. із Школи було достроково випущено та направлено в розпорядження НКВС Білоруської РСР (БРСР) 38 курсантів. 9 травня 1941 р. ще п'ятнадцять курсантів такого ж передчасного випуску було направлено для постійної роботи в розпорядження НКДБ БРСР. 11 червня того ж року начальник школи М. Кочегаров підписав наказ, відповідно до якого він особисто разом з особовим складом навчального закладу в кількості 240 осіб вибув у розпорядження наркома НКДБ Литовської РСР⁷⁵.

Окрім, власне, дострокових випусків і пришвидшеної підготовки кадрів у Харківській міжкрайовій школі, з початком Другої світової війни вкотре гостро постало питання підвищення кваліфікації співробітників державної безпеки «без відриву від виробництва». Від 31 жовтня 1939 р. для оперативного складу 3-го (контррозвідка) та 5-го (розвідка) відділів ГУДБ центрального апарату та 3-х відділів УДБ регіональних органів «з метою систематичного підвищення чекістської кваліфікації оперативного складу органів НКВС» наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії запроваджувалося обов'язкове вивчення однієї з іноземних мов за особливим окремим планом. Відповідальність

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 84, спр. 6, арк. 40–41.

⁷⁵ Там само, спр. 7, арк. 81, 99. Із 3 травня 1941 р. при спеціальному відділенні Вищої школи НКВС у Москві розпочалося навчання у групах із підготовки оперативних працівників переважно мешканців західних областей УРСР та БРСР. Штатна чисельність груп складала, зокрема, поляків – на 50 осіб, румунів – на 30 осіб і чехів – на 30 осіб (див.: Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. I. Накануне. Кн. 2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – М.: А/О «Книга и бизнес», 1995. – С. 4–5).

за весь цей комплекс навчання та підвищення кваліфікації покладалося на заступника союзного наркома з кадрової роботи, оперативно-чекістські управління і відповідні відділи центрального апарату, у союзних та автономних республіках – на начальників управлінь і наркомів⁷⁶.

Втім упоратися із завданнями з підвищення кваліфікації у межах одних лише двогодинних навчань на робочому місці не вдалося. Давалося взяти й ускладнення оперативної обстановки, і нові – значно ширші обсяги роботи. Вірогідно, ці обставини й стали визначальними при створенні у червні 1940 р. в столиці України – м. Києві – Школи удосконалення оперативного складу НКВС СРСР (з лютого 1941 р. – НКДБ СРСР) з шестимісячним терміном навчання. Вона розпочала свою роботу у колишньому приміщенні школи міліції на Батієвій горі (тоді – до 1944 р. – вул. Дяківська, 4, у 1944–1991 рр. – узвіз Степана Разіна, нині – вул. Амосова).

Начальником школи відповідно до наказу НКВС СРСР 10 травня 1940 р. призначено старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Михайловича Попова – людину з потужним досвідом оперативної і викладацької роботи, який від 1938 р. працював спочатку викладачем, пізніше – виконуючим обов'язки начальника Навчального відділу та заступником начальника Ташкентської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР.

Серед педагогів були і інші постаті, які мали чималий досвід роботи у оперативних підрозділах органів державної безпеки. Приміром, старший керівник спецциклу – Михайло Петрович Мещеряков упродовж чотирьох років (1930–1934 рр.) служив по лінії Іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР у Стамбулі; Михайло Лукич Тимошенко – викладач спецдисципліни, у 1933–1934 рр. працював віце-консулом (резидентом ОДПУ) в Консульстві СРСР у м. Львові.

Перший випуск Київської школи удосконалення оперативного складу НКВС СРСР відбувся у грудні 1940 р. Вже за півроку – у червні 1941 р. навчання слухачів другого набору було пе-

⁷⁶ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. I. Кн. 1. – С. 60–61.

перване нацистською агресією і початком бойових дій на території Радянського Союзу⁷⁷.

Отже, перед початком Великої Вітчизняної війни в УРСР функціонували два спеціалізовані навчальні заклади – школи системи державної безпеки: Всеукраїнська міжкрайова у Харкові та удосконалення оперативного складу в Києві.

Вивчення праць з історії радянських спецслужб, аналіз комплексу архівних джерел дозволяє дійти певних узагальнень щодо процесу створення системи професійного вишколу кадрів радянських органів державної безпеки та його особливостей в Україні.

У перші роки встановлення радянської влади цей процес відбувався до певної міри хаотично у загальному руслі розвитку політичних подій: спочатку – через спорадичну організацію різноманітних короткотермінових курсів, згодом – започаткування сталої системи спеціальних профільних освітніх закладів, розрахованих на тривалий термін навчання за єдиною програмою.

Від середини 1930-х до початку 1940-х рр. під безпосереднім і пильним контролем вищого союзного керівництва поступово розгорталося будівництво потужної системи підготовки кадрів органів державної безпеки, зокрема, через мережу спеціалізованих освітніх шкіл, так званих міжкрайових шкіл ГУДБ НКВС. Один з таких навчальних закладів був створений в Україні у м. Києві. Саме з початком його функціонування можна вести

⁷⁷ Наприкінці липня 1941 р. частина викладачів Київської школи удосконалення оперативного складу НКВС СРСР були відрадянські до НКВС УРСР. Її начальника О. М. Попова призначили начальником 1-го відділу НКВС (охорона керівників), викладача спецдисциплін М. Л. Тимошенка – начальником відділу Першого управління НКВС УРСР (зовнішня розвідка) тощо. Більшу частину особового складу Київської школи удосконалення оперативного складу НКВС СРСР, вже очолювану кадровим співробітником органів держбезпеки на прізвище Волчек, вивели в ліс під Броварами, де вони влилися до складу оперативної групи з охорони Штабу та Військової ради Південно-Західного фронту. Детальніше про функціонування спеціальних закладів освіти системи органів державної безпеки див.: *Вронська Т., Ляковська С.* Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни // *Краєзнавство*. – 2013. – № 3 (84). – С. 111–124.

мову про планову цільову підготовку кадрів для органів державної безпеки, що діяли на території УРСР.

Ознайомлення з життєписами багатьох «українських» чекістів дозволяє дійти висновку, що більшість з них, зокрема й тих, хто працював в Україні у 1920–1940-х рр., спеціального професійного вишколу не отримували. Багато хто зі співробітників республіканських органів державної безпеки взагалі не мали не лише спеціальної освіти, а й середньої. Свій фаховий досвід та оперативні навички вони здобували у повсякденній практичній роботі, іноді – через спорадично організовану мережу системи т. зв. чекістського навчання (без відриву від виробництва). Лише незначна кількість осіб, здебільшого – майбутніх керівників центрального апарату та лінійних підрозділів, отримали профільну спеціалізовану освіту або у Московській (Центральній, згодом – Вищій школі ОДПУ–НКВС), або у школі прикордонників.

У передвоєнні та перші роки Другої світової війни під впливом об'єктивних та суб'єктивних обставин відбуваються кореляція та відповідні новації в системі професійної підготовки: практикується прискорена підготовка та дострокові випуски, запроваджуються нові спеціальні дисципліни, посилюється увага до вивчення іноземних мов.

Оскільки проблематика дослідження є складною та багатогранною, цілком зрозуміло, що авторам не вдалося висвітлити всі складові з достатньою повнотою. Тим більше, що певна частина аналітичних документів з цього питання перебуває на зберіганні у відомчих архівах Російської Федерації, доступ до яких дотепер обмежений або й неможливий. Втім, сподіваємося, що пропонована стаття стане черговим кроком у створенні комплексного дослідження проблеми підготовки кадрів органів держбезпеки в Україні.

Вронская Т., Ляковская С. Особенности подготовки кадров органов государственной безопасности Украины в 1920-х – начале 1940-х гг.

Исследуется система подготовки кадров для органов государственной безопасности Украины в 1920-х – начале 1940-х гг.

Ключевые слова: кадры, органы государственной безопасности, ВЧК, ГПУ, НКВД.

Vronskaya T., Lyaskovska S. Features training of state security of Ukraine in the 1920s – early 1940s

We study the system of training for state security of Ukraine in the 1920s – early 1940s.

Key words: frames, the state security, the Cheka, GPU, NKVD.

УДК: .007:(282.247.34) «1939/1940»

*Наталья Шевцова**

**Кадровые изменения в НКВД Крымской АССР
в 1939-1940 гг.**

В статье анализируются некоторые аспекты кадровых изменений руководящего состава НКВД Крымской АССР после прекращения массовых операций периода «Большого террора» в 1939–1940 гг.

Ключевые слова: НКВД, Крым, кадры, «Большой террор», политические репрессии.

История «Большого террора» все больше привлекает внимание исследователей не только масштабом сталинских злодеяний, но цинизмом оправдания необходимости проведения массового убийства людей по классовому, социальному, национальному признаку, обвинению преданных исполнителей «партийной воли» в нарушении «социалистической законности».

* Шевцова Наталья Николаевна – научный редактор КРО НРГ «Реабилитированные историей. Автономная республика Крым».

За время «Большого террора» в Крымской АССР сменилось четыре наркома. Развертывание массовых репрессий и пик террора пришелся на время пребывания в должности К. Павлова и А. Михельсона. Каждый из них старался как можно лучше организовать выполнение приказов из Москвы. Плановые задания для Крымской АССР были немалые. Только по приказу № 00447 осуждено «тройкой» НКВД Крыма 4000 человек. Из них по первой категории – расстрел – 1300 человек. Чекисты выявили на территории Крыма такое количество «врагов народа», что 17 января 1938 г. нарком НКВД Крымской АССР майор госбезопасности А. Михельсон запросил в Москве дополнительный лимит в 5000 человек, в том числе 1500 – первой категории¹.

«Большой террор» не ограничивался только этим. Проводились национальные операции: по полякам, немцам, финнам, эстонцам и другим. Точных данных, сколько людей стали жертвами репрессий 1937–1938 годов в Крыму, еще пока нет. Но известно, что в 1935–1940 гг. на полуострове было репрессировано 16 611 человек, из которых 5041 человек приговорены к расстрелу².

В ходе выполнения приказов и партийных директив вышестоящих органов сотрудники НКВД Крыма в угоду требованиям высшего политического руководства СРСР массово нарушали требования советского законодательства. Перечень этих нарушений достаточно исследован и описан в научной литературе. Основываясь на анализе архивно-следственных дел репрессированных граждан в АР Крым можно добавить, что к уже общеизвестным фактам незаконных действий сотрудников НКВД Крыма в период «Большого террора» массово производились аресты людей без достаточных на то оснований, при отсутствии компрометирующих материалов и в количестве, значительно превышающем установленные лимиты. Указанная выше цифра в 16 661 человек не учитывает еще несколько ты-

¹ Цит.: «Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым». – Симферополь, 2012. – Кн. 7. – С. 23.

² ГДА СБ України, м. Сімферополь, спр.35, арк. 72.

сяч арестованных, но впоследствии освобожденных «за недоказанностью». Важно отметить, что большая часть вышедших на свободу провела под следствием от нескольких месяцев до трех лет. Факты освобождения большей частью приходится на 1939–1940 гг.

Ощущая полную безнаказанность и вседозволенность, многие сотрудники НКВД Крыма не смогли сразу перестроиться в новых условиях, наступивших после принятия постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 г. «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия», явившегося, по сути, командой по прекращению массового террора в стране. В первую очередь это относится к наркому НКВД Крыма Л. Якушеву. Он проигнорировал указания руководства. К 25 ноября 1938 года задним числом были оформлены протоколы «тройки» на 1347 человек. Получив телеграфное распоряжение о прекращении работы судебной «тройки», он единолично приговорил к смерти 47 человек, 22 из которых были расстреляны. Зная о запрете на приведение в исполнение расстрелов, Л. Якушев приказал подчиненным форсировать исполнение уже вынесенных приговоров. В результате этого 28 и 29 ноября 1938 г. было расстреляно 170 человек³.

После выхода в свет постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия», власть, как это регулярно делалось в СССР, постаралась переложить вину за «перегибы» на исполнителей. Новому руководству НКВД СРСР необходимо было показать населению, что все происходившее последние два года – результат «искривления партийной линии» отдельными сотрудниками НКВД.

Аналогично повел себя и Л. Якушев. В докладной записке наркому внутренних дел СССР Л. Берии 15 декабря 1938 г. он докладывал:

«Всего имеется в производстве следственных дел на 3146 человек [...]. Такое большое количество нерассмотренных дел явилось результатом того, что направленные нами справки на рассмотрение Тройки

³ Политические репрессии в Крыму. (1920–1940 годы). – Симферополь, 2003. – С. 143.

НКВД СССР пролежали без движения в 1-м Спецотделе НКВД СССР до 6–8 месяцев и были возвращены обратно»⁴.

Но попытки переложить на вышестоящие органы ответственность за такое существенное перевыполнение плановых заданий (с «запасом» арестовывали людей, чтобы пустить в ход, если последуют новые плановые задания) не удалось. К тому же в Москве уже, вероятно, знали о нарушении Л. Якушевым приказа о прекращении расстрелов.

18 декабря 1938 г. он был арестован и осужден к 20 годам лишения свободы⁵. Новым наркомом внутренних дел Крымской АССР стал Георгий Каранадзе, до этого партийный работник, секретарь одного из райкомов КП(б) Грузии⁶.

Сразу же началась проверка деятельности сотрудников НКВД Крыма на предмет «нарушения социалистической законности». Оснований для этого оказалось достаточно. Начальник Ленинского райотдела НКВД Крыма Д. Харин, после соответствующих решений центральных органов от 17 ноября 1938 г. он дал указание своему аппарату в связи с отменой «стойек» допрашивать сидя по 18–20 часов непрерывно. После его ареста выяснилось, что в период 1937–1938 гг. Д. Харин систематически нарушал социалистическую законность – лично избивал арестованных, допустил арест до 15 человек без санкции прокурора, применял незаконные методы допросов свидетелей, под его руководством фальсифицировались справки о социальном происхождении арестованных. Следствие по делу бывшего начальника Ленинского РО НКВД Крыма длилось долго. 28 мая 1941 г. Военным Трибуналом войск НКВД Крыма Д. Харин был осужден к 8 годам лишения свободы и лишен звания «лейтенант госбезопасности»⁷.

⁴ Цит.: Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым. – Кн. 7. – С. 23.

⁵ Шаповал Ю. Пристайко В., Золотарьев В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 579.

⁶ Мицель М. Последняя глава: Агро-Джойнт в годы Большого террора. – К., 2012. – С. 346.

⁷ Держархів АР Крим, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 013400, арк. 61–62.

К 12 годам лишения свободы был осужден бывший начальник Тельманского райотдела НКВД Крыма А. Бем. Обвинение схожее: избиение подследственных, фальсификация дел и необоснованные аресты. В его сейфе была найдена пачка чистых ордеров на арест, заранее согласованных с районным прокурором⁸.

Еще одним основанием для кадровой чистки были заявления подследственных об отказе от ранее данных признательных показаний. Так, обвиняемый в причастности к контрреволюционной организации директор Алупкинского музея Я. Бирзгал, более года находившийся в камере с момента последнего допроса, 20 июля 1939 года заявил:

«От ранее данных мною показаний о моей причастности к контрреволюционной организации я отказываюсь, потому что эти показания мною были даны в результате применения ко мне незаконных методов ведения следствия [...]. К даче ложных показаний о оговоре себя как участника контрреволюционной организации меня принудил следователь Грихно и другие работники НКВД. Назвать других работников НКВД по некоторым соображениям я отказываюсь»⁹.

В архивно-следственном деле Я. Бирзгала хранится объяснение, написанное рукой А. Грихно, в котором он утверждает, что он «самостоятельно участия не принимал, однако когда его (Бирзгала. – *Н. Ш.*) избивал Михельсон (в то время нарком НКВД Крыма) в кабинете, я тоже ударил два-три раза рукой Бирзгал»¹⁰.

А. Грихно не был ни арестован, ни осужден. Возможно, сработал корпоративная взаимовыручка. В процессе проверки дела был сделан вывод, что факт избиения «не подтвердился».

Защищать сослуживцев, попавших в опалу, которые обвинялись в нарушении «социалистической законности», было небезопасно. Например, заместитель начальника 3-го отдела НКВД Крыма А. Кенаревский был приговорен в июне 1939 г. Военным трибуналом войск НКВД Крыма к 10 годам ИТЛ за

⁸ Держархів АР Крим, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 01809, арк. 20–22.

⁹ ГДА СБ України, м. Сімферополь, спр. 011255, т. 1, арк. 48.

¹⁰ Там само, т. 2, арк. 75.

«предательскую деятельность, выражавшуюся в невыполнении особого важного оперативного задания по расследованию материалов о враждебной деятельности бывшего сотрудника НКВД Крыма Винса»^{11*}.

Большие кадровые изменения произошли в центральном аппарате НКВД Крымской АССР. Арестованы многие начальники отделений и отделов. Обвинение им выдвигалось по ст. 193 п. 17 УК РСФСР: злоупотребление властью. Н. Манилов¹², Д. Пачепский¹³, И. Шестов¹⁴ были приговорены к расстрелу. Последнему в феврале 1941 года расстрел заменили на 10 лет ИТЛ. На такой срок лишения свободы были осуждены В. Григорьев, А. Божко.

Более серьезная чистка была проведена в городских и районных отделах НКВД Крыма. Почти везде обновился состав руководителей. К семи годам лишения свободы был осужден бывший начальник Феодосийского городского отдела НКВД Крыма П. Корабельников, к 12 годам – бывший начальник Тельманского РО НКВД Крыма А. Бем. Руководивший Джанкойским райотделом милиции В. Кротюк был осужден к 15 годам лишения свободы. В отличие от других его судили по ст. 58-7 УК РСФСР¹⁵.

За «нарушения социалистической законности» оказались на скамье подсудимых и рядовые сотрудники.

Больше других «обновился» Евпаторийский горотдел НКВД Крыма. Там были арестованы и осуждены 6 сотрудников во главе с начальником А. Сарапулкиным, осужденным к 8 годам ИТЛ¹⁶. Остальные отделались более мягкими приговорами: от 5 лет до 1,5 года ИТЛ.

¹¹ ГДА СБ України, м. Сімферополь, спр. 013376, арк. 248.

* Система все-таки старалась не сдавать своих. В августе 1939 г. А. Кенаревскому срок снизили до 5 лет, а в мае 1940-го вообще освободили.

¹² Держархів АР Крим, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 013352, арк. 154.

¹³ Там само, спр. 08315, арк. 84–87.

¹⁴ Там само, спр. 013328, арк. 226.

¹⁵ Там само, спр. 011233, арк. 36.

¹⁶ Там само, спр. 03366, арк. 77.

На этом фоне выделяются мягкостью наказания, вынесенные за «фальсификацию следственных дел» в Севастопольском горотделе НКВД Крыма. Большую часть сотрудников просто уволили из органов.

Таким образом, в 1939–1940 гг. в период т. н. «бериевской оттепели» в НКВД Крымской АССР произошли серьезные кадровые изменения. Аресту и репрессиям подверглись многие из тех сотрудников, чьими руками осуществлялся в Крыму «Большой террор». По имеющимся (возможно, очень неполным) данным к ответственности в этот период в Крыму было привлечено более 30 сотрудников НКВД Крыма. По имеющимся материалам можно утверждать, что никто из тех, кого судили «за превышение власти», виновным себя не признал, утверждая, что он лишь выполнял приказ. Нет оснований говорить, что кто-либо из них раскаялся в содеянном. Скорее, напротив. В январе 1942 г. один из ответственных работников НКВД Крыма, в период 1937–1938 годов лейтенант ГБ Великовский, после высадки советского десанта в Феодосии, был назначен начальником милиции освобожденного города. Сохранились дневниковые записи К. Симонова о встрече с ним. Военный журналист зафиксировал слова Великовского: «Никогда не думал, что в городе столько сволочи. Черт их знает, откуда их столько набралось» за месяц фашистской оккупации города, имея ввиду бургомистра, полицейских и иных коллаборационистов¹⁷. Это значит – не всех врагов разоблачили в довоенный период. Так могли думать и другие действующие лица «Большого террора».

Но главным выводом из событий тех лет следует считать, что люди, наделенные в обществе особыми полномочиями (а силовики относятся к таким в первую очередь), в недемократическом государстве становятся помимо своей воли заложниками системы. Они вынуждены выполнять незаконные распоряжения, ибо их невыполнение влечет репрессии против них самих. Карается также недостаточное рвение. После завершения кампаний или в случае возникновения нежелательных последствий виновными всегда оставались рядовые исполни-

¹⁷ Симонов К. Собрание сочинений. – Т. 9. – М., 1983. – С. 21.

тели. Причем за чрезмерное усердие в службе работники НКВД Крыма расплачивались не только в 1939–1940 гг., но и значительно позже: увольняли из органов, ограничивали в пенсионном обеспечении, исключали из КПСС в 1950-е годы, и даже в 1960-е годы. Так было неоднократно в советской истории. Может оказаться это актуальным и для сегодняшней Украины.

Шевцова Н. Кадрові зміни в НКВС Кримської АРСР у 1939–1940 рр.

У статті аналізуються деякі аспекти кадрових змін керівного складу НКВС Кримської АРСР після припинення масових операцій періоду «Великого терору» у 1939–1940 рр.

Ключові слова: НКВС, Крим, кадри, «Великий терор», політичні репресії.

Shevtsova N. Personnel changes in the NKVD Crimean ASSR in 1939–1940

The article examines some aspects of personnel changes leading staff of the NKVD of the Crimean Autonomous Republic after the termination of mass operations period «Great terror» in 1939–1940.

Key words: NKVD, Crimea, cadres, «the Great terror», political repression.

III. ОРГАНИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

УДК: 94 (477.63) «1930/1936»

*Наталія Романець**

Репресивні заходи ДПУ УСРР проти «колишніх куркулів» (1931–1936 рр.)

У статті досліджуються репресивні акції органів ДПУ УСРР проти «колишніх куркулів», що здійснювалися в українському селі після завершення суцільної колективізації протягом 1931–1936 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, визначаються причини, особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: репресії, «колишні куркулі», селянство, ДПУ, політика.

В умовах формування демократичних інститутів української незалежної держави й становлення громадянського суспільства особливого значення набуває наукове осмислення феномену радянського тоталітаризму, важливим чинником утвердження якого стали масові репресії. За останні два десятиліття відбулися кардинальні зміни у дослідженні репресивної компоненти сталінської модернізації аграрного сектора, внаслідок чого ук-

* *Романець Наталя Радомирівна* – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет.

раїнська історіографія вийшла на якісно новий ступінь її розуміння й засвоєння. Серед вітчизняних істориків, внесок яких у вивчення теми є найвагомішим, слід, в першу чергу, виділити Ю. Шаповала¹, С. Кульчицького², В. Нікольського³, у працях яких розкрито механізми творення партійно-радянськими й каральними органами масового терору проти сільського населення України під час суцільної колективізації і хлібозаготівель 1932/33 р. Разом з тим, враховуючи складність проблеми, далеко не всі її аспекти на сьогодні знайшли належне висвітлення. Так, поза увагою істориків фактично залишилися каральні заходи сталінського режиму після закінчення «соціалістичної перебудови аграрного сектора». Тому у пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати репресивні акції органів ДПУ УСРР проти «колишніх куркулів», що здійснювалися в українському селі протягом 1931–1936 рр.

Завершення суцільної колективізації й здійснення масштабного розкуркулення протягом 1930–1931 рр., на думку Кремля, не вирішило проблеми куркульства. Партійно-радянське керівництво держави вважало, що значна частина куркулів змогла уникнути репресій, або саморозкуркулившись шляхом поділу чи продажу майна, або переїхавши до міст, на новобудови, що дозволило розчинитися серед тисяч чорноробів – нового пролетаріату. За підрахунками радянських істориків, упродовж 1929–1930 рр. у СРСР саморозкуркулились і втекли до міст близько 200–250 тис. куркульських господарств – чверть куркульства, тобто приблизно 1 млн. осіб⁴. При цьому до «колишніх куркулів» влада зараховувала не лише розкуркулених, але й бідняків та середняків, репресованих у 1928–1936 рр. за невико-

¹ Шаповал Ю.Г. Голодомор і репресії в Україні / Ю. Г. Шаповал // Критика. – 2008. – № 12. – С. 8–10.

² Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

³ Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) / В. Нікольський // З архівів ВУЧК– ГПУ–КДБ. – 2001. – №2. – С. 477–495.

⁴ Рогалина Н.Л. Коллективизация: уроки пройденного пути / Н. Л. Рогалина. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С. 117.

нання державних зобов'язань: контрактаційних планів, хлібо-та м'ясозаготівель або за скоєння міфічних контрреволюційних злочинів, переважно за контрреволюційну агітацію. Занепокоєння місцевих очільників викликало те, що деякі «колишні куркулі», відбувши покарання, поверталися додому й вимагали відшкодування конфіскованого майна, спираючись на підтримку односельців. Зокрема, на цьому ґрунті відбувалися зіткнення із переселенцями, які переїхали до республіки з Росії та Білорусії після Голодомору.

Окрім «нерозкуркулених куркулів» і куркулів, що відбули покарання, окрему групу складали куркулі-втікачі із місць депортації та куркульських висілків, які, на думку керівництва держави, поповнювали лави різноманітних контрреволюційних та бандитських угруповань, що призводило до зростання рівня злочинності. Причиною масових втеч спецпоселенців стали жакливі побутові умови, в яких опинилися депортовані українські селяни на Півночі. Так, бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для проживання родин з маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура в бараках не піднімалася вище 4 градусів. Усюди неймовірна тиснява: у багатьох бараках нари були збудовані в 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ СРСР визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного краю «пощастило» отримати місця в бараках – значна частина селян мешкала в куренях і землянках, на 1 січня 1931 р. це стосувалося 37,3% сімей спецпереселенців⁵.

Важкі побутові умови життя спецпереселенців доповнювали антисанітарія, вошивість, що призводило до поширення епідеміологічних захворювань, зокрема висипного тифу. Також селяни масово хворіли на дизентерію, цингу, застуди. Але навіть важко хворі не могли розраховувати на отримання медичної допомоги, бо в більшості поселень не було ні медпунктів, ні медикаментів.

⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3: 1930–1934 гг. Кн. 1: 1930–1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 662.

Становище депортованих ускладнювалося ще й тим, що більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей – нерідко через банальне мародерство місцевої влади на пунктах висилки. Тим часом, сім'ї розкуркулених мали утримуватися саме за власні кошти. Тому 5 березня 1930 р. ОДПУ СРСР змушене було видати розпорядження, яким дозволяло депортованим селянам звертатися до родичів з проханням надіслати грошові перекази. Розкуркулені отримали право й на продовольчі посилки⁶.

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масової загибелі. На 1 грудня 1930 р. із 126 095 депортованих до Північного краю померли 21 213 осіб (16,8%)⁷. Тож не дивно, що з потеплінням, почалися масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші, зазвичай, із фіктивними документами про соціальне становище, поверталися до своїх сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів. Владу особливо непокоїло те, що деякі куркулі після повернення із заслання ставали «базою для розвитку бандитизму». Так, зі 176 учасників 28 банд, що оперували на території України в серпні 1930 р., 116 осіб були куркулями, які втекли із заслання⁸.

Працівники ОДПУ СРСР повідомляли, що повернення куркулів «негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків,

⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 1. – С. 213.

⁷ *Ивницкий Н.А.* Введение (Развертывание сплошной коллективизации) / Н. А. Ивницкий // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 26.

⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 1. – С. 525.

навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися селяни, вислуховували їхні жажливі розповіді, після чого висували представникам місцевого партійно-державного апарату «незаконні вимоги» щодо повернення всіх висланих куркульських родин. У деяких регіонах України ці настрої, за висновками ДПУ УСРР, переростали в «організований рух». Скажімо, у квітні 1930 р. в кількох селах Одеського округу мешканці на загальних зборах почали ухвалювати рішення про повернення депортованих або зверталися з відповідними клопотаннями до органів влади. Співробітників органів ДПУ особливо вражало те, що активними учасниками акцій за повернення куркулів ставали сільські активісти й колгоспники, які безпосередньо брали участь у розкуркуленні та висланні⁹. Жіночим бунтом закінчилася спроба арешту втікачів у с. Василівка Андрієво-Іванівського району Одеського округу. Учасниці виступу не лише «відбили» куркулів, але й поселили їх у колишніх хатах¹⁰.

Про масовість утеч селян із місць депортацій свідчить директива ОДПУ СРСР від 7 квітня 1930 р., що зобов'язала повноважні представництва ОДПУ СРСР організувати на станціях загороджувальні пункти¹¹. Підготовлена на початку квітня 1930 р. директива ДПУ УСРР вимагала від окрввідділів ДПУ надати інформацію про кількість утікачів, що перебували на території округу, а також визначила методи боротьби з ними: усіх затриманих куркулів слід було негайно етапом відправляти до попереднього місця заслання, а щодо «злісних куркулів» заводити справи, що передавалися на розгляд Судової Трійки ДПУ УСРР¹². Зокрема за таким механізмом сфабрикували справу на мешканця с. Мар'ївка Божедарівського району В. Хомуху, якого в червні 1931 р. разом з родиною депортували на Урал. В. Хо-

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3192, арк. 78.

¹⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 1. – С. 384.

¹¹ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: В 2 кн. Кн. 2 / Отв. ред. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов, С. А. Красильников, Л. Виола. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 477–478.

¹² Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1518, оп. 1, спр. 4, арк. 87.

муха втік із заслання і з фальшивими документами на ім'я бідняка Крохмалю влаштувався на виробництво в м. Кам'янське. Співробітники Божедарівського райапарату ДПУ УСРР затримали його, бо Хомуха декілька разів приїздив до рідного села. Утікача обвинуватили в тому, що нібито ще до заслання він разом з іншими куркулями збирався знищити коней і рогату худобу в колгоспі, щоб «підірвати економічну міць» колективного об'єднання. За нереалізовані контрреволюційні наміри 27 березня 1932 р. Особлива нарада засудила В. Хомуху до трьох років концтабору¹³.

Важливу роль у реалізації репресивних заходів проти «колишніх куркулів» після закінчення суцільної колективізації відіграла постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 30 серпня 1931 р., що заборонила масові депортації «куркульських сімей із районів суцільної колективізації». Подальші виселення куркулів дозволялося здійснювати тільки

«в індивідуальному порядку невеликими групами сімейств відповідно до їх виявлення, після суворої перевірки і попереднього визначення можливості господарського влаштування за місцем вселення»¹⁴.

У зв'язку із заборонаю масових операцій з виселення куркульських сімей в окремі райони Союзу ОДПУ СРСР у вересні 1931 р. скасувало свій наказ від 2 лютого 1930 р. «Про ліквідацію куркуля як класу» й деталізувало нову процедуру виселення. Відповідальними «за правильний і ретельний відбір» кандидатур на виселення, за відправлення куркульських сімей у ті віддалені місцевості, де існувала потреба в робочій силі, були визначені місцеві органи ОДПУ. Їх також зобов'язали брати участь в обліку куркульських сімей, здійснюваному місцевими виконкомом. Наказ дозволяв виселяти лише ті куркульські родини, у складі яких були працездатні чоловіки. Рекомендувалося не чіпати молодих членів сім'ї, які не підтримували зв'язків з рідними або працювали самостійно. Категорично заборонялося виселяти куркульські родини, у складі яких були команди-

¹³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-6483, оп. 1, спр. 10, арк. 368.

¹⁴ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. Н. Н. Покровский. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 387.

ри РСЧА, червоноармійці, робітники, пов'язані з виробництвом, колишні червоногвардійці, червоні партизани і особи, які мали заслуги перед революцією. Для здійснення виселення потрібна була попередня санкція ОДПУ СРСР¹⁵.

Категорії не виселених куркульських господарств, що підлягали оперативному обліку СПВ ПП ОДПУ СРСР, визначив наказ ОДПУ СРСР від 19 грудня 1931 р. До них входили наступні селянські родини:

- 1) такі, що пролізли до колгоспів, радгоспів або перебувають поза ними, забезпечені працездатними чоловіками;
- 2) такі, що не мають у своєму складі працездатних глав або членів, які репресовані й відбувають покарання в таборах або виправно-трудових установах;
- 3) такі, що не забезпечені працездатними главами або членами внаслідок їх репресування та відбуття в заслання;
- 4) такі, що мають у своєму складі працездатних, частина яких перебувають у бігах: улаштувалися на роботу на промпідприємствах чи будівництві, проживають у містах тощо;
- 5) такі, що взагалі не мають у своєму складі працездатних чоловіків;
- 6) такі, що в повному складі втекли з постійного місця проживання;
- 7) такі, що мають у своєму складі колишніх червоних партизанів і червоногвардійців, осіб, що перебувають на службі в частинах Червоної армії та флоту, робітників, пов'язаних з виробництвом, і осіб, що мають особливі заслуги перед революцією;
- 8) такі, що мають у своєму складі технічну інтелігенцію (учителів, лікарів, інженерів, техніків, землевпорядників)¹⁶.

Установивши категорії куркульських господарств, наказ, по суті, визначив основні напрями репресивної діяльності органів

¹⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 685.

¹⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. – С. 59.

ОДПУ СРСР. Насамперед, куркулів почали активно шукати в колективних об'єднаннях. Так, П. Постишев у доповіді на об'єднаному пленумі Київського обкому КП(б)У та облвиконкому (жовтень 1934 р.), пояснив поширення шкідництва в аграрному секторі класовою помстою «розгромлених куркульсько-капіталістичних елементів». На його думку,

«класовий ворог вже не розраховує тепер повернути ... назад колесо історії, збочити село з соціалістичного шляху. Нашкодити, покалічити, спалити, підколоти, підстрелити, знайти вихід своїй класовій помсті – ось, що тепер є нерідко керівним мотивом у діяльності класового ворога»¹⁷.

У результаті здійсненої органами ДПУ УСРР агентурної проробки організаційно-господарського стану 200 колгоспів республіки за 1931 р. зі 112 колгоспів виключили 1059 куркульських господарств. «Небажаний елемент» (куркулів, петлюрівців, політбандитів, білих офіцерів, активних церковників тощо) чисельністю 1158 осіб виявили ще в 101 колгоспі¹⁸. «Вичищені» з колгоспів селяни зазвичай ставали жертвами нових репресивних акцій влади.

Значну увагу органи ОДПУ СРСР приділяли виявленню й покаранню спецпоселенців-утікачів. На 1 грудня 1930 р. лише з Північного краю втекли 39 743 розкуркулені, що становило 17,3% від загальної кількості депортованих¹⁹. Про масовий характер утеч куркульства, висланого протягом 1930–1931 рр., йшлося в обіжнику Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР від 27 січня 1932 р., що зобов'язав місцеві органи міліції здійснювати

«систематичну (переважно негласну) перевірку місць, де можуть зупинятися й тимчасово мешкати куркулі-утікачі, як-от: готелі, нічліжні будинки, селянські будинки, заїзди, залізничні вокзали».

Усіх виявлених і затриманих куркулів-утікачів мали передавати до місцевих органів ДПУ. Від працівників міліції також ви-

¹⁷ Зоря. – 1934. – 24 жовтня.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4282, арк. 67.

¹⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 1. – С. 612.

магали посилити роботу щодо виявлення всіх осіб, які поста-чають куркульство фіктивними документами²⁰.

Слід зазначити, що встановлення джерел забезпечення репресованих селян фіктивними документами перетворилося на один із важливих напрямів діяльності органів держбезпеки. Приміром, у червні 1934 р. Ічнянський райапарат ДПУ ліквідував угруповання, що систематично займалося фабрикацією документів і забезпеченням ними куркулів та репресованих осіб, що ухилялися від відбуття покарання. Під час арешту в одного з фігурантів справи Г. Кушнеревського чекісти вилучили 96 бланків з печатками десяти сільрад Чернігівської області, три бланки Чернігівського ДОПРу, три відтиски печаток трьох сільрад і підроблений військовий білет. Звичайно, слідчі ДПУ намагалися подати таких людей як ідейних контрреволюціонерів, які співчували куркулям та іншим репресованим владою «антирадянським елементам», а тому свідомо прагли «надати їм допомогу шляхом влаштування на різних підприємствах», для чого добували й видавали відповідні документи²¹. Насправді це був звичайний кримінальний бізнес, що розквітнув завдяки попиту з боку репресованих селян і чиє підґрунтя створила сама держава, поставивши поза законом сотні законслухняних громадян. Часто фіктивними документами торгували працівники сільрад, отримуючи від репресованих односельців винагороду в грошовій чи продуктовій формі. Зокрема, на таких умовах протягом кількох років забезпечував фіктивними документами куркулів, що втекли з БУПРу й місць заслання, секретар Кременчикської сільради М. Мальченко, допоки його «контрреволюційна діяльність» не потрапила в поле зору заступника начальника політвідділу Хорловської МТС. У лютому 1935 р. за скоєний злочин М. Мальченка засудили до двох років позбавлення волі²².

На 15 березня 1932 р. в Україні переховувалися 27 066 куркулів, що втекли з постійних місць проживання. Значна части-

²⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 4, арк. 10.

²¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 27, спр. 8, арк. 58–59.

²² Там само, оп. 28, спр. 15, арк. 191.

на втікачів влаштовувалися на роботу на новобудовах і промислових підприємствах, де існував постійний попит на робочу силу. Органи ОДПУ СРСР фактично не знали, що робити з цією категорією куркулів, бо

«вичищені з одних підприємств, вони негайно влаштовуються на роботу на інших підприємствах»²³.

До втікачів-спецпоселенців же застосовувалися репресивні заходи. Керівництво ОДПУ СРСР 28 квітня 1932 р. ухвалило наказ «Про порядок розгляду справ куркулів, що втекли із спецпоселень», у якому зазначалося, що слідство в справах куркулів-утікачів «триває дуже довго, [...] куркулі утримуються під вартою до року». У зв'язку з цим, трійкам ПП ОДПУ СРСР пропонувалося скоротити строк оформлення справ до одного-двох місяців і розглядати їх залежно від тяжкості скоєного. Спецпоселенців, які втекли вперше і яких затримали на території того ж повноважного представництва, де розташовані спецпоселення – тобто де вони мешкали до втечі, мали заарештовувати в адміністративному порядку не більше ніж на 30 діб. Справи про так звані «кваліфіковані втечі», тобто повторні, збройні, що супроводжувалися грабунками тощо, розглядалися трійками²⁴.

Водночас циркуляр ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 р. дозволив залишати в місцях колишнього проживання куркульські родини, що втекли із заслання, якщо вони не мали у своєму складі працездатних членів (чоловіків) і не визнавалися «соціально небезпечними». Указане рішення кореспондується з практикою депортацій 1931 р. про вислання сімей, які мали працездатних осіб²⁵.

У контексті боротьби з утечами репресованих селян слід розглядати й постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 21 липня 1932 р., що збільшила з двох до трьох років строк позбавлення волі за втечу заарештованого з-під варті чи місця ув'язнення, з шести місяців до трьох років — за втечу з місця обов'язкового посе-

²³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. – С. 53, 60.

²⁴ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. Кн. 2. – С. 33.

²⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 4, арк. 61.

лення (заслання) чи під час прямування до нього, а також за ухилення від примусових робіт осіб, засуджених на заслання.

«Самовільне прибуття в місцевості, де проживання висланим заборонено, – йшлося в документі, – тягло за собою заміну вислання позбавленням волі чи засланням на той самий строк, причому вислання могло бути замінене засланням на строк не менш як три роки».

Аналіз кримінальних справ утікачів-спецпоселенців свідчить, що протягом першої половини 1933 р. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР ухвалювала щодо них здебільшого стандартні постанови: «Вислати етапом до місця попереднього заслання». Зазвичай утікачів-спецпоселенців засуджували на термін від трьох до п'яти років концтабору лише за наявності додаткових, обтяжуючих обставин: виготовлення фальшивих документів, повторної втечі тощо. Приміром, мешканця с. Андріївка Божедарівського району І. Горевого засудили до трьох років концтабору за спротив під час затримання²⁶.

Зважаючи на масовість утеч спецпоселенців, перевантаженість місць позбавлення волі, «трафаретність» вироків, керівництво ОДПУ СРСР визнало недоцільним подальше оформлення матеріалів затримання в слідчі справи та розгляд їх на засіданнях трійок ПП. Відтак згідно з наказом ОДПУ СРСР від 13 вересня 1933 р. матеріали затримання мали оформляти лише як слідче листування, а самого втікача відправляти до найближчого спецпоселення. Спецпоселенців повертали до місць заслання або за умови проживання там їхніх родин без працездатних членів, або якщо втікачі були фігурантами групових справ²⁷.

Контролю над «колишніми куркулями» партійно-радянські установи, органи юстиції і ДПУ УСРР приділяли особливу увагу. Так, постанова РНК УСРР від 16 березня 1933 р. «Про селян, що повертаються до свого села», зобов'язала райвиконкоми взяти на

«окремий облік куркулів, що повертаються до свого села, зокрема:

- а) тих, хто був висланий та відбув термін вислання;
- б) тих, хто незаконно прибув з місця вислання;

²⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-6483, оп. 1, спр. 13, арк. 128, 129, 130.

²⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 607, 608.

- в) тих, хто виїхав після розкуркулення;
- г) тих, хто не був розкуркулений, і виїхав з села, щоб запобігти розкуркуленню».

Для «розгляду справ кожного куркуля, що повернувся до свого села», райвиконкоми та міськради мали організувати спеціальні комісії у складі голови райвиконкому, начальника ДПУ та голови районної Контрольної комісії Робітниче-селянської інспекції. «Куркульське питання» передбачалося вирішити наступним чином:

«Тих, хто незаконно повернувся, передавати органам ДПУ для повернення в місця вислання, а з тих, що залишаються на місці, організувати трудові групи для використання їх на роботі (під доглядом спеціальних комендантів, що їх призначає РВК та міськрада) на кар'єрах, лісозаготівлях та шляховому будівництві».

Частину куркульських бригад дозволялося використовувати на окремих ділянках у радгоспах під час посівних та збиральних робіт²⁸.

Підсумовуючи, зазначимо, що спрямування репресивного удару проти «колишніх куркулів» пояснюється тим, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. останні перетворилися на окрему, маргіналізовану верству суспільства. Для Кремля «колишні куркулі» залишалися «соціально ворожими», потенційно небезпечними, здатними у будь-який момент виступити проти існуючого режиму. Тому протягом 1931–1936 рр. «колишні куркулі» перебували у центрі уваги центральної та місцевої влади, що побоюючись «куркульської помсти», пильнувала за кожним їх кроком, покладаючи на них провину за всі негаразди у колгоспі чи селі, використовуючи їх, як «потенційних винуватців» під час проведення чергових репресивних акцій. Серед засуджених спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР у 1935 р. куркулі і так звані «декласований елемент» становили найчисельнішу групу – 1232 засуджених із загальної кількості 3539 осіб. У 1936 р. їх чисельність зменшилася, але все ж таки залишалася значною – 568 засуджених із

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 9–10.

4247²⁹. Загалом, боротьба Кремля з «колишніми куркулями» логічно вписувалася до відомої сталінської теорії «про загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму». Остаточно «куркульське питання» в Україні вирішила «куркульська операція» 1937–1938 рр.

Романец Н. Репрессивные акции органов ГПУ УССР против «бывших кулаков» (1931–1936 гг.)

В статье исследуются репрессивные акции органов ГПУ УССР против «бывших кулаков», которые осуществлялись в украинском селе после завершения сплошной коллективизации в 1931–1936 гг. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены причины, особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: репрессии, «бывшие кулаки», крестьянство, ГПУ, политика.

Romanets N. Repressive measures of the GPU USSR against the «former kulaks» in 1931–1933

The article is devoted to investigation of repressive policy of the GPU USSR against the «former kulaks» in the Ukrainian village after the complete collectivization in 1931–1936. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the causes, features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Key words: repressions, «former kulaks», peasantry, GPU, policy.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6996, арк. 22.

**Застосування органами державної безпеки УРСР
методів морального та фізичного впливу
на підслідних у період «Великого терору» в Україні**

У статті автор на підставі архівних документів аналізує позазаконні методи слідства радянських органів державної безпеки в 1937–1938 рр.

Ключові слова: НКВС УРСР, шантаж, провокація, побиття, політичні репресії.

Поширені за часів поспішних і жорстоких розправ Громадянської війни, відпрацьовані «червоним терором» методи морального та фізичного впливу були розвинуті органами державної безпеки за два десятиріччя існування радянської влади в Україні. Перейменування Надзвичайної комісії на Державне політичне управління, пізніше в управління державної безпеки наркомату внутрішніх справ, не означало зміну форм та методів роботи каральних органів. Більше того, негласні методи тиску урізноманітнилися, продовжувався процес їх удосконалення.

Неправомірність і згубність їх застосування визнавала більшовицька преса, природно, на прикладах «білого терору» у 1918–1919 рр. Закликаючи громадян звертатися до комісії допомоги жертвам інтервенції, газета «Харківський пролетар» оприлюднила приклад колишнього червоноармійця, який зазнав глибокого душевного потрясіння після чотирьох послідовних імітацій розстрілу, а колишній партійний працівник від знущань козаків генерала Шкуро втратив здатність говорити¹.

Після приходу Миколи Єжова 26 вересня 1936 р. на посаду наркома внутрішніх справ СРСР розкручення репресивного маховика прискорилося. негайного розширення масштабів репресій вимагали від каральних органів резолюції лютнево-

* Шуйський Ігор Володимирович – старший науковий редактор редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією. Харківська область».

¹ Счет оккупантам и белогвардейцам // Харьковский пролетарий. – 1924. – 17 сент.

березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б). У численних оперативних наказах, директивах, циркулярах, розісланих центральним керівництвом НКВС СРСР місцевим апаратам органів державної безпеки, ставилися масштабні завдання щодо репресування різних верств населення за класовою, національною ознаками, за приналежність у різні часи до небільшовицьких партій, рухів і т. ін. Територіальні управління отримали кількісні показники запланованих арештів.

Через стислі терміни проведення кожної окремої операції, величезні «ліміти», затвердженими для кожного регіону, пропонувалося максимально спростити процес дізнання. Порядок проведення слідства було визначено четвертим розділом оперативного наказу № 00447 від 30 липня 1937 р., що складався лише з двох пунктів. Фактично, він підміняв собою весь Кримінально-процесуальний кодекс УРСР².

Контрольною датою, що припадала на 1937 р., була XX річниця жовтневої революції, до якої з метою правильної організації всієї оперативно-чекістської роботи з забезпечення і проведення святкування, планувався «рішучий розгром шпигунсько-диверсійної терористичної агентури іноземних розвідок». Керівництво УДБ НКВС УРСР, прагнучи надати вагомості проведеній роботі, намагалося сфабрикувати справи про підготовку терактів проти перших осіб партійного та державного керівництва.

З метою виконання цих жажливих завдань в обласних управліннях НКВС була вдосконалена конвеєрна система катування – винахід радянських репресивних органів. Іван Багрянний у романі «Сад Гетсиманський», детально описуючи перебіг свого першого допиту в Харківському обласному управлінні НКВС, визначив що «“малого конвеєру” цілком вистачає, щоб розібрати до решти душу кожної пересічної людини»³. Звичайний «кон-

² Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів від 30 липня 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд.: С. Конкон, М. Юнге. – К., 2010. – Ч. 1. – С. 81.

³ Багрянний І. Сад Гетсиманський : роман. – К.: Час, 1991. – С. 210.

веєр» перетворився у 1937–1938 рр. на «великий конвеєр». Колишній співробітник Українського фізико-технічного інституту Олександр Вайсберг, окрема глава тюремних спогадів якого отримала назву «Великий «конвеєр», вважав його застосування головним засобом фізичного впливу. Підслідний залишався на допиті цілодобово, тоді як слідчі змінювались кожні чотири години. Тілесні знущання, за спогадами Вайсберга, підсилювала відбірна лайка з «командами», на кшталт, «на коліна перед радянською владою, ти, фашистський пес!»⁴.

Через велике завантаження слідчих восени 1937 р. обласні управління НКВС були доукомплектовані «досвідченими спеціалістами» з відставних працівників НК–ДПУ, зокрема, таке поповнення у жовтні отримав IV (секретно-політичний) відділ УДБ Харківського обласного УНКВС.

Матеріали службових розслідувань за фактами порушень «соціалістичної законності» свідчать, що мобілізовані чекісти були об'єднані у спеціальну групу, яку очолив начальник 7-го відділення Д. М. Епельбаум. Основним обов'язком групи було складання фіктивних протоколів допитів і проведення очних ставок. Сфабриковані свідчення використовувалися слідчими всього IV відділу. Крім того, спецгрупа займалася розслідуванням справ обвинувачених у контрреволюційних злочинах, у ході якого застосовувались засоби морального та фізичного впливу. Якщо підслідний відмовлявся підписувати фальсифікований протокол допиту, підпис підроблявся самим працівником НКВС⁵.

У оглядовій довідці на колишнього заступника начальника IV відділу УНКВС по Харківській області Ф. С. Федорова-Беркова йдеться про те, що з моменту його призначення на цю посаду у серпні 1937 р. у підрозділі почали систематично влаштовувати так звані «аврали», коли за добу слідчий повинен був закінчити слідство і підготувати на розгляд особливої трійки по 50–100

⁴ Вайсберг О.С. Холодна гора / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2010. – С. 280.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків (далі – ГДА СБ України, м. Харків), спр. 017781, арк. 250.

справ⁶. За директивою наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського, надісланою усім начальникам обласних управлінь щодо форсування роботи трійок, простежується службова вертикаль, що керувала і контролювала роботу слідчих органів:

«Форсуйте роботу трійок. Максимально посильте слідчу роботу по латишам, грекам, полякам. Посильте слідчі групи кращими слідчими. Швидше надсилайте довідки [до] Москви по всім категоріям [у] відповідності [з] наказами наркома тов. Єжова»⁷.

Варто додати, що плани проведення операцій розглядалися і затверджувалися ЦК ВКП(б).

Аврали виникли не лише в обласних центрах. У 1956 р. президія Сумського обласного суду ухвалила постанову про реабілітацію 42 осіб, розстріляних за вироком «трійки» при УНКВС по Харківській області від квітня – травня 1938 р. як учасників «контрреволюційної військово-повстанської організації» нібито організованої та керованої колишніми керівниками Сумського райвійськкомату. У постанові суду вказувалося:

«[...] організація була надумана самими працівниками Сумського міськвідділу НКВС, зокрема, його начальником Кудринським [...] необхідні свідчення про існування контрреволюційної військово-повстанської організації та про участь у цій організації засуджені надали під загрозою застосування до них фізичного, нестерпного методу впливу з боку працівників Сумського міськвідділу НКВС, які проводили розслідування у справі»⁸.

На допомогу слідчим добиралися за особистими та діловими якостями надійні оперативні працівники, які усіма засобами витягали із заарештованого свідчення про його нібито антирадянську діяльність. За жорстокістю, цинізмом та масштабністю використання важко знайти аналоги у світовій практиці цим нелюдським мордуванням. За спогадами репресованого О. П. Се-

⁶ ГДА СБ України, Харків, спр. 017787, арк. 201–202.

⁷ Директива наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського усім начальникам облуправлінь НКВС УРСР щодо форсування роботи трійок // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К., 2010. – Ч. 1. – С. 157.

⁸ З постанови Сумського обласного суду про реабілітацію учасників так званої контрреволюційної військово-повстанської організації // Реабілітовані історією. Сумська область. – Суми, 2005. – Кн. 1. – С. 98–101.

мененка, навіть у кам'яниці НКВС УРСР було виділене окреме приміщення, що було обладнане спеціальним приладдям. Багатом репресованим було достатньо очікування допиту у коридорі, щоб від жаху, нав'язаного почутим з напівзачинених дверей цієї кімнати тортур, дати згоду підписати вигадані покази⁹.

На допитах заарештовані зазнавали побиття членами таких «спеціальних бригад», їх примушували стояти у «стійці» чи незворушно сидіти, не змінюючи пози, на краю стільця; протягом кількох годин дивитися на потужну електричну лампу із дзеркальним абажуром; позбавлялися можливості справити природні потреби. Під час службового розслідування численних порушень «законності» один зі свідків розповів, що у 1937–1938 рр. «били заарештованих усі, увесь відділ, усі відділення, все управління НКВС»¹⁰. Участь у «спецбригадах» надавала впевненості, відсувала на терени підсвідомості природні позитивні задатки, дозволяла сховатися «за колективною безвідповідальністю».

Незаконні методи отримання фальсифікованих свідчень використовувалися у викритті «антирадянських закоротів» у всіх професійних сферах, включаючи чекістське середовище. Колишній працівник УНКВС по Харківській області Г. М. Дрешер, який був заарештований особливою оперативно-чекістською групою УДБ Харківського облуправління, свідчив, як її керівник І. І. Крюков погрожував на допиті: «Ми покажемо тобі методи радянського слідства 1938 року»¹¹.

Деякі підслідні, доведені нелюдськими знущаннями до цілковитого фізичного і морального виснаження, вдавалися до суїциду. Таке трапилося із колишнім начальником Харківського окружного Будинку РСЧА полковим комісаром Я. С. Карпісом¹². У таких випадках самогубство розцінювалося як «ухилення обвинуваченого від відповідальності».

⁹ Семененко О.П. Харків, Харків... – Харків; Нью-Йорк: Березіль, 1992. – С. 115.

¹⁰ ГДА СБ України, Харків, спр. 017787, арк. 203.

¹¹ Там само, спр. 014833, арк. 152.

¹² Там само, спр. 019349, арк. 95.

При фальсифікації документів часто страждали люди, яким за чекістськими сценаріями доводилося виконувати роль «свідків злочину». Саме за відмову підписати сфабрикований текст протоколу про антирадянську діяльність колишнього бригадира ремонтників балаклійської дистанції Північно-Донецької залізниці Ф. А. Пухача, у 1938 р. був жорстоко побитий і зачинений у вантажному вагоні робітник тієї ж бригади І. П. Лимар¹³.

Жорстокий режим ізоляції від зовнішнього світу забороняв в'язням внутрішніх тюрем УНКВС отримувати газети, книги, журнали. Почуття інформаційного голоду змушувало заарештованих порушувати суворі інструкції, ставлячи під загрозу власну безпеку. Так, 15 жовтня 1939 р. Я. П. Кочубей і М. Н. Яковенко свідчили про обставини, за яких вони занесли до камери підібраний у тюремній вбиральні шматок газети¹⁴.

На оперативних нарадах начальники відділів доводили до підлеглих партійні настанови «будь-якими засобами змусити ворога роззброїтися». У той же час керівництво ганьбило працівників, які уникали використання засобів фізичного впливу, називаючи їх «інтелігентами, які не вміють працювати із заарештованими». Колишній оперуповноважений IV відділу УНКВС по Харківській області І. С. Друшляк свідчив, як на службових нарадах за вміння «отримати необхідні свідчення» хвалило керівництво: «[...] мене, певна річ, і ряд інших звичайно ставили за приклад. І я, дурень, цим пишався»¹⁵.

Чекістів стимулювали до вживання заходів «активного слідства» представленням до урядових бойових нагород і відомчих відзнак. Результатом такого заохочення стала атмосфера змагання у чекістських колективах. У нагородному листі від 8 червня 1938 р. за підписом начальника УНКВС по Харківській області капітана Кобизєва, оперуповноважений III (контррозвідувального) відділу М. Б. Дондиш характеризувався як

«бойовий і рішучий працівник, який ініціативно проводив оперативну роботу. Учасник слідства з польської організації, особисто добився

¹³ ГДА СБ України, Харків, спр. 022810, арк. 100.

¹⁴ Там само, спр. 023559, арк. 131–134.

¹⁵ Там само, спр. 018572, арк. 19.

зізнання понад 200 агентів і резидентів польської розвідки, які заснували шпигунсько-диверсійні групи на підприємствах Харкова, у тому числі в оборонній промисловості. Допитав і добився зізнань основних учасників викритої “Польської організації військової” в Харкові, викрив ряд членів організації, що проникли з провокаційною метою до лав КПП і ВКП(б). На посаді начальника міжрайонної оперативно-слідчої групи вміло організував роботу, досягнув ефективних показників, загалом виконав доведені йому завдання з викриття антирадянських формувань. У міжрайгрупі провів слідство по низці серйозних справ: повстанської організації між польських і німецьких спецпереселенців з прикордонної смуги, фашистської німецької повстанської організації, за якою було заарештовано понад 250 осіб, бойових білогвардійських формувань, створених агентурою РОВСу, прибулих до СРСР. Гідний нагороди “Знак почесного працівника ЧК–ДПУ–НКВС”»¹⁶.

Фактична наповненість документа була запозичена з «ділової характеристики», складеної у вересні 1938 р. начальником відділу П. Й. Барбаровим, у якому дієслово «добитись» було найживанішим¹⁷.

Однак після відомої постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. ситуація змінилася. Ініційоване вищим політичним керівництвом країни розслідування порушення «соціалістичної законності» виявило повсякчасне масове побиття арештатів. Розпочата наркомом Л. Берією «чистка єжовських кадрів», змусила П. Барбарова 11 січня 1939 р. подати рапорт на ім'я заступника наркома НКВС УРСР капітана держбезпеки Миколи Горлінського:

«Наприкінці 1937 року було отримане рішення НКВС про засудження за першою категорією резидента польської розвідки Желіховського. Желіховський зізнався, що не розповів повністю про свою ворожу діяльність. Слідчий Павлюк, у впровадженні якого була ця справа, звернувся до мене, як до начальника відділу, з клопотанням отримати у тодішнього заст. нач. УНКВС санкції на застосування до Желіховського, напередодні виконання вироку, засобів фізичного впливу. Санкція на це Рейхмана була отримана, і Желіховський був доправлений Павлюку. У результаті застосування побоїв Желіховський

¹⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 2, спр. 1634, арк. 218.

¹⁷ Там само, арк. 217.

кінчився у кабінеті Павлюка. Про це я терміново довідався від Павлюка і, завітавши до його кабінету, застав Желіховського вже померлим. Про це я нікому не доповів. Павлюк зателефонував до спецкорпусу, тіло забрали. Як було все це оформлене – достеменно невідомо, хоча, здається, був складений акт про виконання вироку. Подробицями оформлення Павлюк не поділився, але знаю, що він особисто спускався у спецкорпус. Ніякого розслідування цього випадку не було»¹⁸.

Дійсно, механік 13-го цегельного заводу, поляк за національністю Гнат Антонович Желіховський 29 вересня 1937 р. був заарештований за статтею 54-1 п. «а» КК УРСР, утримувався у спецкорпусі Харківського обласного УНКВС. Слідство проводив працівник контррозвідального відділу П. Т. Павлюк. За матеріалами справи Г. А. Желіховський був розстріляний у Харкові 20 жовтня 1937 р. за рішенням «двійки» від 14 жовтня 1937 р. згідно з наказом № 00485 НКВС СРСР. Події, пов'язані зі смертю підслідного, в архівно-кримінальній справі не відображені¹⁹.

Численні порушення, здійснені працівниками III відділу Харківського обласного управління НКВС, у тому числі «застосування позазаконних методів допиту», були виявлені при перевірці за фактом «хибного засудження» до розстрілу харків'ян І. І. Вандермана та Л. І. Вандермана. До матеріалів розслідування було долучено копію вже наведеного рапорту П. Барбарова. Ілля та Леонід Вандермани були визнані реабілітованими (рідкісне визначення на той час), М. Б. Дондиш, Г. С. Рева були звільнені з органів НКВС. Звільнені раніше П. Й. Барбаров, І. І. Букаренко, Й. Б. Фішер уникли подальшого розслідування «за відсутністю умисної мети або злих намірів з їх боку»²⁰. Але страчених І. І. Вандермана та Л. І. Вандермана вже повернути до життя було неможливо...

Про випадки побиття з летальним наслідком у інших підрозділах НКВС, коли через необмежену владу слідчі почували себе

¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 2 спр. 1634, арк. 146.

¹⁹ Там само, оп. 3, спр. 822.

²⁰ Висновок щодо перегляду справи Іллі Вандермана та Леоніда Вандермана // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд.: Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – С. 407–418.

безкарно і не турбувались станом допитаного, свідчить смерть колишнього військкома Г. А. Подольського, забитого на допиті працівниками особливого відділу НКВС ХВО в ніч на 22 жовтня 1937 р.²¹

Побиття і фізичні тортури доповнювали дієві засоби морального впливу. Шантаж, провокації, штучну ізоляцію слідчі обирали з урахуванням особистих рис заарештованого, акцентуючи свою увагу на сімейному стані, дружніх стосунках, професійній діяльності.

Доказами обвинувачення слугували свідчення до обмови іншої особи. Як правило, намагаючись оформити необхідне, працівники каральних органів вдавалися до так званої «внутрішньої камерної обробки». За їх вказівкою таємні агенти піддавали незговірливих співкамерників всебічній обробці, переконуючи зізнатися у неіснуючих «злочинах», запевняючи, що це нібито пом'якшить долю самих заарештованих і позначиться на майбутньому поки що не осиротілої родини. Одночасно слідчий шантажував допитуваного родиною, залежною від волі каральних органів. Репресований не міг знати, що за оперативним наказом № 00486 НКВС СРСР найближчі родичі «ворогів народу» підлягали негайному арешту.

Відвідання лікаря, харчування, умов утримання ставали у слідчих предметом торгів з заарештованими. Але навіть і після лікарського огляду потерпілі не завжди отримували лікування. Більшість медичних працівників тюремних лікарень, нехтуючи клятвою Гіппократа, воліли за краще залишатися вірними системі, в якій працювали. Абсурдно і водночас жахливо виглядають медичні висновки лікаря Харківської слідчої в'язниці № 5 щодо підслідного І. О. Костянецького від 5 вересня 1938 р.: «[...] Перелом правого стегна. До фізичної праці здатний. Етапом слідувати може»²². Цілком зрозуміло, така «допомога» аніяк не вплинула на покращення стану здоров'я хворого в'язня, 13 січня 1939 р. І. Костянецький помер.

²¹ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / [вступ. ст. Ю. Шаповала]. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 262.

²² Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп.1 спр. 890, арк. 49.

За словами першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на XX з'їзді партії, дозвіл на тортури, що широко застосовувалися з 1937 р. у всій системі НКВС, надійшов з ЦК ВКП(б). Про це свідчить шифрограма Й. Сталіна від 10 січня 1939 р. до секретарів обкомів, крайкомів, ЦК компартій національних республік, наркомів внутрішніх справ начальників обласних управлінь НКВС. Це послання повинно було зменшити тиск на працівників органів державної безпеки. Адже місцеві партійні керівники, буквально сприйнявши постанову ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., під час люстрації працівників НКВС почали звинувачувати їх у порушенні норм соціалістичної законності, а проти деяких навіть було розпочато слідство. Й. Сталін у цьому документі прямо заявив, що вживання фізичного примусу було дозволено в органах НКВС з 1937 р. за згодою ЦК. До того ж, лідер ВКП(б) недвозначно дав зрозуміти, що використання фізичного тиску на підслідних і далі залишатиметься в ужитку, «як цілком припустимий та доцільний метод»²³.

Фізичний примус продовжував використовуватися органами держбезпеки і в повоєнний період. Про це свідчить докладний звіт Й. Сталіну міністра МДБ СРСР В. Абакумова від 17 липня 1947 р. «Про практику проведення слідства, впроваджену в органах МДБ». Використання незаконних методів гальмувало професійне зростання працівників органів дізнання, викликало швидку деградацію.

Масове застосування тортур було офіційно припинене через місяць після смерті Сталіна наказом МДБ СРСР за № 0068 від 4 квітня 1953 р. Виходу цього наказу передувала цільова перевірка за численними фактами порушень соціалістичної законності. У центральних картотеках КДБ при Раді Міністрів СРСР було навіть утворено окремий облік порушників з колишніх працівників НКВС. Зібрані матеріали допомогли за часів «хрущовської відлиги» встановити невинність багатьох жертв політичного терору і реабілітувати їх.

²³ О культе личности и его последствиях : доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н. С. 20 съезду КПСС 25 февраля 1956 года // Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 41.

Шуйский И. Применение органами государственной безопасности УССР методов психологического и физического воздействия к подсудственным в период «Большого террора» в Украине

В статье автор на основе архивных документов анализирует незаконные методы следствия советских органов государственной безопасности в 1937–1938 гг.

Ключевые слова: НКВД УССР, шантаж, провокация, избиение, политические репрессии.

Shuyskiy I. Application state security organs of UkSSR to untried methods of psychological and physical effects during the «Great Terror» in Ukraine

The author based on archival documents analyzes illegal methods of investigation of the Soviet state security organs in 1937–1938s.

Key words: NKVD of the UkSSR, blackmail, provocation, beating, political repression.

IV. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКВИ

УДК: 322.+351.746.1:(477) «1920/1930»

*Алла Киридон **

«...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...»: релігійний напрямок діяльності органів державної безпеки в Україні (1920–1930-ті рр.).

У статті досліджується роль органів державної безпеки у структурі державно-церковних взаємовідносин у 1920–1930-х рр.

Ключові слова: церква, державно-церковні взаємовідносини, НК, ДПУ, НКВС, політичні репресії.

Радянські каральні органи стали, без перебільшення, «системоутворюючим стрижнем радянського типу держави», що сформувалася впродовж 1920–1930-х рр. Завдяки всевладдю каральних інституцій, проникненню їх у всі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодженню системи тотального контролю, спостереження за всім і всіма, збиранню інформації про настрої та навіть думки громадян, донесення такої інформації до відома радянської номенклатури, залякування суспільства репресіями і терором, застосуванням системи підневільної праці більшовицька партія, водночас вправно вико-

* Киридон Алла Миколаївна – докт. іст. наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті.

ристовуючи соціально-демагогічні лозунги і позірні прояви демократії, змогла утримати владу на початку 1920-х рр. і створити СРСР як супертоталітарну державу; у 1930-х рр. поставити й утримати біля її керма спеціально виховану номенклатурну верству¹.

Якщо вирішальна роль у визначенні основного курсу і політичної лінії щодо релігії і Церкви належала партійній ланці (перш за все – Антирелігійній комісії), то ключові позиції в реалізації цієї політики займало ДПУ. Саме радянські «органи державної безпеки»² стали головним інструментом держави у справі ліквідації Церкви. Ще в грудні 1921 р. Ф. Дзержинський чітко визначив перед каральними органами завдання розколу і розвалу Церкви, особливо наголосивши:

«[...] Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а не хтось [...] інший. Офіційні чи напівофіційні зносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може лише ВЧК для єдиної мети – розкладання попів. Зв'язок будь-який з попами інших органів кидатиме на партію підозру – це небезпечна річ»³.

¹ Папакін Г.В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини Радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. // Укр. істор. журн. – 2012. – № 1. – С. 183; Поджур Р.Ю. Заповідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – С. 14.

² На думку Г. Папакіна, термін «органи державної безпеки» є евфемізмом. Використання терміна «органи державної безпеки» лише маскує їх діяльність, що полягала у здійсненні постійного тотального контролю за суспільними настроями, виявленні та вилученні інакодумців, цілих соціальних і національних груп, визнанні їх «ворогами народу», ізоляції від суспільства, використанні їх підневільної праці та подальшій ліквідації, застосуванні засобів державного терору для залякування решти, а найголовніше – у всебічному захисті інтересів і командного становища партійно-радянської номенклатури. Таким чином, стрижень їх діяльності полягав не у захисті безпеки держави, тим більше не в охороні права (навіть у радянському його розумінні), а в убезпеченні місця і спокою партноменклатури, дії якої часом могли загрожувати самому існуванню держави. Див.: Папакін Г.В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу... – С. 188.

³ Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг.: В 2 кн. / Изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск: Сибирский хронограф; М.: РОССПЭН, 1997. – Кн. 1. – С. 9.

Функціонування органів НК–ДПУ–НКВС неможливо розглядати поза контекстом повноважень компартійних органів. Партийні комітети різного рівня не лише здійснювали позірний контроль за роботою створеною і вихованою ними репресивно-каральної системи. Партийні комітети існували і всередині органів НК–ДПУ–НКВС; саме через них компартійна номенклатура відповідно до норм партійного статуту здійснювала повсякденне керівництво роботою репресивно-каральної системи в СРСР⁴.

Відтак компетенція НК–ДПУ–НКВС знаходилася в прямій залежності від рішень вищих партійних і радянських інстанцій. Водночас важливим видається той факт, що відповідні партійні директиви з'являлися на підставі інформації, наданої органами НК–ДПУ–НКВС⁵.

Органами ДПУ УСРР на місцях стали відділи ДПУ при губви-конкомах, особливі відділи корпусів і дивізій в межах Українського військового округу, транспортні відділи ДПУ на залізничних і водних комунікаціях.

Духовенством, «церковниками всіх течій», як і антирадянськими партіями, «куркульськими» контрреволюційними організаціями, сільською інтелігенцією, студентською молоддю, зай-

⁴ Папакін Г.В. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 18.

⁵ Адже, як зауважує Г. Папакін, кожній партійній директиві на знищення «ворогів народу», яку сумлінно виконували згадані органи, передували інформаційні, слідчі, звинувачувальні матеріали, ретельно підготовлені працівниками ЧК/ГПУ/НКВД і доведені до відома союзного партійно-радянського центру. Тож краще говорити не про «руку» і «меч», а відвести партійним директивам роль запалення у моторошному механізмі радянських репресій, паливо ж для нього надавали репресивно-каральні органи. Вони ж, водночас, були коліщатами, які здійснювали його повсякденну діяльність: проникнення до всіх сфер життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодження системи тотального контролю за думками, настроями, діями громадян, спостереження за всім і всіма, залякування суспільства репресіями й терором, запровадження системи підневільної безкоштовної праці мільйонів громадян. Див.: Папакін Г.В. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації. – С. 18–19).

малися співробітники секретних служб. Інформаційні підрозділи узагальнювали матеріали про політичну ситуацію, повідомляли про хитання в настроях різноманітних соціальних груп, попереджали про поведінку піднаглядних громадян, «протестні тенденції» тощо. Всю роботу, пов'язану з діяльністю релігійних громад і церковних організацій, контролювала секретно-оперативна частина ДПУ, що мала відповідні структури на губернському (пізніше – окружному і обласному) рівні.

Участь ВУНК–ДПУ в церковній політиці передбачалася на кількох рівнях: збір інформації, ініціювання тих чи інших рішень і контроль за їх виконанням, нагляд за політичними настроями та вподобаннями, в тому числі – за поглядами віруючих; аналіз і обробка зібраної інформації та подання свідчень у вищі партійно-державні органи; регулювання внутрішньо-церковних процесів; контроль за поточною діяльністю релігійних організацій і громад; організація «розколу» Церкви тощо. Із органами ДПУ необхідно було узгоджувати всі питання, пов'язані з реєстрацією релігійних громад, зміною складу їх керівних органів, скликанням церковних зібрань, переміщенням духовних осіб тощо.

Наприкінці 1920 р. на підставі постанови політбюро ЦК РКП(б) та наказу № 150 ВНК на постійний оперативний облік по лінії секретного відділу були взяті всі виявлені учасники антирадянських партій і організацій (есери, меншовики, бундівці, народні соціалісти, сіоністи, анархісти), їх видання. Паралельно, згідно загальної лінії, обраної лідерами РКП(б) щодо «розвалу церкви», на оперативний облік передбачалося поставити представників духовенства та активних віруючих. Таким чином, центральний та місцеві апарати ВНК–ВУНК концентрували значний об'єм облікової інформації стосовно «соціально чужих елементів»⁶. Уже в 1920 р. органи НК–ДПУ почали брати на облік усе

⁶ Подкур Р. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1920–1939-х рр. // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 33–34.

духовенство, мотивуючи такі дії тим, що «серед духовенства почала спостерігатися діяльність, яка мала явно політичний характер»⁷. У липні 1920 р. Ф. Держинський запропонував взяти на облік усіх ксьондзів. «Повний облік духовенства всіх релігійних культів» був проведений у 1920–1921 рр. органами ВУНК Катеринославщини⁸; на березень 1922 р. облік духовенства завершив Чернігівський губвідділ ДПУ⁹, пізніше – інші губернії.

Узгодження з органами ДПУ потребували всі питання, пов'язані з реєстрацією релігійних громад, хоча офіційно такі обов'язки покладалися на центральну та губернську міжвідомчі комісії у справах товариств і спілок (російська аббревіатура – МЕКОСО), що почали діяти згідно з постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 р.¹⁰ Спочатку вони існували при відділах управління губвиконкомів, а після адміністративної реформи 1925 року – при окрадмінвідділах. 1930 року зі скасуванням окружної системи поділу в Україні реєстрація релігійних громад була ввірена адміністративним підрозділам райвиконкомів.

Підготовкою зведень займалися губернські, а згодом – окружні відділи ДПУ. Інформаційні довідки (щоденні, щотижневі, двотижневі, щомісячні) фіксували основні події, явища і тенденції соціально-економічного та політичного життя, настрої суспільних груп тощо. Із початку 1920-х рр. в інформаційних бюлетенях окремо виділявся підрозділ «Духовенство». Так, «Інформаційний бюлетень станом з 1 вересня по 15 вересня 1921 року» губНК Полтавському губкому КП(б)У¹¹ в розділі «Духовенство і сектанти» повідомляв про настрої священства, його ставлення до радянської влади, розкол у середовищі духовенства (на три групи, котрі борються між собою), подавав характеристику сект, що діяли в Полтаві. Подання завершувалося висновком:

⁷ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К.: [Б.в.], 1999. – С. 233.

⁸ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск: [Б.и.], 1994. – С. 75–76.

⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 15, оп. 4, спр. 13, арк. 63в.

¹⁰ ЗУ УСРР. – 1922. – Ч. 46. – Арт. 687.

¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. П- 9032, оп. 1, спр. 28, арк. 5–19.

«Усі вище зазначені угруповання і секти взято на облік і встановлено нагляд»¹².

Російський релігієзнавець М. Одінцов зазначає:

«Зміст і характер “церковної політики” безпосередньо залежали від співвідношення основних сил – ВЦВК, НКВС і ОДПУ, яке для 1924–1927 рр. було приблизно однаковим щодо впливу на “церковну політику”»¹³.

Водночас, зауважимо: фактично з початку 20-х років ХХ сторіччя НК–ДПУ отримала реальну повноту влади в справі регулювання церковних процесів, діючи за безпосередніми вказівками партійного керівництва, відповідно інформуючи останнє та звітуючи перед ним.

Приводом до здійснення репресивної політики щодо священнослужителів та втілення плану розколу церкви стала кампанія з вилучення церковних цінностей на початку 1920-х рр. На думку російської дослідниці Н. Кривової, фактично ця кампанія започаткувала новий розділ у державно-церковних відносинах, пов'язаний із діяльністю в Росії VI відділення Секретного відділу ДПУ, що на довгі роки став визначальним органом у боротьбі з церквою¹⁴. Складовими успіху чекістів дослідниця називає тотальне стеження і численну агентуру, володіння повною інформацією і наявність карального апарату.

Саме представники ДПУ сформулювали і подали цілу низку пропозицій щодо розгортання антирелігійної агітації і пропаганди, суголосних останнім названим документам. У циркулярі «Короткий огляд. Духовенство», поданому 2 січня 1922 р. уповноваженим секретного відділу ДПУ УСРР А. Соколовським до ЦК КП(б)У, констатувалося:

«Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася успіхом [...]. Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви[...]»¹⁵.

¹² Держархів Полтавської обл., ф. П- 9032, оп. 1, спр. 28, арк. 8.

¹³ *Одинцов М.И.* Государство и церковь в России. XX век. – М.: Луч, 1994. – С. 29.

¹⁴ *Кривова М.* Власть и церковь в 1922–1925 гг. – М., 1997. – С. 114.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

Постановою політбюро ЦК РКП(б) від 13 березня 1922 р. фактично було санкціоновано діяльність репресивно-каральних органів на розкол Церкви. Зі свого боку політбюро ЦК КП(б)У ухвалив рішення щодо посилення роботи органів ДПУ в «церковній політиці»¹⁶.

Відповідно до стратегічної мети й указівок партійного керівництва щодо релігії і Церкви органи ДПУ визначали своє завдання так:

«Залякувати чорносотенні елементи “священства”, сприяти священикам, які визнали радвладу, проводити тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі лише за наявності співчуваючого нам елементу і, найголовніше, посилене вербування інформаторів серед духовенства, матеріально зацікавлювати його, але твердо усвідомлюючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні чвари між різними частинами духовенства для того, щоб вони самі себе знищували»¹⁷.

Для реалізації поставлених завдань спеціальними підрозділами територіальних відділів ДПУ–НКВС створювалася відповідна мережа інформаторів і освідомлювачів. На колегії ВНК 1921 р. вказувалося:

«Питання освідомлювальної агентури по духовенству найбільш болюче в НК як за складністю його виконання, так і тому, що на нього до цього часу НК мало звертала уваги»¹⁸.

Із метою вербування агентів чекістами використовувалися різноманітні методи – залякування, шантаж, матеріальна винагорода тощо. Вдамося до просторого цитування документу 1921 р., який промовисто показує механізм діяльності спецслужб у вирішенні «церковного питання». Щодо освідомлювачів і агентів серед духовенства чекісти мали такі завдання:

«1. Використовувати в своїх цілях саме духовенство, особливо те, яке посідає важливе службове в церковному житті становище, а саме архієреїв, митрополитів та ін., змушуючи їх під страхом відпо-

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 146–146 зв; оп. 16, спр. 1, арк. 12.

¹⁷ Ченцов В.В. Політичні репресії... – С. 234.

¹⁸ Митрофанов Г., священник. История Русской Православной Церкви. 1900–1927. – СПб: Сатисъ, 2002. – С. 233–234.

відальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації з приводу декретів про закриття монастирів та ін.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, аби на рисах честолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання та замисли.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після певного знайомства з духовним світом і з'ясування детальних рис характеру по кожному службовцю культу окремо. Матеріали можуть добуватися різними шляхами, головним чином через вилучення листування при обшуках і через особисте знайомство з духовним оточенням.

Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духовенства потрібне, оскільки на цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, але сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву, його будуть зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічним рабом НК (підкреслення наше. – А. К.), який боїться розконспірувати свою діяльність.

Повинне практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею та таборами за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади тощо[...]»¹⁹.

Протоієрей Г. Митрофанов підкреслив, що ця система базувалася на тому, щоб якомога більшу кількість духовенства пов'язати хоча б формальними зобов'язаннями щодо служби безпеки і, «навіть нічого не діючи, нічого не повідомляючи їм (органам безпеки. – А. К.), ці священики вже будуть психологічно, духовно надломлені. Далі, ведучи спостереження за їх життям і виявляючи їх вади, можна було ще більше підкоряти органам, даючи їм якісь доручення, а потім просуваючи їх на якісь церковні посади»²⁰.

Відповідно до наказу ДПУ № 291 (від 14 листопада 1922 р.) було запроваджено класифікацію секретних співробітників і встановлювалися три їх категорії: агент зовнішнього спостереження (лінія оперативного відділу, який займався стежен-

¹⁹ Полосин В. Вечный раб ЧК // Известия. – 1992. – 22 января; Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900–1927. – С. 233–234; Ченцов В.В. Політичні репресії... – С. 235.

²⁰ Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900–1927. – С. 235.

ням, арештами, обшуками), інформатор – особа, яка завербована або введена в організацію, установу чи квартиру для «висвітлення» ситуації (лінія інформаційного відділу) й «освідомлювач» – особа, яка завербована або введена до «антирадянської, контрреволюційної, шпигунської чи злочинної організації» для висвітлення й добування відомостей про неї (підпорядкування секретного, контррозвідувального відділу). За певних обставин працівники, які надавали матеріали загального характеру, переводилися до категорії інформаторів з підпорядкуванням інформаційному відділу, а ті, кому вдалося проникнути у «злочинну організацію», передавалися з інформаційного до секретного чи контррозвідувального відділів²¹.

У пояснювальній записці до кошторису витрат на «обслуговування» релігійних угруповань, базуючись на практичному досвіді, представник ДПУ констатував:

«Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання»²².

При цьому зазначалося:

«Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми».

Пояснюючи важливість саме матеріальної зацікавленості священнослужителів, автор документу зауважував:

«У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм служби (державної. – А. К.) після зняття сану не вірять».

Тож «єдиним солідним для них аргументом є гроші»²³. Начальник секретного відділу ДПУ В. Горожанин 1928 р. зазначав:

²¹ Подкур Р. Інформаційна мережа ВЧК–ГПУ в Україні в 20-х роках ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф., Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 44–45; Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Харків: Права людини, 2009. – № 1 (32). – С. 18.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 39.

²³ Там само.

«Вербування попів особливих складностей не становить, але використання їх можливе лише за умови виплати грошової компенсації»²⁴.

Однак, попри дійсно складне матеріальне становище духовенства і об'єктивну їх матеріальну зацікавленість, мотиви співпраці з чекістами були ширшими. Показовим є факт зменшення асигнувань на роботу ДПУ серед релігійних угруповань наприкінці 1920-х рр. Так, якщо в середині десятиріччя (6 місяців 1926 р.) планувалося затрат на 81 540 карбованців²⁵, то перша половина 1928 р. обійшлася вже 58 480 (за планом)²⁶, а фактично 50 000 карбованців²⁷. Одним із пояснень може слугувати якнайактивніше застосування репресивних заходів та посилення адміністративного тиску щодо релігійних громад та їх представників наприкінці 1920-х років. Слід урахувати й становлення на той час доволі налагодженої системи контролю над життєдіяльністю релігійних організацій.

З метою забезпечення постійного керівництва процесом отримання відомостей органами ДПУ передбачалося утримувати освідомлювачів і в керівних органах релігійних утворень²⁸.

Як зазначив В. Силантьєв, розгалужена мережа агентури забезпечувала постачання необхідної органам ДПУ УСРР інформації і давала можливість вживати потрібних заходів як щодо окремих релігійних об'єднань, так і щодо їхніх вищих керівних органів²⁹.

Наркомат внутрішніх справ, звертаючись до керівників адмінвідділів з обіжниками, мусив кількаразово нагадувати про необхідність

«при погодженні з органами ДПУ тих чи інших справ по відокремленню церкви від держави притримуватись суворої конспіративності»³⁰.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 94.

²⁵ Там само, оп. 20, спр. 2318, арк. 38.

²⁶ Там само, оп. 16, спр. 34, арк. 93.

²⁷ Там само, арк. 92.

²⁸ Там само, оп. 16, спр. 34, арк. 92.

²⁹ Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 1920-е годы. – Харьков, 1998. – С. 189.

³⁰ Держархів Житомирської обл., ф. Р-363, оп. 1, спр. 1264, арк. 53; Держархів Полтавської обл., ф. Р-2126, оп. 1, спр. 662, арк. 1.

На ДПУ покладалися збирання, обробка та доведення до керівних структур матеріалів про поширення релігійного руху, «контр-революційну» діяльність духовенства, а також «робота» з церковними кадрами, репресії до непокірних з використанням матеріальних, фінансових і адміністративних засобів впливу задля реалізації політики «розкладання» церкви.

В. Ченцов підкреслює:

«Слід визнати, що політичні репресії у першій половині 20-х років щодо представників релігійного культу не мали широкого характеру»³¹.

У цей час набули поширення різноманітні адміністративні методи тиску та різні форми атеїстичної пропаганди. Користуючись важелями керівництва, держава надавала чи не надавала дозвіл на реєстрацію громад, статутів, проведення з'їздів, регламентувала пересування священиків, заохочувала діяльність одних конфесій і протидіяла іншим, передавала в розпорядження Церков майно, здійснювала відповідне оподаткування тощо.

Каральна політика щодо духовенства застосовувалася в поєднанні з іншими можливостями компрометації, дискредитації служителів віри, створення «прорадянських» релігійних об'єднань і т. п. ДПУ вдалося сформувати сепаратистські течії не тільки в середовищі найбільш представницьких церков (РПЦ, УАПЦ, лютеранської церкви), але і в «сектах». Використовуючи розкольницьку діяльність, весь арсенал засобів поліцейського механізму, влада змогла до 1927 р. перебрати вплив у більшості релігійних об'єднань через «своїх» представників, спрямовувати, контролювати процеси в церковному середовищі.

Поступово від поодиноких арештів каральні органи перейшли до масових операцій проти служителів культу, цілеспрямованого винищення цілих релігійних течій. За статистикою секретного відділу ДПУ, лише 1927 р. було репресовано 266 представників духовенства і 37 «сектантів», вислано з України 33 особи. Наступного року репресували 253 служителів культу, з них 52 вислали, 84 примусили подати листи про лояльність до радянської влади. А вже протягом першої половини 1929 р. до в'язниць ДПУ потрапило 374 представники духовенства і 389

³¹ Ченцов В.В. Політичні репресії... – С. 287.

сектантів, вислали за межі республіки, відповідно, 90 і 270 чоловік, 88 служителів культу зобов'язалися залишатися поза політикою³². Мета подібних акцій полягала у «викритті» антирадянської діяльності священиків. Про це свідчить і тенденція «включення» церковників до вигаданих контрреволюційних груп і організацій, чим виправдовувалися репресії та суворі судові вирoki щодо священнослужителів³³.

Поштовхом до активізації діяльності органів держбезпеки щодо наступу на релігійно-церковні об'єднання став лист ЦК ВКП(б) «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи» (від 24 січня 1929 р.). У ньому, зокрема, зазначалося, що НКВС та ОДПУ належить

«[...] не допускати будь-яких порушень радянського законодавства релігійними об'єднаннями», оскільки релігійні структури «є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси».

Відтак, своєрідний підсумок 1920-х рр. щодо боротьби з церковниками і віруючими ОДПУ підвело циркулярним листом «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» (березень 1930 р.). Як про «досягнення», згадувалося, що в період утворення «обновленців» органи ОДПУ прискорювали їх виникнення і сприяли розколу Церкви, дрібнили її на групи, що взаємно ворогують між собою, тим самим підриваючи єдність і міць церкви. ОДПУ наголошувало, що наприкінці 1920-х рр. жоден захід церковників не проходив без «негласного керівництва та відання».

«Ми виявилися господарями становища в церкві настільки, – вказувалося в циркулярі, – що примусили церковників провести ряд заходів явно їм не вигідних (укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, переведення і призначення церковників за нашими вказівками, запевнення урядів іноземних держав у відсутності будь-яких утисків релігії в СРСР, продовження непримирної політики стосовно інших течій)»³⁴.

³² Ченцов В.В. Політичні репресії... – С. 288–289.

³³ Див.: Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – С. 99–100, 109–116, 133–137 та ін.

³⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії... – С. 286.

Спеціальні щоденні зведення ДПУ до ЦК КП(б)У початку 1930 р. свідчать про стурбованість зростанням кількості «антирадянських проявів» в Україні, у тому числі на релігійному ґрунті³⁵. Зокрема, там найчастіше фіксувалися вимоги відкриття церков та звільнення заарештованих священнослужителів³⁶. Хоча станом на квітень 1932 р. в Українській СРР залишалося 9 000 молитовних будинків, 10 500 релігійних громад, 9 200 служителів культу всіх напрямків³⁷, протягом 1932–1934 рр. хвиля судових процесів щодо духовенства в Україні дещо вщухла. В. Пащенко найбільш імовірною причиною цього вважає голодомор та рішення листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) про певне обмеження застосування надзвичайних заходів³⁸. Автор наводить припущення окремих дослідників про причини «затишшя» у зв'язку з перегрупуванням сил у вищих ешелонах влади, потребою політичного та юридичного обґрунтування подальших репресій. Саме на той час припадає й реорганізація правоохоронних організацій.

10 липня 1934 р. ОДПУ СРСР було ліквідовано, натомість створили загальносоюзний Наркомат внутрішніх справ (НКВС)³⁹. Постановою ВУЦВК від 11 липня 1934 р. було створено НКВС УСРР із включенням до його складу ДПУ республіки⁴⁰. На український Наркомат покладалися такі завдання:

- «а) забезпечення революційного порядку і державної безпеки;
- б) охорона суспільної (соціалістичної) власності; в) запис актів громадянського стану...; г) прикордонна охорона»⁴¹.

5 листопада 1934 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про Особливу нараду при Народному комісаріаті Союзу РСР»⁴² –

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3195, 209 арк.

³⁶ Там само, арк. 6, 15, 29, 42, 88, 122, 127, 130, 159 та ін.

³⁷ Там само, спр. 5309, арк. 6.

³⁸ Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні... – С. 151–152.

³⁹ СЗ СССР. – 1934. – № 36. – Ст. 283.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6415, арк. 68–69.

⁴¹ Там само.

⁴² СЗ СССР. – 1935. – № 11. – Ст. 84.

позасудовий орган, якому надавалися широкі повноваження в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до п'яти років, вислання за межі країни. Надзвичайні повноваження цього утворення постійно розширювалися. Вищезгадані міри покарання застосовувалися до осіб, які визнавалися «суспільно-небезпечними». До цієї категорії («неблагонадійні», «контрреволюційні елементи») потрапляли і священнослужителі.

Наказом НКВС СРСР від 27 травня 1935 р. в Україні та в інших республіках створювалися «Особливі трійки» з правами Особливої наради НКВС, що ухвалювали рішення про вислання, заслання чи ув'язнення до таборів на термін до п'яти років. Через кілька місяців «трійки» функціонували в більшості областей республіки і в Молдавській АСРР⁴³. Згідно з наказами НКВС СРСР від 11 серпня та 20 вересня 1937 р. участь секретарів обкомів партії в діяльності «трійок» визнавалася необов'язковою, вирок виносили «двійки» (начальник управління НКВС і обласний прокурор). Було введено порядок розгляду справ без виклику звинувачуваних та свідків до суду «вищою двійкою» – Головою Верховного Суду СРСР та Прокурором СРСР. Їхні постанови міг скасувати лише Пленум Верховного Суду країни.

«Ряд заходів по реалізації правоохоронних органів середини 1930-х рр.

дозволив приступити до фізичної ліквідації духовенства», –

пише В. Пащенко. Посилення репресій проти останнього в Україні зумовлювалося, крім загальних постанов щодо «ворожих елементів», ще й вказівкою республіканського НКВС від 5 жовтня 1937 р., в якій наголошувалося на необхідності

«у найкоротший термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів».

Про результати операції пропонувалося доповісти протягом однієї декади⁴⁴. Як правило, діячі церкви обвинувачувалися в контрреволюційній діяльності, належності до антирадянських

⁴³ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / За ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 187.

⁴⁴ Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні... – С. 153, 155.

організацій, контрреволюційній агітації, а з 1938 р. обвинувачення доповнювали участю у «фашистсько-націоналістичних повстанських» організаціях.

Так, у записці прокурора УРСР Г. Желізногорського до секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича від 5 травня 1937 р. повідомлялося про «пожвавлення релігійної пропаганди і антирадянської контрреволюційної роботи з боку церковників» (особливо виокремлювалися Чернігівська, Вінницька і Харківська області). Прокурор республіки звертав увагу на активізацію «національних релігійних груп та сект», пропаганду «пораженських настроїв на випадок війни та намагання цих груп і сект встановити контакт з офіційними представниками фашистських держав», «розпуск різних провокаційних контрреволюційних чуток» тощо⁴⁵. Як наслідок, лише на Чернігівщині протягом 1936–1937 рр. «репресовано за активну контрреволюційну роботу 148 осіб»⁴⁶. У Новоград-Волинському районі тоді ж заарештували 330 контрреволюціонерів, причому лише в одному селі 37 осіб⁴⁷.

Про складне релігійне становище в Житомирському окрузі, активізацію «церковного елементу» і відповідні репресії йшлося в листі відділу НКВС до Окружкому КП(б)У⁴⁸, у ряді інформаційних повідомлень з інших округ.

5 жовтня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський дає директиву начальникам УНКВД щодо проведення операції по церковниках і сектантах⁴⁹. Простежимо динаміку арештів за звинуваченнями в контрреволюційних злочинах за категорією «духовенство та сектантство».

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 5–7.

⁴⁶ Там само, арк. 7.

⁴⁷ Держархів Житомирської обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 87, арк. 6.

⁴⁸ Там само, ф. П-85, оп. 1, спр. 757, арк. 14–17.

⁴⁹ Шаповал Ю.І. Україна в добу «Великого терору»: етапи, особливості, наслідки // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матер. Всеукр. наук. конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 142.

Таблиця 1

**Кількість заарештованих
за обвинуваченнями в контрреволюційних злочинах
за категорією «духовенство та сектантство»⁵⁰**

Рік	Заарештовано (осіб)	% від загалу по всіх групах
1928	282	1,5
1929	1374	4,6
1933	646	1,4
1934	191	3,8
1935	530	4,2
1936	544	4,8
1937	5380	3,1
1938	1810	1,5

У роки «Великого терору» було практично завершено розправу над духовенством. Пройшли масові арешти священнослужителів, причому «брали» як діючих, так і тих, хто покінчив з церковною службою. Зокрема, на Дніпропетровщині чекісти викрили «антирадянську фашистську організацію церковників», яку нібито очолював архієпископ Дніпропетровський Г. Делієв. Члени організації, за версією НКВС, вербували до неї служителів культу, парафіян, вели ворожу агітацію, поширювали провокаційні чутки, ставили своїм завданням здійснення терористичних актів проти керівників партії і держави. Велика група «учасників» організації була засуджена до смертної кари⁵¹. У ці

⁵⁰ Укладено за: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів держбезпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – С. 122–155.

⁵¹ Іваненко В., Прокопенко Л., Терещенко Р. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 219.

ж роки на Житомирщині заарештовано понад 397 священнослужителів, церковного активу та віруючих, з яких 261 засуджено до розстрілу, 127 відправлено у ВТТ на різні терміни⁵².

В. Нікольський подає дані про чисельність репресованих 1937 р. представників «церковників і сектантства» за областями.

Таблиця 2

**Чисельність репресованих «церковників і сектантів»
за областями (1937 р.)⁵³**

Область	Репресовано (осіб)	% від загалу по всіх групах
Вінницька	1188	29,9
Житомирська	540	13,6
Одеська	497	12,5
Чернігівська	450	11,3
Донецька	421	10,6
Полтавська	281	7,1
Миколаївська	146	3,7
Дніпропетровська	114	2,9
Харківська	60	1,5
Київська	44	1,1
Кам'янець-Подільська	8	0,2

За твердженням протоієрея Г. Митрофанова, «широкомасштабна політика гонінь на Російську Православну церкву з 1924 по 1936 рік привела до репресій щодо майже 50 000 представників духовенства», причому з них розстріляно від 5 000 до 7 000

⁵² Копійченко Л., Тіміряєв Є. Особливості «Великого терору» на Житомирщині // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 219.

⁵³ Укладено за: Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Укр. істор. журн. – 2001. – № 2. – С. 84.

осіб. Наголошуючи на «особливому характері репресій проти Православної церкви» 1937 р., автор заявляє, що протягом того року було розстріляно найбільшу кількість православних церковників – 85 300 чоловік. Протягом 1938–1941 рр. загальна чисельність жертв дещо зменшилася, тоді було знищено 25 400 представників православного духовенства.

«Загальний кривавий підсумок політики церковного геноциду, яку здійснював більшовицький режим з 1917 по 1941 рік, – *констатує автор*, – знищення майже 130 тисяч представників духовенства»⁵⁴.

Масштабність втрат стає зрозумілою, коли згадати, що станом на 1915 р. в РПЦ налічувалося всього близько 140 тисяч служителів: 140 єпископів, 112 629 священиків, дияконів і псаломщиків, 29 128 черниць і ченців⁵⁵.

Таким чином, наприкінці 1930-х рр. безкомпромісно винищувалося все пов'язане з християнським світоглядом, відбувалася фізична ліквідація служителів культу, які разом із тисячами інших громадян потрапили в жорна комуністичної репресивно-каральної системи, котра, відзначає І. Білас:

«діяла за власними законами, які переносила на поневолене суспільство, що все глибше занурювалося у безпроглядну ортодоксальну комуністичну ідеологію, підминало під себе правову систему, перетворюючи закон на знаряддя автократичного режиму»⁵⁶.

Це набуло найжахливіших рис у кримінальному праві й процесі, виправно-трудоному праві, де повністю переважали тенденції до посилення політичних репресій, принцип справедливості витіснявся ідеалом доцільності. У Кримінальному кодексі УСРР, затвердженому 1927 р., розділ перший «Особливої частини» передбачав тлумачення і нормативне регулювання контрреволю-

⁵⁴ Митрофанов Г., священник. Церковный геноцид в большевистской России: его истоки и их христианское осмысление // Богословие после Освенцима и ГУЛАГА и отношение к евреям и иудаизму в Православной Церкви большевистской России: Матер. междунар. конф., г. Санкт-Петербург, 26–29 янв., 1997 г. – СПб.: [Б.и.], 1997. – С. 122.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 102.

ційних злочинів. Зокрема, стаття 54 з наступними пунктами (від 1 до 14) і додатковими підпунктами деталізувала сутність контрреволюційних злочинів та відповідальність за них⁵⁷.

Починаючи з 1930 р., до прийняття Конституції УРСР 1937 р., за підрахунками О. Бенька, з'явилося майже 60 нових статей у Кримінальному кодексі, визначилося понад 80 нових складів злочинів, було внесено близько 100 змін до чинних санкцій і диспозицій⁵⁸.

Отже, вся структура більшовицької держави та налагоджений нею механізм «регулювання взаємин» із Церквою іманентно відповідали природі і характеру самої влади. Від невизначеності і пошуку щодо «відповідальних по церковному питанню» на початку 1920-х рр. до різноструктурованості ієрархії в середині – другій половині 1920-х рр. і, врешті решт, – до пріоритету силових методів у вирішенні проблем – так партійно-державне керівництво втілювало програму розбудови «безрелігійного» суспільства шляхом знищення церкви. На зламі 1920–1930-х рр. влада почала все активніше використовувати адміністративний натиск і репресивно-каральні методи щодо «церковників і сектантів». У ході різноманітних реорганізацій державних структур до середини 1930-х рр. утвердилася централізована однопартійна адміністративна вертикаль, що силою диктату забезпечувала ефективність виконання прийнятих рішень. Одна з ключових ролей у цьому процесі належала радянським органам державної безпеки.

Киридон А. «...Церковную политику развала должна вести ВЧК...»: религиозное направление деятельности органов государственной безопасности в Украине (1920–1930-е гг.)

В статье исследуется роль органов государственной безопасности в структуре государственно-церковных взаимоотношений в 1920–1930-х гг.

⁵⁷ Кримінальний кодекс Української СРР 1927 року. Особлива частина (витяг) // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В. Т. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 20–32.

⁵⁸ Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953 рр.). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. – К., 1994. – 18 с.

Ключевые слова: церковь, государственно-церковные взаимоотношения, ЧК, ГПУ, НКВД, политические репрессии.

Kiridon A. «...The collapse of church policy should lead VCheka...»: religious activity of public safety in Ukraine (1920–1930)

The article examines the role of state security in the structure of church-state relations in 1920–1930.

Key words: church, state-church relations, ChK, GPU, NKVD, political repression.

УДК: 323.174+351.746.1(477) «1920/1950»

*Людмила Бабенко**

**Технологія боротьби з Церквою
(1920 – початок 1950-х рр.):
«чекістський» сегмент**

Досліджуються методи боротьби із Церквою, що застосовувалися співробітниками органів державної безпеки у 1920 – початку 1950-х рр.

Ключові слова: органи державної безпеки, Церква, розкол, вилучення цінностей, політичні репресії.

Сім десятиліть існування радянської влади перетворилися на перманентний процес боротьби з релігією та церквою. Релігія була проголошена «найнебезпечнішим для революції пережитком». Тому атеїзм ставав одним із головних елементів більшовицької державної політики.

Використання органів державної безпеки «як бойового заго-ну» більшовицької партії у боротьбі з Церквою стало цілком логічним кроком вищого політичного керівництва як Радянської

* Бабенко Людмила Леонідівна – канд. іст. наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Росії, так і УСРР–УРСР. Їх роль і місце в управлінській структурі вже почало активно досліджуватися українськими та закордонними дослідниками¹. Однак, науковці, вивчаючи використання органів державної безпеки у соціально-політичних чистках чи своєрідній «соціальній хірургії» радянського суспільства, не аналізували саму технологію ліквідації Церкви. Водночас, аналіз архівних документів надає можливість дослідити конкретні технологічні методи роботи радянських спецслужб.

Вилучення майна Церкви

Процес вилучення коштовного майна православної церкви на початку 1920-х рр. минулого століття також став окремим предметом дослідження ряду істориків. Зокрема, В. Верига розглядав проблему в контексті голоду 1921–1923 рр. і, спираючись переважно на матеріали радянської періодики, характеризував методи реквізиції культового майна та їх руйнівні наслідки². В. Пащенко відзначив, що кампанія вилучення церковних цінностей не виправдала себе ні економічно, ні морально-психологічно і вилася у політичну авантюру³. О. Нестуля досліджував проблему під кутом зору зусиль наукових установ України у збереженні високохудожніх виробів культового призначення від варварського знищення⁴.

Конфіскація майна та культових речей з храмів ґрунтувалася на Декреті РНК Радянської Росії від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та аналогічному документі, ухвалену Тимчасовим робітничо-

¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Ченцов. В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 481 с. та ін.

² Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 році. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. – 192 с.

³ Пащенко В. Церковні цінності як порятунок голодуючих: життєва необхідність чи політична авантюра? – К., 2000. – С. 91–105.

⁴ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1: 1917 – середина 20-х років. – К.: [Б.в.], 1995. – 390 с.

селянським урядом України 23 січня 1919 р. Саме вони проголосували принцип позбавлення релігійних організацій права власності. Інструкція ліквідаційної комісії наркомату юстиції РНК Радянської Росії від 24 серпня 1918 р. про порядок застосування декрету передбачала ряд жорстких конфіскаційних заходів, серед них вилучення капіталів, цінностей, земельних угідь та іншого майна церков і монастирів, що передавалося на баланс місцевих рад. У ході громадянської війни розпочалася реалізація запланованих заходів, що межували з брутальним пограбуванням. Так, уже в січні 1918 р. відбулося збройне захоплення Олександрівської і Почаївської Лаври. У монастирській економії Святогірської Успенської пустині під Слов'янськом волосний земельний комітет відібрав земельний наділ, хліб, худобу, реманент на суму 44 923 крб., а ченців вигнав з обителі. Великокамишанський волосний виконком реквізував худобу і 1440 пудів пшениці на суму 107 185 крб. у скита Неопалимої Купини поблизу хутора Гаражівки на Донеччині⁵.

Співробітники новостворених місцевих апаратів органів державної безпеки брали активну участь у конфіскаціях. Лідери більшовицької партії цілком свідомо залучили чекістів до цієї акції. По-перше, підриваючи економічну спроможність Церкви, більшовицьке керівництво, водночас, намагалося ліквідувати якомога більше релігійних осередків (церков і монастирів).

По-друге, вищі ієрархи Руської православної церкви з моменту прийняття декрету про відокремлення церкви від держави неодноразово висловлювали протест проти відвертої богоборчої політики більшовиків. Патріарх Тихон у «Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Руської церкви» від 19 січня 1918 р. та в наступних зверненнях закликав припинити гоніння на Церкву, насилля над віруючими. У відповідь голова ВЧК Ф. Дзержинський у записці до Ради Народних Комісарів РСФРР у лютому 1919 р. з приводу направлення делегації Руської православної церкви в Константинополь звинуватив церковних ієрархів у контрреволюції:

⁵ *Форостюк О.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. – Луганськ, 2000. – С. 13–14.

«Духовенство, особливо патріарх Тихон, не тільки не були лояльними до радянської влади, але й ворожими, вступали у зв'язок з ворогами Росії, сприяючи планам англо-американських імперіалістів»⁶.

Тому процес вилучення церковного майна у 1918 – початку 1920-х рр. проводився паралельно з ліквідацією «білогвардійсько-церковних» чи «петлюрівсько-церковних» організацій.

По-третє, чекісти намагалися контролювати обіг коштовностей, що належали Церкві. В умовах громадянської війни золото та коштовності були основним видом фінансових розрахунків. Золотом розраховувалися за зброю, його використовували для організації антибільшовицьких повстань, «контрреволюційних організацій» тощо.

Для концентрації у руках органів державної безпеки процесу «розвалу церкви» існував ряд передумов. Зокрема, умови громадянської війни практично не дозволяли розгорнути широку атеїстичну пропаганду. Остання у перші роки радянської влади велася не координувалася і мала яскраво виражений вульгарний руйнівний характер. Не вистачало кадрів, які б володіли спеціальними або, бодай, елементарними знаннями.

Також, упередженою і занадто прямолінійною, а звідси й нереалістичною стосовно православної церкви була позиція восьмого (релігійного) відділу наркомату юстиції. Його керівник П. Красіков у 1919 р. вважав, що через 5 років релігія буде «знищена і витравлена з народної душі». На думку ж Ф. Дзержинського, політика мала бути більш гнучкою, враховуючи, що «кавалерійська атака» 1918–1920 рр. не змогла зруйнувати «стару церковну машину», отже, «лавірувати» у виборі методів боротьби могла «тільки ВЧК».

Саме органи державної безпеки, використовуючи легальні та агентурні методи збору інформації, володіли широкою і достовірною інформацією про стан церкви, настрої духовенства і мирян. У щоденних інформаційних зведеннях ВЧК для керівництва країни передбачався окремий розділ «Духовенство», у якому, зокрема, відображувалися настрої священнослужителів, їх ставлення до декрету про відокремлення церкви від держа-

⁶ РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 5, л. 5; д. 47, л. 9–10.

ви та інших актів радянської влади. В Україні з остаточним встановленням влади більшовиків антирелігійна політика йшла у фарватері аналогічних заходів російської більшовицької партії, а постанови і циркуляри ЦК КП(б)У дублювалися, причому, як правило, без врахування місцевої специфіки.

Приводом для рішучого наступу, який, на думку більшовиків, остаточно деморалізує церкву і приведе до її загибелі, став голод. Він спалахнув у російському Поволжі та значній частині губерній і повітів України в 1921 р. Українські та закордонні вчені детально розглянули причини голодування початку 1920-х рр. і довели, що поряд кліматичним фактором, окремі українські губернії відчули голод через проведення політики «воєнного комунізму». Катастрофічний стан продовольчого забезпечення у республіці констатувався співробітниками місцевих апаратів Всеукраїнської надзвичайної комісії⁷.

В Україні та Росії більшовики розгорнули шалену пропагандистську кампанію навколо величезних багатств, накопичених церквою, аби використати їх для допомоги голодуючим. У тезах агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У для агітаторів і преси від 7 вересня 1921 р. наголошувалося на експлуаторській суті Церкви. Автори із українського «агітпропу» прямо вказували на винуватців голоду:

«Виконання продподатку є боротьбою з власним голодом. Продподаток – якір порятунку. Священики агітують проти цього, погрожуючи селянам божою карою, ллють воду на млин контрреволюції і повинні бути вигнані з робітничо-селянського середовища. Священики діють заодно з білогвардійцями [...], повсюди є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство»⁸.

Кампанія по вилученню церковних цінностей супроводжувалася цинічною політикою подвійних стандартів. Спочатку 27 грудня 1921 р. був оприлюднений Декрет ВЦВК «Про цінності, що знаходяться у церквах та монастирях», котрий наголошував на необхідності збереження «колосальних цінностей, що знаходяться у церквах та монастирях і мають як історичне, ху-

⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 1–12.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 68 зв.

дожне, так і матеріальне значення». Коштовності були класифіковані на три категорії: майно, яке мало історичне та художнє значення, підлягало виключному контролю Відділом у справах музеїв й охорони пам'яток мистецтва та старовини наркомату освіти; майно, що мало матеріальну цінність повинно було направлятися у Державне сховище цінностей РСФРР; майно повсякденного користування могло залишатися у храмах та монастирях⁹. Фактично вже створювалося начебто правове підґрунтя для виявлення та вилучення коштовностей у релігійних громад.

Вже 23 лютого 1922 р. був ухвалений відомий декрет ЦВК – головний інструмент широкої кампанії по розгрому як «релігії» загалом, так і окремих конфесій зокрема. Зокрема, у декреті місцевим радам доручалося:

«[...] вилучити із церковного майна, переданого у користування віруючих громад усіх релігій, по опису і договору всі дорогоцінні предмети із золота, срібла і каміння, вилучення яких не може суттєво зачіпати інтереси самого культу, і передати органам Народного Комісаріату Фінансів для допомоги голодуючим»¹⁰.

Інтеграція спецслужб у процес вилучення церковного майна проходила по всій владній вертикалі. Особиста присутність керівників спецслужби на засіданнях політбюро РКП(б) та КП(б)У, членство у різного роду антирелігійних комісіях робили можливою їх безпосередню участь у виробленні постанов і директив. Причому нерідко позиція московських керівників ВЧК–ГПУ Ф. Держинського, І. Уншлихта, В. Менжинського щодо церковних ієрархів та віруючих мала більш жорсткий характер, ніж представників інших органів влади. Наприклад, 8 березня 1922 р. у Москві на засіданні колегії ГПУ за участі І. Уншлихта, Г. Базилевича, М. Галкіна, Ф. Медведя ухвалили: «Вилучення церковних цінностей з діючих церков проводити рішуче» і запропонували політбюро ЦК РКП(б) план конкретних заходів.

У доповідній записці ГПУ в політбюро ЦК РКП(б) «Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей з цер-

⁹ Декрет ВЦИК от 27 декабря 1921 г. «О ценностях, находящихся в церквях и монастырях» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г. – М., 1922. – № 19. – Ст. 215.

¹⁰ Собрание узаконений и распоряжений. – 1922. – № 19. – С. 217.

ков» від 20 березня 1922 р. заступник голови ГПУ І. Уншліхт і начальник секретного відділу Т. Самсонов надали конкретні пропозиції боротьби з

«патріархом Тихоном і оточуючою його зграєю вищих ієрархів, членів Синоду, які ведуть певну, нічим не приховану контрреволюційну роботу проти вилучення».

Чекісти, спираючись на дані агентури, резюмують, що арешт синоду і патріарха був би своєчасним, а

«всіх попів і церковників, які виступають проти вилучення церковних цінностей з церков, необхідно вислати у найбільш голодні райони голодуючого Поволжя, де їх афішувати перед місцевим голодним населенням як ворогів народу»¹¹.

Також представники ГПУ брали участь у роботі «трійок», що координували роботу по вилученню коштовностей. До складу центральної «трійки» станом на 14 січня 1922 р. входили Л. Троцький, заступник наркома внутрішніх справ О. Белобородов і заступник голови ВЧК І. Уншліхт. Центральна трійка розіслала у регіони вимогу про створення губернських «трійок» по вилученню церковних цінностей.

В УСРР теж були сформовані «трійки» у складі секретаря губкому КП(б)У, начальника губвідділу ГПУ УСРР і губернського військового комісара. Ролі були заздалегідь розподілені: партійні працівники здійснювали загальне керівництво та проводили агітаційно-пропагандистську роботу, військові комісари та командири військових частин, що дислокувалися у регіоні, забезпечували легальну військову підтримку. Керівники місцевих чекістських апаратів ГПУ УСРР забезпечували агентурно-оперативне виявлення місць сховок коштовностей, виявлення настроїв духовенства і мирян, прогнозування можливих актів спротиву вилученню тощо. Інформаційні та аналітичні записки із заданою періодичністю (щоденно, декадно, щомісячно) надходила у Секретний відділ ГПУ УСРР у Харкові, потім співробітники шостого (антирелігійного) відділення здійснювали її аналіз і подавали керівництву ГПУ УСРР певні узагальнені тенденції та прогнози. Узагальнені дані, пропозиції і рекомендації

¹¹ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн.1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – М.; Новосибирск, 1997. – С. 115, 149.

керівники ГПУ УСРР направляли в секретаріат і політбюро ЦК КП(б)У. Координаційна діяльність губернських «трійок» була конспіративна. Офіційно місцеві «трійки» діяли через виконавчі органи та губернські комітети «Помголу». У циркулярі ЦК КП(б)У №199 під грифом «Совершенно секретно» чітко вказувалися повноваження цих створених комітетів: «[...] для формального приймання цінностей». Також лідери ЦК КП(б)У наголошували, щоб «склад офіційних комісій не давав підстав для шовіністичних агітацій».

Аналізуючи доповідні записки губернських та центрального апаратів ГПУ УСРР, лідери ЦК КП(б)У спільно з керівництвом ГПУ УСРР надсилали у регіони циркуляри із санкціонованим алгоритмом дій. Від місцевих чекістських апаратів вимагалось:

«[...] забезпечити повне інформування про все, що відбувається у середовищі духовенства, віруючих та інше. У випадку виявлення в якості організаторів виступів буржуазних, купецьких елементів, колишніх чиновників та ін. арештовувати їх заправил. При потребі, особливо якщо чорносотенна агітація зайде надто далеко, організувати маніфестації за участю гарнізону зі зброєю, з плакатами "Церковні цінності для врятування життя голодуючих" та інше. Авторитетних попів по можливості не чіпати до кінця кампанії, негласно, але офіційно (через розписки, через Губполітвідділи) попередити їх, що у випадку будь-яких ексцесів вони будуть відповідати першими»¹².

Отже, визначалося не лише коло противників вилучення церковних цінностей за класовою ознакою, але й методи їх знешкодження.

Відповідно до затвердженого алгоритму дій співробітники органів держбезпеки займалися широкомасштабними арештами і підготовкою судових процесів. Типовим став судовий процес у справі з приховування цінностей ченцями Святогірського монастиря, котрий став можливим завдяки оперативній пильності уповноваженого ГПУ Слов'янського повіту Журавльова. Останнього включили до складу спеціально створеної «для проведення дізнання і вирішення кінця справи сесії трибуналу». Чекіст виявив осіб, котрі в минулому мали відношення до чернецької обителі. Зокрема, колишній послушник Кузнецов точно

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 1.

вказав, що «сховані речі за іконостасом у Покровській церкві, що ієромонах Михаїл зберігає срібний посуд у кількості 2 пуди 30 фунтів у коморі» тощо.

Головними винуватцями приховування оперуповноважений Журавльов визначив ієромонаха Михаїла, архімандрита Трифона та ієродиякона Діссидерія¹³. Цинічного забарвлення набувала скрупульозність, з якою він перелічував знайдені особисті речі ченців, про які «ніхто з братії не заявляв». Це білизна, предмети верхнього одягу, натільні хрестики та іконки з елементами срібла або позолоти, котрі важко піддаються ідентифікації як церковні цінності.

Загалом важко визначити кількість церковних дорогоцінностей, вилучених в українських церквах через розпорошеність даних. Однак, певні проміжні цифри теж вражаючі. Так, у першій половині 1922 р. було вилучено золота 2 пуд. 35 фунт. 56 золот.; срібла – 1430 пуд. 3 фунт. 45 золот. 79 дол.; польського срібла – 1 фунт 35 золот.; діамантів – 1265 шт.; перлів – 9 фунт. 73 золот. 45 дол.; алмазів – 135 шт.; рубінів – 53 шт. (100 карат); сапфірів – 44 шт. (100 карат); смарагдів – 4 шт. (80 дол.); аметистів – 6 шт.; інших дорогоцінних каменів – 5 шт.; різних каменів – 836 шт.; простих каменів – 31 шт.; митр – 10 шт. та інш.¹⁴ Інформація про кількість вилученого дорогоцінного церковного майна входила переліку питання щоденного бюлетеню губернських відділів ДПУ УСРР¹⁵.

У Полтавській губернії, як зазначалося в інформаційному бюлетені ВУЧК №29, для вилучення коштовностей був використаний цікавий оперативний метод. Місцевим чекістам вдалося використати суперечності між «екзархістами» і «автокефалістами». У розмові з місцевими ієрархами-«автокефалістами» чекісти пообіцяли підтримку останнім у боротьбі за приходи. Водночас, священики-«автокефалісти» повинні були підтримати агітаційно-пропагандистську кампанію за вилучення цінностей з храмів. Намагаючись бути «лояльними до більшовиць-

¹³ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1094, арк. 138–138 зв.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 20.

¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 97, арк. 2.

кої влади» і вберегти від реквізиції цінне майно, пропонували комісії гроші замість культових речей.

Чекісти із задоволенням відзначали, що акція із вилучення цінностей спровокувала чвари не лише серед різних течій православ'я. Зокрема, Катеринославський губернський відділ ГПУ УСРР відзначав, що доля церковних цінностей розділив православну громаду губернії:

«[...] Менша його [духовенства] частина ставить до вилучення із співчуттям, більша – вороже. Траплялися випадки антирадянської агітації духовенства і приховування цінностей»¹⁶.

Подібні настрої та чвари були бажаними для більшовицького керівництва. Розкол дозволяв дискредитувати і духовенство, і церковні інституції, що відповідало головній меті більшовиків – повній їх ліквідації¹⁷. Загалом позиція духовенства співробітниками органів державної безпеки як Радянської Росії, так і УСРР інтерпретувалася винятково як «контрреволюційна». Зокрема, ГПУ УСРР, характеризуючи політичне становище в Україні у квітні 1922 р., зазначало:

«Особливо слід виділити контрреволюційний рух, пов'язаний з вилученням [церковних цінностей]. Чутки про намічене вилучення стривожило духовенство, захоплене боротьбою з автокефалією. Негайно ж найбільш реакційна частина духовенства розпочала кампанію наклепів на радянську владу і комуністів, “що ополчилися на православну віру”, “грабують Божі храми” і т. д.»¹⁸.

Наявність «політичного забарвлення» у спробах захисту культового майна означало можливість застосування жорсткішого покарання. Адже діяння віруючих могли кваліфікуватися як «хуліганство», що дозволяло використання суду, а не ревтрибуналів. Однак, інкриміновані політичні звинувачення перекваліфіковували діяння віруючих у протистояння «пролетарській державі», «спротиві пролетарській диктатурі» та «замаху на владу робітників та селян», що обґрунтовувало необхідність арештів, розстрілів та вислання ревтрибуналами.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 2, арк. 20, 27.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 2, арк.3.

Як свідчать опубліковані документи, у випадках, коли донесення з місць про спротив вилученню церковного майна не супроводжувалися переліком застосованих репресивних заходів до «винуватців», керівництво органів держбезпеки надсидало в губернії розпорядження з категоричною вимогою негайного їх арешту і передачі до ревтрибуналу. На суді була обов'язково присутність начальника губвідділу ГПУ, який повинен був вимагати «суворих репресій за опір владі». Однак, вивчення архівних документів не підтверджує масового опору духовенства і віруючих. Тому цілком слушно виникає думка про свідоме перебільшення його масштабів, як приводу до посилення наступу на церкву. В. Пащенко, посиляючись на статистику журналу «Антирелигиозник», вказав, що у різних місцях України та Росії відбулося 1414 кривавих зіткнень¹⁹. Наприклад, у Петрограді місцеві чекісти, збираючи компрометуючий матеріал для трибуналу, виявили всього 11 випадків сутичок при наявності 300 діючих церков. Поряд з цим, опубліковані документи засвідчили і відверті спроби провокацій з боку спецслужб з метою нагнітання антирелігійної істерії. Як вказував В. Алексєєв, згідно з розробленими чекістами сценаріями зіткнень віруючих з представниками влади, у виступах брали участь «невідомі місцевій пастві особи», «п'яні перехожі» або ті, хто «випадково» зайшли до церкви. Вони здійснювали галас і колотнечу, що підхоплювалися в стані ейфорії натовпом, кидали каміння у червоноармійців, благаючи при цьому допомоги:

«Підбурювальники кричали: "Бий жидів і комуністів!". Після цього починали діяти армійські підрозділи»²⁰.

Хрестоматійним прикладом для радянської пропаганди стала кривава сутичка в Шуї²¹.

У Полтавській губернії, наприклад, було порушено тільки три кримінальні справи при проведенні антицерковної кампанії початку 1920-х рр. З них найбільшого резонансу набула

¹⁹ Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки XX століття. – К., 1993. – С. 45.

²⁰ Алексєєв В. Иллюзии и догмы. – М., 1991. – С. 227.

²¹ Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–193.

справа священика Троїцької церкви Василя Зеленцова. Аналізуючи дії радянської влади, отець Василь прийшов до висновку, що вона є не «народною», а «партійною владою», декрет про відокремлення церкви від держави є насамперед «політичним актом». Він звинувачував більшовицький уряд у відсутності нормативної бази, що забороняла безконтрольне вивезення продовольства за кордон, вважав, що треба «спочатку реквізувати домашні цінності переможців у громадянській війні і спекулянтів, а потім уже починати розмову про церковні цінності», був переконаний «у нездатності влади в теперішньому вигляді на довге панування в країні»²².

Неординарна постать В. Зеленцова не випадково привернула увагу полтавських чекістів. Василь Іванович Зеленцов народився у родині священика. Закінчивши Московську духовну семінарію, обіймав різні духовні посади у рідній Рязанській губернії. Напередодні Першої світової війни як єпархіальний місіонер служив на Катеринославщині. Громадянська війна застала священика в Україні. Він розділяв позицію патріарха Тихона, що більшовики

«[...] розділили народ на ворогуючі між собою стани і втягнули його в небачене за жорстокістю братовбивство. Любов Христову вони відкрито замінили ненавистю і, замість миру, штучно розпалили ворожнечу. І не бачиться кінця породжених вами війні, так як ви прагнете руками російських робітників і селян забезпечити торжество приви́ду – світовій революції»²³.

Приводом для арешту В. Зеленцова стали як спротив вилученню церковних цінностей, так і публічна підтримка генерала А. Денікіна у липні 1919 р. Згідно матеріалів справи В. Зеленцов визнав, що під час виголошення проповідей у храмі закликав населення «підтримувати денікінців, як захисників Євангелія, проти більшовиків, як ворогів Євангелія». При відступі білогвардійської армії із Полтави він звернувся до губернатора Старицького з проханням «надати окреми́й вагон для духівниц-

²² *Бабенко Л.* ДПУ проти священика Василя Зеленцова // *Історична пам'ять*. – 2002. – № 1–2. – С. 119–122; ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 2765.

²³ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4636-С, арк. 54.

тва», яке побажало залишити місто²⁴. Сам же В. Зеленцов залишився у м. Полтаві.

Незалежний у поглядах і судженнях, переконаний у правоті віри, ревний прихильник патріарха Тихона, він виступав з критикою більшовицької політики, називав більшовицький уряд «найгіршим по ставленню до православ'я». На допиті в липні 1922 р. у відповідь на питання про оцінку Декрету про відокремлення церкви від держави священнослужитель сказав:

«Нам радянська влада не дає бути ситими, не дає жити і не дає юридичних прав, що обмежує задоволення релігійних потреб».

Як нечуване зухвальство розцінив слідчий ГПУ відповідь арештованого на питання:

«Якби радянська влада знову приєднала церкву в лоно республіки і платила б жалування священникам, не знайшли б ви можливим вважати радвладу законною, тобто владою від бога і поминати в своїх молитвах?»

А відповідь була такою:

«Моя особиста думка. Борони Боже від усякої державної влади, яка дає нам жалування»²⁵.

Різкою й іронічною також була відповідь на питання:

«Як ви дивитеся на державність і на діяльність комуністів, чи вважаєте їх серйозною партією?».

Відповідь:

«Дідусь Крилов сказав: "Как вы ни садитесь, а в музыканты не годитесь" [...] Я вважаю, що для блага народу найважливіше його чесність і працелюбство, а характер державного устрою не так важливий»²⁶.

В офіційному протоколі пред'явлення звинувачення, В. Зеленцову інкримінувався цілий ряд «злочинних діянь», зокрема, наполягання на заміні церковних цінностей безпосередньо хлібом для голодуючих, розкрадання та приховування церковних цінностей, невиконання декретів радянської влади, контрреволюційна агітація, зв'язки з патріархом Тихоном тощо.

²⁴ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 2765-С, арк. 39.

²⁵ ГДА СБ України, спр. 72073-ФП, арк. 16 зв.

²⁶ Там само, арк. 21.

Та все ж особливе місце належало звинуваченню у «викраденні і використанні зі злочинною метою державних документів», що трактувалося як шпигунство, оскільки документ мав характер суворо таємного, був здобутий незаконним шляхом. а конфіденційний зміст – розголошений. Йдеться про таємну незашифровану телеграму на адресу ГПУ УСРР в Харкові за підписом начальника Полтавського губвідділу ГПУ УСРР Е. Лінде про хід реалізації кампанії вилучення. Її текст, переписаний від руки з оригіналу, священику передав відомий полтавський історик І. Ф. Павловський. В. Зеленцов ознайомив з її змістом полтавське духовенство, яке вкрай стривожилося висловленими в телеграмі намірами вжити суворих репресій щодо приховувачів інвентарних книг з описами церковного майна:

«Агитационная кампания проведена по всей губернии, ... пройдя под лозунгом: “Не дадите – отберём!”».

Позиція і дії священнослужителя підлягали за ухвалою суду в серпні 1922 р. найвищій мірі покарання. Проте реалізувати присуд держава не наважилася, і смертна кара була замінена п'ятирічним ув'язненням, що перманентно переросло в нову сфабриковану полтавськими чекістами кримінальну справу, соловецьке ув'язнення, наступне рішення судової колегії ОГПУ від 22 жовтня 1928 р. про заслання в Сибір. Після чергового арешту перевезений у Луб'янську в'язницю у Москві, де й був розстріляний 25 січня 1930 р.

За підрахунками істориків кампанія по вилученню церковних цінностей дала 4,6 млн золотих карбованців. Безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Л. Троцького, виділявся 1 млн, проте жодного документу про цільове використання цих коштів не виявлено. Як вважав М. Покровський, зібрані (і не розграбовані тоді ж) церковні цінності пішли, в першу чергу, на саму кампанію по вилученню, а точніше, на кампанію по розколу і розгрому православної церкви²⁷.

Отже, на вістрі цього відкритого конфлікту між Церквою і державою перебували органи державної безпеки. Їм відводилася провідна роль у дискредитації духовенства в ході кампанії

²⁷ Архивы Кремля. – Кн.1. – С. 82

по вилученню церковних цінностей, концентрації та аналізу інформації з місць. Жорстка позиція спецслужб мала вагомий, а часом і вирішальний вплив на вироблення політичних рішень політбюро ЦК РКП(б) – КП(б)У щодо церкви. На думку Н. Кривої, кампанія по вилученню церковних цінностей стала межею вирішального впливу більшовицької партії та органів державної безпеки на загальнодержавну церковну політику²⁸. Єдність алгоритму дій як в Радянській Росії, так і в УСРР свідчить про жорсткий партійно-чекістський контроль за процесом вилучення цінностей.

Наступним дієвим оперативним методом ліквідації Церкви як інституції та дискредитації духовенства серед громадськості став «розкол». Курс на розкол Руської православної церкви був узятий більшовиками з перших днів встановлення радянської влади. Так, О. Васильєва вважала, що «прогресивне духовенство», ще в березні 1917 р. створило «Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян». Серед його керівників особливо виділялися священники О. Введенський, О. Боярський. Члени організації вимагали радикального і всебічного оновлення церковного життя (відділення Церкви від держави, зміни у церковній адміністрації, переклад літургії на російську мову тощо). У травні 1922 р. у Москві відбулися установчі збори групи «Жива церква», що ухвалили створення Вищого церковного управління (ВЦУ). Вже 29 травня 1922 р. до керівної верхівки ВЦУ увійшли єпископ Антонін (голова), протоієрей В. Красницький (заступник), священник Є. Белков (керуючий справами) та ще 4 особи.

Дискусії серед церковних ієрархів та віруючих видалися лідерам більшовиків зручним моментом для спланованого знищення Руської православної церкви. З цією метою більшовицькі органи виконавчої влади сприяли виданню в Петрограді з лютого 1918 р. недільної газети для віруючих «Правда Божия». З їх боку не чинилися перешкоди для створення у вересні 1919 р.

²⁸ Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922–1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. – М.: АИРО-XX, 1997. – 247 с.

у Москві «Комітету у справах духовенства всієї Росії», що намагався підпорядкувати собі все духовенство²⁹.

Акцентуючи увагу на «владололюбних сподіваннях частини православного духовенства», В. Ченцов схилився до визначення початків альянсу держави з оновленнями у листопаді 1920 р. Тоді архієпископ Володимир Пензенський з власної ініціативи на прийомі у наркома освіти А. Луначарського запропонував:

«при найменшій, навіть неофіційній допомозі радянської влади повалити Тихона та досягти визнання з боку церкви принципів:

- 1) богоустановленості радянської влади;
- 2) правильності принципу відокремлення церкви від держави;
- 3) повного узгодження комуністичного ідеалу з істинним християнством»³⁰.

На думку більшості дослідників, цілеспрямоване втручання державних органів за санкції більшовицьких лідерів у внутрішньо-церковні суперечності слід датувати початком 1922 р., коли було ухвалене рішення про вилучення церковних цінностей та створенням відповідної «комісії Л. Троцького». Остаточно справа розколу Церкви, за твердженнями Д. Поспеловського, перейшла у відання ГПУ згідно постанови оргбюро ЦК РКП(б) від 30 травня 1922 р.³¹

Фактично постанова оргбюро ЦК РКП(б) лише санкціонувала вже розгорнуту оперативну роботу по розколу релігійних організацій. Оперативна робота у цьому напрямку координувалася V відділенням Секретного відділу ГПУ УСРР. У губернських відділах ГПУ УСРР «церковну лінію» вів помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи Секретно-оперативної частини (СОЧ). Контролював «церковну лінію» безпосередньо начальник губернського (окружного) апарату ГПУ УСРР. Він

²⁹ Васильева О.Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 годах // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 45.

³⁰ Ченцов. В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 240–241.

³¹ Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учеб. пособ. – М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 248.

брав участь у засіданнях чисельних міжвідомчих «антирелігійних комісій», «трійок» тощо³².

ЦК КП(б)У наполягав на активізації діяльності органів державної безпеки. Так, у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського зазначалося:

«У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархівів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами [...]»³³.

В основу боротьби чекістських органів з релігією було покладено класовий імператив і настанови партійного керівництва. Зокрема, в циркулярному листі про методи антирелігійної агітації і пропаганди 1920 р. сформульоване своєрідне кредо «антирелігійного фронту»:

«Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, аби у взаємній боротьбі вороги дискредитували і топили один одного».

При цьому вимагалось спрямовувати зусилля

«не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії загалом»³⁴.

Отже, сподівання певної категорії духовенства на можливість співпраці з радянською владою та збереження свободи діяльності релігійних інституцій були марними.

Для маніпулювання внутрішньо-церковним середовищем було недостатньо амбіцій окремих священиків. Тим паче, що на певному етапі моральні принципи, що сповідували віруючі, неодмінно конфліктували б із завданнями, що їх ставили співробітники органів державної безпеки. Тому через вербування секретних співробітників (сексотів) з віруючого робили «слухняне знаряддя» для реалізації оперативної мети.

Необхідність створення агентурної мережі серед різних соціальних груп і категорій суспільства знайшла відображення

³² Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1(32). – С. 14.

³³ Там само; Держархів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, 161–163.

уже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 1 червня 1918 р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати:

«[...] б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відомої місцевої і центральної влади про наявні безпорядки та припинення їх [...]»³⁵.

Методи роботи з агентурою схематично неодноразово описувалися у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР. Зокрема, уповноважений губвідділу та його помічник «обслуговували» певну кількість «об'єктів», тобто вербували агентуру, вибудовували агентурну мережу. У його розпорядженні були конспіративні квартири, на яких у певні проміжки часу він чи його помічники зустрічалися з агентами, отримували інформацію, ставили чергові завдання. Донесення готувалися у двох екземплярах: один підшивався у літерну справу, інший – в особову справу інформатора. Уповноважений, у свою чергу, двічі на тиждень подавав матеріали завідувачому інформацією губвідділу. На їх основі складався триденний звіт про перебіг оперативних розробок, найбільш важливі події, рух особового складу інформаторів, розробку попередніх матеріалів та завдань. Потім матеріали потрапляли до помічника завідувачого інформаційно-реєстраційно-статистичною частиною, завданням якого було проаналізувати всю надану інформацію, сформулювати зведення і роздати у відповідні відділи губернської ЧК для подальшої розробки та реагування³⁶.

Кожен агент мав псевдо, яким підписував свої донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжнім прізвищем – до сьогоднішнього дня цей вид документації належить до особ-

³⁵ ВЧК–ГПУ/ Сост. Ю. Фельштинский. – Бенсон; Вермонт, 1989. – С. 7.

³⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – 234 с.; Подкуп Р.Ю. Створення мережі секретного інформування ВУЧК–ГПУ на початку 20-х рр. XX ст.// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 265–266.

ливо таємної. У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової чи матеріальної винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. У донесеннях агент обов'язкового вказував прізвище, ім'я, по-батькові, посаду підозрюваного, за можливості – точну адресу проживання, склад сім'ї, факти з його минулого життя, коло знайомих, їх соціальний стан тощо³⁷.

Загалом за ВУЧК наприкінці 1921 р. числилося понад 12 тис. секретних співробітників. Лише за 11 місяців 1921 р. до Харківської надзвичайної комісії із заводських колективів надійшло 2474 секретних повідомлень, з радянських установ – понад 12 тис.³⁸

Р. Подкур та В. Ченцов зазначили, що дослідникам поки що невідома загальна кількість агентів ГПУ–НКВД УСРР у 1930-х рр. Але у статистичних і звітних документах УНКВД України іноді зустрічається окремий порядок цифр. Зокрема, у Кам'янець-Подільській області станом на 25 лютого 1939 р. агентурна мережа складала 2618 осіб³⁹.

Самі співробітники місцевих апаратів органів ВЧК–ГПУ УСРР визнавали, що «питання освідомлювальної агентури по духовенству найбільш болюче питання в ЧК за складністю його виконання», тому ретельно розробляли методику і технології «розвалу церкви» і «розтління попів» у контексті нових підходів більшовицької стратегії. Вони передбачали використання у власних цілях, передусім, духовної ієрархії, змушуючи її представників «під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними». Так, у протоколі засідання Секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося «після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру по кожному служите-

³⁷ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – С. 58.

³⁸ Семененко В.И. Слепая верность из истории Всеукраинской ЧК // Про-винциальная ЧК. – Харьков, 1994. – С. 23.

³⁹ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности СССР... – С. 59.

лю культу» на рисі честолюбства «розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання і задуми»⁴⁰.

Загалом у своїй практиці чекісти використовували декілька найбільш дієвих методів для вербування освідомлювачів серед духовенства. Так, А. Зінченко детально описав одну зі схем вербування співробітниками Подільського губернського відділу ГПУ УСРР. Для агентурної роботи по

«лінії створення "Живої церкви" був намічений настоятель Преображенського собору піп Юнак, якого однак, легко взяти не вдалося, так як ставити його до відома, що він працює на ГПУ, виявилось не можливим».

Тому в його оточення було введено секретного співробітника. Він не лише тримав його під наглядом, а й «увів його у курс справи». Священик виявився людиною дуже марнославною і «піддався на вудочку лише тоді, коли йому було запропоновано посвячення в єпископи». Планувалося, що тоді він,

«ворогуючи з автокефалістами і представниками старої єпископальної церкви, зможе усунути звідти небажаний для нього елемент».

Водночас із завербуванням Юнака до нього вдалося «приєднати» протодіякона Савицького і священика Євгенія⁴¹. Отже, А. Зінченко фактично описав створення осередку «Живої церкви» на основі завербованої агентурної групи.

В іншому випадку віруючі вербувалися на основі отриманих компрометуючих матеріалів, що здобувалися, головним чином, через перлюстрацію або вилучення листування при обшуках, чи за допомогою інформації агентури. Часто практикувалося залякування кримінальною відповідальністю та «в'язницею і табором з незначних приводів»⁴².

⁴⁰ Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Матер. и док. по истории отношений между государством и церковью. В 2 кн. / Сост. Г. Штриккер. – М.: Пропилеи, 1995. – Кн. 1. – С. 215; Митрофанов Г., протоиерей. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. – СПб, 2002. – С. 233–234.

⁴¹ Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...». ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 158.

⁴² Русская православная церковь в советское время (1917–1991). – Кн. 1. – С. 215–216.

Особливо наголошувалося на використанні принципу матеріальної зацікавленості інформаторів і агентів з числа служителів культу:

«При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву будуть зв'язувати їх з нами і в іншому відношенні а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність»⁴³.

Але місцеві апарати ГПУ УСРР постійно скаржилися на нестачу коштів. Так, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Лепевський направив до губвиконкому листа:

«У зв'язку з використанням усіх кредитів [...] прошу про асигнування [...] по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства»⁴⁴.

Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав:

«Утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень»⁴⁵.

У середині 1923 р. в Україні «по лінії розробки духовенства» працювало 30 секретних співробітників. На їх «фінансове стимулювання» витрачалося 2 тис. руб. щомісяця (грошовими знаками 1922 р.), наприкінці 1923 р. – 50 руб. золотом⁴⁶.

У подальшому витрати на «церковну агентуру» лише зростали. У пояснювальній записці до кошторису витрат на агентурну роботу 1926 р. по «церковній лінії» наголошувалося:

«Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат як релігійні угруповання [...] Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми. [...] У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану, не приймуть, застосування

⁴³ Митрофанов Г., *протоирей*. История Русской православной церкви. – С. 233–234.

⁴⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97; *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні... – С. 19.

⁴⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 61, 64; *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні... – С. 18.

у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять. [...] єдиним солідним для них аргументом є гроші»⁴⁷.

Начальник Секретного відділу ГПУ УСРР В. Горожанін у 1928 р. зазначав:

«Вербування попів особливих проблем не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації»⁴⁸.

Загалом наприкінці 1920-х рр. спостерігається зменшення витрат на агентурну роботу по «церковній лінії». Однією з причин скорочення витрат окремі дослідники вважали застосування репресивних заходів, зокрема, арешти та адміністративне вислання⁴⁹. Загалом погоджуючись з цим твердженням, варто відзначити, що наприкінці 1920-х рр. загальну мету щодо розколу релігійних організацій було реалізовано. Тому чекісти фінансували лише тих агентів, що могли або контролювати релігійну громаду, або впливати на церковних ієрархів.

За документами ГПУ УСРР вдалося встановити деяку динаміку вербування агентури серед релігійних громад: загалом по лінії Секретного відділу ГПУ УСРР у 1927 р. було завербовано по «церковній лінії» – 266 осіб, з них – за липень-вересень – 121 особа, з них у вересні – 36, жовтні – 26, листопаді – 43, грудні – 22. У 1928 р. у січні – 39, лютому – 24, березні – 36, квітні – 30; у першому півріччі 1929 р. – 88 осіб⁵⁰.

Як наслідок, агентура ГПУ УСРР швидко пронизала всі рівні релігійних громад різних конфесій. Співробітників органів державної безпеки цікавив не лише перебіг політичного та релігійного життя ієрархів, священиків, активних віруючих, а й їх особисте життя. Це давало можливість знаходити «больові точки», що полегшувало у майбутньому маніпуляції з цією особистістю. Так, у характеристиці на митрополита Михайла, складеній наприкінці 1922 р., на основі агентурної інформації, вказува-

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 39.

⁴⁸ Там само, оп. 16, спр. 34, арк. 94.

⁴⁹ Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – С. 81.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, арк. 199 зв., 219 зв., 260 зв.

лося на наступні особистісні риси: «натура – яскраво виражений взірець споглядання, а не активності», «людина глибокого релігійного настрою», «замкнений у самому собі», «молільник і монах за покликом душі», «приділяє лише незначну частину часу чужим його духовному складу організаційним питанням», «лаверська братія його любить за простоту невибагливості», «церковні кола, віддаючи належне його особистісним якостям, докоряють за безініціативність, неавторитетність і безголосність у справах Управління», «не виявлені особи, які б мали переважний вплив на нього». Агентура зазначала навіть чутки про пристрасть Михайла у молодості до «вина»⁵¹. Отже, в завдання агентури входило також виявлення психологічних рис, осіб, які мали вплив на об'єкт розробки тощо.

Отримавши інформації агентури, чекісти порушували кримінальні справи. Так, після донесення агента «Попова» про «контрреволюційну та націоналістичну діяльність» священика УАПЦ Т. Марюти під час нацистської окупації на теренах Полтавської області у серпні 1944 р. начальник УКГБ по Полтавській області підполковник Черницький вказав на необхідність додаткового документування його «ворожої діяльності» та подальшого його арешту. Черницький наголошував на негайному негласному допиті свідків, що мали підтвердити «ворожу діяльність»⁵².

Згідно агентурної справи «Липківці» (серпень 1945 р.), щоб об'єднала декількох священиків УАПЦ, розпочалося вербування нової агентури. Так, для висвітлення «зв'язків» та «політичної позиції» священика Стеценка здійснювалося цільове вербування із його оточення, зокрема, служителів храму. Серед іншого, агенту пропонувалося виявити «взаємовідносини між Стеценко і старостою цієї церкви з однієї сторони та із псаломщиком – із іншої». Протягом 15 днів пропонувалося також завербувати домовласника, де квартирував священик⁵³.

Зважаючи на кількісний та якісний агентури ГПУ УСРР – НКВД – НКГБ УРСР, динаміку вербування серед релігійних гро-

⁵¹ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 90.

⁵² ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С.

⁵³ Там само, арк. 11.

мад, слід відзначити повну поінформованість керівників органів державної безпеки та партійно-державних лідерів України про ситуацію на «релігійному фронті».

Поєднання агентурно-оперативних методів впливу та силового тиску в умовах кампанії по конфіскації церковних цінностей дали певні підстави уповноваженому Секретного відділу ГПУ УССР А. Соколовському вже у січні 1922 р. доповідати ЦК КП(б)У про успіху «розколі православної церкви». Водночас, він вважав передчасним на той момент початок розколу самого обновленського руху, «який розпочала Москва», оскільки це його неминуче послаблювало. Незважаючи на те, що «обновленський рух під різними назвами охопив усю Україну», чекіст зазначав:

«Але це нас не зовсім задовольняє, оскільки треба спочатку повністю побороти тихонівщину, а потім тільки почати розкол самого обновленського руху»⁵⁴.

Вже на початок серпня 1922 р. із 97 правлячих єпископів 37 визнало «Живу церкву», 36 не визнало, 24 – зайняли вичікувальну позицію. Серед українського єпископату більшість зайняла вичікувальну позицію. Екзарх України Михаїл намагався провести Другий Всеукраїнський Собор єпископів, кліру та мирян для формування загальної позиції щодо ставлення до «Живої церкви». Розуміючи із загального настрою віруючих, що Помісний Собор категорично буде проти «Живої Церкви», органи виконавчої влади та ГПУ УСРР зірвали його проведення. 2–5 вересня 1922 р. замість 400 делегатів прибули лише 84 особи, здебільшого єпископи, що ухвалили рішення про відмежування від «Живої церкви» та інформування віруючих про розкольніцтво сутність діяльності її представників. Фактично єпископи України не визнали Вище Церковне Управління і опинилися у протистоянні з радянською владою. Як наслідок упродовж вересня – листопада 1922 р. розпочалися масові кадрові «чистки» українського єпископату, який не підтримав «Живої церкви»⁵⁵.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1 зв.

⁵⁵ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. – С. 30–31.

Перші підсумки «розкольніцької діяльності» чекісти підвели у січні 1924 р. У річному звіті Київського губерньського відділу ГПУ за період з 1 січня 1923 р. по 1 січня 1924 р. вказувалося, що у результаті розколу сформувалося два напрями: «слов'янський» і «український».

«Слов'янський» напрям, у свою чергу, поділявся на:

- «екзархівств–тихонівців», до складу якої входили переважно «чорне духовенство та чорносотенці». Діяльність цієї групи, за свідченнями чекістів, була паралізована «обновленцями», але в окремих випадках зафіксовані спроби організації «спротиву заходам радянської влади»;
- «прогресистів» – «споріднена тихонівцям» група, до складу якої входить виключно біле духовенство і миряни, представники інтелігенції, колишні члени богословських філософських товариств;
- «живоцерковників» – «керівники групи не тільки є активними та ідейними працівниками, а й представляють собою колишній контрреволюційний і просто авантюрний елемент»⁵⁶. Така нищівна характеристика представників «Живої церкви» демонструвала певну зневагу чекістів до радикальних церковних реформаторів і засвідчувала відсутність довгострокової перспективи у цієї релігійної течії.

В «українському» напрямі сформувалися наступні угруповання:

- «автокефалісти» – «можна охарактеризувати як національну церква. В іншому не відрізняються від «тихонівців, що завжди були і є осередком петлюрівщини. Будучи сильними за кадровим складом, користується впливом на українські віруючі маси»;
- група «жива церква» – «створена за прикладом слов'янської «живої церкви», але дещо більш ліва та демократична за своїм складом».

У звіті стверджувалося, що:

«всі групи повністю захоплені своїми дискусіями і завоюванням авторитету серед мас, цьому заважає байдужість мас до [цих] органі-

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 66.

зацій і програмних суперечок цих груп. Миряни проявляли цікавість виключно до мови богослужіння. В цьому варто відзначити успіх української церкви перед слов'янською. Це пояснюється її активним проявом інтересу до перебігу життя українського народу»⁵⁷.

Подібне структурування релігійних громад відбулося в усіх округах. Наприклад, на Поділлі станом на початок 1923 р. найчисельнішою громадою були екзархісти (тихонівці) – 1013, автокефалісти налічували 200 громад, течія автокефалістів – прихильники єпископа [Павла] Погорілка – 29 громад, «обновленці» – 25 громад. Подільські чекісти стверджували:

«Дві третини громад тихонівського напрямку при досить умілому підході з боку обновленців, могли бути відколоті»⁵⁸.

Хоча, ще в жовтні 1922 р. у доповідній записці Подільського губернського відділу ГПУ УСРР «Про церковне життя на Поділлі» відзначалася «твердість та одностайність єпископської церкви», проте

«роботою ГПУ в їхньому середовищі посіяні незгоди: єпископська церква розділилася на “біле” і “чорне” духовенство. Як у Вінниці, так і на периферії з’явилося багато невдоволених поведірками єпископської церкви. Одні з них стали відкритими прихильниками “Живої церкви”, організувавши в себе групи “Живої церкви”. Як наприклад, у Брацлавському, Жмеринському, Гайсинському й інших повітах. [...] У цьому напрямку ведеться увесь час боротьба між прихильниками однієї і тієї ж церкви. Головними діями і керівниками цієї боротьби є губернський відділ ГПУ який через насадження своїх освідомлювачів і сексотів весь час спрямовує роботу для розколу і чвар у єпископській церкві»⁵⁹.

Отже, протягом першої половини 1920-х рр. співробітники органів державної безпеки України змогли створити декілька розкольницьких церковних громад у православ'ї. Їх діяльність змусила церковних ієрархів всіх угруповань боротися за «релігійне виживання» на тлі більшовицької антирелігійної кампанії та фактично паралізувала можливість Церкви впливати на біль-

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 67.

⁵⁸ *Зінченко А.Л.* «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ–НКВС проти свободи совісті. – С. 157.

⁵⁹ Там само.

шість сегментів повсякденного та громадсько-політичного життя. Доповідні записки губернських та окружних відділів ДПУ УСРР констатували «велику розгубленість серед духовенства», перехід його в інші церковні угруповання тощо⁶⁰.

Самі творці обновленства – «дітища ГПУ», за влучним визначенням В. Пащенко, критично оцінювали його моральний статус у суспільстві. У записці Є. Тучкова голові Антирелігійної комісії О. Ярославському з приводу директиви «обновленському» Собору про порядок управління церквою від 1 березня 1923 р. вказувалося, що віруючі до «обновленського» руху ставляться негативно і «обновленці-попи авторитетом у них зовсім не користуються»⁶¹. Зокрема, Волинський губернський ліквідком у звіті за січень 1923 р. вказав, що зареєстрована ним обновленська група складається з 6 осіб і «спроб до реальних виступів не виявляла». Неодноразово в документах згадуються і обновленці-пристосуванці, яких у табір останніх, попри канони і принципи, привів інстинкт самозбереження.

Недовіра мирян до обновленської течії була викликана, на наш погляд, кількома причинами:

- віропідданською запопадливістю у схваленні стратегії більшовицької революції та запевненнями «червоних попів» у лояльності щодо радянської влади на фоні богоборчої вакханалії;
- агресивно-наступальною тональністю звинувачень своїх опонентів у «контрреволюції» і «антирадянських» намірах;
- нечіткістю теоретико-канонічного обґрунтування правомірності претензій на своє домінування у радянському релігійному просторі;
- підтримкою «обновленців» з боку держави, котру передбачалося надавати у прихованій формі, на практиці ж – відвертій і, навіть, провокаційній;
- суб'єктивними факторами, що стосувалися особистісних якостей ієрархів та священників «обновленської» течії, несумісних з православною етикою.

⁶⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 97, арк. 4.

⁶¹ Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. – Кн. 1. – С. 364.

Загалом «обновленські» громади під контролем співробітників органів державної безпеки відіграли все-таки ключову роль у «розкладенні» Церкви. Так, в інформаційному бюлетені ВУЧК за 16 грудня 1921 – 1 січня 1922 рр. вказувалося, що серед духовенства і вірних Катеринославської губернії помічалось «помітне пожвавлення, викликане розколом церковних общин на прихильників реформи церкви і захисників її непорушності». Тільки цій губернії від «старої церкви» чекісти змогли відколоти понад 1100 громад. Серед духовенства поширювалися чутки про настання «кращих часів, коли і ми [духовенство і вірні], заживемо»⁶².

Але навряд чи їм вдалося сформувати необхідну громадську думку серед віруючих щодо лояльності до радянської влади. Їх власна політична лояльність більшовикам на тлі арештів, конфіскацій, закритті храмів лише викликали додаткові запитання у віруючого населення щодо канонічності та дотримання християнських заповідей. У доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. голова ГПУ УСРР В. Балицький констатував:

«Лояльними серед них [церковних громад] ми вважаємо обновленців, яких ми підтримуємо матеріально, і раціоналістичне сектанство, перешкод у розвитку якого ми не чинили».

Але він відверто зізнався, що

«кількісно, а якісно ще більше, співвідношення сил між основними церковними угрупованнями на даний час було далеко не на користь Радянської влади»⁶³.

В Україні стурбованість ЦК КП(б)У і ГПУ УСРР викликала діяльність Української автокефальної православної церкви, очолюваної митрополитом В. Липківським. Голова ДПУ УСРР В. Балицький, доповідаючи політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про діяльність релігійних угруповань на території України, вказав, що

«основні заходи ДПУ, проведені щодо розкладення “тихонівщини”, не дали позитивного результату щодо “липківщини”. Для прийшлося шукати інші шляхи»⁶⁴.

⁶² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 30.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 79.

⁶⁴ Там само.

Створення цієї течії українського православ'я випало на період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. У грудні 1917 р. була створена тимчасова Всеукраїнська православна церковна рада, що мала на меті створення Української Автокефальної Православної церкви. Її очолив архієпископ Олексій (Дородницький) та протоієрей Василь Липківський. Однак події громадянської війни, постійні зміни урядів заважали цілеспрямованій організаційній роботі. Лише з 14 по 30 жовтня 1921 р. на Першому Всеукраїнському Церковному Соборі у Софії Київській було остаточно конституйовано УАПЦ.

Секретар Київського губкому КП(б)У Й. Варейкіс у закритому листі в політбюро ЦК КП(б)У, з резолюцією на ньому «До виконання Балицькому», також писав:

«[...] Висновки переконують цілком, що автокефалія по суті є політична партія, для якої церковні інтереси відіграють допоміжне значення[...]. Не підлягає жодному сумніву, що наша партія припускається величезної помилки, що вона недостатньо уважно вивчає ріст автокефалістів і недостатньо проявляє волю, щоб розкласти їх»⁶⁵.

Зі свого боку керівництво ГПУ УСРР теж вважало, що всі «національно-релігійні угруповання, а також розвиток сектантства в умовах слабкої партійно-просвітницької роботи, вибивають маси, особливо молодь, із-під впливу Компартії, віддаляючи їх від політичного життя та радянського будівництва»⁶⁶.

У Київській губернії наприкінці 1921 – січні 1922 рр. духовенство було захоплене чварами та суперечками про «Українську церкву». Чекісти повідомляли про формування двох таборів – «слов'янофілів» та «автокефалістів». Сторони не гребували провокаціями, зокрема, представники «слов'янофілів», розповсюджували чутки про те, що «українізатори підіслані комуністами». Водночас, типовими стали чутки про «закриття найближчим часом усіх православних церков і заборону богослужіння», «здавання приміщення церков в оренду» (Подільська губернія)⁶⁷. Населення Київської губернії теж жваво брало участь у цій боротьбі:

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1696, арк. 4.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 63.

«[...] були випадки хибних доносів, розлучень шлюбів і навіть звернень за допомогою до нової влади»⁶⁸.

У Полтавській губернії у квітні 1922 р. чекісти зафіксували численні конфлікти між «тихонівським» та «автокефальним» духовенством через захоплення храмів. Так, у Полтаві «автокефалісти» першими захопили Подольську церкву, але під час опитування парафіян переважна більшість виявилася прихильниками «тихонівської» течії. Натомість, у Павлинській парафії більшість отримали «автокефалісти». Занепокоєння у чекістів викликав персональний склад священників автокефальної церкви: «[...] призначалися особи явно петлюрівського спрямування»⁶⁹.

Співробітники Чернігівського губвідділу ВУЧК доповідали про відсутність цікавості у віруючих до політичного життя країни. Основною проблемою для обговорення та дискусій серед них був розкол між «Руської та Українською церквою»⁷⁰. У цьому контексті чекісти відзначали збільшення «симпатій Петлюрі» (Подільська губ.) і зробили висновок про формування через «церковний розкол» «нової бази петлюрівського впливу на селі»⁷¹. Іншу цікаву тенденцію помітив уповноважений секретної групи Гайсинського окрвідділення ГПУ Федоров. У доповідній записці від 1 листопада 1923 р. він писав, що:

«серед старого духовенства помічається велике прихилання до "тихонівщини", а молодь на стороні автокефалістів»⁷².

Для остаточної дезорганізації діяльності громад Української автокефальної православної церкви митрополита В. Липківського восени 1925 р. зусиллями ГПУ УСРР створюється Діяльно-христова церква (ДХЦ), що, згідно документів «особливої теки» політбюро ЦК КП(б)У,

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 46, 60.

⁶⁸ Там само, арк. 46.

⁶⁹ Там само, т. 2, арк. 20

⁷⁰ Там само, т. 1, арк. 38.

⁷¹ Там само, арк. 60.

⁷² Держархів Вінницької обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 30, арк. 95.

«знаходиться цілком під керівництвом органів ГПУ. Ця робота направ-
ляється виключно в бік дискредитації і боротьби з липківцями»⁷³.

Як відомо, з благословення керівного органу автокефаліс-
тів – ВПЦР певний час існувало «Братство Діяльно-христової
церкви» як добровільна організація «активно віруючих». Орга-
ни ГПУ УСРР за власним сценарієм вжили заходів «для поглиб-
лення протиріч між лідерами автокефальної ВПЦР – Липківсь-
ким, Чехівським, Ярещенком, Потієнком з одного боку, і органі-
заціями братства – з іншого». Спочатку в Києві було створено
керівний центр ДХЦ губернського масштабу, і з «цього часу лип-
ківці повели боротьбу з ДХЦ як угрупованням, що намагається
захопити керівництво автокефальною церквою у свої руки». У
лютому 1926 р. 6-те відділення ГПУ УСРР звітувало, що «проти
ВПЦР оброблені» Проскурівський, Житомирський, Шепетівсь-
кий, Ніжинський, Бердичівський, Коростенський, Чернігівсь-
кий, Вінницький округи. І хоч переважна більшість округів
підтримувала автокефалістів-липківців, констатувалося, що

«за умови продовження політики тиску на липківців у сенсі відмови
їм у легалізації, органам ГПУ вдасться підготувати ґрунт для захоп-
лення у свої руки майбутнього складу ВПЦР»⁷⁴.

20–22 жовтня 1925 р. відбувся з'їзд ДХЦ. Київські органи
виконавчої влади дозволили навіть використати приміщення
Михайлівського монастиря для його проведення. На цей мо-
мент «діяльники» мали всього 12 парафій, що представляли 176
делегатів, з них – 3 єпископи, 22 священики і 78% мирян, при-
чому тільки 42% «братчиків». Інші ж, вочевидь, були заанга-
жованими місцевими апаратами ГПУ УСРР особами. Показовим
є затвердження на з'їзді документа під назвою «Церковного
кредо», про зміст якого у звіті оперативників говорилося як
«цілком прийнятний у сенсі лояльності для нас»⁷⁵. Чекісти мали
підстави вважати свою місію частково виконаною. У доповідній
записці наголошувалося:

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 108.

⁷⁴ Там само, арк. 81, 108.

⁷⁵ Там само, оп. 20, спр. 2006, арк. 199.

«Подальша боротьба буде вестися не між ДХЦ і автокефальною церквою, а між лояльними елементами автокефалії і верхівкою, що займається політиканством»⁷⁶.

Не дивлячись на зусилля чекістів, упродовж 1920-х рр. Українська автокефальна православна церква на теренах Волині, Київщини, Полтавщини, Поділля, Чернігівщини продовжувала користувалася певним авторитетом серед національно свідомої частини вірян. Вона мала понад 1600 парафій з майже 3 мільйонами віруючих. Керівники місцевих апаратів ГПУ УСРР, зокрема Полтавського, кваліфікували це як «серйозну базу націоналістичного підпілля»⁷⁷. Тому в обіжнику ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. заступник голови ГПУ УСРР К. Карлсон назвав УАПЦ «могутнім оплотом націоналізму і прекрасною агітаційною зброєю». Далі він покликався на слова голови Подільської автокефальної ради:

«Основною роботою автокефалії є перевиховання села. Вся діяльність УАПЦ повинна бути спрямована на поширення серед селянського середовища національного духу. В результаті цього селянство повинно поставити первинним завданням абсолютне національне звільнення України з-під ярма Москви»⁷⁸.

У 1926 р. органи державної безпеки взяли курс на повну ліквідацію УАПЦ. У лютому 1926 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У голова ГПУ УСРР В. Балицький доповів про результати агентурно-оперативної роботи апаратів щодо активу УАПЦ:

«[...] Для того, щоб мати повні і вірні дані про автокефалістів, органами ДПУ збиралися матеріали про актив автокефалістів на кожного окремо – попів, єпископів і членів окружних рад. Хоча ця робота не завершена, все ж отримані дані свідчать не на користь автокефалістів. Персонально в особі попів, єпископів і членів окружних рад чекістами було виявлено лояльних за лінією поведінки – 199 осіб, ворожих – 331, невиявлених – 25 осіб, тобто 59% ворожих при 4,5% з невиявленою політфізіономією»⁷⁹.

⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 7.

⁷⁷ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 354, арк. 19.

⁷⁸ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особі, факти, документи. – С. 257–258.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 97.

Про методику інтерпретації чекістами поглядів, поведінки та діяльності автокефального духовенства та віруючих свідчили директиви ГПУ УСРР, що вимагали подавати інформаційні зведення так, щоб можна було кваліфікувати автокефалістів як «запеклих петлюрівців та пособників розвитку бандитизму»⁸⁰.

Саме цього року відбулися арешти провідних ієрархів, серед них митрополита В. Липківського, архієпископів О. Ярещенка і К. Малюшкевича, єпископа І. Павловського, голови ВПЦР В. Потієнка. Водночас була розгорнута потужна пропагандистська кампанія, що мала на меті обґрунтувати доцільність їх арештів у очах громадськості. Ієрархів УАПЦ чекісти звинуватили в заполітизованості та «засміченості петлюрівськими і антирадянськими елементами». Перед ВПЦР ставилася умова негайного очищення від них, припинення «політиканства» В. Липківського. «Почесна» місія реалізації останнього покладалася на новий склад ВПЦР на чолі з єпископом П. Ромодановим, обраним на Великих Покровських зборах ВПЦР 25–30 жовтня 1930 р. В інформаційному зведенні Секретного відділу ГПУ УСРР за травень 1927 р. зазначалося:

«Завдання Ромоданова вичистити з УАПЦ отаманів, білогвардійців, архібандитів і архіотаманів, до лику яких він (Ромоданов. – Л. Б.) зараховував і Липківського»⁸¹.

Чекісти побудували свою роботу по розкладанню УАПЦ в напрямку посилення протиріч між київською та харківською групами автокефалістів. Застосовуючи випробувані методи вербування (шантаж, підкуп, залякування, владні амбіції окремих представників церковної еліти), чекісти набрали необхідну кількість освідомлювачів. Наприклад, одним з «надзвичайно цінних сексотів» був названий Харківський єпископ І. Павловський, «аліментну» історію якого з позашлюбною дитиною «до цього часу [...] при нашому (ГПУ УСРР. – Л. Б.) сприянні вдавалося приховувати від маси віруючих»⁸², змушуючи «відпрацьовувати» збереження особистої таємниці. Водночас, чекісти нама-

⁸⁰ Держархів Вінницької обл. ф.П-1, оп. 1, спр. 492, арк. 31.

⁸¹ ГДА СБ України, ф. 3. оп.2, спр. 1, арк. 64.

⁸² Там само, арк. 117–118 зв.

галися ретельно маскувати таємне співробітництво і дбали про те, щоб їх джерела агентурної інформації не розшифровувалися.

Паралельно співробітники ГПУ УСРР за допомогою психологічного тиску та шантажу під час слідства змогли змусити окремих ієрархів підписати необхідні свідчення. Так, після арешту у 1926 р. екс-голова ВПЦР В. Потієнко написав заяву слідчому ГПУ УСРР:

«[...] Засудження церквою складу президії ВПЦР природне, зрозуміле і логічне внаслідок констатації Покровським собором неояльності, нетактовності і антирадянського змісту роботи президії ВПЦР. Персональне засудження мене, митрополита Липківського, архієпископа Ярещенка приймаю як природне в результаті засудження ВПЦР, фактичними керівниками роботи якої були вказані особи»⁸³.

Відповідне резюме чекістів свідчило, що саме на таке «покарення» вони й розраховували:

«У зв'язку з цим, Потієнка ми передбачаємо звільнити під підписку про невиїзд з Харкова, використавши заяву для його компрометації».

Не гребували чекісти і відвертими провокаціями стосовно церковних ієрархів та священників, намагаючись дискредитувати їх в очах громадськості. Зокрема, їх найменші людські вади чекісти та місцевий партійно-радянський апарат робили надбанням гласності. Утім, окремі представники духовенства іноді давали для цього підстави. Так, у березні 1922 р. апарат Чернігівського губвідділу ГПУ УСРР писав про

«духовенство, яке компрометує себе виробництвом самогону в церковних сосудах, нецензурною лайкою, бійками, привласненням грошей»⁸⁴.

У жовтні 1929 р. у м. Києві розповсюдили чутки про притягнення автокефального єпископа М. Борецького «по аліментній справі». ВПЦР провела власне негласне розслідування і після його завершення порадила останньому виїхати на декілька місяців із Києва⁸⁵.

Чекістам вдалося посіяти недовіру кліру і вірян також і щодо Лубенського єпископа Йосипа (Оксіюка). У травневому 1927 р.

⁸³ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 1, арк. 26.

⁸⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 127, арк. 3 зв., 6 зв.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 451 зв.

інформаційному зведенні ГПУ УСРР повідомлялося про результати вдалої комбінації по його компрометації. Для цього єпископа викликали до м. Харкова з метою відміни підписки про невіїзд, оскільки останнє, на думку чекістів, створювало навколо нього «ореол мученика» та «піднімало йому до деякої міри авторитет». Харківський актив УАПЦ, зокрема В. Потієнко, вважали, що, йдучи єпископові на поступки, «влада обробляє Оксіюка, так як, можливо, його можуть обрати замість Липківського митрополитом». Зняття ж з Оксіюка підписки про невіїзд розцінювалося «як результат обробки його ГПУ», про що В. Потієнко висловив припущення в розмові з митрополитом В. Липківським⁸⁶.

Співробітники ГПУ УСРР зуміли спровокувати погіршення стосунків між митрополитом В. Липківським та єпископом Й. Оксіюком. Для них не було таємницею, що останній не схвалював нового складу ВПЦР, а П. Ромоданова вважав «ставлеником радянської влади» і «вів лінію на дискредитацію Ромоданова». Небезпідставно оцінюючи позицію авторитетного єпископа як «небезпечну для прискорення процесу ліквідації УАПЦ», чекісти поставили перед П. Ромодановим завдання «щоб там не було, створити суперечності» між ієрархами. Згодом співробітники ГПУ УСРР констатували, що «намічені плани вдалося повністю реалізувати» у ході підготовчих заходів та роботи Микільського Собору УАПЦ, котрий відбувся 11–14 травня 1927 р. Зокрема, єпископу Й. Оксіюку доручили очолити комісію з остаточної редакції резолюції Собору, текст якої вже був написаний і в резолютивній частині цілком схвалював діяльність ВПЦР, її лояльність до радянської влади. «Цей маневр був створений свідомо, щоб посварити Оксіюка з Липківським», – відверто зазначалося в документі.

Про повну керованість внутрішньо-церковних процесів свідчать матеріали підготовки Другого церковного Собору УАПЦ, що відбувся 17–27 жовтня 1927 р. У доповідях голові ГПУ УСРР В. Балицькому та начальнику секретного відділу ОГПУ СРСР Т. Дерибасу харківські чекісти писали:

«Поставлені перед Собором завдання: 1) затвердження постанов Вересневої наради і Покровського Собору про осуд ВПЦР, митропо-

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 1, арк. 117.

лита Липківського, архієпископа Ярещенка і Потієнка; 2) повалення митрополита Липківського; 3) вибори нового митрополита і ВПЦР, нами повністю виконані. Собор пройшов під повним нашим керівництвом. Митрополит повалений більшістю в 137 голосів при 45 проти і 10, що утрималися (на момент голосування були присутніми 192 особи). Резолюції з осудом Липківського, Ярещенка і Потієнка затверджені одноголосно при одному, що утримався. Новим митрополитом обраний єпископ Микола Борецький, який перебуває під повним нашим керівництвом. [...] У подальшому через новообрані керівні органи УАПЦ і осіб, що входять до них, буде поведена боротьба з колишнім митрополитом Липківським і його прибічниками»⁸⁷.

Отже, сформульоване В. Балицьким у лютому 1926 р. на засіданні політбюро щодо УАПЦ – «завдання органів ДПУ в даний момент зводиться до того, щоб голос церкви виніс недовіру ВПЦР і розпустив її»⁸⁸ – фактично було виконане.

Ще у лютому 1926 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький продемонстрував певну, правда орієнтовну, динаміку розкладу Церкви в Україні. Так, станом на 1 січня 1925 р. налічувалося 2900 лояльних (обновленських) приходів, антирадянськи налаштованих приходів – 7500, із них 6000 – «тихонівських», 1500 – «липківських». На 1 січня 1926 р. налічувалося 5300 лояльних приходів, з них обновленських – 3 500, «Собору єпископів» – 1500, ВПЦР–ДХЦ – 300. Натомість антирадянських налаштованих – 5100, з них, до 3900 «тихонівських», до 1200 – «липківських». В. Балицький констатував «очевидні зміни співвідношення сил як кількісні, так і якісні на користь радянської влади»⁸⁹.

Отже, вже на початку 1920-х років православна церква перестала бути монолітною організацією, а її моральна харизма під дією зовнішніх факторів поступово руйнувалася в очах віруючих. У Є. Тучкова були підстави доповідати про те, що:

«поставлене перед 6-м відділенням завдання в кінці 1922 року зрушити з мертвої і антирадянської позиції православну церкву і позбавити її тієї могутності, якою вона володіла до цього часу, виконане повністю. Православна церква розбита на кілька окремих угру-

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 104.

⁸⁹ Там само, арк. 82.

повань, які мають свої ієрархії і знаходяться між собою у постійній ворожнечі [...]. Всі ці групи поставлені у такі умови, що навмисно чи мимоволі зобов'язані між собою постійно ворогувати і запобігати перед органами влади. В міру поглиблення ворожнечі втрачається авторитет служителів культу. Звідси виростає атеїзм»⁹⁰.

Його підтримував його колега – начальник Київського губерньського відділу ГПУ УСРР Г. Іванов. Він так сформулював наступні перспективи боротьби з Церквою:

«[...] Робота ГПУ [УСРР] щодо них повинна буде полягати у розкладенні їх організацій із середини, ретельному контролі їх діяльності всіма доступними нам методами і через заходи обхідного характеру. А при неможливості використання – через відкритті репресії у вигляді адміністративного і судового вислання, арештів і т. д.»⁹¹.

Мотиви для силового усунення духовенства та віруючих (арешти, вислання, судові переслідування)

Аналіз численних архівно-кримінальних справ, опублікованих документів, спогадів, наукових розвідок про долі священників дозволив виявити формальні та неформальні мотиви, обтяжуючі обставини для переслідувань. Формальний мотив позначався у статті Кримінального кодексу Радянської України. Загальним неформальним мотивом була віра. Однак, аналіз неформальних мотивів надає дослідникам можливість визначити коло небезпечної діяльності для більшовицької влади, що проводили духовенство та віруючі.

Одним із типових мотивів стала підтримка духовенством та віруючими «українського буржуазного націоналізму» та «побудови Української Народної Республіки». Так, у щотижневих зведеннях ГПУ УСРР постійно згадувалися участь священників і віруючих у спротиві «радянській владі». Зокрема, в інформаційному зведенні від 8–14 вересня 1929 р. вказувалося на наявність агентурних даних про участь священника Уманської округи Щербаківського у поширенні листівок із підписом «Штаб УНП–УНР». У розмовах із селянами він стверджував, що «скоро поч-

⁹⁰ Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. Кн. 2: 1921–1925 гг. – М.; Новосибирск, 1998. – С. 360.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 76.

неться війна із Польщею і селяни піднімуть повстання на її підтримку». Чекісти були переконанні у наявності у Щербаківського інформації про переховану зброю. У цьому ж окрузі була встановлена антирадянська «попівська група», до складу якої входили віруючі УАПЦ Рушковський (колишній офіцер денікінської контррозвідки), Чижський (колишній денікінець), Шторін – (колишній «великий куркуль»). За інформацією Уманського окривдділу всі вони активні прихильники митрополита Липківського і «проводять контрреволюційну агітацію». Вже 10 вересня 1929 р. члени цього угруповання були заарештовані⁹².

У зведенні за 15–21 вересня 1929 р. тема «націоналістичного» духовенства була продовжена. Так, у Лубенському окрузі у до складу групи «шовіністів-українців» колишній есер, офіцер «Вільного козацтва», колишній отаман (зараз вчитель) та інші селяни у минулому «політичні бандити». Керівник цієї групи священник УАПЦ Артеменко акцентував увагу населення на «нищенні України»: «Хліб забирається, вивозиться у Московщину», «треба вийти з-під Москвського чобота». Місцевий уповноважений в інформаційній записці підкреслив, що священник пофарбував сільський храм у жовто-блакитний колір⁹³.

Згідно агентурної справи «Амністовані» у с. Очеретному Бердичівського округу священник Корнійчук, за інформацією агентури, об'єднав заможних селян. Гуртки при церкві чекісти інтерпретували як осередки «обробки у націонал-шовіністичному, петлюрівському дусі». Всі розпорядження місцевих виконавчих органів гальмувалися, уповноважених, що приїжджали із районних органів, провокували на бійки, змушували виїжджати із села. Перевибори до сільради у 1927 і 1929 рр. пройшли під впливом цієї «контрреволюційної групи». У результати списки бідноти були провалені. Після завершення слідства, долі арештованих вирішувала Особлива нарада.

Економічні вимоги звучали у с. Катаржино Одеського округу. Під час проведення кампанії посилення хлібозаготівлі на покрівлі сільради були розміщені опудала священника і куркуля

⁹² ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 260 зв. – 262 зв.

⁹³ Там само, арк. 320.

з написом «Вороги радянської влади, що зривають хлібозаготівлю». Водночас, на 15 вересня 1929 р. було намічено збори сільської громади для проведення кампанії самообкладання. В цей же день священники – «тихонівці» Данишевський і Савчук виступили у церкві із зверненням до сільської громади про захист від «нападок і глузування влади» і просили домогтися зниження податків із церкви. За інформацією співробітників місцевого ГПУ, більшість віруючих плакало.

Після завершення церковної служби понад 500 віруючих (головним чином жінки) направилися до помешкання сільради. Вони вимагали зустрічі з уповноваженим райвиконкому по хлібозаготівлі і зняття опудала священника. Спроби окремих жінок залізти на покрівлю сільради і власноруч зняти опудало натикнулися на спротив місцевих піонерів. Дехто із жінок намагався палицею вдарити членів сільради. «Волинка» продовжувалася понад 2 години. Співробітники окривдділу ГПУ «намітили» для арешту 8 куркулів⁹⁴.

Цілком очевидно, що духовенство та віруючі перебували у соціальному середовищі і реагували на його зміни. Розчарувавшись у більшовицьких політико-економічних реформах, їх спробах силовими методами «модернізувати» економіку та масову свідомість, почали обговорювати шляхи виходу із ситуації перманентних репресивних акцій, переслідувань, конфіскацій, тиску, висувати економічні та політичні вимоги.

Намагаючись придушити такий спротив, вище партійно-державне керівництво СРСР та УСРР санкціонували масові арешти духовенства у 1929 р. Тільки у першій половині 1929 р. в УСРР було арештовано 374 священники, з них у квітні–червні 1929 р. – 294 священника⁹⁵. На Криворіжжі 8–14 вересня 1929 р. було арештовано 7 священників. Інші священники були завербовані і найближчим часом їх приходи мали перейти під юрисдикцію «обновленців». У Могилів-Подільському окрузі було арештовано 18 автокефалістів. В Уманському окрузі 15–21 вересня 1929 р. було арештовано 21 автокефаліста. Під час обшу-

⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 354, 356.

⁹⁵ Там само, арк. 66, 68.

ків були знайдені відозви митрополита Липківського, листування з польськими громадянами. У Проскурівському окрузі 6 священників. Також в одному із храмів було виявлено золоті церковні речі, що були загорнуті у жовто-блакитний прапор⁹⁶.

Станом на 7 листопада 1929 р. окрвідділи ГПУ УСРР вирішили арештувати 172 особи, із них єпископів – 2, священників – 71, дяків – 10, віруючих – 89⁹⁷.

Арешти серед духовенства та віруючих на Дніпропетровщині, Одещині, Поділлі, Полтавщині наприкінці 1920-х рр. викликали, за інформацією ГПУ УСРР, певні панічні настрої серед керівництва УАПЦ. На думку митрополитів М. Борецького і К. Малюшкевича, це був початок силової ліквідації УАПЦ.

Церковні ієрархи обговорювали два шляхи розвитку подій: або ліквідуватися самим, або чекати, що «радянська влада сама ліквідує». Особливо боялися арешту Василя Липківського, бо прогнозовано на найближчому соборі постане вимога про «його виключення із Церкви». За їх словами – «це буде страшним ударом і призведе до загибелі УАПЦ». Архієпископ Й. Оксіюк у Харкові у вересні 1929 р. говорив:

«Ці арешти – ліквідація УАПЦ. Я готовий до арешту. Вірогідно, що мною завершать. Ліквідуватися не треба, хай нас ліквідують, а про це будуть знати (примітка співробітника ГПУ: “Натяк на закордон”. – Л. Б.). Нас ліквідують, але нам багато мовчки співчують. Мовчазне співчуття сильніше армії. У жовтні більшовики перемогли тільки завдяки мовчазному співчуттю народу. Ніяких соборів скликати не треба, так як скликання собору у сучасному стані означає смерть для Церкви. Треба витримати час, може щось зміниться. Вичікування – не загибель для тих, хто має майбутнє, а порятунком».

Його підтримав харківський «автокефальний актив». Так, Геращенко заявив:

«Не хочу вірити в остаточну ліквідацію УАПЦ. Не все те, що хочуть зробити, можуть зробити навіть “вони” (вірогідно більшовики. – Л. Б.)»⁹⁸.

На поєднанні духовенства та «націоналістів» і куркулів наголошували більшовицькі «прокурори» на гучному відкрито-

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 262, 357, 398.

⁹⁷ Там само, арк. 198.

⁹⁸ Там само, арк. 355 зв.

му процесі «Спілки визволення України». Ми вже згадували про роль цього судового процесу у контексті масової антирелігійної кампанії, розгорнутої більшовицьким керівництвом. Але важливим чинником цього процесу була його репресивна складова. Вищі партійно-державні лідери СРСР–УСРР і керівництво ГПУ УСРР детально вибудовували всі «лінії» судового процесу. Так, голова ГПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці від 1 грудня 1929 р. означив алгоритм «церковної лінії» на судовому процесі: автокефалія – політична організація: а) атеїзм більшості автокефального духовенства; б) петлюрівське минуле більшості автокефалістів; в) використання «СВУ» автокефальної церкви як знаряддя антирадянської дії на широкі маси і для ведення підпільної роботи українізації церкви і релігії – засоби для здійснення цілей «СВУ»; д) ряд конкретних проявів діяльності священиків. Виконавцями він призначив «церковний осередок СВУ»: Чехівський, Липківський, Ходзицький, Вовкушкевський, Шараєвський та ін. Як приклад конкретних акцій цього «осередку» він пропонував оголосити проведену панахиду у Софійському соборі по І. Франку як начебто проведену панахиду по С. Петлюрі⁹⁹.

Звинувачення у «дрібнобуржуазному українському націоналізмі», минулій активній участі у політичному житті, відстоюванні Української національної церкви стали підставою для арештів віруючих під час «Великого терору». Так, під час проведення лютнево-березневого пленуму 1937 р.¹⁰⁰, що обґрунтували необхідність розгортання масової соціальної чистки, 3 березня 1937 р. був заарештований рахівник артілі «Коопвзутяремонт» архієпископ Полтавський, Лубенський і Миргородський Й. Оксіюк. Його звинуватили в участі у «контрреволюційній націоналістичній організації», «мав тісні зв'язки із елементами, що у різний час були арештовані органами ГПУ». На допитах Й. Оксіюк не визнавав «участі у контрреволюційній

⁹⁹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С. 207.

¹⁰⁰ Кошелева Л.П., Наумов О.В., Роговая Л.А. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 г. // Вопросы истории. – 1992. – № 2–12; 1993. – № 2–9; 1994. – № 1, 2, 6, 10, 11; 1995. – № 2–12.

діяльності». Чекісти стверджували, що протягом всього довгого періоду після відходу від пастирської діяльності, він «майстерно конспірував активну контрреволюційну діяльність, через що його не могли викрити». Незважаючи на жорсткий тиск на свідків, фігурантів справи «церковної організації архієпископа УАПЦ Ярещенка», слідчі не змогли довести «контрреволюційну діяльність» Й. Оксіюка:

«Беручи до уваги, що наявних даних недостатньо для спрямування справи до суду, але враховуючи, що останній (Й. Оксіюк. – Л. Б.) є соціально-небезпечним елементом бажано клопотатися перед Особливою нарадою НКВД ССР про ув'язнення Й. Оксіюка у концтабір строком на 5 років»¹⁰¹.

Практика 1920-х – 1930-х рр. щодо участі духовенства у політичному житті країни, їх оцінок політико-економічної ситуації у республіці, зв'язків із «колишніми політичними бандитами» і «буржуазними націоналістами» продовжилася у другій половині 1940-х рр., після звільнення території України від нацистів. Так, у серпні 1945 р. було заведено агентурну розробку УНКГБ по Полтавській області потрапили священники Терентій Марюта, Пантелеймон Мисюренко, Борис Оніпко, Василь Савченко, Борис Талидан, Олександр Стеценко. За твердженням чекістів, вони

«вели боротьбу проти московської патріаршої церкви, виходячи із національних ідей про самостійність України. Одночасно ставили за мету боротьбу проти радянської влади. Всі вони у минулому були активними учасниками впровадження національно них ідей у церкву».

Справа отримала назву «Липківці»¹⁰².

Співробітники УНКГБ по Полтавській області виявили всі контакти священників, їх націоналістичну роботу в умовах нацистської окупації. Так, священник О. Стеценко, коментуючи ухвалу X сесії Верховної ради СРСР про створення наркоматів оборони та іноземних справ в УРСР, 8 лютого 1944 р. заявив:

«Хто мало розбирається у самостійній Україні, той може попасти у неприємну ситуацію. Дехто думає, що тепер Україна буде самостійною і незалежною, але по суті Україна самостійною не буде. Вона була і буде під контролем росіян».

¹⁰¹ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 7980-С, арк. 60.

¹⁰² Там само, спр. 3459-С, арк. 1.

В іншій розмові О. Стеценко прогнозував тривалу боротьбу з «контрреволюцією» у тилу:

«Ось наприклад, нашого дядя радянська влада мучить. До війни його катували – був розкуркулений і висланий, німці прийшли – повернувся і зайняв хату начальника НКВД, а зараз знову вигнаний і знову катують. Але це тільки початок. Ось скоро візьмуться за сім'ї поліцейських, їх будуть виганяють до Сибіру, потім візьмуться за сім'ї. діти яких добровільно виїхали до Німеччини, за куркулів, які повернулися додому при німцях. Одним словом, біди буде для нас багато»¹⁰³.

Інший священник Терентій Марюта під час нацистської окупації у проповіді говорив:

«Протягом ряду років російський уряд пригнічував український народ. Петро Перший побудував м. Петербург і металургійну промисловість на українських кістках. Балтійсько-Біломорський канал побудований ув'язненими українцями, яких радянська влада арештувала за те, що вони українці і щоб мати безкоштовну рабську силу. Щоб умертвити українське населення, керівники ВКП(б) у 1933 р. спровокували штучний голод у результаті якого було вбито 8 млн. українців»¹⁰⁴.

Як бачимо оцінки, священника УАПЦ Т. Марюти мало чим відрізняються від результатів сучасних історичних досліджень. Однак, його антибільшовицькі виступи і сподівання на «милість» нацистської окупаційної адміністрації у розбудові незалежної України були кваліфіковані як «контрреволюційний злочин» і «антирадянська агітація». У жовтні 1945 р. Т. Марюта був засуджений до 10 років ув'язнення.

Цікавий аспект проявився у агентурній розробці стосовно священника П. Місюрєнка, уродженця с. Снятин Лубенського р-ну. У сан священника був висвячений митрополитом Оксїюком. Як священник УАПЦ був засуджений до вислання у 1931 р. по справі «Спілки визволення України». У 1941 р. він повернувся на Лубенщину і був одним із організаторів відновлення УАПЦ. У розмовах він вказував, що «німці врятували наш рід від загибелі»:

«Ви пам'ятаєте, брати і сестри, як більшовики знущалися над нами? Вони ваших дітей викидали на вулицю, і, ще гірше, виводили в поле.

¹⁰³ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 14 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 18.

Чесних людей засуджували до тюрми і вислання. Добре жили лише комуністи і євреї»¹⁰⁵.

Під час наступу військ Червоної армії П. Місюренко виїхав на Західну Україну і там продовжив пастирську діяльність. 13 березня 1948 р. був заарештований УМГБ по Дрогобицькій обл. Його обвинувачували у «націоналізмі» та «зв'язках із ОУН». Священик був засуджений Особливою нарадою при МГБ СРСР до 25 років ув'язнення с конфіскацією майна.

Інкримінування віруючим та духовенству політичної складової, пов'язування їх з «куркулями» і «колишніми політичними бандитами», членами опозиційних більшовикам політичних партій і громадсько-політичних рухів стало цілеспрямованою політикою вищого політичного керівництва СРСР і Радянської України. Типовим мотивом для обвинувачення віруючих «проти дія господарсько-політичним кампаніям», «створення контрреволюційної організації», терористичній діяльності стосовно сільського активу. Так, священика Георгія Ковалевського у червні 1927 р. обвинуватили у спробі організувати контрреволюційну куркульку групу «для активної протидії заходам радянської влади»¹⁰⁶.

У спеціальному зведенні ГПУ УСРР за 26 вересня 1929 р. – 1 січня 1930 р. про терористичні акти в Україні зазначалася активізація участі як духовенства, так віруючих у проведенні підпалів. Так, у проведенні терористичних актів станом на 28 вересня 1929 р. було арештовано 48 осіб, із них священиків – 1, віруючих – 2¹⁰⁷.

Як «контрреволюційна діяльність» було розцінено позиція благочинного Успенського собору м. Миргороду Павла Верещак, який наказав священикам збирати по селах дані про кількість померлих селян від голоду. У постанові про арешт від 11 жовтня 1933 р. зазначалося: «Інформація збиралася явно для контрреволюційної діяльності та шпигунства». Постійно наголошував про факт конфіскаційного характеру хлібозаготівлі¹⁰⁸.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 21 зв.

¹⁰⁶ Там само, спр. 4636-С, арк. 1, 3.

¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2990, арк. 1 зв.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 1537-С., арк. 2.

У березні 1932 р. Славутським прикордонним загоном ГПУ УСРР були заарештовані священники Микола Марин, Лаврентій Якимович, Анатолій Журковський, Петро Комарніцький, Трохим Устимчук, Степан Палецький, колишня монахиня Мотрона Пилипчук. Їх звинуватили у створенні контрреволюційної церковної організації та антирадянській агітації. Зокрема, священник Петро Комарніцький говорив у розмовах із селянами:

«Хліб молотять для хлібозаготівлі, а селяни залишаються без хліба.

Замість хліба дадуть гроші, а гроші обміняють на облігації».

Священники Трохим Устимчук, Степан Палецький, Мотрона Пилипчук виними себе не визнали. Інші визнали вину частково, підтвердивши окремі факти «антирадянської агітації», «присутності у на зборах» тощо. Зважаючи на наявність свідчень, священники були засуджені на різні терміни ув'язнення від 3 до 8 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, вислання до 5 років у Північний край¹⁰⁹.

Цілком вірогідно, що у повсякденних розмовах духовенство та віруючі мали власну думку про результати економічних експериментів лідерів СРСР та Радянської України. Вони проживали поруч із селянами, робітниками і бачили їх майновий стан. Адже неможливо було залишатися байдужим, споглядаючи злиденність українського народу. Тому їх жорсткі, нищівні оцінки діяльності представників більшовицької влади, що накладалися на авторитет священника і Церкви загалом ставали предметом оперативної розробки органів державної безпеки.

Іншим поширеним мотивом для засудження священників та віруючих став силовий спротив спробам закриття храму, ліквідації релігійної громади тощо. Так, 2 вересня 1929 р. у м. Рикове (зараз м. Єнакієве) почався судовий процес над священником Констатиновим та членами церковної ради, які чинили силовий опір робітникам – членам комісії по закриттю міського храму. Місцеве партійно-державне керівництво навіть провело демонстрацію за участі 3 тис. робітників. Суд ухвалив вирок: священник Констатинів та троє віруючих були засуджені до 3 років ув'язнення, двох – на 2 роки, сімох – на 1 рік, п'ятьох – на 3 місяці

¹⁰⁹ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. П-13259, арк. 233–239.

виправних робіт. Серед віруючих чекісти зафіксували розмови, що «засудженні – жертви антирелігійної пропаганди Радянської влади».

У місті Кадієвці (зараз м. Стаханов) місцевий райком КП(б)У вирішив закрити місцевий храм. Для акції партійні чиновники вирішили використати свято «День врожаю», заплановане на 13 жовтня 1929 р. Сценарій заходу був дуже простий: демонстрація робітників повинна була вимагати закриття храму. Місцеві органи виконавчої влади, виконуючи «народний наказ», мали підстави для ліквідації релігійної громади. Однак, інформації про цей захід стала відомо віруючим. Вже рано вранці на томп у 200 віруючих був біля місцевого храму. Демонстрацію робітників віруючі зустріли камінням, потім почалася бійка. Отримавши рішучий опір, робітники розійшлися¹¹⁰. Співробітники місцевого окрвідділу ГПУ УСРР притягли визначили винуватцями віруючих і притягли їх до відповідальності.

Впровадження податкової політики лідерів СРСР теж стало мотивом для арештів священиків та віруючих. Виплати, що накладалися місцевими податковими органами на релігійні громади унеможливлювали здійснювати найнеобхідніші витрати для проведення богослужіння (закупівля свічок, церковного приладдя, мінімального ремонту приміщення храму тощо). До податкового тиску додавалися перманентні кампанії по самообкладанню. Священики і керівники релігійних громад начебто добровільно повинні були підписатися про додаткову виплату певної суми податку. Рішення ухвалювалися на загальних сільських зборах. Сільські активісти, члени партійних та комсомольських осередків домагалися затвердження розподілу самообкладення і на священика та «церкву» (мається на увазі церковну громаду). Суми варіювалися у межах 100–200 крб. Враховуючи фінансовий стан релігійних громад, виплата додаткових сум була просто неможливою. Відмова священиків «підписувати самообкладання» кваліфікувалася місцевою владою як «антирадянська агітація», «антирадянський прояв», «церковна контрреволюція».

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 259 зв., 450 зв.

Тому у квітні 1928 р. під час кампанії по самообкладанню у Дніпропетровському, Київському, Полтавському, Прилуцькому, Проскурівському, Черкаському округах окривділи ГПУ УСРР по таким обвинуваченням арештували 29 осіб, із них священників – 20, дияконів – 2, псаломщиків – 7; по течіям: «тихонівців» – 10, автокефалістів – 14, «булдовців» – 3, «обновленців» – 2.

За активну агітацію проти закону про самообкладання і відмову від сплати накладеної суми було заарештовано в АМССР – 5, Роменському – 2, Прилуцькому, Лубенському, Чернігівському, Дніпропетровському, Кременчуцькому, Миколаївському округах по одній особі. Всього – 13 священників та «церковного активу», із них священників – 9, дяк – 1, мирян – 3 особи; по течіям: «тихонівців» – 8, «автокефалістів» – 3, «обновленців» – 1, «булдовців» – 1¹¹¹.

Як наслідок політики самообкладання керівництво ГПУ УСРР констатувало, що у результаті активності місцевих активістів та партійно-державних чиновників постраждали лояльні церковні угруповання. Чекісти вважали, що окремі течії, зокрема, «тихонівці» зуміли зберегти деякий фінансовий ресурс. Натомість «обновленці» були «матеріально слабкі». Церковні ієрархи та священники відверто заявляли представникам влади:

«Який нам смисл бути обновленнями і називатися “червоними”, тоді як до нас через це ніхто не ходить. Ми голодуємо, а податки з нас беруть ті ж самі, що і з тихонівців»¹¹².

Наступним формальним мотивом для арешту та подальшого засудження став «поширення антирадянських чуток», «антирадянська агітація», «наклеп на радянський уряд». Такий вид звинувачень був характерний протягом всього досліджуваного періоду.

У 1929 р. Полтавський окружний відділ арештував трьох священників братів Бориса, Миколу¹¹³ та Володимира¹¹⁴ Слухаєв-

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 89 зв. –90.

¹¹² Там само, арк. 90 зв. – 91.

¹¹³ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 14153-С.

¹¹⁴ Там само, спр. 14611-С.

ських. Всі вони були звинувачені у «антирадянській агітації, українському буржуазному націоналізмі». Для священника Бориса Слухаєвського, якого ми вже згадували у контексті його спротиву більшовицькій податковій політиці, антирадянська агітація була додатковим незмінним «атрибутом» української контрреволюції. Натомість в основу обвинувачення його братів Миколи та Володимира Слухаєвських була покладена «антирадянська націоналістична агітація, спрямована на підрив, послаблення і скинення радянської влади». Миколу Слухаєвського на засіданні судової трійки ГПУ УСРР від 2 лютого 1930 р. засудили до 5 років ув'язнення, Володимира Слухаєвського 19 березня 1930 р. тією ж «трійкою» було засуджено до 10 років ув'язнення. Для В. Слухаєвського ув'язнення закінчилося дещо раніше через стабільне виконання норм виробітку. Тому керівництво табору за виконання 1324 робочих днів, гарну поведінку, відсутність «антирадянської агітації та проявів» заохотило його достроковим звільненням від 6 січня 1936 р.¹¹⁵

Однак «антирадянська агітація» як самостійне обвинувачення, так і додаткове набуло найбільшого поширення під час «Великого терору». Оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. чітко означив «церковників» як один із «контингентів, що підлягали репресіям». Він надав такі широкі можливості для трактування поняття «антирадянської діяльності, агітації», що співробітники місцевих органів державної безпеки у гонитві за виконанням визначених лімітів і ліквідації «церковної контрреволюції» арештували практично більшість священників і найбільш активних віруючих. Контингенти для арештів по «церковній лінії» були значні. Тільки у Вінницькій області станом на 20 березня 1937 р. були наступні заявлені наступні цифри (див. табл. 1)¹¹⁶.

Запопадливість чекістів зумовлена відсутністю потреби скрупульозно документувати доказову базу «антирадянського злочину» через застосування позасудового принципу розгляду. Тут було достатнього свідчення одного чи двох свідків.

¹¹⁵ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 14611-С, арк. 29.

¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 105.

Таблиця 1

**Статистичні дані про наявність церковників у Вінницькій області
станом на 20 березня 1937 р.**

	Релігійний актив	Служителі культу	Без приходні служителі культу
Тихонівці	29450	124	97
Синодали	18325	111	35
Старообрядці	1450	2	1
Католики	2450	—	—
Іудеї	12150	134	26

Так, дяка с. Лопатин Любечського району Чернігівської області Георгія Лелявського було заарештовано 30 червня 1937 р. за «складання і поширення заяв на адресу уряду, розповсюдження провокаційних чуток, спрямованих проти радянської влади». Вже 9 вересня 1937 р. спецколегією Чернігівського обласного суду він був засуджений до 4 років ув'язнення¹¹⁷.

По цій же справі проходив священник с. Лопатин Любечського району Олексій Зубок. Він 7 квітня 1937 р. написав листа генеральному прокурору УРСР з проханням відкрити сільську церкву. Посилаючись на положення Конституції про свободу совісті, він у листі зробив висновок, що Лопатинська церква «закрита по мотивах партійної програми». Він запропонував, щоб храми знаходилися у «загальному користуванні і розпорядженні віруючих громадян за прикладом будівель у колгоспах і кооперативних організацій». Заглибившись у положення «Сталінської Конституції», священник О. Зубок про порушення місцевими виконавчими органами права віруючих громадян на відправлення релігійних обрядів через не відкриття необхідних для богослужіння храмів:

«Як же до нас можуть приєднатися пролетарі інших країн, коли вони бачать, що закон, виданий законодавцем – представниками від трудящих, порушується виконавчою владою?».

Він зробив висновок:

¹¹⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. П-14950, арк. 145.

«Відкриття молитовних будинків за проханням віруючих, на ділі доведе, що Радянська Сталінська Конституція не є обіцянка, а дійсний непорушний закон»¹¹⁸.

Його лист було визнано «наклепом на радянську владу» і священник О. Зубок був заарештований 30 червня 1937 р. і засуджений Чернігівською спецколегією до 7 років ув'язнення.

Стандартність звинувачень у антирадянській агітації та створені «контрреволюційній організації» простежуються у груповій справі на 37 осіб. Головним фігурантом справи став єпископ Полтавської єпархії Митрофан Русінов. Всі інші були звичайними діючими чи колишніми священиками, дяками, звичайними віруючими. Після аналізу текстів протоколів допиту арештованих та свідків склалося враження, що слідчі навіть в очі не бачили фігурантів справи. Питання та відповіді, побудова фраз були повністю однаковими¹¹⁹.

Також простежується акцент на об'єднання віруючих різних течій православ'я, зокрема «тихонівців» й «автокефалів». Така тенденція була повністю у руслі заяв вищого партійно-державного керівництва СРСР та зокрема, Й. Сталіна, про «об'єднання контрреволюційних сил у боротьбі проти радянської влади».

Виконуючи вказівку лідерів ВКП(б), всі 37 осіб згідно ухвали особливої «трійки» УНКВД по Полтавській області під керівництвом майора державної безпеки О. Волкова від 23 квітня 1938 р. були розстріляні 2 червня 1938 р.¹²⁰

У другій половині 1940-х рр. після звільнення окупованої нацистами території України обвинувачення у «антирадянській агітації» знову стало масовим явищем духовенства і віруючих. Однак у даному випадку обвинувачення обтяжувалося «перебуванням на окупованій території», що автоматично означало «співробітництво із німецько-фашистськими загарбниками». У жовтні 1944 р. був арештований священник с. Троїцьке Біляївського району Одеської області Олексій Пасічник. Його обвинуватили у «антирадянській поразницькій агітації, наклепі

¹¹⁸ ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. П-14950, арк. 8а, 11-12.

¹¹⁹ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 16769-С, т. 2, арк. 309.

¹²⁰ Там само, арк. 528-550.

на радянську владу та її керівників, мав зв'язки із румунською жандармерією». Конкретними діями його були проповіді «за здоров'є румунського короля Михаїла, королеви Єлени, маршала Антонеску, румунського воїнства і дарування перемоги йому над ворогами». Також священику інкримінували збирання грошей на користь румунської армії. У січні 1945 р. був засуджений до 10 років ув'язнення у випрано-трудовах таборів¹²¹.

За подібним звинуваченням були засуджені священики Петро Котов (5 років ВТТ)¹²², Семен Детков (5 років ВТТ)¹²³, Микола Добровольський (8 років ВТТ)¹²⁴, Гаврило Хреновський (місіонер, брав участь у виступах по радіо, друкував статті у журналі «Християнська Трансністрія» – 10 років ВТТ)¹²⁵. Додатковою обтяжуючою обставиною виявилось його куркульське походження і членство у націонал-цараністській партії громадянина Румунії священика Пилипа Белінського. Його ухвалою Особливої наради при НКВД СРСР засудили до 8 років ув'язнення у ВТТ. У проханні про реабілітацію він наголошував як громадянин Румунії підкорявся законам та вимогам уряду своєї країни. Однак був реабілітований лише 18 травня 1959 р.¹²⁶

Священика с. Котельва Полтавської області Івана Лютенка 19 вересня 1952 р. арештували за підтримку «заклики до віруючих про підтримку німецьких окупантів», «систематичні висловлювання антирадянського змісту», «наклепи на адресу керівників партії та уряду». Написання анонімного листа у березні 1951 р. на адресу редакції газети «Пионерская зоряка», де він «у стані ненависті образив великий російський народ та єврейську націю», чекісти кваліфікували як «антирадянський злочин». Критикуючи органи радянської влади, він говорив, що радянська влада побудована на хабарах, що працівники місце-

¹²¹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 9048-П, арк. 2–63.

¹²² Там само, спр. 8572-П, арк. 1–106.

¹²³ Там само, спр. 28866-П, арк. 2–153.

¹²⁴ Там само, спр. 1715-П, арк. 1–113

¹²⁵ Там само, спр. 8960-П, арк. 1–44.

¹²⁶ Там само, спр. 10519, арк. 1–38.

вих органів влади живуть за рахунок хабарів та різноманітних підношень. У розмовах про діяльність вищого партійно-державного керівництва СРСР він заявив:

«Якщо б цей керівник партії і держави, [...] повністю закінчив семінарію, то його релігійне переконання (йдеться про Й. Сталіна. – Л. Б.) могли б бути інакшого характеру. І в такому випадку, можливо, був би віруючою людиною і погляд на релігію був би інакший»¹²⁷.

За критичні вислови на адресу членів партію та уряду, виконавчих органів радянської влади священник І. Лютенко був засуджений до 25 років ув'язнення, 5 років поразки у громадянських правах та конфіскації майна.

У деяких справах поєднувалися зразу декілька формальних мотивів. При аналізі архівно-кримінальних справ ми визначали центральний мотив по якому проходило групування. Стабільним додатковим мотивом у переважній більшості справ була «антирадянська агітація» та «створення/участь у контрреволюційній організації».

Таким чином, у протязі 1920–початку 1950-х рр. лідери РКП(б)–ВКП(б), використовуючи потенціал партійно-державного апарату у поєднанні із оперативними можливостями органів державної безпеки, намагалися ліквідувати вплив Церкви на населення.

В алгоритмі знищення Церкви чекісти знаходилися на вістрі боротьби. Через розлогу агентурну мережу вони забезпечували конфіденційну інформацію, проводили операції по дискредитації церковних ієрархів і священників, здійснювали арешти, засудження та вбивство віруючих громадян.

На думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, саме силовий метод став ефективним методом перебудови релігійного світогляду переважної більшості населення.

Бабенко Л. Технология борьбы с Церковью (1920–начало 1950-х гг.): «чекистский» сегмент

Исследуются методы борьбы с Церковью, которые использовались сотрудниками органов государственной безопасности в 1920 – начале 1950-х гг.

¹²⁷ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 16750-С, арк. 74, 79.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, Церковь, раскол, изъятие ценностей, политические репрессии.

Babenko L. Technology struggle with the Church (1920-early 1950s): «Cheka» segment

Investigated methods of dealing with the Church, which were used officers of State Security in 1920 and early 1950s.

Key words: state security bodies, Church, split, confiscation of valuables, political repression.

УДК: 281.93:323.25+(282.247.34) «1922/1923»

*Олександр Тригуб**

**Діяльність ДПУ та НКВС РСФРР на розкол РПЦ
у Кримській АСРР (1922-1923 рр.)**

У статті з'ясовується місце та роль НКВД-ДПУ у релігійному житті Кримської АСРР у 1922–1923 рр. Особлива увага звертається на роль даних органів у розколі Російської православної церкви на півострові.

Ключові слова: Державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, Російська православна церква, розкол, обновленство, державно-церковні відносини.

Оперативна діяльність органів держбезпеки СРСР у питанні переслідування інакомислення та політичних противників продовжує залишатися у колі проблем, що не втрачають суспільного та наукового інтересу. До цього кола відноситься вивчення місця та ролі органів ДПУ-НКВС у державно-церковних стосунках. При цьому, якщо загальні обриси цього питання вже ре-

* *Тригуб Олександр Петрович* – докт. іст. наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

тельно вивчені¹, то регіональна практика спецслужб у середовищі православного духовенства залишається у колі молододосліджених проблем і зводиться переважно до вивчення репресій щодо окремих громадян.

Одним із перших регіонів, де почав реалізовуватися принцип «розділяй і володарюй», стала територія Кримської АСРР, що входила до складу Таврійської єпархії РПЦ. «Розкольніцька діяльність» була санкціонована постановою політбюро ЦК РКП(б) від 13 березня 1922 р. про тимчасове допущення «радянської» частини духівництва до роботи «Помгола». Відтак «червоні попи», які повністю перебували під контролем співробітників органів державної безпеки, і повинні були відіграти ключову роль у цій кампанії².

Вже 25 березня 1922 р. партійні органи півострова отримали телеграму В. Молотова під № 1908/ш, де зазначалося (тут і далі мовою оригіналу):

«Нужно расколоть попов или вернее углубить и заострить существующий раскол. И в Питере, и в Москве, и в провинции есть много попов, которые согласны на изъятие ценностей, но боятся верхов. Недовольство верхами, которое ставит низы духовенства в трудное положение в этом вопросе, очень велико [...]. Задачи агитации – поддерживать сейчас эти низы против верхов, дать им понять и почувствовать, что государство не позволит верхам терроризировать их, поскольку они стремятся обеспечить исполнение декретов рабоче-крестьянской власти. Еще раз: политическая задача состоит в том, чтобы изолировать верхи церкви, скомпрометировать их в вопросе помощи голодающим и затем показать им суровую руку рабочего государства, поскольку эти верхи осмеливаются восставать против него»³.

При цьому всім окружним комітетам РКП(б) і редакторам партійних газет було направлено таємне розпорядження щодо

¹ *Ігнатуша О.М.* Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) // *Укр. істор. журн.* – 2006. – № 2. – С. 174–190.

² *Бабенко Л.* «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920–1930-х рр. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2012. – № 1 (38). – С. 335.

³ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. П-75, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

«принципової та тактичної лінії» у «зв'язку з розколом церкви», де другим пунктом вказувалося:

«Избегать помещения материалов, наводящих на мысли о связи церковного раскола с деятельностью некоторых органов Советской власти»⁴.

Даний пункт чітко свідчить – зв'язок між розколом РПЦ і спецслужбами, виконавчими та партійними органами радянської республіки все ж таки існує, але можливості випадкового витоку інформації про це необхідно всіляко уникати. Ймовірніше за все, дане розпорядження у подальшому виконувалося недбало, оскільки вже 12 липня 1922 р. усім партійним органам була направлена шифрована телеграма № 5308/с за підписом секретаря ЦК В. Куйбишева:

«Имел место ряд случаев, когда в печати указывалось на поддержку нового течения в церкви партией, соввластью, ГПУ. Поэтому ЦК еще раз обращает внимание, что всякое **официальное** (виділення наше. – О. Т.) вмешательство каких-либо органов советской власти, а тем более коммунистической партии во внутрицерковные дела церкви является совершенно недопустимым. За всякие сообщения на страницах печати прямо указывающие на содействие обновленческим группам со стороны органов советской власти, ГПУ и парторганизации секретари укомов и губкомов будут привлекаться к строжайшей ответственности. Секретарь ЦК *Куйбышев*»⁵.

У Криму, із появою Декрету про вилучення церковних цінностей, настоятель Скорбященської церкви Сімферополя протоієрей Олександр Павлович Ендека (1874–1933) на шпальтах місцевої газети «Красный Крым» вказав про необхідність жертвування церковного золота на користь голодуючих, проявляючи яскраво пробільшовицькі та революційно-обновленські погляди. При цьому запропонувавши свої послуги в якості секретаря Комісії з вилучення цінностей.

Відразу ж після церковно-революційних подій у Москві на сторінках «Красного Крыма» з'являються статті О. Ендеки про «Живу церкву», її ідеологічну платформу та цілі. Сам же він з

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. П-6, оп. 1, спр. 1, арк. 105.

⁵ Там само, спр. 178, арк. 45.

усім своїм приходом відразу визнав нову церковну владу та почав відповідну агітацію⁶.

На наше глибоке переконання, священник О. Ендека представляв собою яскравий приклад так званого «попа-більшовика», який прагнув поєднати більшовицьку ідеологію та релігійне світосприйняття і втілити цю комбінацію у життя. При цьому він не був секретним співробітником ДПУ, але активно використовувався спецслужбами, оскільки маючи вже досвід роботи з «ідейними», чекісти намагалися діяти обережно.

Про опіку над О. Ендекою із сторони Кримського ДПУ свідчить наступний факт. Обновленські ініціативи О. Ендеки обурили Кримського архієпископа Никодима (Кроткова) і більшість білого духовенства Сімферополя. Для з'ясування деталей про обновленський рух, а також визначення ставлення місцевого духовенства до «ЖЦ» на 31 травня 1922 р. було скликано архієпископом Никодимом пастирське зібрання, куди був запрошений і Олександр Ендека. Збори приходили в Архієрейському будинку під головуванням архієпископа Никодима. Полеміка пожвавилася настільки, що було ухвалено рішення перенести слухання й обговорення доповіді реформатора на наступний день. Але дізнавшись про те, що збори негативно поставилися до ідей «Живої церкви», що підтримувалася активно більшовиками, чекісти вирішили закрити пастирського зібрання. Вранці з'явився голова Кримського ДПУ, і всі присутні були переписані та затримані, а через деякий час їм було пред'явлене обвинувачення у «незаконних зборах» без попереднього узгодження «порядку денного» з НКВС Криму⁷.

У червні 1922 р. О. Ендека вирушив до Москви для налагодження зв'язку із Вищим церковним управлінням РПЦ (ВЦУ) й отримання інструкцій. Звідти він повернувся уповноваженим ВЦУ по Кримській єпархії. Із мандатом уповноваженого він з'явився до архієпископа Сімферопольського Никодима (Кротко-

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. П-1, оп. 1, спр. 266, арк. 210–210 зв.

⁷ Доненко Н. Наследники Царства / Николай Доненко. – Симферополь: [«Таврида»], 2000. – С. 158–159.

ва) із вимогою передати управління єпархією групі «ЖЦ». Никодим відповів, що не визнає ВЦУ й оголошує Таврійську єпархію тимчасово автокефальною, тому що через арешт Патріарха Тихона він нікого не визнає і єпархією керувати буде сам⁸.

Архієпископ Никодим, розуміючи, що перебуває під слідством й у випадку засудження не зможе керувати єпархією, вирішив таємно висвятити собі помічника, який би зміг здійснювати взяти тимчасове управління православною церквою на півострові. Для реалізації цього рішення єп. Никодим наприкінці липня 1922 р. викликав із Топловського монастиря до Симферополя архієпископа Димитрія (Абашидзе), який перебував там на спочині під домашнім арештом. 4 серпня 1922 р. вони висвятили протоієрея Олександра Зверева на єпископа Севастопольського із ім'ям Сергій⁹.

До того часу з північних повітів прибуло декілька священників-обновленців, які одразу розпочали агітаційно-організаторську роботу та незабаром разом з О. Ендекою, на базі Таврійського центрального комітету групи «ЖЦ» під його головуванням, утворили перше Таврійське єпархіальне управління. Також наприкінці серпня ВЦУ, замість звільненого на спочин архієпископа Никодима, призначило тимчасовим керуючим Таврійською єпархією єпископа Ніколая¹⁰.

Разом із наступом обновленства активізувалася діяльність і архієпископа Никодима, що не визнав розпорядження ВЦУ про своє звільнення. 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві він відкрито у проповіді виступив проти обновленців¹¹. Ця обставина прискорила Ревтрибунал Криму щодо звинувачення Никодима та його найближчих помічників у контрреволюційній

⁸ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. П-1, оп. 1, спр. 266, арк. 210 зв.

⁹ Мануил (Лемешевский). Каталог русских архиереев-обновленцев // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. – С. 932.

¹⁰ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. Р-633, оп. 10, спр. 221, арк. 48.

¹¹ Деяння Никодима // Красный Крым (Симферополь). – 1922. – 7 сентября.

діяльності, опоріві вилученню церковних цінностей та в інших злочинах проти радянської влади, і вони були вислані до суду в Інкерманський монастир.

Протягом жовтня 1922 р. місцеві партійно-радянські керівники активно готувалися до показового процесу над кримським духовенством. Вже 28 жовтня 1922 р. на засіданні президії Кримського обласного комітету партії було розглянуто питання «Про процес церковників». Президія доручила розгорнути у пресі «агітаційну роботу у момент початку та завершення процесу над священиками». Президія призначила трибунал у складі Порецького, Максимова і Баришева¹².

Із 22 листопада по 1 грудня 1922 р. тривало відкрите судове засідання. Головував Порецький, членами суду були Максимов і Баришев, секретарем – Терещенко, державним обвинувачем – Фрідман. Захисники за призначенням – Чарський, Большин, Готольберг, Донської, за згодою – Айзенштейн, Ямпольський і Гуревич. Ключовим обвинувачуванням виступав Кримський єпископат: архієпископ Никодим (Кротков), архієпископ Дмитрій (Абашидзе) та єпископ Сергій (Зверев).

Кримське духовенство обвинувачувалося у приховуванні церковних цінностей і «використанні релігійних забобонів з метою протидіяти вилученню цінностей», а також у «нелегальних зборах, підробці документів» і крадіжках.

Архієпископ Никодим на суді тримався бадьоро та незалежно. Зокрема, він заявив, що про декрет про вилучення церковних цінностей він знає тільки із газет. Ніякі циркуляри та розпорядження уряду йому відомі не були. Після опублікування декрету у Сімферополі була організована комісія із вилучення церковних цінностей, що і приступила до справи, у зв'язку із чим за його благословенням була влаштована нарада, на яку були запрошені настоятелі усіх церков і по два члени парафіяльної ради від кожної церкви. На нараді обговорювалися заходи, завдяки яким можна було б безболісно реалізувати вилучення.

¹² Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917–1939 гг. (на материалах Крыма): 07.00.02 – Отечественная история. – Симферополь, 2003. – Л. 122.

«Несмотря на то, – *відзначав архієпископ*, – что комиссия не признала нужной мое участие, я все-таки говорил в храме проповеди о необходимости выдачи церковных ценностей для голодающих и благословлял на это других священнослужителей».

Але ініціатори процесу пригадали та відразу процитували постанову владики про охорону церковних святинь від блюзнірського захоплення і наруги:

«Насколько мне известно, изъятие церковных ценностей в Крыму и по всей Тавриде прошло без сопротивления комиссии как со стороны духовенства, так и со стороны прихожан, а потому обвинения в намерении сорвать изъятие считаю неправильным, как и обвинение в противодействии этому изъятию».

У ході судового розгляду владиці ставили багато запитань, що часто не стосувалися самого обвинувачення. Для нас особливо цікавим є той факт, що архієпископу були поставлені питання стосовно обновленського руху. Наприклад, пригадали Никодиму і «контрреволюційну» проповідь, виголошену 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві проти обновленців, які завзято прагнули захопити єпархіальну владу. У ній мова йшла про гоніння на християн при імператорі Діоклетіані. Владика говорив:

«Мученики жестоко страдали, но не отрекались, более того, своей любовью ко Христу, подвигом веры многих обращали из язычества [...]. В то время храмы закрывались, книги сжигались, верующие изгонялись, вот и теперь наступило такое время – настоящее гонение на православную веру, новая эпоха в христианстве».

Далі, кажучи про «Живу церкву», владика попереджував паству та застерігав від насильницьких дій:

«“Живая Церковь” стремится отнять у православных храмы, и уже, как известно, из Москвы, где нет единения, приезжает епископ, и у нас произойдет разединение. Новый епископ будет стараться привлечь верующих на свою сторону, и что же получится? [...] Но все же отнеситесь к нему без злобы и нетерпения. Но кто захочет вступить в группу “Живая Церковь”, пусть подумает. “Живая Церковь” несет раскол в нашу жизнь, который и нужен врагу рода человеческого – дьяволу (виділення наше. – О. Т.). Вы хорошо знаете сами своих пастырей, их служение Церкви Божией – разберитесь, хорошо подумавши, который из них служит Богу истинно православно. Вы сами должны выбирать! Я со своей стороны прошу вас не де-

лать никакого насилия по отношению к сторонникам “Живой Церкви”, без злобы сохранить полное спокойствие, христианскую любовь и терпение – это моя просьба и завещание»¹³.

Як ми бачимо, і під час процесу Никодим залишився стосовно обновленства на тих же позиціях, що й визначило, на наш погляд, рішення суду.

1 грудня 1922 р. слухання справи стосовно обвинувачення архієпископа Никодима й інших священиків Таврійської єпархії завершилося. Архієпископ Никодим був засуджений до 8 років позбавлення волі за статтями 86 п. 1 і 219 і відправлений у Нижгородську в'язницю. Архієпископ Димитрій та єпископ Сергій (Зверев) були засуджені, але до них була застосована амністія. Низка священиків і представників мирян отримали незначні терміни. Основна частина священиків була виправдана.

Відразу ж після процесу лідери кримського «оновлення» розпочали переговори із єпископом Сергієм про його перехід до лона обновленської церкви. Відомий кримський дослідник Ю. Катунін висловив думку, що амністія стосовно єпископа Сергія (Зверева) була застосована за змовою між органами влади та прихильниками «оновлення», які розраховували, що перехід на їхній бік найближчого сподвижника архієпископа Никодима, яким був Сергій, остаточно зміцнить їхні позиції у Криму. Однак Сергій усіляко зволікав з переговорним процесом, а потім, написавши до ВЦУ листа, в якому він відмовився визнати цей орган як керівний у церкві, таємно залишив Крим.

Димитрій (Абашидзе) 11 квітня 1923 р. був арештований у Топловському монастирі та відвезений до Феодосії в арештний будинок. Вже 17 квітня його етапували до Сімферополя у Кримське ДПУ. Через три дні старий архієпископ потрапив до тюремної лікарні. У листі голові РНК Криму С. Г. Саїд-Галієву Димитрій вказував, що «ні під час арешту, ні після нього не було мені оголошено, за що я арештований і в чому обвинувачуюся». Через місяць архієпископа вислали за межі Криму¹⁴. Місцем свого проживання владика обрав Києво-Печерську Лавру, де прожив

¹³ Цит. за: *Доненко Н.* Наследники Царства. – С. 173–174.

¹⁴ Там же. – С. 184–189.

до моменту її закриття у 1930-х рр. Із виїздом Димитрія (Абашидзе) у Таврійській єпархії не залишилося жодного єпископа, що представляв «тихонівський» напрям. У такий спосіб опозицію обновленців в особі кримських ієрархів було розгромлено.

Таким чином, на початок 1923 р. склалася ситуація, яскраво описана аналітиками Кримського ДПУ:

«Положение дел в данное время такое, что борьбу нельзя считать еще законченной. Центр движения, Симферополь, уже преодолел наибольшие трудности. Здесь предстоит лишь борьба с незначительным ядром верующих, которое все еще держится за старые формы церкви, как за единственный остаток былых времен. То же можно сказать и о Севастополе. Но в Севастополе образовывается Южно-бережное епархиальное управление со своим епископом-викарием и там зарождается новая епархия. Ялтинское духовенство признало ВЦУ поголовно без всякой длительной борьбы. В Керчи недавно создана ячейка обновленцев. В Феодосии движение только началось, но, по-видимому, феодосийский благочинный сам будет руководить движением. Реакционные силы Феодосии изолированы. В Евпатории в этой области еще ничего не сделано. Еще недавно там все духовенство усердно молилось за “пленного архиепископа Никодима”. Нужно отметить, что самому обновленческому движению в Крыму много вредило нетактичное поведение его руководителей, которые в своей левизне часто доходили до антирелигиозной пропаганды, чем, конечно, подрывали церковный авторитет реформаторов»¹⁵.

Для придушення «смути староцерковників», за влучним виразом кримського дослідника Ю. Катуніна¹⁶, до низки районів півострова були спрямовані нові керівники церковних столів¹⁷. Зокрема, зміна керівництва церковного столу сталася і в Євпа-

¹⁵ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. П-1, оп. 1, спр. 266, арк. 211.

¹⁶ Катунин Ю.А. «Староцерковное» и «обновленческое» течения в Крыму (1922–1924 гг.) // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 69.

¹⁷ Церковний стіл – головний підрозділ в окружних і районних відділах НКВС КримАСРР, що видав справами духовенства та релігійного життя. Центральним органом був Церковний підвідділ при НКВС Криму, що у 1922–1923 рр. очолювався заступником начальника Адміністративного управління НКВС Криму Сєдих.

торії, де місцеві священники та віруючі відмовилися визнавати Таврійське єпархіальне управління, створене представниками «обновленського» руху. 23 січня 1923 р. на посаду завідувача церковним підвідділом Відділу управління Євпаторійського окрвиконкому був призначений професійний чекіст Шолох-Терлецький. В одному із перших звітів до НКВС Криму № 17/с від 27 січня 1923 р. він зазначав:

«Почву для раскола православной церкви в Евпаторийском округе я нахожу подходящей и прошу принять меры к скорейшему приезду в Евпаторию представителя нового церковного движения.

Новой группе верующих можно будет предоставить в пользование местный православный собор, находящийся в распоряжении старой церкви. Мотивы для расторжения договора я найду самые наизаконнейшие.

Свою работу и задачи я понимаю как чекист и проводить ее в жизнь буду как чекист, каковым я навсегда останусь. Свое официальное положение заведующего церковным п/отделом я использую исключительно в помощь чисто чекистской работе, конечно постольку поскольку это не будет компрометировать меня, как представителя Соввласти, издавшей декрет об отделении церкви от государства и невмешательства в дела веры»¹⁸.

Як зазначає Ю. Катунін, Шолох-Терлецький виявився професіоналом своєї справи. Вже у 1923 р. в «опальній» Євпаторії з'являється «обновленська» громада, духовенство якої починає відігравати важливу роль у боротьбі з представниками «старо-церковного» руху. Особливу роль у створенні у місті «обновленської» громади зіграв протоієрей Іоанн Сербінов, який був призначений благочинним Євпаторійського округу та якого фактично завербував зазначений чекіст.

Високий рівень роботи Шолох-Терлецького привів до того, що він швидко почав зростати по кар'єрній драбині: 15 квітня 1923 р. його переводять на роботу до центрального апарату Кримського НКВС, а вже на початку 1924 р. він фігурує у документах як Уповноважений Секретного відділу НКВС Криму¹⁹.

¹⁸ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. Р-663, оп. 10, спр. 812, арк. 18–18 зв.

¹⁹ Там само, арк. 328; спр. 842, арк. 108.

Активізувалася робота НКВС та ДПУ і в інших районах республіки. Так Феодосійський адмінвідділ НКВС у звіті за березень–квітень 1923 р. вказував:

«Нашей задачей теперь является предоставить возможность новому течению, среди верующих укрепить свои позиции за счет старой церкви и всячески помогать реформистскому движению, и углублять ту брешь, которую она пробивает во всякой церкви изнутри. Если представляется возможность, то следует вызвать между группами верующих самые обостренные отношения. Во время этой междоусобицы церкви религия потеряет все свое влияние на массы и обнажит в пылу междоусобной войны свое естественное происхождение»²⁰.

У свою чергу і Джанкойський церковний стіл звітував за серпень 1923 р.:

«Сейчас органом ГПУ приняты меры к раздроблению на разные течения православных общин путем вхождения в православную общину секагентам ГПУ, каковым дана задача произвести брожение в общинах и тем самым произвести в таковых раскол»²¹.

Не гребували спецслужби й економічною підтримкою для підтримки «пробільшовицької партії» у РПЦ: позбавлення від податків, їх зменшення, звільнення від оплати квартири, пряма фінансова підтримка тощо. Так 21 березня 1923 р. Секретно-оперативна частина Секретного відділу Кримського ДПУ просила НКВС про збереження пільг обновленцям:

«Крымское политуправление просит в целях борьбы с реакционным духовенством и поддержания обновленцев, временно, с июня месяца с. г., не взимать квартирную плату за занимаемое обновленческим Е[пархиальным] У[правлением] помещение 2 комнаты по Александро-Невской 9, где живут епископ Раевский Александр, прот. Некрасов, протоиерей Ермолай Семькин, священник Кушнев Павел. В виду закрытия собора, К[рымское] П[олитическое] У[правление] считает нужным обновленцам выдать из собора 2 митры, 2 креста архиерейских, 1 панагию, одно полное облачение для архиепископа и диаконий, и трикирий.

²⁰ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. Р-663, оп. 10, спр. 416, арк. 39.

²¹ Там само, спр. 408, арк. 27.

Кроме того является желательным передача часовни в соборной ограде в ведение Т[аврического] Е[пархиального] У[правления], в виду скудности средств последнего часовня может им давать некоторую материальную поддержку.

К[рымское] П[олитическое] У[правление] считает вообще целесообразным в интересах противодействия реакционному духовенству – не лишать обновленцев некоторой, возможной, негласной поддержки»²².

Отже у діяльності ДПУ та НКВС у Кримській АСРР, направлених на розкол РПЦ, ми спостерігаємо ті ж підходи та методи роботи, що використовувалися на усій території радянських республік і які повністю підпадають під загальносоюзну схему розколу найбільшої та найавторитетнішої конфесії. На думку більшовицьких ідеологів, така робота повинно було привести до ліквідації Російської православної церкви.

Тригуб А. Деятельность ГПУ и НКВД РСФСР на раскол РПЦ в Крымской АССР (1922–1923 гг.)

В статье выясняется место и роль НКВД–ГПУ в религиозной жизни Крымской АССР в 1922–1923 гг. Особое внимание обращается на роль данных органов в расколе Российской православной церкви на полуострове.

Ключевые слова: Государственное политическое управление, Народный комиссариат внутренних дел, Российская православная церковь, раскол, обновленчество, государственно-церковные отношения.

Trygub O. Activities of GPU and NKVD RSFSR to schism ROC in the Crimean ASRR (1922–1923)

In article the place and a role of the NKVD–GPU in religious life of the Crimean ASSR in 1922–1923 is determined. The special attention addresses for a role of the given bodies in schism of Russian Orthodox Church on the peninsula.

Key words: State Political Board, People's Commissariat of Internal Affairs, Russian Orthodox Church, schism, renovationism, state-church relations.

²² Держархів Автономної Республіки Крим, ф. Р-663, оп. 10, спр. 812, арк. 124–124 зв.

У. ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ У РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»

УДК:328.31:351.746.1(477) «1950/1960»

*Олег Бажан**

Реформування органів держбезпеки УРСР у 1950 – першій половині 1960-х рр.

Досліджується процес реформування органів держбезпеки УРСР в
часи «хрущовської відлиги»

Ключові слова; КДБ при РМ УРСР, «хрущовська відлига».

Практика придушення комуністичним режимом ідеологічних опонентів, боротьба з будь-якими проявами інакодумства, що супроводжували радянську імперію від початку її створення до середини 1950-х рр., зазнала значної переоцінки з боку політичного керівництва СРСР відразу після смерті Й. Сталіна. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного терору поклало початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур. Постановою спільного засідання пленуму ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та президії Верховної ради СРСР від 7 березня 1953 р. Міністерство державної безпеки СРСР

* Бажан Олег Григорович – канд. іст. наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

та Міністерство внутрішніх справ СРСР були об'єднані в один орган – Міністерство внутрішніх справ СРСР (з 16 березня по 30 червня 1953 р. Міністерство внутрішніх справ УРСР очолював Павло Якович Мешик).

Відсутність ні бажання, ані змоги у наступників Й. Сталіна дотримуватись моделі «класичного сталінізму» позначилося також і на звуженні діяльності потужного репресивного апарату в країні. Усунення від влади і арешт наприкінці червня 1953 р. одного з найближчих помічників диктатора Л. Берії дозволив радянсько-партійній верхівці швидко і безболісно провести реформу органів Міністерства внутрішніх справ СРСР – могутнього карального відомства, що десятиліттями забезпечувало безперервне функціонування радянської імперії. Пленум ЦК КПРС від 7 липня 1953 р., присвячений розгляду питань стосовно «злочинних антипартійних та антидержавних дій Берії» ухвалив рішення про встановлення справжнього контролю за діяльністю органів держбезпеки:

«Необходимо исправить создавшееся за ряд лет неправильное положение, когда Министерство внутренних дел фактически ушло из-под контроля партии. Одной из причин, почему оказались возможными авантюристические, антипартийные и антисоветские попытки Берия поставить МВД над партией и правительством, является то, что в течение многих лет складывались неправильные, ненормальные отношения между партией и органами Министерства внутренних дел. Министерство внутренних дел приобрело непомерно большое влияние в системе социалистического государства. Фактически на протяжении уже ряда лет был утрачен действенный контроль партии, коллективного руководства партии над органами Министерства внутренних дел. Все это давало возможность различным карьеристам и авантюристам, врагам партии, пробравшимся в МВД, пытаться использовать аппарат МВД для терроризирования, запугивания и опорочивания честных, преданных делу коммунизма кадров партии и Советского государства. Больше того, как выяснилось теперь, карьеристские, враждебные элементы в аппарате МВД пытались подтачивать, опорочивать руководящие кадры партии вплоть до видных ее деятелей.

Партийные организации обязаны взять под систематический и неослабный контроль всю деятельность органов Министерства внутренних дел в центре и на местах. Это является не только правом, но

и прямой обязанностью партийных организаций. Необходимо серьезно укрепить органы МВД партийными работниками, значительно усилить партийно-политическую работу среди чекистов, подавляющее большинство которых, несомненно, является честными и добросовестными людьми, воспитывать их в духе беззаветной преданности нашей партии, советскому народу, социалистической Родине»¹.

Інстинкт самозбереження, розвинутий з часів сталінських чисток і репресій, штовхав керівництво КПРС на ухвалення законодавчих рішень націлених на зниження державного статусу органів держбезпеки. У відповідності з постановами Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. із складу Міністерства внутрішніх справ було виділено Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в Україні відповідно В. Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді із значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю та розшуку².

Дещо раніше, місцеві партійні органи отримали право проводити перевірки органів держбезпеки, заслуховувати керівників підрозділів КДБ на бюро обкому чи крайкому партії. Вказівка першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова «постійно тримати зв'язок з партійними організаціями, радитись з ними і доповідати їм про свою роботу» знайшла своє відображення в наказі голови КДБ Івана Серова в червні 1954 р. «Про завдання органів держбезпеки»³. Аналогічній реорганізації було піддано ряд інших структурних підрозділів МВС СРСР. До того ж такі заходи супроводжувалися різким скороченням штатів. Наприклад, суттєво зменшилася кількість співробітників, підпорядкованих органам КДБ. На підприємствах, організаціях та установах, не пов'язаних з виконанням секретних завдань, скасовувалися «особливі» або «спецвідділи». Головна функція яких, окрім ін-

¹ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигаев. (Россия. XX век. Документы). – М.: МФД, 1999 – С. 365–373.

² ГА РФ, ф. 9401, оп. 12, д. 542, л. 173.

³ *Пожаров А.И.* КГБ и партия (1954–1964 гг.) // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 169.

шого, полягала в тому, щоб стежити за благодійністю громадян. Були майже повністю ліквідовані районні відділи державної безпеки, що, врешті-решт, призвело до консервації створеної в 1920–1940-ві рр. величезної, розгалуженої мережі інформаторів.

Із системи органів МВС–КДБ повністю вилучалися надані їм свого часу судові функції. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. ліквідовувалися інструменти терору – воєнні трибунали, Особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, що ухвалювали вирoki навіть заочно⁴. Позитивне значення мали заходи по підвищенню ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої прокуратури МВС–МДБ в системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в даному напрямку конкретизувала постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи по дальшому зміцненню соціалістичної законності і посиленню прокурорського нагляду».

Серед комплексу заходів вищого партійного керівництва країни по зміцненню органів державної безпеки, ліквідації помилок та перекирувань, що мали місце в їх діяльності в минулому, важливе місце відводилося роботі по перегляду справ оперативного обліку, що зберігалися в архівах та знаходилися у впровадженні. Опираючись на постанову Ради Міністрів СРСР № 1465-660сс від 17 липня 1954 р., голова КДБ при РМ СРСР видав наказ за № 00511 «Про порядок прийому, систематизації, збереження та ревізії оперативних архівів в органах КДБ при РМ СРСР та переліку основних оперативних матеріалів та справ органів КДБ із зазначенням термінів архівного збереження», який передбачав:

«[...] 2. В течении 1954–1955 гг. пересмотреть все оперативные архивы органов госбезопасности и окончательно освободится от “компрометирующих” материалов на честных советских граждан, добытых путем фальсификаций и применения незаконных методов ведения следствия, а также от дел, заведенных по мало значительных и не-проверенным материалам [...]».

Покончить с вредной практикой необоснованного оставления на оперативном учете лиц, проходящих по прекращенным делам

⁴ ГА РФ, ф. 9401, оп. 12, д. 517, л. 97–97 зв.

агентурной разработки, материалы в отношении которых в ходе разработки не подтвердились или оказались не заслуживающим оперативного внимания»⁵.

Таким чином в 1954–1955 рр. за згоди уряду СРСР відомство І. Серова організувало «чистку» великої кількості архівних матеріалів держбезпеки в центральних та периферійних архівах КДБ. Згідно з наказами голови КДБ при РМ СРСР № 00405 та 00511 органами держбезпеки УРСР в 1955 р. переглянуто архівних справ:

агентурної розробки	803.593 на 1.031.768 осіб
слідчих справ	713.445 на 1.172.558 осіб
фільтраційних справ на репатріантів	1.838.491 на 1.838.491 особу
збірників компрометуючих матеріалів	8.808 на 550.552 особи
літерних справ	7.701
матеріалів «підсобного» обліку	3.208
особистих та робочих справ агентури	887.761 на 887.761 особу
ВСЬОГО:	4.2263.007 на 5.481.097 осіб

У результаті перегляду справ у зазначений період було знято з оперативно-довідкового обліку 2.684.263 особи або 52% загальної кількості осіб, які раніше перебували на обліку по архівним справам. Крім того, знищено 1.171.614 справ на 1.698.653 особи та перекладено в фонд припинених справ та справ секретного провадження 828.712 справ на 985.610 осіб; передано в органи МВС 297.550 справ. Загалом оперативні архіви органів КДБ при РМ УРСР в ході так званої «чистки» скоротилися на 1.470.164 справи або на 34.3%⁶.

В 1953–1955 рр. були проведені комплексні перевірки органів МВС–МДБ, що відкрили чимало кричущих фактів порушення законності. Виявлені порушення доводилося до відома особового складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів – від 4 квітня 1953 р. – підписав сам Лаврентій Берія. В ньому, зокрема, вказувалося, що Міністерство внутрішніх справ

⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 21-сп, арк. 272–272 зв.

⁶ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 3, арк. 201–202.

СРСР встановило, що в слідчій роботі органів МДБ мали місце грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян. Масштабна фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування, жорстокі побої заарештованих, цілодобове застосування наручників та вивернуті за спину руки, яке продовжувалося в окремих випадках протягом кількох місяців. Тривале позбавлення сну, утримання заарештованих в роздязненому вигляді в холодному карцері тощо. Такі бузувірські «методи допиту» приводили до того, що чимало з невинно заарештованих

«доводились слідчими до стану втрати фізичних сил, моральної депресії. А деяких з них приводили до втрати людської подоби [...]»⁷.

Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних в катуванні громадян.

Розгорнуті комплексні перевірки, «чистки» органів внутрішніх справ і державної безпеки «від осіб, винних в порушенні соціалістичної законності» за ініціативи партійних органів здійснювалися і надалі. Так, за дорученням Ради Міністрів СРСР Колегія МВС своїм розпорядженням за № 41-СС від 4 лютого 1954 р. утворила спеціальну комісію по розслідуванню заяви колишнього співробітника Міністерства внутрішніх справ А. Дедова, який навів чимало фактів стосовно необґрунтованих арештів громадян, прорахунків у підборі та розстановці кадрів⁸.

У період з березня 1954 р. по червень 1957 р. із Комітету держбезпеки СРСР було звільнено 18 тисяч осіб, в тому числі 2300 співробітників за порушення радянської законності, зловживання службовим становищем та аморальні вчинки⁹. Чистка органів держбезпеки у часи «хрущовської відлиги» торкнулася лише найбільш одіозних і знаних персон. Покарання для переважного числа співробітників органів держбезпеки як «злісних порушників соціалістичної законності» було не надто суворим – втрата посади, перехід на іншу роботу, виключення

⁷ ГА РФ, ф. 9401, оп. 12, д. 90–92.

⁸ Там же, д. 542, л. 85.

⁹ *Петров Н.В.* Первый председатель КГБ Иван Серов. – М., 2005.– С. 151.

з лав КПРС. Для прикладу наведемо уривок з документу, в якому відображено результати перевірки фактів порушення соціалістичної законності та методів агентурної роботи співробітника-ми Управління МДБ по Кіровоградській області в квітні 1957 р.:

«В КГБ поступили материалы, свидетельствующие о том, что со стороны бывшего начальника Управления МГБ по Кировоградской области Сидорова И.Д., его заместителя Михальчука Т.А, начальника 2 отдела Фесенко Г.Р, начальника следственного отдела Баковина С.П. и других оперативных работников в 1947–1948 годах были допущены необоснованные аресты некоторых советских граждан. Из материалов проверки, произведенной следственной комиссией админотдела ЦК КПУ видно, что допускались ошибки и недоработки.

Полагал бы:

1. За допущенную бесконтрольность за деятельностью подчиненных полковнику Сидорову объявить выговор.
2. Предложить начальнику КГБ предоставить на заместителя начальника учетно-архивного отделения Шаботина А.Н. подготовить документы на увольнение из КГБ по болезни.
3. В отношении других сотрудников ограничиться ранее принятыми решениями об увольнении из органов.

Зам[еститель] председателя КГБ при СМ УССР А. Кардашев»¹⁰.

Як простежується із документу, застосовані засоби впливу партійно-державного апарату на тих, хто чинив правову вахханалію в 1930–1940-х рр., засвідчили небажання М. Хрущова та його оточення привселюдно викрити родові плями радянської тоталітарної системи.

Разом з тим, виконання партійних рішень, зокрема, постанови ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи по дальшому зміцненню соціалістичної законності і посиленню прокурорського нагляду», наражалося на прихований спротив співробітників Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР. Про це свідчить лист тимчасово виконуючого обов'язки Військового прокурора Прикарпатського військового округу полковника юстиції П. Боброва першому секретарю ЦК КПУ О. Кириченку від 26 серпня 1956 р. про недоліки в роботі особливих інспекцій обласних Управлінь КДБ Української РСР по перевірці сигналів

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4394, арк. 478.

про порушення законності, допущених співробітниками органів держбезпеки в минулому. Під час вивчення матеріалів особливих інспекцій УКДБ за період 1955–1956 рр. Військова прокуратура Прикарпатського військового округу викрила ряд хиб та недоробок, які знижували ефективність здійснюваних заходів по викоріненню порушень соціалістичної законності:

«I. Неполнота расследований, проводимых особыми Инспекциями УКГБ, ввиду чего не обеспечивается правильность реагирования на сигналы о нарушениях законности.

Расследуя жалобы на незаконные действия следователей – избияния при допросах и всякого рода иные принуждения к даче неправильных показаний, особые инспекции, как правило, сводят эти проверки к тому, что отбирают объяснения от лиц, на которых подана жалоба и от самих жалобщиков. Получив противоположные объяснения сотрудников КГБ, особые инспекции делают вывод о недоказанности факта нарушения законности и проверку прекращают без привлечения кого-либо к ответственности. При этом, не используются все возможности для собирания объективных доказательств, с помощью которых можно было бы установить истину и принять правильное решение. В частности, не устанавливаются и не допрашиваются лица, доставлявшие арестованных из камер на допрос и уводившие их затем в камеру, не допрашиваются лица, содержавшиеся в камерах вместе с арестованным, подавшим жалобу, не осматривается тюремно-медицинская документация, не допрашиваются лица тюремного медперсонала и надзорсостава, не подвергаются медицинскому освидетельствованию жалобщики когда речь идет об избияниях их, оставивших следы побоев (переломы костей, неизгладимые рубцы, потеря зубов и проч.) [...].

II. Слабое реагирование со стороны руководства областных управлений КГБ на факты нарушения законности даже в тех случаях, когда эти факты бесспорно доказаны и в выводах Особой инспекции не оспариваются.

III. Волокита, допускаемая при расследовании сигналов о незаконных действиях работников КГБ»¹¹.

У ході «перебудови чекістської роботи», з метою посилення партійного керівництва та контролю за діяльністю органів державної безпеки, за згоди ЦК КПУ в середині 1950-х рр. в органи КДБ було направлено на роботу 46 партійних та радянських

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4300, арк. 273–279.

працівників. На квітень 1958 р. із 26 начальників обласних управлінь КДБ – 10 осіб раніше працювали на керівній партійній роботі; з 41 заступників начальників управлінь КДБ – 23 колишні партійні функціонери; 34 особи, які прибули з партійної, комсомольської радянської роботи, працювали начальниками оперативних відділів.

Після утворення КДБ особливий акцент в кадровій політиці було зроблено на молоді. Згідно інформації заступника голови КДБ при РМ УРСР О. Кардашова від 10 квітня 1958 р. 7 начальників обласних управлінь, 15 їх заступників та 75 (51%) начальників основних оперативних відділів КДБ були висунуті із числа «молодих перспективних чекістів».

Разом з тим, керівництвом КДБ при РМ УРСР вживалися заходи по «наповненню органів держбезпеки грамотними кадрами» та підвищенню загальноосвітньої та спеціальної підготовки працюючих співробітників. Упродовж 1954–1958 рр. число начальників обласних управлінь та їх заступників з вищою та неповною вищою освітою збільшилося на 18,8% і складало 71,2%. Якщо на рік утворення КДБ вищу та неповну вищу освіту мали 12,1% уповноважених УКДБ по містам та районам УРСР, то на перший квартал 1958 р. їх число зросло на 10,8%.

У 1955 р. КДБ при РМ УРСР схвалив рішення про призначення на слідчу роботу лише осіб із вищою юридичною освітою. Прикметно, що на 1954 р. у слідчих відділах УКДБ Дрогобицької, Житомирської, Кримської, Миколаївської, Хмельницької, Сталінської, Чернівецької областей не було жодного співробітника з вищою чи неповною вищою освітою. Загалом на 1954 р. у слідчих відділах КДБ УРСР з незавершеною середньою освітою та початковою освітою працювало 19,2% співробітників, з вищою та неповною вищою – 20,6% , в тому числі з юридичною освітою – 12%. Протягом наступних 4 років показники «освіченості» серед співробітників слідчих відділів вдалося суттєво поліпшити. На 1958 р. з вищою та неповною вищою освітою у слідчих апаратах працювало 62 % співробітників, з них з юридичною освітою більше 50%.

Згідно наказу Голови КДБ при РМ СРСР № 00236 від 23 липня 1959 р. « Про зміни в структурі Комітету державної безпеки

при РМ УРСР та його місцевих органів» КДБ при РМ УРСР дозволялося об'єднати друге, п'яте управління та перше спецвідділення КДБ при РМ УРСР; другі відділи, п'яті відділи-відділення-групи та перші спецвідділення-відділення УКДБ областей в контррозвідувальні управління КДБ при РМ УРСР та контррозвідувальні відділи УКДБ областей. У наступному році наказом голови КДБ при РМ СРСР № 0084 (9 березня 1960 р.) істотно скорочено штати КДБ при РМ УРСР (з 7161 особу в 1959 р. до 6039 осіб у 1960 р.): центральний апарат у 1959 р. налічував 1165 осіб у 1960 р. скоротився до 1081 особу; Управління КДБ по Вінницькій області – 125/117 осіб; Волинській – 294/226; Дніпропетровській – 288/235; Житомирській – 162/114; Закарпатській – 287/235; Запорізькій – 192/145; Київській – 242/184; Кіровоградській – 136/116; Кримській – 307/297; Львівській – 344/534 (збільшення штату відбулося в тому числі і за рахунок розвідувального відділення та відділення перлюстрації кореспонденції); Луганської – 251/198; Миколаївської – 144/101; Одеської – 318/356 (збільшення штату відбулося в тому числі за рахунок розвідувального відділення); Полтавської – 140/114; Рівненської – 275/201; Сталінської – 395/352; Станіславської – 300/241; Сумської – 131/108; Тернопільської – 328/254; Харківської – 286/259; Херсонської – 145/112; Хмельницької – 144/107; Чернігівська – 141/104; Черкаська – 134/98; Чернівецька – 188/150¹².

І все ж структурна та політична реорганізація спецслужб не змінила природи радянської каральної системи. Межі застосування політичного терору, масштаби репресій в період хрущовської «відлиги» різко скоротилися, але органи державної безпеки, як і в сталінські часи, зберегли за собою каральні функції. Незважаючи на значні штатні скорочення в хрущовську добу, апарат чекістського відомства по числу співробітників в тричі перевищував довоєнні показники¹³. Єдиним виправданням високої штатної чисельності для органів безпеки залишалася активна робота по виявленню серед широких верств

¹² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 61-сп, арк. 1.

¹³ *Пожаров А.И.* КГБ и партия (1954–1964 гг.). – С. 170.

населення «ворогів народу», «агентів імперіалістичних розвідок», «членів антирадянських організацій». Статистичні дані міністерства юстиції СРСР за 1953–1956 рр. переконливо засвідчили, що політико-репресивна машина, хоча й з меншими обертами, все одно продовжувала функціонувати за старими законами сталінської епохи. Кількість слідчих та судових справ у контрреволюційних злочинах у всесоюзному масштабі становила в 1953 р. – 4267; 1954 р. – 732; 1955 р. – 395; 1956 р. – 307¹⁴.

У УРСР в другій половині 1950-х років органи держбезпеки основні свої зусилля зосередили на ліквідації «залишків буржуазно-націоналістичного підпілля» у західних областях України. У звітних документах КДБ при РМ УРСР вказувалося:

«В 1955 году завершено решение одной из главных задач органов госбезопасности – ликвидировано организованное вооруженное подполье ОУН в западных областях Украины. Только за отчетный год (1955 г.– авт.) разыскано и ликвидировано 32 бандита, в том числе главари 7 оуновских “проводов” и нескольких бандитских групп, совершивших много террористических актов и других дерзких вражеских проявлений [...]. В результате проведенной работы разыскано 340 оуновских нелегалов, вскрыто и оперативно ликвидировано 6 антисоветских националистических групп, в том числе, в Станиславской области группа т. н. “Украинская подпольная организация объединенных профсоюзов”, возглавляемая директором школы Солодким, в Тернопольской области – т. н. “Молодая Украина”, руководимая учителем Крушельницким, членом бюро РК ЛКСМУ и секретарем комсомольской организации школы, в Сталинской области – антисоветская группа во главе с кадровым националистом Андруником. Всего из числа украинских буржуазных националистов арестовано 69 человек»¹⁵.

Боротьба спецслужб з «підривною діяльністю буржуазних націоналістів» на теренах Західної України тривала і в наступні роки. Протягом 1953–1958 рр. органи КДБ при РМ УРСР завадили близько 20 спробам створити націоналістичні групи та більше 40 активних антирадянських проявів. У 1957–1958 рр. співробітники УКДБ Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запо-

¹⁴ ГА РФ, ф. 9492, оп. 6-с, д. 14, л. 14.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1956 р.), спр. 49, арк. 165, 192.

різької областей заарештували декілька десятків осіб, які намагалися проводити організовану націоналістичну діяльність.

Відомо, що в часи так званої «хрущовської відлиги» на територію західних областей УРСР повернулися із місць ув'язнення та заслання понад 121 тис. раніше засуджених учасників ОУН-УПА та їх симпатиків. Спільними зусиллями органів держбезпеки, міліції та прокуратури УРСР в 1956–1957 рр. було заарештовано за скоєні злочини 500 осіб з числа націоналістів, які повернулися з місць ув'язнення. За період з 1954 р. по першу половину 1964 р. по республіці органами КДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності за націоналістичну діяльність 793 особи. У цей час вдалося викрити 81 націоналістичних організацій та груп з числом учасників понад 600 осіб, в тому числі безпосередньо в західних областях 54 групи та організації з 463 учасниками. Найбільш активні учасники з числа всіх викритих організацій та груп у кількості 201 осіб притягнуті до кримінальної відповідальності, стосовно 400 осіб проведені профілактичні заходи¹⁶. Формулювати суспільну думку серед української громадськості щодо цих націоналістичних груп мали 14 відкритих судових процесів у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях, внаслідок яких 24 особи були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу¹⁷.

У середині 1950-х рр. пріоритетною лінією чекістської роботи в боротьбі з буржуазними націоналістами стають заходи по впровадженню агентури в зарубіжні українські націоналістичні центри. У звіті про підсумки агентурно-оперативної та слідчої роботи органів держбезпеки за 1955 р. голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко інформував першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка про наступне:

«В 1955 году созданы некоторые предпосылки для более активного использования в контрразведывательных мероприятиях против зарубежных националистических центров захваченного главаря оуновского подполья на Украине “Днепровского” [...]. В целях даль-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968 р.), спр. 3, арк. 275–282.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 85, арк. 248–249.

нейшого розвитку дела “Звено”, в 1955 году была начата почтовая переписка с Бандерой через подставные адреса связей “Майского” во Франции и во Львовской области. В ноябре месяце от Бандеры получено письмо, в котором он обещает “Майскому” поддержку и установление постоянной двухсторонней связи. Для проложения надежного агентурного канала связи к Бандере, создания предпосылок к выводу нашей агентуры за кордон и вызова оуновских эмиссаров на подставные базы намечается вывод втемную от имени “Майского” курьера к Бандере. [...].

В отчетный период также проведены мероприятия по делу “Перевал”, в результате которых “проводу” украинских националистов, возглавляемому Мельником, подставлена легендированная в Закарпатской области мельниковская группа во главе с агентом Дорошенко»¹⁸.

Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів комуністичної партії змінила своє ставлення до інакодумства як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим, так само як і Й. Сталін, розглядала різні прояви опозиції як смертельну загрозу пануючого режиму.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були ухвалені рішення, що не лише перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Як приклад можна навести постанову ЦК КПРС «Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР», а також лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів»¹⁹.

У відповідності з новими політичними реаліями формулася і законодавча та нормативна база, що значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968 р.), спр. 3, арк. 169.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 426, арк. 128–131.

репресій. Йдеться, перш за все, про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті «антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 ККУРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів.

Принагідно зазначимо, що діяльність органів держбезпеки, яким відводилася провідна роль в боротьбі з інакомисленням, вступала в суперечність з конституційними правами громадян на свободу слова, совісті, друку, зборів, недоторканість житла, таємницю переписки. Підзаконні акти, якими керувався КДБ при Раді Міністрів СРСР у повсякденній роботі, на думку О. Пожарова лише «уточнювали загальні фрази статей кримінального законодавства і спрямовували дії оперативного складу». Визначати поняття «достатні підстави» в наявній «антирадянській діяльності», «загроза» соціалістичній системі чи «очевидна небезпека» для неї надавалася самим органам безпеки. Нечітке формулювання статей залишала багато місця для їх розширеного тлумачення. В першу чергу, це стосувалось статей кримінального кодексу «антирадянська агітація і пропаганда» і «контрреволюційні злочини»²⁰.

Виконуючи вказівки партійно-державного керівництва, спираючись на методи, що суперечили міжнародно-правовим нормам, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрепортувати про ліквідацію лише за період з 1954–1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян²¹.

Як особливе досягнення розцінювалося викриття органами держбезпеки 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників²².

²⁰ Пожаров А.И. КГБ и партия (1954–1964 гг.). – С. 173.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 85, арк. 248.

²² Там само, арк. 251.

КДБ при Раді Міністрів СРСР наказом за № 00175 від 28 липня 1962 р. «Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» вказував на наявність ще значної кількості антирадянських угруповань, численних випадків розповсюдження антирадянської літератури. Виходячи з цього, Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР були розроблені спеціальні заходи по протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р.²³

Тотальний контроль здійснювався не лише за конкретними діями і намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками і настроями, що побутували серед населення. Зокрема, суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії і держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, республіканських та місцевих організацій.

Виконуючи доручення політичного керівництва по «викоріненню антирадянського елементу», органи держбезпеки широко використовували розгалужену агентурну мережу, що охоплювала практично всі підприємства, організації, установи, невеликі населені пункти і здійснювала тотальний контроль за настроями населення.

Співставляючи наведені факти, можна помітити таку важливу закономірність як для країни загалом, так і України зокрема. Йдеться, про зростання з геометричною прогресією на початку 1960-х рр. кількості антирадянських проявів, що охопили практично всі регіони. Голова Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР Володимир Семичастний з тривогою повідомляв вище політичне керівництво про те, що лише в першому півріччі 1962 р. в СРСР було розповсюджено 7705 антирадянських листівок і анонімних листів, що майже вдвічі більше, ніж за цей же період 1961 р.

Значно розширилось і коло авторів, причетних до виготовлення і розповсюдження антирадянських документів. За непов-

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 109, арк. 428.

ними даними КДБ СРСР в 1962 р. таких нараховувалось 2522. Особливо хвилював політичне керівництво і органи держбезпеки приплив до опозиційно настроєних кіл значного числа осіб, які досі вважалися лояльними до режиму.

Намагаючись збити наростаючу хвилю протесту в країні, керівництво Кремля в черговий раз вдається до практики терору, залякування, репресій. В ході «чекістських операцій» в першому півріччі 1962 р. за виготовлення і поширення анонімних документів органами держбезпеки до карної відповідальності було притягнуто 105 осіб, профілактовано 568 чоловік, «взято в перевірку» 366 громадян²⁴.

Незважаючи на те, що вищезначені показники виведені на загальносоюзному матеріалі, вони були певною мірою характерними і для України, оскільки остання на той час посідала серед інших республік СРСР одне з перших місць по кількості розповсюджених антирадянських матеріалів.

Влітку 1962 р. стало відчутним загострення соціальної напруги в СРСР. На тлі всезростаючих труднощів в радянській економіці причини для невдоволення були практично в усіх груп населення, і в першу чергу, у робітників, яким не подобалися зменшення й погіршення продовольчого постачання, брак споживчих товарів, зростання цін, результати реформування системи оплати праці, введення нових норм і розцінок. У цій складній для країни ситуації засобом вирішення конфлікту між державою і власним народом правляча верхівка обирає неприкритий терор.

У літературі достатньо повно висвітлено протестні акції в Новочеркаську, що призвели до відкритої сутички демонстрантів з міліцією і застосування танків. Тим часом, у зведеннях Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР є чимало свідчень щодо виявів відкритого невдоволення населення політикою властей в різних регіонах СРСР, у тому числі й в Україні. У червні 1962 р. уряді областей України були виявлені листівки із закликом до організації мітингів протесту проти постанови ЦК КПРС про підвищення цін на м'ясо, м'ясопродукти, масло.

²⁴ РГАНІ, ф. 89, пер. 6, д. 21, л. 1–3.

Заклики до мітингів і страйків поширювалися в Ізмаїлі, Одесі, Херсоні²⁵ інших населених пунктах республіки, причому в ряді випадків вони впливали на настрої трудових колективів.

Так, вантажники Іллічівського порту ухвалили рішення на знак протесту не розвантажувати іноземні пароплави. Лише втручання спецслужб і відкрите залякування з боку місцевих партійних органів перешкодили запланованій акції²⁶.

Зростаюче невдоволення в трудових колективах, особливо на великих підприємствах, випадки окремих масових заворушень зумовили підготовку двох характерних документів, схвалених на засіданні Президії ЦК КПРС 19 липня 1962 р. Йдеться, перш за все, про наказ КДБ при РМ СРСР «Про заходи посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ Генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини і розглядом їх у судах», які нормативно закріплювали механізм запровадження терористичних методів. Характерно, що наказ держбезпеки серед іншого передбачав створення у Другому головному управлінні (контрольовідка) на базі 9, 12, 13 і 14 відділів окремого управління для організації агентурно-оперативної роботи на великих і особливо важливих підприємствах²⁷.

У вересні 1962 р. з'явився спільний наказ голови КДБ при Раді Міністрів УРСР і міністра охорони громадського порядку УРСР «Про посилення боротьби органів Комітету державної безпеки і Міністерства охорони громадського порядку республіки з антирадянськими елементами і антигромадськими проявами». В ньому вимагалось скласти

«плани дій на випадок масових безпорядків, узгоджені із першими секретарями обкомів, міськкомів партії. У планах передбачити конкретні дії по рішучому припиненню заворушень, заходи по охороні

²⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 10319, т. 1, арк. 1119; спр. 2030, т. 1, арк. 293; ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 11816-с, т. 1, арк. 2–3; ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 32666-ПФ, т. 1, арк. 40; РГАНІ, ф. 5, оп. 30, д. 378, л. 190.

²⁶ РГАНІ, ф. 89, пер. 6, д. 14, л. 1.

²⁷ Там же, д. 20, л. 8.

відповідальних партійних і радянських працівників, адміністративних приміщень, громадського порядку на вулицях і т. д. з використанням всіх сил і засобів органів держбезпеки і охорони громадського порядку, а також чекістів запасу і народних дружин»²⁸.

«Плани дій на випадок масових заворушень», вибіркові репресивні заходи спецслужб дозволили правлячому режиму заблокувати вільну політичну активність громадян, придушити страйковий рух і на певний, хоча й досить нетривалий час стабілізувати ситуацію в країні.

Одним з основних напрямків оперативної діяльності Комітету держбезпеки при РМ УРСР у другій половині 1950-х – початку 1960-х рр. була «боротьба з антирадянськими елементами з середовища церковників та сектантів».

Політична «відлига» другої половини 1950-х рр. і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства всупереч всім сподіванням майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, що відчула на собі церква з боку держави можна без перебільшення порівнювати із 1920–1930-ми рр., коли «войовниче безвірництво» зросло до рівня спланованої державної політики.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалась в модель «нового комуністичного суспільства», як і раніше оголошувалася першопричиною всіх негативних суспільних явищ.

Курс на подолання «релігійності» в республіці супроводжувався всілякими утисками церковного управління і відвертими репресивними заходами стосовно церковнослужителів та віруючих. Здійснюючи заходи по припиненню діяльності так званого єговістського підпілля в УРСР, органи держбезпеки влітку 1953 р. викрили та ліквідували Всесоюзний нелегальний керівний центр «Крайове бюро», діяльність якого поширювалася на території України, Молдови, Прибалтики, Узбекистану, Мордовської, Башкирської АРСР, Приморського та Крас-

²⁸ Баран В. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. – К., 1996. – С. 381

ноярського країв Російської Федерації і налічувала 8500 учасників. Із числа прихильників Церкви свідків Єгови в Україні упродовж 1952–1953 рр. було заарештовано понад 200 осіб керівного складу та активу «Крайового бюро», керівників 11 міжобласних центрів («стреш»).

Після ліквідації єговістського центру та арешту керівника «Крайового бюро» Миколи Циби органи держбезпеки зосередилися свої зусилля на заходах по створенню «Легенованого “Крайового бюро”», завдання якого полягало у виявленні законспірованих керівних ланок та кадрів підпілля, перехвату каналів зв'язку з зарубіжними єговістськими центрами та проведенню розкладницької роботи серед віруючих. Як довідуємося з доповідної записки міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача на середину липня 1953 р. в результаті проведених агентурно-оперативних заходів

«Легеноване “Крайове бюро”, очолюване агентами “ГУЙВА” та “КИР-ПИЧЕНКО” підпорядкували своєму впливу понад 700 учасників єговістського підпілля на території Львівської, Тернопільської, Станіславської та Волинської областей»²⁹.

Одночасно з припиненням функціонування Церкви Свідки Єгови співробітники органів держбезпеки здійснювали комплекс агентурно-оперативних заходів по розробці керівного складу та активу незареєстрованого радянською державою Союзу Християн віри Євангельської (п'ятидесятників). Із квітня по липень 1953 р. МВС УРСР було піддано арешту 25 осіб, які проходили по агентурним справам «БОГОМОЛЬЦІ», «ПАВУТИНА», «ДИКАРІ» та «МІФ». Одночасно з арештами силові структури провадили агентурно-оперативну роботу по

«закрепленню авторитета агента “ЛЮБИМОВА” перед керівниками нелегального центра пятидесятников возглавляемого ГУЛА Александром, а также продвижению в центр другой агентуры».

Про успіхи секретного агента в середовищі п'ятидесятників йшлося у звіті МВС УРСР за липень 1953 р.:

«“Любимовым” установлено руководители нелегальных сектантских формирований в г.г. Константиновке, Краматорске, Славянске Ста-

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1956 р.), спр. 47, арк. 87.

линской области, Хмельник Винницкой области и в г. Киеве, а также существующие явочные квартиры сектантского подполья, где систематически укрывается проживающий на нелегальном положении проповеднический состав. На основании сообщения "ЛЮБИМОВА" руководящий состав сектантского подполья и содержатели явочных квартир взяты в агентурную разработку»³⁰.

Вдала агентурно-оперативна діяльність дозволила радянським спецслужбам у липні 1954 р. заарештувати 6 керівників нелегального центру п'ятидесятників на території декількох областей УРСР.

У вересні 1958 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР вніс на розгляд ЦК Компартії України ряд пропозицій, що передбачали обмеження релігійного впливу на населення і припинення ворожої діяльності релігійних організацій в Україні. Особливо органи держбезпеки турбувало питання про «посилення боротьби проти незаконних дій церковників, організаторів паломництва до так званих "святих місц"» і «клікушеських елементів».

Інформація спецслужб послужила підставою для ЦК КПРС ухвалити 28 листопада 1958 р. постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих "святих місць"». Рішення Президії ЦК КПРС продублював ЦК Компартії України, а Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР підготувала Інструктивний лист за № 57, що вимагав виявляти організаторів паломництва і притягувати їх до відповідальності.

Наступний Інструктивний лист № 58 рекомендував уповноваженим у справах релігії негайно повідомляти партійні органи про всі факти активізації діяльності церкви; виявленні осіб, яких духовенство залучало до роботи виконавчих церковних органів; виявленні робітників і службовців релігійних організацій, які незаконно підлягали профобслуговуванню³¹.

Адміністративне утвердження атеїзму в хрущовську «відлигу» відбувалося при повному нехтуванні статті 124 Конституції СРСР, що гарантувала громадянам свободу віросповідання, вільне відправлення релігійних обрядів. Приклади зневажли-

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1956 р.), спр. 47, арк. 263–264.

³¹ Баран В. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. – С. 277

вого ставлення до релігійних почуттів віруючих із ознаками «духовного терору» з боку влади простежувалися не тільки у безпідставному закритті культових споруд, а й у проведенні обшуків у храмах, на квартирах прихожан, відмові у прописці за місцем проживання священикам, звільненні громадян з роботи через їх релігійні переконання.

Державна антирелігійна політика кінця 1950-х-першої половини 1960-х рр. поєднувалася із активним поборюванням Української греко-католицької церкви. Готуючи детальний план ліквідації залишків уніатства, вище політичне керівництво республіки, апарат Уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР, місцеві виконавчі органи пропонували широкий комплекс насильницьких заходів – від позбавлення колишніх священиків УГКЦ пенсійного забезпечення, виселення з місць проживання до судового переслідування непокірних. Свою рішучість і симпатію до застосування терористичних методів у боротьбі з «непокірною» конфесією органи держбезпеки довели засудженням на початку 1960-х рр. священиків УГКЦ Василика, З. Кисилівського, М. Винницького, викладачів греко-католицької семінарії І. Селезняка, С. Лукача та багатьох інших³².

Адміністративний тиск, поєднаний з терором, жорстке регламентування діяльності релігійних організацій, «драконове законодавство» – такий не повний перелік інструментів, яким користувалася влада в політичній війні з церквою у хрущовську добу.

Таким чином, законодавчі акти другої половини 1950-х рр. мали на меті не лише позбавити апарат держбезпеки необмеженої можливості тероризувати суспільство, а й поставити каральні органи під жорсткий партійний контроль. Разом з тим, правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим не відмовилася від сталінської традиції використовувати спецслужби в боротьбі проти опозиційних сил в країні.

³² Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 2002. – С. 55–56.

Бажан О. Реформирование органов госбезопасности УССР в 1950 – первой половине 1960-х гг.

Исследуется процесс реформирования органов государственной безопасности УССР в период «хрущевской оттепели».

Ключевые слова: КГБ при СМ УССР, «хрущевская оттепель».

Bazhan O. Reforming the security organs of the Ukrainian SSR in 1950 and the first half of the 1960s

Explores the process of reform of the state security USRR during the «the Khrushchev thaw».

Key words: KGB of the USSR, «Khrushchev thaw».

УДК: -058.57 + 316.4.063.7: (282.274.34) [1950 р.]

*Дмитро Омельчук**

**Органи державної безпеки у процесі реабілітації
репресованих громадян у другій половині 1950-ті рр.
(на матеріалах Криму)**

У статті досліджується особливості реабілітації у Криму у другій половині 1950-х рр. жертв політичних репресій сталінської доби.

Ключові слова: реабілітація, політичні репресії, Крим, десталінізація.

Серед значної кількості наукових публікацій, що висвітлюють різні сторони репресивної політики радянського тоталітаризму, поки що чи не найменш вивчено питання, пов'язані з реабілітацією осіб, засуджених за політичними мотивами. Студії з цієї тематики з'явилися пізніше, ніж дослідження самих репресій і причин, що їх викликали. Однією з перших публікацій став збірник матеріалів круглого столу проведеного Інститутом історії України НАН України щодо процесу десталінізації в

* Омельчук Дмитро Володимирович – канд. іст. наук, доцент, директор КРО НРГ «Реабілітовані історією. Автономна Республіка Крим».

Україні¹. Наступними кроками в розробці теми стали статті В. Пристайка² та Л. Місінкевича³. Перелік законів, постанов партійно-державних органів, що спочатку розширювали межі компетенції позасудових органів, а потім їх ліквідували впродовж 1930–1950-х рр., наведено у спеціалізованому виданні присвяченому законодавству та судовій практиці⁴.

У цих працях проаналізовано не лише початок реабілітаційного процесу в Україні – розглянуто також нормативні документи, директивні вказівки партійного керівництва, заяви лідерів, показано суперечності у вищих ешелонах влади стосовно масштабів критики Й. Сталіна. Подальший розвиток цього непростого питання потребує аналізу механізму перевірки справ засуджених і мотивація реабілітації в перші післясталінські роки. Цьому присвячено запропоновану статтю.

У реабілітаційному процесі 1950-х рр. можна виокремити два періоди: з весни 1953 по лютий 1956 рр. і після лютого 1956 р. – у рамках рішень XX з'їзду КПРС та ухвалених після нього нормативних документів. Перший етап почався з амністії березня 1953 р., під час якої було звільнено понад 1,2 млн осіб⁵. У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР надала право Верховному суду СРСР переглядати за протестами генерального прокурора рішення колегій ОГПУ, трійок НКВД, Особливої наради при НКВД–НКГБ–МВД–МГБ СРСР. У травні 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про перегляд криміналь-

¹ Початок десталінізації в Україні: до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 132 с.

² Пристайко В. Реабілітація жертв політичних репресій // Історія в школах України. – 2001. – № 1. – С. 12–16.

³ Місінкевич Л. Реабілітація жертв політичних репресій у першій половині 50-х років XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 22/23. – С. 374–389.

⁴ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К.: Юрінком, 1997. – 464 с.

⁵ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX ст. – К., 2000. – С. 85.

них справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і в'язницях МВД СРСР і перебувають у засланні на поселенні». Згідно з цим документом, передбачалося створення центральних і місцевих комісій, наділених правами й повноваженнями на проведення реабілітації та звільнення безпосередньо в місцях позбавлення волі⁶.

У червні 1954 р. таку комісію було створено й у Криму. Однак працювала вона, особливо на першому етапі, украй мляво. Про це свідчать результати перевірки її діяльності, проведеної на початку вересня 1954 р. представниками Кримського обкому КПУ. На засіданні бюро обкому 9 вересня відзначалося, що обласна комісія працює «слабко», засідання проводяться нерегулярно, багато скарг ув'язнених і їхніх родичів тривалий час не розглядаються. Незадовільну роботу з виконання постанови Президії ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини», кримське партійне керівництво вбачало в недостатній постановці організаційної сторони, у зневажливому ставленні до виконання власних обов'язків співробітників апарату:

«Деякі працівники управління МВД по Кримській області, прокуратури ТаВО (Таврійського військового округу. – *Авт.*), Чорноморського флоту й інших органів, виділені в робочий апарат, не працюють або протягом місяця вивчають і доповідають на комісію по 3–5 справ. У ряді органів (УМВД, УКГБ, прокуратура ЧФ) працівники, виділені в робочий апарат, дотепер не звільнені від інших обов'язків і розглядають справи спецпідсудності вряди-годи. Управління КГБ, МВД і деякі інші органи затримують оформлення й направлення у відповідні інстанції матеріалів після рішення комісії (складання висновку, проектів протестів, виписки з рішення комісії). Прокурор області (Хламов) і його заступник зі спецсправ Циганков недостатньо здійснюють контроль за діяльністю робочого апарату, недостатньо приділяють увагу підвищенню якості розгляду справ і складанню документів»⁷.

⁶ Российский государственный архив новейшей истории, ф. 1, оп. 5, д. 234, л. 34.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 17, спр. 70, арк. 49–50.

Критично оцінюючи реабілітаційний процес, Кримський обком КПУ з метою підвищення якості розгляду справ репресованих ухвалив рішення збільшити робочий склад комісії до 21 особи, а також тимчасово звільнити нових співробітників від виконання попередніх службових обов'язків в обласних управліннях МВД, КГБ, прокуратури, юстиції⁸.

Після такого «прочухана» по партійній лінії комісія почала працювати активніше, але загальні результати її діяльності з 21 червня по 31 грудня 1954 р. виявилися досить обмеженими – розглянуто було 10408 заяв. Рішення про звільнення й повну реабілітацію ухвалили щодо 130 осіб. Ще 235 осіб вийшли на волю за рішенням комісії на підставі застосування до них амністії від 27 березня 1953 р. Для 369 засуджених терміни покарання було знижено. Основній масі заявників – 9674 особи – у перегляді справ було відмовлено⁹. Усього ж у республіці завдяки діяльності 26 обласних комісій, прокуратури, Верховного суду, трибуналів військових округів протягом 1954 – початку 1956 рр. було звільнено близько 15 тис. репресованих громадян, з яких 1801 особа – повністю реабілітовані¹⁰.

Особливістю першого етапу реабілітаційних заходів, із березня 1953 по 1956 рр., як слушно зауважив О. Бажан, було те, що вони не стосувалися причин політичних репресій і ролі в них Й. Сталіна та його найближчого оточення¹¹. Тільки після лютого 1956 р. реабілітація стала масовою, але в межах рішень XX з'їзду КПРС і прийнятих слідом за ним нормативних документів.

Сама реабілітація здійснювалася у двох формах: скасування вироку та зниження терміну позбавлення волі до вже фактичного відбутого. Перше найчастіше відбувалося за справами осіб,

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 70, арк. 51.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Автономна Республіка Крим (далі – ГДА СБ України, АР Крим), спр. 813.

¹⁰ Бажан О.Г. Процес десталінізації у суспільному і культурному житті України (друга половина 50-х – початок 60-х років XX ст.) // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. – К., 2003. – С. 73.

¹¹ Там само.

котрі вже загинули – були розстріляні або померли в таборах, а друге – стосовно тих, хто перебував у місцях позбавлення волі.

Перший сигнал щодо перегляду репресивної політики колишнього вождя-диктатора подали самі «верхи». У квітні 1953 р. газета «Правда» вмістила заяву Міністерства внутрішніх справ СРСР про те, що «справу лікарів» було сфальсифіковано, а засуджені в її рамках люди ні у чому не винні. Сотні тисяч громадян Радянського Союзу побачили для себе шанс: хто – вийти на волю, хто – довідатися про долю близьких, зниклих після арешту ще в довоєнні роки, а хто – і домогтися зняття колишньої судимості за політичними мотивами, адже навіть після завершення терміну позбавлення волі це обмежувало у правах. Останнє стосувалося насамперед так званих «повторників», тобто тих, хто наприкінці 1940-х рр. був відправлений на безстрокове заслання у віддалені райони країни. До прокуратури СРСР, у партійні органи почали надходити тисячі заяв із проханням переглянути справи засуджених.

Ініціаторами перегляду справ виступали або самі їх фігуранти, що продовжували відбувати терміни ув'язнення, або родичі репресованих, котрі намагалися довідатися про долю своїх близьких. Отже, із березня 1953 р. до початку 1960-х рр. переважна більшість справ була переглянута за ініціативою «низів». При цьому наплив таких заяв був настільки великим, що це вразило навіть керівництво країни, яке навіть не уявляло масштабів сталінських репресій не тільки впродовж 1937–1938 рр., але й у передвоєнні, воєнні та повоєнні роки.

Адресатами звернень ставали ЦК КПРС, прокуратура, а також персонально М. Хрущов, К. Ворошилов, Л. Берія. На адресу останнього направлялося небагато листів – свою роль відіграли арешт та засудження колишнього сталінського наркома. Часто люди писали не одне, а кілька звернень у різні інстанції, до різних керівників.

Зважаючи на радянську бюрократичну систему, розглядалися всі заяви. Зокрема, у 1937 р. Особлива нарада при НКВД СРСР до різних термінів позбавлення волі за обвинуваченням у належності до «антирадянської троцькістської організації» засудила 5 осіб. Згодом один із фігурантів справи – житель Криму

П. Фомич – у 1946 р. повернувся додому. Але менше, ніж за рік, був заарештований удруге та засланий на поселення, а 1952 р. знову був засуджений до 10 років ВТТ. У 1956 р. його дружина Марія написала лист голові Верховної Ради СРСР із проханням розібратися у справі її чоловіка. Розпочалася перевірка, що призвела до скасування вироку по всіх п'ятьох засуджених¹².

Механізм розгляду заяв був наступним. Незалежно від адресата їх переправляли до МВД СРСР, звідки з відповідними резолюціями спрямовували по різних інстанціях із розпорядженням перевірити обґрунтованість вироку. Часто листи збирали групами – настільки багато їх було. Так, 24 квітня 1953 р. секретаріат МВД СРСР переслав до спецвідділу міністерства одинадцять листів і заяв із проханням про перегляд справ¹³. Справи на відомих діячів загальносоюзного масштабу перевіряла Генеральна прокуратура.

На обласному рівні справа розглядалася співробітником слідчого відділу обласного управління органів держбезпеки. Перевірка справи велася різними методами. Насамперед детально вивчалася її суть. Особлива увага приділялася доведєності обвинувачення. Наприклад, при розгляді скарги за фактом засудження комбрига В. Заходера було з'ясовано, що його обвинувачували у «шпигунстві на користь Франції», однак ніяких доказів слідство не отримало. Запити у КГБ СРСР, МВД СРСР і центральні архіви довели, що жодних матеріалів стосовно зв'язків репресованого з французькою, а також іншими іноземними розвідками не існує¹⁴.

Схожа ситуація була й зі звинуваченням у причетності до різних «контрреволюційних організацій». Так, робітників радгоспу Кирк-Ішунь Джанкойського району Кримської АРСР П. Гуляєва та М. Гокува у складі групи осіб було засуджено до розст-

¹² Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДА АРК), ф. Р-4808, оп. 1, спр. 07473, арк. 191–193.

¹³ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 06208, арк. 330.

¹⁴ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). – Симферополь, 2003. – С. 91.

рілу за обвинуваченням в «антирадянській шкідницькій діяльності й участі в контрреволюційній групі». При цьому про участь в останній ані П. Гуляєв, ані М. Гокув не допитувалися¹⁵. Заарештований директор Алупкинського палацу-музею Ян Бирзгал під тиском слідчого назвав членами «антирадянської латиської організації» декілька прізвищ тих, хто або вже був під арештом, або проживав поза межами Кримського півострова. В усіх випадках слідство такі свідчення не перевіряло, не допитувало названих на предмет участі в «контрреволюційній організації», обмежившись словами самого звинуваченого¹⁶. Подібні «проколи» слідства при перевірці справи розглядалися на користь заявника.

Важливе значення мало вивчення інших справ, за котрими (як обвинувачені чи свідки) також проходили фігуранти. Слідчий, що здійснював перевірку, складав оглядову довідку, що підшивалася до розглянутої справи. До неї вносилися дані, що могли прояснити її суть. У більшості випадків нестиковок було чимало. Так, розстріляний свого часу начальник політвідділу згадуваного вище радгоспу Кирк-Ішунь А. Дворчук, який проходив по зовсім іншій справі, став на шлях «співробітництва зі слідством», обмовивши не один десяток людей, у тому числі й деяких керівників кримської автономії, чимало з яких у 1950-х рр. були реабілітовані. Ці свідчення в порядку нагляду не перевірялися, але наявність в іншій справі машинописної копії протоколу допиту А. Дворчука, проведеного за присутності помічника начальника 3-го відділу НКВД Кримської АСРР Решетникова, свідчить, що такі копії потрапили не в одну справу, і ці свідчення фатальним чином позначилися на долі багатьох людей¹⁷.

¹⁵ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 012323, арк. 469.

¹⁶ *Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В.* Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). – С. 83.

¹⁷ У довоєнні роки протоколи допитів, як і інші документи слідчих справ, були рукописними. Водночас в окремих справах іноді зустрічаються машинописні примірники протоколів. Досвід вивчення великого масиву архівно-кримінальних справ дозволяє стверджувати, що це було

Істотним моментом, котрий впливав на ухвалення рішення у справі, що перевірялася, була доля слідчого, що її провадив. У тих випадках, коли цей співробітник НКВД був сам засуджений за «порушення соціалістичної законності» або «фальсифікацію слідчих справ», це ставало вагомим аргументом на користь скасування вироку. Так, згадану справу робітників радгоспу Кирк-Ішунь провадив начальник Джанкойського райвідділу НКВД В. Кротюк, засуджений у 1938 р. за «грубе порушення соцзаконності» до 15 років позбавлення волі. Засуджено було і згаданого вище Решетникова.

Активно практикувалися повторні допити осіб – фігурантів справ, котрі перевірялися. Часто їх знаходили в різних кінцях країни. Однак рівнозначної оцінки цього різновиду документів як матеріалів перевірки справи бути не може. По-перше, минуло багато часу, років 12–15, а то й більше. По-друге, люди, з огляду на ситуацію у країні, тепер охоче спростовували свої свідчення, особливо 1937–1938 рр. Пояснення найчастіше були такими: «не читав», «підписав, де вказав слідчий», посилалися на неписьменність, погану пам'ять і т. п. Крім того, у багатьох свідченнях помітна тенденція обілити минуле. Так, свідок О[...] у справі про «шкідницьку контрреволюційну організацію» в радгоспі Кирк-Ішунь у 1962 р. заявив:

«Стосовно роботи [...] цих осіб мені відомо, що всі вони ставилися до неї сумлінно»¹⁸.

Водночас факт злочинної недбалості двох обвинувачених, через що загинуло близько сотні овець, і був однією з причин порушення кримінальної справи в далекому вже 1938 р. Щоправда, бувало й по-іншому. При перевірці (а їх було декілька – у 1950, 1956, 1969 рр.) справи С. Щеколдіна, котрий під час на-

в тих випадках, коли слідство отримувало компрометуючі матеріали на керівників, котрі ще не були заарештовані. Примірники таких протоколів використовувалися для отримання санкцій на арешт інших осіб. Що ж стосується тих, хто дав такі свідчення, то в усіх, відомих авторові, випадках ці особи засуджувалися до вищої міри покарання. Після виконання вироку перевірити свідчення вже було неможливо.

¹⁸ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 018458, арк. 377–382.

цистської окупації працював директором Алупкинського палацу-музею, свідки одностайно повторювали свої заяви від 1944 р. про його публічні «антирадянські висловлювання», факт дружніх стосунків директора з нацистами та прояви колабораціонізму, що стало підставою для відмови спочатку у звільненні з місць позбавлення волі, а потім і в реабілітації¹⁹.

Коли це було можливим, проводилися повторні очні ставки. Так, при розгляді заяви З. Кучатина, колишнього кондуктора залізничної станції Севастополь, у травні 1956 р. відбулася очна ставка з людиною, яка проходила свідком в його справі 1936 р. Нічого, що б компрометувало колишнього кондуктора, виявлено не було²⁰. Зауважимо, що переважна більшість фактів повторних очних ставок стосувалася перегляду повоєнних справ, коли існувала реальна можливість відшукати потрібних людей. Натомість при перевірці довоєнних справ очні ставки були рідкісними.

Активно використовувалися запити в державні архіви на предмет «куркульського» минулого, що найчастіше не підтверджувалося. Так розсипався ще один пункт обвинувачення. Партійні архіви надавали інформацію про засуджених колишніх членів ВКП(б)–КП(б)У, їхні попередні політичні симпатії та провини. Усе це разом аналізувалося і слідчий готував висновок у справі, що перевірялася, зазвичай із пропозицією скасувати вирок за відсутністю складу злочину. Якщо ж висновок був негативним, справа поверталася до місця зберігання, а заявникові повідомлялося, що підстав для перегляду вироку немає. Таким чином, ключовою фігурою в реабілітації, від якої залежало рішення на цьому етапі, був слідчий органів державної безпеки. Адже «погодження» і «затвердження» старших начальників відбувались як формальна процедура. Рішення по позитивному висновку ухвалювалися постановою обласного суду, військовим трибуналом, вищими судовими інстанціями країни. У 1950-ті рр. нами не виявлено жодного випадку розбіжностей висновків держбезпеки і судів стосовно громадян Криму.

¹⁹ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 07472, арк. 16–17.

²⁰ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 022169, арк. 15.

Позиція слідчого, якій проводив перевірку справи засудженого, визначалась як його особистою громадянською позицією, так і загальною політичною обстановкою в країні. Характерний приклад: у листопаді 1954 р. слідчий кримського управління КГБ капітан Курганов розглядав скаргу засудженого у 1939 р. колишнього судді П. Недорезова, якого звинувачували в «троцькізмі», «наклепі на Радянську владу» і «захисті куркульства». У висновках по справі слідчий майже дослівно переписав зміст обвинувального вироку 1939 р. і зробив висновок, що рішення Особливої наради НКВС 1939 р. «перегляду не підлягає». На документі «погодження» начальника слідчого відділу і «затвердження» начальника УКГБ при РМ УРСР по Кримській області²¹. Через 18 місяців, в травні 1956 р., той же капітан Курганов отримав завдання на повторну перевірку справи П. Недорезова за його новою заявою. На цей раз (зауважимо, що це відбувалось вже після XX з'їзду КПРС) слідчий при перевірці обставин арешту та засудження вже надіслав кілька запитів в установи, що мали висвітлити окремі пункти звинувачення. Він знайшов і опитав громадян, які знали П. Недорезова. Як результат – новий висновок по справі, де стверджувалося:

«[...] звинувачення Недорезова в захист їм куркульства у 1928–1929 роках в процесі слідства нічим підтверджено не було»²².

Під час слідства у 1939 р. свідків не допитували, а опитані в 1956 р. громадяни позитивно охарактеризували П. Недорезова. Матеріалами, що зібрав слідчий Курганов, не підтверджувалися «зв'язок із троцькістами», «замазування суддею Недорезовим політичної сутності справ по контрреволюційним злочинам». Тому слідчий УКГБ при РМ УРСР по Кримській області капітан Курганов підписав висновок:

«[...] Вважав би, що в 1939 році Недорезов П.В. був засуджений ОС НКВС СРСР безпідставно»²³.

Той же начальник слідчого відділу і начальник УКГБ при РМ УРСР по Кримській області, що у листопаді 1954 р. погоди-

²¹ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 06374, арк. 103–104.

²² Там само, арк. 130.

²³ Там само, арк. 132.

лися «із відсутністю підстав до реабілітації» на цей раз «погодили» «затвердили» висновок про необхідність реабілітації П. Недорезова.

Постановою Кримського обласного суду 24 травня 1956 р. «за недоведеністю складу злочину» справу було припинено²⁴. Як бачимо, не «за відсутністю складу злочину», а «за недоведеністю». Це характерно для переважної більшості справ того часу.

За подібною схемою відбулася реабілітація викладача педінституту Усеїн Куркчі, який перебував у засланні (повторник)²⁵. У 1955 р. його клопотання про відміну вироку Особливої наради НКВС СРСР від 14 серпня 1938 р. не було підтримане, адже він визнав себе винним «як учасник контрреволюційної організації». У висновках за підписом тих же осіб, що й в справі П. Недорезова наголошувалося:

«Вважати, що в 1938 році Куркчі був засуджений обґрунтовано»²⁶.

У січні 1957 р. він був реабілітований Військовим трибуналом Одеського військового округу.

У більшості випадків, починаючи з 1956 р., по справах довоєнного періоду, особливо років «Великого терору», ухвалювалися виправдувальні рішення. Реабілітація за злочини, скоєні в період Другої світової війни, розглядалася особливо ретельно й кількість позитивних рішень приблизно дорівнює кількості відмов. Виправдувальні рішення ставали підставою для звільнення тих, хто залишався в місцях позбавлення волі. Підставою для реабілітації засуджених дружин «ворогів народу» було скасування обвинувальних вироків їхнім чоловікам, у переважній більшості вже небіжкам. Так, у серпні 1938 р. Особлива нарада при НКВД СРСР засудила Т. Олександрович до 8 років позбавлення волі як «члена родини зрадника Батьківщини». Її чоловіка, що був наркомом освіти Кримської АСРР, розстріляли разом з іншими керівниками республіки. Покарання вона відбувала в акмолинських таборах, а після звільнення проживала в Кіровському районі Ферганської області.

²⁴ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 06374, арк. 136.

²⁵ Там само, спр. 07849, арк. 87, 92.

²⁶ Там само, арк. 87.

А. Забіяченко в листопаді 1944 р. була заслана на 5 років в Іркутську область із конфіскацією майна як «член родини зрадника Батьківщини». Коли в 1960 р. визначенням військового трибуналу Чорноморського флоту її чоловіка, Павла Сергійовича, було визнано засудженим необґрунтовано, паралельно скасували й постанову Особливої наради при НКВД СРСР від 25 листопада 1944 р. стосовно його дружини²⁷. Це рішення дозволило жінці одержати більшу пенсію, а дітям – «чисту» анкету.

Минуле громадянина «країни Рад», його походження хоч і не були вже таким важливим для життя й кар'єри людини, але влада, як і раніше, намагалася не випускати це з поля зору. В особових листках з обліку кадрів продовжувала існувати відповідна графа, яка в передвоєнні роки коштували життя тисячам людей: «Чи були вагання у проведенні лінії партії і чи брав участь в опозиціях (яких, коли)». Необхідно було вказати колишній стан (звання) батьків, а також перебування за кордоном. Анкети зберігали функцію контролю за населенням, залишалося у силі положення, коли походження та минуле (у тому числі батьків) виступало фактором політичної благонадійності у сьогоденні.

Процес десталінізації проходив украй повільно й суперечливо. Багато працівників силових структур за «порушення соціалістичної законності» в період культу особи були звільнені з органів, деякі засуджені, але більшість залишалася на службі. Один з арештованих, засуджених, але згодом амністованих слідчих НКВД Криму, що застосовував незаконні методи ведення слідства й фальшував кримінальні справи в роки «Великого терору», у 1956 р. працював керівником слідчого відділу обласного управління МВД. Також серед тих, хто відповідав за процес реабілітації у Криму, був уже згадуваний вище Циганков, який ще перебуваючи на посаді радника юстиції провадив у січні 1951 р. справу мешканця Сімферополя Чулова, засудженого до 25 років ув'язнення й реабілітованого постановою пленуму Верховного суду УРСР у вересні 1955 р. як «безпідставно реп-

²⁷ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 011521, арк. 32–33.

²⁸ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 012633, арк. 241.

ресований»²⁸. Тож не випадково до перевірки справ все більше залучали нове покоління співробітників, випускників академій та училищ.

Утім, звільнитися від «вантажу минулого» було нелегко. Це виявлялося в тому, що при перевірці заяв у реабілітації відмовляли особам, засудженим за «колабораціонізм» у роки війни, тим, у чиїх діях убачали «антирадянські прояви» й т. п. Крім того, давався взнаки страх «верхів» за масштаби репресій сталінізму. Це, зокрема, проявлялося у спробах приховати правду про факти загибелі в 1937–1938 рр. сотень тисяч співвітчизників. Директивою голови КГБ при РМ СРСР № 108 сс від 24 серпня 1955 р. було запропоновано не повідомляти заявникам про розстріли осіб упродовж 1937–1938 рр., натомість інформувати про нібито смерті від хвороб у таборах. Ось типовий приклад виконання цього документа. Начальник обліково-архівного відділу УКГБ по Кримській області 18 вересня 1956 р. писав в аналогічний відділ у Ташкенті:

«Просимо усно оголосити громадянці А. Сперанській, котра проживає за адресою: м. Ташкент, вул. Стаханівська, 30, кв. 21, що її чоловіка, Володимира Миколайовича Сперанського, у 1938 р. було засуджено до 10 років позбавлення волі та, відбуваючи термін покарання в таборах МВД, 18 грудня 1943 р. він помер від жовтяниці»²⁹.

Насправді ж був розстріляний 4 січня 1938 р. Спроби приховати правду призводили до фальсифікації документів, коли органи ЗАГС за матеріалами КГБ і МВД робили відповідні записи й видавалися недостовірні свідоцтва про смерть.

Але це було не головним під час першої хвилі реабілітації. Більше радянське суспільство дозволити собі тоді просто не могло. Для цього знадобився новий час, нові люди. Механізм реабілітації, що склався у середині 1950-х рр., діятиме й у наступні десятиліття, у тому числі й при виконанні вимог Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

²⁹ Реабілітовані історією: Автономна Республіка Крим. Кн. 2. – Сімферополь, 2006. – С. 101.

**Омельчук Д. Особенности процесса реабилитации
репрессированных граждан во второй половине
1950-х гг. (на материалах Крыма)**

В статье исследуются особенности реабилитации в Крыму во второй половине 1950-х гг. жертв политических репрессий сталинского периода.

Ключевые слова: реабилитация, политические репрессии, Крым, десталинизация.

**Omelchuk D. The peculiarities of rehabilitation of repressed
citizens in Crimea at the second half of 1950th
(On materials of the Krim)**

The article is devoted to the peculiarities of rehabilitation of the victims of political repression of Stalin era in Crimea at the second half of 1950th.

Key words: rehabilitation, political repressions, Crimea, destalinization.

VI. ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ СПЕЦСЛУЖБИ В ОСОБАХ

УДК: 06.091:93/94 «М.Лацис»

*Алексей Тепляков**

Олицетворение чекизма: к исторической оценке М. И. Лациса

В статье исследуется деятельность одного из основателей органов государственной безопасности СССР и Советской Украины Мартина Лациса.

Ключевые слова: Мартин Лацис, органы государственной безопасности, ВЧК, ВУЧК.

Практик и теоретик чекизма как идеологии советской карательной машины, М. И. Лацис (1888–1938) был одним из основателей ВЧК¹, закономерно в итоге ставший жертвой создаваемой и укрепляемой им страшной машины уничтожения. Между тем, до сих пор в литературе можно встретить нейтрально-благожелательные оценки этого мрачного исторического персонажа. Причём, исторического в двух смыслах: если И. Сталин

* Тепляков Алексей Георгиевич – канд. ист. наук, докторант Новосибирского государственного университета (Российская Федерация).

¹ Ратнер Е.Н. А главное – верность. Повесть о Мартине Лацисе. – М., 1983. – 351 с.

по совместительству был главным историком своей партии, то М. Лацис – официальным историографом ВЧК.

Мартин Янович (Иванович) Лацис на самом деле был урождённым Судрабсом Яном Пидриковичем, впоследствии выбравшим себе более благозвучный вариант отчества – Фридрихович. Он родился в декабре 1888 г. в Венденском уезде Лифляндской губернии в семье батрака. Окончив приходское училище, Ян уехал в Ригу, где работал и одновременно учился в учительской семинарии. Однако уже в 16 лет юнец примкнул к коммунистам и вошёл в местную боевую дружину, вместе с «лесными братьями» нападая на баронские поместья. После поражения революции он долгое время находился на свободе, работал учителем, успешно вёл пропаганду и только в 1910 г. был вынужден перейти на нелегальное положение под именем М. И. Лациса, с которым и остался до конца жизни².

После Февральской революции опытный боевик и пропагандист стал одним из руководителей Выборгского райкома РСДРП(б) и организаторов Красной гвардии Петрограда. Его влияние в партии было заметным: Лацис последовательно избирался делегатом 7-й (Апрельской) Всероссийской конференции РСДРП(б) и 6-го партийного съезда, на котором выступил с докладом от мандатной комиссии. В октябре 1917 г. как член Петроградского Военно-революционного комитета и руководитель Бюро комиссаров ВРК Лацис был в числе организаторов большевистского переворота и после его победы оказался направлен в наркомат внутренних дел, где стал членом коллегии и товарищем наркома. Среди других членов коллегии НКВД были будущие столпы ВЧК – Ф. Э. Дзержинский, И. С. Уншлихт, М. С. Урицкий. Затем Лацис ведал отделом местного управления, являлся куратором Административной части НКВД РСФСР и в феврале–мае 1918 г. был замнаркомвнутдел РСФСР. Немало работников НКВД пополнило затем чекистские структуры; Лацис же решением ЦК партии с 20 мая 1918 г. был назначен членом ВЧК, сразу заняв в ней видное положение.

² Архив ВЧК: Сборник документов. – М., 2007. – С. 685–686.

Настроенный крайне радикально, Лацис, как и решили руководство ЦК и Дзержинский, получил должность начальника Отдела по борьбе с контрреволюцией³. Одновременно Лацис вместе с Дзержинским и его заместителем В. А. Александровичем (эсером) вошёл в чрезвычайную тройку, имевшую при консенсусном решении право расстрела обвиняемых. В организационном отчёте ВЧК за четыре года её деятельности Лацис объяснял причины возникновения ВЧК:

«Первую борьбу с контрреволюцией пришлось вынести на себе Петроградскому Военно-Революционному комитету. В числе контрреволюционных элементов первое место занимали лжесоциалистические партии. Военно-Революционному комитету приходилось в первую очередь сталкиваться с ними. А у них имелись свои “плакальщики” в составе ВРК в лице левых эсеров. Последние сильно тормозили борьбу с контрреволюцией, выдвигая свою “общечеловеческую” мораль, гуманность и воздержание от ограничения права свободы слова и печати для контрреволюционеров. Для руководителей Советской власти становилось ясным, что совместно с ними будет невозможно вести борьбу с контрреволюцией. Поэтому выдвигается мысль о создании нового органа борьбы, куда бы не входили левые эсеры».

Лацис очень откровенно говорил, что главной причиной образования ВЧК явилось «правильное понимание классовой борьбы и классового государства», осознание того, что «всякое государство есть аппарат насилия». Двумя другими факторами создания ВЧК были названы: репрессивный опыт прежней власти, «так долго державшейся... несмотря на то, что она опиралась лишь на меньшинство», и недостаточная сознательность народных масс, ещё пропитанных «старым духом»⁴.

Мысль о невозможности допускать соседство в ВЧК представителей социалистических партий Лацис полностью разделял. Уже весной 1918 г. он предлагал убрать эсеров из руковод-

³ Плеханов А.М. Дзержинский. Первый чекист России. – М., 2007. – С. 246.

⁴ Лацис М.Я. Отчет ВЧК за 4 года ее деятельности. Первая организационная часть. – М., 1922. – С. 5–8 (цит. по: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: Новый взгляд // Исторические чтения на Лубянке. 1998 год. Российские спецслужбы на переломе эпох: конец XIX века – 1922 год. – М.: Великий Новгород, 1999. – С. 69–74).

ства ВЧК, где те действительно обычно занимали более мягкие позиции в сравнении с большевиками. Придя к власти, большевики узаконили террор сначала де-факто, о чём откровенно в мемуарах несколько позднее написал сам Лацис, восхищаясь фигурой Дзержинского, «напросившегося на работу по водворению порядка в стране», занявшего «обрызганное кровью» кресло главы ВЧК и «шедшего в разрез с буквой закона, но действовавшего согласно своему классовому правосознанию и совести», поскольку ситуация первых месяцев после Октября требовала предоставить чекистам «право непосредственной расправы»⁵.

Сразу после создания ВЧК Феликс Дзержинский заявил:

«Не думайте, что я ищу форм революционной юстиции; юстиция сейчас нам не нужна... Я предлагаю, я требую организации революционной расправы над деятелями контрреволюции»⁶.

Лацис публично и не менее откровенно поведал о том, как аппарату ВЧК

«[...] жизнь заставила присвоить революционным путем право на непосредственные расправы. Тов. Дзержинский сделал шаг, декретом не предусмотренный, никем не разрешенный. Левые социалисты-революционеры, возглавлявшие комиссариат юстиции, поднимают вой, требуют поставить вопрос в Совнарком. Однако Владимир Ильич уклоняется от включения этого вопроса в повестку Совнаркома. Он понимает, что тов. Дзержинский прав. [...] По предложению Малого Совнаркома, Совнаркомом в мае [1918 г.] было, кажется, принято постановление, объявляющее врагами народа действующие против Советской власти партии. Это постановление не было опубликовано, но о нем знали. Я даже не берусь сказать, было ли утверждено Совнаркомом это постановление⁷. Сомневаться заставляют

⁵ Лацис М. Тов. Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. – 1926. – № 9. – С. 81, 83–85.

⁶ Бонч-Бруевич В.Д. На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. – М., 1931. – С. 191–192.

⁷ Малый Совнарком 23 мая 1918 г. объявил членов руководства кадетской партии вне закона, а меньшевиков и эсеров – «врагами народа», предписав ВЧК арестовать руководство этих партий. СНК РСФСР с некоторыми оговорками утвердил курс и на ликвидацию партии народной

неоднократные выступления Наркомюста против незаконной расправы ВЧК. Во всяком случае, эти права [для ВЧК] не были Совнаркомом широко декларированы. [...] Поэтому тов. Дзержинский руководствовался партийной директивой и каждый раз применял ее, согласно требованиям момента»⁸.

Чтобы большевистская система власти держалась прочно, как пояснял бывший нарком юстиции РСФСР И. З. Штейнберг, «[...] необходимо постоянное использование орудия террора [...]. И вследствие этого, в среде самой бюрократии выделяется тот особый слой её, который непосредственно владеет этими орудиями террора, непосредственно пускает их в ход. Диктатура бюрократии при диктатуре террора означает на самом деле диктатуру полиции [...]»⁹.

Чекисты первого призыва запомнили «длинную горячую речь» Дзержинского, который – через несколько недель после образования ВЧК – убеждал подчинённых, что у них, стражей революции, главный лозунг: «Цель оправдывает средства». Для Дзержинского внешнее отрицание пыток и прочих следственных крайностей было формальным – именно с него пошёл обычай продвигать тех отъявленных палачей, которые не стеснялись в методах принуждения «сознаний» арестованных, но умели их скрывать. Да и тот факт, что именно основатель ВЧК ввёл традицию ночных допросов для изматывания арестованных, говорит о многом.

До июля 1918 г. в аппарате ВЧК работало много левых эсеров, которых чекисты обвиняли в излишнем гуманизме. Мария Спиридонова впоследствии заявляла о том, как её партийные товарищи задыхались в атмосфере

«надругательства над душой и телом человека, истязаний, обманов, всепожирающей взятки, голого грабежа и – убийств, убийств без счета, без расследований, по одному слову, доносу, оговору [...]».

свободы, и на фактическую ликвидацию партий меньшевиков и эсеров // *Леонов С.В.* Государственная безопасность советской республики в пору октябрьской революции и Гражданской войны // *Государственная безопасность России: История и современность.* – М., 2004. – С. 390–391.

⁸ *Лацис М.* Тов. Дзержинский и ВЧК. – С. 85, 89.

⁹ *Штейнберг И.З.* Нравственный лик революции. – Берлин, 1923. – С. 99–100.

Спиридонова вспоминала, как

«убегал мертвенно бледный [зампред ВЧК] Александрович, умоляя взять его из чрезвычайки сегодня, сейчас»; как «пил запоем матрос [М. Ф.] Емельянов, говоря: убейте меня, начал пить, не могу, там убивают, увольте меня, я не могу [...]».

В. М. Чернов восклицал:

«Вместо того, чтобы избавить большевистский режим от самой кровавой и грязной работы, чрезвычайки стали гангреной, разносящей заразу по всему организму “советской власти”»¹⁰.

Запах гангрены ощущали и в самой Чрезвычайной Комиссии. Уже 25 июля 1918 г. коллектив большевистской фракции служащих ВЧК (от имени 243 чел.) направил в ЦК партии и Ленину лично доклад с требованием

«[...] раз и навсегда покончить с теми проявлениями массовых злоупотреблений сотрудников и даже членов [Чрезвычайной] Комиссии, которые наблюдаются за все время деятельности Комиссии [...]». Президиум Комиссии и заведующие отделами окружили себя секретными сотрудниками, часто на вербованными из помилованных, к смертной казни приговоренных уголовных преступников [...]. Мы измучились в тисках этой проклятой атмосферы уголовщины, которая царит в Комиссии»¹¹.

Далеко не все большевистские руководители были готовы примириться с «гангреной» стремительно набиравших власть «чрезвычайка». О хаосе во взаимоотношениях власти со своим карательным подразделением наглядно свидетельствуют относящиеся к октябрю 1918 г. факты пренебрежительного отношения некоторых местных чекистов к центральной власти и игнорирования ими мандатов за подписью самого Ленина. Говоря, что им на подобные документы наплевать, чекисты поясняли:

¹⁰ Че-Ка. Материалы по деятельности Чрезвычайных комиссий. – Берлин, 1922. – С. 17. Здесь, конечно, следует учитывать, что левые эсеры поддерживали террор против буржуазии и, даже покинув советское правительство в знак протеста против Брестского мира, оставили своих представителей в ВЧК.

¹¹ Капчинской О. Госбезопасность изнутри. Национальный и социальный состав. – М., 2005. – С. 344, 345, 350.

«Мало ли какой сволочи вертится теперь около Ленина и Троцкого [...]. Если сам Ленин попадет в контрреволюции, он также будет арестован [...]»¹².

С октября 1918 г. в советской прессе развернулась острая дискуссия об экстраординарных правах ВЧК, начатая членом редколлегии «Правды» М. С. Ольминским. Критики ВЧК обвиняли её в стремлении встать выше других органов власти и не подчинении исполкомам Советов, которые формально являлись высшими органами власти. Чекисты, поддержанные Лениным, который оценил критику ВЧК как «обывательские толки, ничего не стоящие», яростно отвергали претензии, хотя между собой на форумах, где собиралось высшее руководство спецслужбы, соглашались со многими резкими высказываниями в свой адрес¹³. Разложение местных аппаратов ВЧК, формировавшихся из случайных и карьеристски настроенных людей, нередко без партийных билетов, шло одновременно с формированием новых чекистских подразделений, увеличением их численности и расширением компетенции. Сопrotивляясь этому, сразу за решением бюро ЦК РКП(б) 19 декабря 1918 г. о недопустимости критики ВЧК и прекращения газетной полемики вокруг её деятельности, часть виднейших руководителей РКП(б) предприняли новое наступление на ведомство Дзержинского.

Я. М. Свердлов выступал за подчинение местных чекистских органов исполкомам, Л. Д. Троцкий полагал целесообразным передачу войск ВЧК в подчинение РККА. В начале января 1919 г. Н. И. Бухарин в «Правде» заявил, что чекистам следует отказаться от политики красного террора, иначе они «будут “выдумывать” для себя работу, т. е. вырождаться». В те же дни Л. Б. Каменев информировал Ленина, что «разложение ЧК идет все дальше и глубже, и реформой тут не поможешь». По мнению Каменева, Дзержинский в последнее время сосредоточился не на борьбе с контрреволюцией, а на пресечении должностных преступлений, в связи с чем, ВЧК следует преобразовать в Осо-

¹² Государственная безопасность России: История и современность. – М., 2004. – С. 371.

¹³ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 4, д. 6, л. 17, 22, 118, 122.

бый отдел при ВЦИК, а борьбу с недостатками советского аппарата отделить и сосредоточить в Рабкрине. Правда, Каменев опасался, что даже изъятие права внесудебных приговоров «не остановит сп[е]ку[ля]ций, обысков и насилий над женщинами и пр.» со стороны чекистов¹⁴.

Зная о борьбе в политических верхах относительно судьбы ВЧК, Дзержинский через своего ближайшего соратника, члена коллегии ВЧК Лациса, провёл пропагандистскую кампанию, в ходе которой с 21 января 1919 г. Лацис опубликовал в «Известиях ВЦИК» ряд статей под общим названием «Правда о чрезвычайных комиссиях». В них Лацис признал необходимость некоторых реформ в ВЧК – ликвидацию полностью скомпрометировавших себя уездных ЧК и определённую кадровую чистку. Также Лацис предложил объединить ЧК с милицией с целью создания отделов советской охраны в системе местных исполкомов. Это был компромисс в пользу Свердлова, поддержанный верховным арбитром – Лениным. Показательно, как ВЦИК разъяснял в секретном письме, адресованном губернским ЧК, причины ликвидации существовавших уездных органов ВЧК и замены их гораздо менее крупными политбюро:

«Правительство решило бросить “КОСТОЧКУ” – только так можно понимать упразднение уездных ЧК. Упразднены вывески, но оставлено самое важное – агентура, которая будет информировать губчека для принятия должных мер и ликвидации контрреволюционных сил»¹⁵.

Помимо ликвидации уездных чрезвычайок в большинстве регионов страны чекисты должны были передавать дела на рассмотрение в ревтрибуналы.

На деле все компромиссы разрешились в пользу чекистов: уездные ЧК активно действовали и создавались вновь в Сибири, на юге России и в губерниях Украины, а трибуналы получали для рассмотрения значительно меньшую часть дел, что показывало очевидное преобладание ВЧК над системой три-

¹⁴ «Приступить немедленно к ликвидации ВЧК...» (публ. Д. С. Новоселова) // Военно-истор. журн. – 2006. – № 12. – С. 51–54.

¹⁵ Петров М.Н. ВЧК–ОГПУ: первое десятилетие. – Новгород, 1995. – С. 34–35.

бунальской юстиции; что касается милиции, то не местные ЧК были с ней объединены, а милиция фактически перешла в подчинение чекистов. Председатель Совнаркома всё время поддерживал позицию Дзержинского, а после внезапной смерти Свердлова позиции критиков ВЧК оказались ослаблены и подчинение ВЧК советским органам как отделов при исполкомах являлось весьма формальным.

Позиции самого Лациса в ВЧК были стабильно прочны. С конца мая 1918 г. он руководил основным отделом ВЧК – по борьбе с контрреволюцией, имея порядка 30 подчинённых. Во время выступления левых эсеров Лацис прямо в здании ВЧК был арестован матросами из чекистского отряда Д. И. Попова и уведён в эсеровский штаб, но вскоре оказался освобождён. Летом 1918 г. его земляк Я. Х. Петерс полтора месяца являлся председателем ВЧК вместо Дзержинского, ушедшего в отставку на время расследования обстоятельств левозэсеровского мятежа. Осенью Дзержинский уехал в Швейцарию для встречи с семьёй, так что роль Петерса и Лациса в середине и второй половине 1918 г. была исключительно велика. Лацис, тяготевший к литературной работе, был основным пропагандистом деятельности ВЧК. Его откровенно людоедские призывы, публиковавшиеся в «Правде» и «Известиях», долго не вызывали возражений высшего руководства страны. Например, 23 августа 1918 г. Лацис прямо напечатал в «Известиях» своё кредо, сокрушаясь в интервью о недостатке решительности со стороны красных:

«Установившиеся обычаи войны, выраженные в разных конвенциях, по которым пленные не расстреливаются и прочее, всё это только смешно: вырезать всех раненых в боях против тебя – вот закон гражданской войны. [...] Необходимо не только уничтожить живую силу противника, нужно показать, что каждый, поднявший меч против существующего строя, от меча и погибает. В этом – смысл гражданской войны, который хорошо учтён буржуазией, но нами очень туго или совсем не усваивается. В этом – наша слабость; в этом – причина многих поражений».

В «Правде» от 19 сентября 1918 г. этот присяжный комментатор действий ВЧК, назначенный на Чехословацкий фронт, где ему по мандату Ленина подчинялись чекисты около десятка

прифронтовых губерний, сообщая о взятии Казани, сожалел о недостатке поля для деятельности:

«Казань пуста. Ни одного попа, ни монаха, ни буржуя. Некого и расстреливать. Вынесено всего 6 смертных приговоров».

Но очень быстро объединённый Лацисом мощный чекистский аппарат доказал, что в состоянии массово уничтожать «врагов народа». В докладе Нижегородской губчека о работе за сентябрь 1918 г., где только в Нижнем Новгороде было казнено более 40 чел., говорилось, что

«в сфере буржуазно-мещанского населения эти массовые расстрелы вызвали почти открытый ропот, но быстрый арест громадного количества таких ропшущих столь же быстро заставил всех остальных замолчать и смириться перед свершившимся фактом».

За сентябрь в Нижнем Новгороде было арестовано 900 чел., из-за чего возникла паника: в страхе за жизнь люди покидали город, бросая дома и имущество. В небольшом Арзамасе, где временно обосновался Лацис, за сентябрь было арестовано 303 чел. и расстреляно – 43. В Емангашах Васильсурского уезда чекисты под начальством Ф. С. Фадеева расстреляли 23 жителя, и чекист доносил наверх, что «трупы крестьян валяются на улицах, как собаки». В татарской деревне Семёновской, после беспорядков с участием мобилизованной молодежи, Сергачская ЧК во главе с партийным лидером М. И. Санаевым и чекистом Н. И. Михельсоном расстреляла без суда и следствия 51 жителя. Повсюду в уездах шли казни заложников, расстрелы хоть за контрреволюционную агитацию, хоть за торговлю спиртом¹⁶.

Руководя в октябре-ноябре аппаратом Казанской губЧК и осуществляя широкий красный террор, Лацис 1 ноября 1918 г. в издаваемом (вероятно, по его инициативе) казанском журнале «Красный террор» предложил, вместо следствия, просто спрашивать у обвиняемого о его происхождении и профессии, и на основании классовой принадлежности решать судьбу арестанта:

«Мы не ведём войны против отдельных лиц, мы истребляем буржуев как класс. Не ищите на следствии материала и доказательства

¹⁶ Смирнов С. 95 лет назад началась кампания «красного террора» // <http://nizkray.ru/2013/09/01/nck2/>

того, что обвиняемый действовал словом или делом против Советской власти [...]. В этом смысл и сущность красного террора».

В этом же журнале появилось письмо чекистов Нолинска о необходимости «утонченных пыток» для получения исчерпывающих показаний от ярых контрреволюционеров. Призывы пытать не были абстракцией и являлись инструментом допросов с первых месяцев существования ВЧК. Председатель ПетроЧК М. С. Урицкий летом 1918 г. требовал от Дзержинского наказать сотрудников ВЧК, которые дважды имитировали расстрел над 14-летним мальчиком¹⁷. Работавшая с Лацисом видная казанская чекистка В. П. Брауде (его знакомая по короткой иркутской ссылке в 1916 г.) позднее откровенно писала, что в годы Гражданской войны применяла пытки:

«Я сама всегда считала, что с врагами все средства хороши, и по моим распоряжениям [...] применялись активные методы следствия: конвейер и методы физического воздействия»¹⁸.

Недаром позднее, осенью 1919 г., в Президиуме ВЧК к словам председателя Новгородской губЧК У. И. Пюккенена об избиениях отнеслись «довольно спокойно, не видя в этом ничего особенного»¹⁹.

Публикации в «Красном терроре» обратили на себя внимание, и Ленин нашёл необходимым пожурить Лациса за излишний радикализм, а Ем. Ярославский с порядочным опозданием, уже во время дискуссии о правах ВЧК, отхлестал в «Правде»²⁰. После этого шуку бросили в воду – талантливый чекист Лацис, пользовавшийся за свою твёрдость большим уважением Ленина как «один из лучших, испытанных коммунистов», благополучно продолжил свою карьеру. А вторая половина 1918 г. стала периодом взрывного роста карательных органов. Если к

¹⁷ *Леонов С.В.* Государственная безопасность советской республики в пору октябрьской революции и Гражданской войны... – С. 356.

¹⁸ См.: *Сыченкова А.* Чекистка // Гасырлар Авазы (Эхо веков). – Казань, 2002. – № 3/4.

¹⁹ *Леонов С.В.* Государственная безопасность советской республики в пору октябрьской революции и Гражданской войны... – С. 400.

²⁰ *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. – Т. 37. – С. 410; *Ярославский Ем.* Недопустимая мерка // Правда. – 1918. – 25 дек.

августу 1918 г. по стране насчитывалось порядка 1000 чекистов, то к концу года только уездных чека насчитывалось 365 и чекистов (вместе с бойцами карательных отрядов при них) было до 30 тыс. чел.²¹

С ноября 1918 г. по февраль 1919 г. Лацис возглавлял Секретный отдел ВЧК – ведущий орган политического сыска, осуществлявший негласный надзор за «противосоветскими» политическими партиями, группами и лицами, предупреждением и пресечением как «контрреволюционных явлений», так и спекуляции, бандитизма и должностных преступлений, а также гласным надзором за лицами, ограниченными в правах ЧК, и учётом советских служащих²². В начале 1919 г. ему было поручено активно отстаивать экстраординарные права ВЧК. А 2 апреля 1919 г. Лациса отправили исправлять дела во Всеукраинской ЧК, где местные «чрезвычайки» во главе с председателем ВУЧК И. И. Шварцем, членом партии с 1899 г., создавались с декабря 1918 г. и сразу заслужили такую худую славу своими бесчисленными преступлениями, что московским властям пришлось принимать какие-то символические меры.

За немногие месяцы своей работы в Киеве Шварц выстроил замкнутую и независимую от местных властей структуру «красной охраны», отчаянно сопротивлявшуюся любым попыткам внешнего контроля. Видный дипломатический и партийный чиновник Д. Ю. Гопнер в письме Ленину и Г. В. Чичерину от 22 марта 1919 г. писал из Екатеринослава о впечатлениях от чекистской работы после участия в заседании Украинского правительства, на котором нарком юстиции А. И. Хмельницкий и председатель Ревтрибунала «нарисовали печальную картину деятельности Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии», где «всё насквозь пропитано уголовщиной, хулиганством, полнейшим произволом и безответственностью опытных негодяев».

Перед членами правительства

«предстала возмутительнейшая картина диктатуры этого *официально* подчиненного учреждения – картина полного игнорирования им

²¹ Legget G. The Cheka. Lenin's Political Police. – Oxford, 1981. – P. 98.

²² Канчинской О. Госбезопасность изнутри... – С. 94.

всех законов и распоряжений Правительства. [...] Чрезвычайком цепко держит всех, кто попадает в её руки, и только в очень редких случаях дела передаются Трибуналу, а постфактум даваемые ею сведения о расстрелянных далеко не полны. Между тем, ЧК оказывает сильнейшее сопротивление малейшей попытке разгрузить тюрьмы [...] а предъявить обвинения к большинству никак не может, запутавшись в густых сетях произвольных и совершенно беспричинных арестов, произведённых её агентами».

Та же картина произвола и крайней жестокости, согласно письму Гопнера, наблюдалась и в местных чрезвычайках:

«За время моих объездов по реоккупированным территориям я пришел к совершенно неожиданному для меня заключению, что ЧК, наскоро создаваемые в этих местностях, совершенно непригодны к борьбе против контрреволюции и, что сами быть может того не желая, служат ее ферментом, ее аванпостом»²³.

Несколько позднее, в 1920 г., председатель Верхтрибунала при ВЦИК Н. В. Крыленко на III Всероссийском съезде деятелей советской юстиции выразился в том же смысле, но уже о деятельности ВЧК в целом, заявив, что если ВЧК правой рукой уничтожает контрреволюцию, то левой — плодит её, причём неизвестно, которая из рук действует лучше: «[...] боюсь, что она левша»²⁴.

Глава правительства Украины Х. Г. Раковский писал Ленину о тяжёлом положении с кадрами карательного ведомства, прося к себе одного из признанных руководителей ВЧК: «Отпустите, если можно, Лациса, а также отправьте нам отряд из 100 латышей»²⁵. И с начала апреля 1919 г. ВУЧК возглавил именно Лацис, а Шварц остался в качестве его заместителя. Но ситуацию это ничуть не улучшило, напротив, террор и бесчинства чекистов только возросли, как и протест населения против них.

²³ Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. – М., 1996. – С. 81–83.

²⁴ Цит. по: *Шекшеев А.П.* Органы ВЧК на территории Енисейской губернии // Вестник института саяно-алтайской тюркологии. – Абакан, 2002. – Вып. 6. – С. 118.

²⁵ *Голиченко В.* На Украине по заданию Ильича // Коммунист Советской Латвии (Рига). – 1970. – № 12. – С. 71.

Ощущая себя подлинным властным центром, «чрезвычайщики» сами устанавливали себе правила поведения. Так, в Бердянске уездные чекисты в момент критического положения дружно отказались идти на фронт. В середине апреля 1919 г. командующий 2-й Украинской советской армией А. Е. Скачко сообщал:

«Местные чрезвычайки ведут усиленную кампанию против махновцев в то время, когда те проливают кровь на фронте, в тылу их ловят и преследуют. Глупыми бестактными выходками чрезвычайкомы определённо провоцируют население на бунт против советской власти [...]. Работа местных чрезвычайок определённо проваливает фронт и сводит на нет все военные успехи, создав такую контрреволюцию, какой ни Деникин, ни Краснов никогда сделать не могли [...]»²⁶.

Весной–летом 1919 г. преступные деяния ВУЧК вызвали настоящую бурю протестов на Украине, особенно заметную среди военных властей. Так, на станции Долгинцево (Херсонщина) эшелоны бойцов бригады Н. А. Григорьева разогнали местную «чрезвычайку», несколько раз это же происходило в Знаменке. В Лубнах кавалеристы В. М. Примакова пытались арестовать весь состав дискредитировавшей себя «чрезвычайки»; в июне в Бердичеве красноармейцы несколько раз разгоняли местных чекистов, причём Реввоенсовет армии, зная о безобразиях этого подразделения ВУЧК, де-факто не мешал бойцам. А во время восстания в Миргороде разъярённые жители убили семерых сотрудников ЧК[...]»²⁷. Враждебность украинского населения к ЧК подтверждает справка о состоянии дел в Киевской губернии от 15 мая 1919 г., которая поступила Л. Д. Троцкому:

«Уманский уезд [...]. Сотрудники ЧК – евреи, которые попадают в руки населения, расстреливаются [...]. Бердичевский уезд. Части [красноармейские. – А. Т.], которые проходят мимо города, занимаются произволом. Происходят погромы под лозунгом: “Бей жидов, громи ЧК, – они враги наши”. Васильковский уезд являет собой гнездо бандитов, контрреволюционеров, и разной другой погани. Непрерывные восстания, грабежи и убийства, неоднократный разгон ЧК.

²⁶ Лебедь Д.З. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины. – Харьков, 1921. – С. 21.

²⁷ Семененко В.И. Слепая верность: Из истории Всеукраинской ЧК // Клио. Истор.-худож. журн. – № 1. – Харьков, 1994. – С. 26–38.

В одном случае был убит бандитами почти весь состав коллегии и сотрудников ЧК [...]»²⁸.

Ленин в конце весны 1919 г. получил от своего близкого соратника Л. Б. Каменева некую сумму не менее выразительных фактов и 4 июня 1919 г. написал Лацису:

«Каменев говорит – и заявляет, что несколько *виднейших чекистов* подтверждают, – что на Украине Чека принесли тьму зла, будучи созданы *слишком рано* и впустив в себя массу примазавшихся.

Надо постороже проверить состав, – надеюсь, Дзержинский отсюда Вам в этом поможет. Надо подтянуть во что бы то ни стало чекистов и выгнать примазавшихся.

При удобной okazji сообщите мне подробнее о чистке состава Чека на Украине, об итогах работы».

Лацис ответил вождю, что в ВУЧК действительно оказалось много примазавшихся, в том числе тех, кто был изгнан из ЧК в Москве:

«Я пошёл на очень большие уступки, чтобы улучшить состав чрезвычайных комиссий и избавиться от постоянных нареканий и погромов: упразднил уездчека и выбросил [из сферы чекистской компетенции] мелкую спекуляцию [...] запрещено забирать при арестах что-либо, кроме вещественных доказательств [...]»²⁹.

Однако чекисты по-прежнему неистово грабили население, и уверения Лациса, «что положение улучшается», были явным блефом. Например, в июне 1919 г. Высшая административная инспекция проверила деятельность Киевской губчека и в докладе, адресованному партийному руководству, установила, что большинство чекистов не соответствуют своему назначению, ибо в губчека всё «испорчено жаждой власти в самом грубом смысле этого слова». Заключение следователей по уголовным делам голословны, безграмотны и «смехотворны», а приговоры сводятся к нескольким трафаретным словам: «такого-то расстрелять». Конфискованное имущество не учитывается:

«Вещи часто выдаются сотрудникам и теперь образована даже комиссия [...]. В распоряжение этой комиссии должно будто посту-

²⁸ См.: Волкогонов Д. А. Троцкий. Политический портрет. – Кн. 1. – М., 1992.

²⁹ Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 50. – С. 338; В. И. Ленин. Биографическая хроника. – М., 1976. – Т. 7. – С. 264.

пять 35 корзин с вещами и около 400 часов. Выдаются вещи по резолюции председателя»³⁰.

Сам председатель ВЧК Дзержинский не всегда мог добиться от подчинённых ему «чрезвычайек» сведений о причинах расстрела тех или иных людей, хотя для «железного Феликса», как видно из его переписки, подобные вещи были «мелочью». Из письма Дзержинского Лацису от 22 июля 1919 г. видно, что главный украинский чекист, быстро ощутив размер своих полномочий на огромной территории, просто игнорировал Лубянку, а Феликс Эдмундович достаточно мягко упрекал его как в сепаратизме по отношению к ВЧК, так и в недостатке твёрдости по отношению к местным властям:

«Прежде всего, мелочь. На наш запрос о расстрелянных профессорах – только запрос – Вы ответили об усах и бороде. Запрос свой мы сделали по поручению ЦК. Затем самое существенное: по отношению к нам Вы стали самостийником – стали такими объективно. Что Вы делали, мы не знали, связи с нами постоянной не поддерживали. К нам за помощью и указаниями в борьбе с самостийностью не обращались. Позволяли без нашего ведома вводить нововведения и реорганизацию. Не ища и не имея у нас поддержки, Вы не в состоянии были бороться с расхлябанностью и прожектерством украинских советских учреждений. Имея опору (да и то какую?) только у украинских властей, Вы не могли быть достаточно решительным и твердым. [...] Я думаю, ЧК на Украине, как в свое время в Великобритании ЧК губернские, должны быть органом центра, а задачей ВЧК было быть проводником политики ЦК РКП на Украине [...]»³¹.

Спецификой периода Гражданской войны было то, что главную роль в борьбе с контрреволюцией играли армейские и фронтовые особые отделы ВЧК. На территории Украины их компетенция была выше, чем у ВУЧК и даже правительства УССР. Как вспоминал позднее один из украинских особистов М. Якшин,

«Центральному управлению Особых отделов Юж[ного и] Юг[о]-Зап[адного] фронтов, в коем я состоял, приданы были функции

³⁰ Абраменко Л.М. Последняя обитель: Крым, 1920–1921 годы. – К., 2005. – С. 70.

³¹ Плеханов А.М. Дзержинский. Первый чекист России. – М., 2007. – С. 40–41.

учреждения, имеющего право контролировать и наблюдать действия не только ВУЧК, но и самого Совнаркома (например, произведенный мною обыск и арест служащих в канцелярии председателя Совета народных комиссаров Раковского, уличенных в преступлениях по должности и т. д.)»³².

Особые отделы повсеместно заводили агентуру даже внутри губернских ЧК³³ и пытались контролировать все звенья аппарата и Украины, и других территорий. Киевские власти, правда, постоянно пытались поставить своих чекистов на место. Например, в мае 1919 г. органы ВУЧК принялись выселять из квартир всех врачей как «буржуазный элемент», но тут запротестовала партийно-советская элита, прямо заинтересованная в получении качественной медицинской помощи. Х. Г. Раковский и народные комиссары выдавали своим личным врачам охранные свидетельства и не разрешали оставлять их без жилья. Лацису пришлось выяснять в Совнаркоме сложный политический вопрос – кого из врачей всё же следует включать в категорию нетрудовых элементов, а кто из «гнилых интеллигентов» имеет шанс проскользнуть между шестернями ВУЧК³⁴.

В это время у Лациса появился новый заместитель – старый московский большевик А. В. Шишков, отбывавший перед революцией ссылку в Сибири, а затем активно участвовавший в установлении советской власти в Томской губернии. Будучи весной 1918 г. комиссаром по продовольствию Нарымского края, Шишков вызвал реквизициями целое восстание и даже был ненадолго арестован «кулаками». Перебравшись из захваченной белыми Сибири в Москву, твёрдый реквизиитор получил важную должность помощника заведующего отдела местного управления НКВД РСФСР. В марте 1919 г. он приехал в

³² См.: Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Ред. Ю. Г. Фельштинский, Г. И. Чернявский. – М., 2004.

³³ См.: *Седунов А.В.* «Отвечая на угрозы из-за кордона». «Прибалтийский фактор» в деятельности ВЧК–ОГПУ в приграничных районах Северо-Запада России в 1918–1940 гг. // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 2. – М., 2006. – С. 70.

³⁴ *Семененко В.И.* Слепая верность: Из истории Всеукраинской ЧК... – С. 26.

Киев и получил должность заведомо коммунального хозяйства НКВД УССР, а затем возглавил республиканский отдел управления НКВД. С мая по июль 1919 г. Шишков был зампредом ВУЧК, одновременно руководя Транспортным отделом ВУЧК и являясь членом республиканского ревтрибунала. До июня 1919 г. ещё одним зампредом ВУЧК подвизался А. И. Червяков, юрист по образованию, в 1918 г. работавший председателем Царицынской уездно-городской ЧК. (С июня 1919 г. Червяков был заведующим отделом управления Киевского губисполкома, а в мае–июле 1920 г. занимал аналогичную должность в Одессе. После войны благополучно избежавший террора Червяков преподавал марксизм-ленинизм в столичных вузах и умер в Москве в 1966 г.)³⁵.

Методы работы чекистов Украины были преимущественно провокационными. Так, в середине августа 1919 г. киевские чекисты обнародовали сообщение о раскрытии крупного заговора во главе с бразильским консулом А. П. Пирро, в который вошли целых семь человек. Вот официальная версия:

«В августе 1919 г. в Киеве органами ЧК был раскрыт заговор, во главе которого стоял бразильский консул А. Пирро. Заговорщики подерживали связь с белогвардейскими офицерами, некоторые из них проникли в советские учреждения. В распоряжении организации было много оружия и боеприпасов. Чекисты также раскрыли связь этой подпольной организации с французскими разведывательными кругами. Коллегия ВУЧК, изучив материалы дела, постановила расстрелять графа А. Пирро и его пособников Альфердова, Митрофанова, Трифановского и др.»³⁶.

Удивительно, но в новейшей работе о НКВД и ВЧК К. В. Скоркин упоминает «организацию» Пирро в качестве реально существовавшей³⁷.

На деле «консул» и «граф» Пирро был чекистским агентом, действовавшим с прямолинейной примитивностью. «Консул»,

³⁵ Борцы за власть Советов. Вып. 1. – Томск, 1959. – С. 259–270; Скоркин К. В. НКВД РСФСР: 1917–1923. – М., 2008. – С. 258, 771–772, 766–767.

³⁶ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917–1922 гг.: Сб. док. и матер. – Киев, 1971. – С. 118.

³⁷ Скоркин К. В. НКВД РСФСР: 1917–1923. – С. 220.

не имевший при себе никаких документов и не скрывавший враждебности к большевикам, занял великолепный особняк и свободно расклеивал по всему городу обращения записываться в бразильское подданство. Новоиспечённых «бразильцев» просили передать на новую родину кое-какие письма, которые после их ареста, разумеется, объявлялись «шпионскими шифровками»³⁸. У историка С. П. Мельгунова упоминается, помимо бразильского, ещё и такой же липовый чилийский «консул». Один из лидеров Коминтерна Анжелика Балабанова, работавшая после Одессы в Киеве как член коллегии НКВД УССР, вспоминала, как, узнав о подозрительной деятельности Пирро, пошла к Лацису с требованием арестовать или выслать «бразильца». Глава ВУЧК сдержанно ответил: «Мы позаботимся о нём». Уже в Москве Балабанова посетила Дзержинского:

«Его, казалось, раздосадовала моя попытка вмешаться, и, когда я заговорила о деле Пирро, он посмотрел на меня с удивлением: разве я не понимаю, что Пирро – это агент ЧК, который был послан на Украину в роли провокатора?

Я была слишком потрясена, чтобы ответить ему. Я решила пойти к Ленину, объяснить ему, свидетелем чего я была на Украине, выразить протест против бессмысленной жестокости ЧК и методов, применяемых ею.

Когда я закончила говорить, в частности, о деле Пирро, Ленин посмотрел на меня с таким выражением на лице, которое было больше печальным, чем сардоническим.

“Товарищ Анжелика, – сказал он, – неужели вас жизнь ничему не научила?”. [...] Он [...] не пытался убедить меня, что я ошибаюсь, и после беседы с ним я ушла в состоянии глубокой подавленности»³⁹.

Террористические мнения Лациса постоянно транслировались его подчинёнными. В августе 1919 г. киевская чекистская газета «Красный меч» в своём единственном выпуске опубли-

³⁸ Виноградов А. Бойня // Новая интересная газета. Тайны истории. – 2004. – № 1. – С. 6–7.

³⁹ Балабанова А. Моя жизнь – борьба. Мемуары русской социалистки. 1897–1938. – М., 2007. – С. 245–247; Беленкин Б. Биограф(ия) в тупике: жизнеописание афериста и обстоятельства времени. Случай А. Пирро и З. Двойриса // Право на имя: Биографика 20 века: Восьмые чтения памяти Вениамина Иофе: 20–22 апреля 2010 г. – СПб., 2011.

ковала статью работника Секретного отдела ВУЧК С. С. Шварца «Да здравствует красный террор!» В ней выкрикивалось:

«[...] Мы должны уничтожить наших противников всех не потому, что хочется мести, а для того чтобы отбить у всех у них охоту поднимать руку на рабоче-крестьянскую власть. [...] Наше неуместное “великодушие” каждый раз для нас вреднее англо-французских штыков. Это необходимо запомнить раз и навсегда нашим партийным товарищам, возбуждающим ходатайства об освобождении того или иного “интеллигента”. Стоит лишь арестовать за вредную деятельность какого-нибудь профессора, военспеца, спекулянта, как со всех сторон сыплются десятки прошений [...]. Нам твердят, что уничтожением этих элементов мы идём по пути регресса. Пусть так, пусть мы на время отстаём, но зато уверены, что элементов, ставящих под угрозу само существование власти трудового народа, нет, что весь мусор чисто выметен красной метлой. Если для утверждения пролетарской диктатуры во всём мире нам необходимо уничтожить всех слуг царизма и капитала, то мы перед этим не остановимся [...]. Малодушные, прочь с дороги!»

Сам же Лацис в этом же «Красном мече» от 18 августа 1919 г. самодовольно изрекал, претендуя на литературность:

«Нам всё разрешено, ибо мы первые в мире подняли меч [...] во имя раскрепощения от гнёта и рабства [...]. Жертвы, которых мы требуем, жертвы спасительные... Кровь? Пусть кровь, если только ею можно выкрасить в алый цвет серо-бело-чёрный штандарт старого разбитого мира».

В самодельных чекистских вершах того же «Красного меча» говорилось о мировом масштабе палаческой работы:

«И будет день,
Звездой благословенный,
Когда единый в Море будет только Красный Свет,
И чрез Совдепы и Наркомвоены
ВУЧКа даст миру свой ответ»⁴⁰.

Даже по очень сомнительным данным Лациса, Киевская ЧК в 1918–1919 гг. расстреляла 825 чел., в том время как ВЧК – 781 чел.⁴¹ Повсеместные жестокости украинских чекистов бы-

⁴⁰ Цит. по: Литвин А. Красный и белый террор в России 1918–1922 гг. – М., 2004. – С. 93.

⁴¹ Лацис М.И. Два года борьбы на внутреннем фронте. – М., 1920. – С. 76.

ли невероятными, давая массу случаев откровенного садизма. Исполняя решения партийных властей, Одесская губчека в начале июля 1919 г. начала массовые расстрелы «буржуазного элемента». Во дворе здания ЧК на Екатерининской площади казнили в гараже до 50 арестованных за ночь. По воспоминаниям бывшего коменданта здания ЧК Н. Л. Мера, расстрелами занимались практически все сотрудники «чрезвычайки», дежурившие по ночам. Приговорённых по заведённому гнусному обычаю раздевали донага, причём одежду сортировали на мужскую и женскую, верхнюю и нижнюю, затем партиями по 10–12 человек заводили в гараж, где и расстреливали⁴². Один из легендарных одесских палачей М. М. Вихман позднее вспоминал о своей работе в 1919 г.:

«Лично мною были арестованы и расстреляны военный министр Украинской Рады – Рогоза и министр Коморный и еще много сотен врагов Советской власти расстреляны моею собственной рукой, точная цифра коих записана на моем боевом маузере и боевом карабине»⁴³.

Вихман был в числе рекордсменов, но конкурентов у него среди украинских чекистов было немало.

Арестованных подвергали изощрённым издевательствам и мучительным пыткам; глумились и над трупами. Белая «сводка сведений о злодеяниях и беззакониях большевиков» (26 августа 1919 г., № 110195, Ростов-на-Дону) гласила:

«Одесса. [...] В подвалах одесской “Чрезвычайки” найдены орудия пыток, много трупов замученных. Среди орудий пыток обращают внимание особые приспособления [в виде] цепей для растягивания конечностей. Английское командование привело в застенки “Чрезвычайки” команды своих кораблей. Орудия пыток произвели на английских матросов тяжелое впечатление».

После захвата Одессы белыми появились описания того, что обнаруживалось внутри здания губЧК:

«У входа в Чека валялись трупы китайцев, палачей Чека, с рассеченными казацкими шашками головами. Толпа в ужасе сторонилась

⁴² См.: *Зинько П.К.* Кое-что из истории Одесской ЧК. – Одесса, 1998.

⁴³ ГДА СБ України, спр. 51645, т. 1, л. 225.

от них и бросалась дальше в широкий двор и темные подвалы. Везде кровь, везде запах разлагающихся трупов! Под навесом у каменной стены застывшие в ужасе трупы мучеников, последние жертвы большевиков. В яме, едва прикрытой землей, валялись части человеческих тел. На стенах подвалов запекшаяся кровь и застывшие мозги»⁴⁴.

О том, какой террор царил в Киеве, свидетельствуют воспоминания современников, в том числе и некоторых чекистов. ВУЧК заняла на углу Елизаветинской и Екатерининской улиц большой четырёхэтажный особняк Попова. В нём был подвал, в котором, по воспоминаниям современников,

«[...] происходили убийства [...]. Крики и стоны убиваемых слышны не только в местах заключения, но и в зале, где заседали следователи, разносились по всему дому Попова»⁴⁵.

Центральный комитет российского Красного Креста в феврале 1920 г. сообщал в свой международный центр, что в Киеве с февраля по август 1919 г. действовавшие в городе ЧК расстреляли около трёх тысяч человек. Как отмечалось в докладе, чекисты «щеголяли друг перед другом своей жестокостью»⁴⁶. И это не являлось полемическим преувеличением со стороны противников большевиков.

Согласно воспоминаниям бывшего следователя Киевской губчека Михаила Болеросова, попавшего в руки к белым,

«[...] чекисты в это время производили обыски и аресты, неприкрыто грабя население. Особенной любовью пользовалось у них золото, бриллианты и спирт. Служба превратилась в беспредельный кутеж, сопровождаемый и изнасилованием женщин, и истязанием арестованных».

По данным комиссии белого генерала Рерберга, производившей расследование преступлений ЧК в Киеве, гараж губернской ЧК выглядел так:

⁴⁴ Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии... – М., 2004; Устинов С.М. Записки начальника контрразведки. – Белград, 1922. – С. 127.

⁴⁵ Провинциальная ЧеКа: Сб. ст. и матер. / Спецвыпуск журнала «Клио». – Харьков, 1994. – С. 50.

⁴⁶ Архив русской революции. – Т. 6. – Берлин, 1922. – С. 347, 349.

«Весь цементный пол большого гаража был залит уже не бежавшей вследствие жары, а стоявшей на несколько дюймов кровью, смешанной в ужасающую массу с мозгом, черепными костями, клочьями волос и другими человеческими остатками. Все стены были забрызганы кровью, на них рядом с тысячами дыр от пуль налипли частицы мозга и куски головной кожи. Из середины гаража в соседнее помещение, где был подземный сток, вел желоб в четверть метра ширины и глубины и приблизительно в десять метров длины. Этот желоб был на всём протяжении доверху наполнен кровью [...]. В саду того же дома лежали наспех поверхностно зарытые 127 трупов последней бойни [...]. Тут нам особенно бросилось в глаза, что у всех трупов размозжены черепа, у многих даже совсем расплющены головы [...]. Некоторые были совсем без головы, но головы не отрубались, а [...] отрывались [...]. Лежали трупы с распоротыми животами, у других не было членов, некоторые были вообще совершенно изрублены. У некоторых были выколоты глаза, и в то же время их головы, лица, шеи и туловища были покрыты колотыми ранами. Мы нашли труп с вбитым в грудь клином. У нескольких не было языков. В одном углу могилы мы нашли некоторое количество только рук и ног. [...] Одна женщина была связана веревкой со своей дочкой, девочкой лет восьми [...]»⁴⁷.

Другой мемуарист описал этот гараж как бетонированный сарай, «[...] стены которого хорошо заглушали звуки выстрелов [...]. Сарай этот был оставлен ушедшими большевиками в самом кошмарном виде. Пол был залит кровью, по углам валялись куски человеческих мозгов»⁴⁸.

Конечно, расстрельные подвалы губернских чека выглядели устрашающе не только в губерниях Украины. Жуткое впечатление произвёл пыточный подвал Енисейской губчека в Красноярске на заместителя председателя Сибревкома В. Н. Соколова, в июне 1920 г. отметившего, что его перед проверкой успели подчистить:

«Кровь так и стоит огромными чёрными лужами, в землю не впитывается [...]»⁴⁹.

⁴⁷ Мельгунов С. Красный террор в России. – М., 1990. – С. 127–128.

⁴⁸ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. – Т. 6. – М., 1991. – С. 258.

⁴⁹ Шишкин В.И. Енисейская губернская чека в 1920 году: дела и нравы // Гуманитарные науки в Сибири. – № 2. – Новосибирск, 1994. – С. 48–51.

А после «киевлянина» А. В. Шишкова, совсем недолго проработавшего в Новониколаевске (будущем Новосибирске), его сменщик С. Л. Пупко обнаружил весной 1920 г. в сарае во дворе Новониколаевской (Томской⁵⁰) губчека

«следы крови на полу, стенах и лестнице, ведущей в подвал [...]»⁵¹.

Реальная контрразведывательная деятельность недавно созданных «чрезвычайек» отдавала кустарщиной даже в губернских центрах. Иван Бунин в дневниковой записи 9 июня 1919 г. отметил:

«В первый раз в жизни увидел не на сцене, а на улице, среди бела дня, человека с наклеенными усами и бородой. Так ударило по глазам, что остановился как поражённый молнией»⁵².

Скорее всего, это был агент из службы наружного наблюдения Одесской губЧК, поскольку белые заговорщики наверняка маскировались умнее. В августе 1919 г. деникинским войскам внезапным ударом удалось захватить Одессу, причём на помощь белому десанту пришли одесские офицеры, сумевшие организовать вполне серьёзное подполье. Этот факт говорит о том, что многочисленным одесским чекистам, увлечённым ограблением и истреблением «буржуев», не удалось как следует справиться со своими обязанностями по охране безопасности власти.

Украинская большевистская власть была некомпетентной, нетрезвой и криминализированной, а также воспринималась большинством населения в качестве чужеродно-еврейской, что предопределило сокрушительное поражение красных летом 1919 г.⁵³ В августе 1919 г. знаменитый чекист Я. Х. Петерс был назначен комендантом Киевского укреплённого района и на-

⁵⁰ В декабре 1919–марте 1920 гг. центром Томской губернии был Новониколаевск.

⁵¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 5, д. 1242, л. 75.

⁵² Бунин И.А. Лишь слову жизнь дана... – М., 1990. – С. 321.

⁵³ Корновенко С.В. Субъективные факторы аграрной политики большевиков в Украине как одна из причин нарастания крестьянского повстанческого движения в 1919 году // Партизанская и повстанческая борьба: опыт и уроки XX столетия: доклады Академии военных наук. – Саратов, 2009. – № 3 (38). – С. 43.

чальником гарнизона, но и это не помогло: фронт под ударами Деникина и Петлюры рухнул, так что красным властям, включая Лациса с Петерсом, пришлось бежать сначала в Гомель, а потом в Россию. За собой отступавшие большевики оставляли разруху и следы повсеместного террора. Когда части Кавказской Добровольческой армии генерала Врангеля в июне 1919 г. вошли в Царицын, командующий столкнулся с исключительными трудностями в организации гражданского управления освобождённым краем, так как

«была уничтожена подавляющая часть местных интеллигентных сил [...] всё мало-мальски состоятельное или интеллигентное население было истреблено»⁵⁴.

Террор большевиков в 1919 г. лишил Украину, как и другие подсоветские территории, огромной части самого квалифицированного населения.

М. Я. Лацис с сентября 1919 г. по сентябрь 1920 г. занимал последний свой пост в ВЧК, являясь начальником её ведущего отдела – Секретно-оперативного (затем – Секретного). Пытаясь усилить своё влияние, он боролся с сепаратизмом военных чекистов, желая подчинить Особый отдел своему собственному. На 4-й конференции ВЧК в феврале 1920 г. Лацис высказал ряд фактов и важных соображений, доселе не публиковавшихся. Сначала он напомнил, что вся работа ВЧК выросла из борьбы со спекуляцией, охватив к 1920 г. уже «все отрасли государственной работы». Касаясь деятельности антисоветских сил, Лацис уверял, что каждая из девяти имеющихся враждебных большевикам политических партий создаёт подпольные организации, которые ныне якобы объединены в единый заговорщический блок. В губернских ЧК уже была осуществлена специализация наблюдения за этими партиями: уполномоченные и их помощники отдельно разрабатывали партии социалистической ориентации, отдельно – так называемые правые партии (от кадетов до монархистов)⁵⁵.

⁵⁴ Врангель П.Н. Записки. Часть 1 // Белое Дело. Избр. произв. в 16-ти кн. Кн. IV. Кавказская армия. – М., 1995. – С. 211–212.

⁵⁵ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 4, д. 6, л. 24, 26.

Говоря о работе против церкви, Лацис констатировал необходимость серьезных тактических перемен:

«Попа, который получал от патриарха приказание предать анафеме сов[етских] сотрудников[,] мы расстреливали. Но[,] считаясь с тем, что большинство наших крестьян и рабочих продолжают посещать церковь и этого попу колдуна слушать[,] мы решили изменить нашу тактику [...]. Если в темных уголках деревни имеются слепые верующие люди, спрашивающие благословения[,] отправляясь на фронт, то в наших интересах[,] чтобы поп это благословение дал. [...] Если этот крестьянин услышит от попа, что и эта власть от бога, то нам, не придется иметь дело с теми крестьянскими восстаниями, которые происходят. Например, в Киевской губернии в местечке Триполь[е], восстали исключительно лапотники бедняки, даже не середняки, а бедняки и восстали на почве [ограничений в исповедовании] религии».

Имея в виду массовое заагентурирование священнослужителей, обязанных подпиской к доносительству, Лацис отметил:

«Я от многих комиссий получил доклад, что этот перелом произошел и попы сделались нашими сотрудниками и подписались под квитанцией[,] после чего они уже не имеют возможности отступления»⁵⁶.

Касаясь принципов организации негласной работы, Лацис указал на необходимость строгого разграничения функций агентуры и соблюдения конспиративности в этой работе. Агенты наружного наблюдения (разведчики) должны получать задания и передавать результаты через специальных лиц, официально никак не контактируя с ЧК. Секретные агенты должны находиться на связи у уполномоченных губЧК и так, чтобы их знал только этот уполномоченный. Что касается осведомителей, то они являлись обычно коммунистами или советскими служащими, которые на платной основе⁵⁷ информировали о работе своих учреждений. В среднем на губернию таких осведомителей насчитывалось, по словам Лациса, к началу 1920 г. примерно по 200 чел., поскольку в каждом учреждении и кооперативе «нам нужен свой глаз». Осведомители в чекист-

⁵⁶ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 4, д. 6, л. 27, 28.

⁵⁷ По другим данным, основная часть коммунистов работала на чекистов без оплаты.

ском штате не состояли, подчёркивал Лацис, и содержались за счет «особых секретных сумм»⁵⁸. Для работы внутри враждебных партий и организаций следовало иметь конспиративных сотрудников внутреннего наблюдения, лучшие из которых – работающие на идейной основе и происходящие из лиц, разочаровавшихся в данной партии. Однако необходимо было искать и просто платных агентов:

«Война есть война и нам брезговать подобными способами не приходится. А напротив[,] приходится подчас иметь и эти нечестные способы, чтобы знать, что делается в той или другой соц. партии».

Здесь Лацис всё еще именовал пользование платными агентами «нечестным» способом работы, и указывал, что основная работа по осведомлению должна быть направлена против социалистических партий⁵⁹.

В начале мая 1920 г. Дзержинскому, как вспоминал Лацис, стало «скучно» в Москве и он надолго уехал наводить революционный порядок на территории Украины, что снова усилило роль основных лубянских лидеров. Конкретная деятельность Лациса пришлась на самые кровавые годы ВЧК и заложила основы чекистского подхода к направлениям своей службы, а также к арестованным. Наш герой пояснял:

«Она (ВЧК. – А. Т.) уничтожает без суда или изолирует от общества, заключая в концлагерь. Мы всё время были чересчур мягки, великодушны к побеждённому врагу и недооценивали его жизнеспособность и подлость [...]. В самом начале необходимо проявить крайнюю строгость, неумолимость, прямолинейность: что слово – то закон. [...] Работа ВЧК должна распространяться на все те области советской жизни, где вкоренилась контрреволюция [...]. ВЧК должна смотреть за всем: за военной жизнью, за продработой, за народным просвещением, за всеми [...] хозяйственными организациями, за санитарией, за пожарами, за народной связью и так далее и так далее»⁶⁰.

⁵⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 4, д. 6, л. 29–30.

⁵⁹ Там же, л. 30.

⁶⁰ *Лацис М.И.* Чрезвычайные комиссии в борьбе с контрреволюцией. – М., 1921. – С. 8–9, 24.

Лацис и после ухода из «органов» всемерно способствовал повышению их имиджа. Защищая, прежде всего, себя, в мемуарах 1926 г., опубликованных журналом «Пролетарская революция», Лацис заявил о якобы фальсифицированных киносвидетельствах зверств чекистов Украины, которые активно распространялись белыми властями в 1919–1920 гг. Также он цинично объяснял размах преступлений в карательном ведомстве обилием властных полномочий, повторяя понравившийся образ «игры головами» из своей публицистики 1918 г.:

«ВЧК играет головами граждан, в ее руках имущество населения.

Разве трудно в таких условиях поскользнуться рядовому сотруднику? Ведь кругом искушения, а власть – почти безграничная»⁶¹.

Отмечая 10-летие «органов», чекист вновь уверял, что чекисты никогда не зверствовали:

«Сплошным лицемерием являются все вопли буржуазных писак об ужасах Чрезвычайки», ибо «пролетариат был чужд мести и не практиковал ни пыток, ни глумлений»⁶².

Статистика чекистских репрессий, приводимая Лацисом⁶³, сильно занижена и может считаться только некоей минимальной оценкой потерь от красного террора.

По своей натуре Лацис был кровожадным садистом, считавшим, что враг должен мучиться и в тюрьме, и перед смертью. Он выдвинул множество палачей, делавших затем удачную карьеру. Сам же после двух с половиной лет службы предпочёл уйти на гражданскую работу, как и множество крупных соратников Дзержинского. Пока неизвестно, был ли этот уход, санкционированный ЦК РКП(б), добровольным. Вполне возможно, заслуженный чекист просто устал от истребительной работы. Поскольку Лацис покинул ВЧК осенью 1920 г., его отставку неправомерно связывать, как это сделал один из историков, с подготовкой реформы чекистского ведомства в конце 1921 –

⁶¹ Лацис М. Тов. Дзержинский и ВЧК. – С. 86.

⁶² Лацис М.Я. ВЧК на страже завоеваний Октября // Рабочий суд. – 1927. – № 24 (136). – С. 1940, 1943.

⁶³ Лацис М.И. Два года борьбы на внутреннем фронте. – М., 1920. – С. 75–76.

начале 1922 гг.⁶⁴ По крайней мере, Лацис сохранил тесный контакт с Дзержинским, который более года сохранял за ним место в Коллегии ВЧК и именно Лацису в конце декабря 1921 г. поручил редактировать будущий «Отчёт ВЧК за все время ее деятельности. М., 1922». Дзержинский, 27 декабря 1921 г. обращаясь с этой просьбой к Лацису, предлагал ему широкий фронт деятельности и подчёркивал, что она не будет касаться оперативной работы:

«Мы хотели предложить Вам быть нашим редактором и заняться исключительно отчётами, изданиями, статьями, политическими циркулярами и т. д. [...] О нас никто ничего не знает. Надо издать официальный отчет за три года. Возьмитесь за это»⁶⁵.

В условиях, когда приближавшаяся реформа ВЧК должна была пройти не по сценарию Дзержинского, он хотел использовать для популяризации деятельности карательного ведомства руку матёрого чекиста-публициста Лациса. Бывший соратник отчёт подготовил, но под руку «железного Феликса» не вернулся.

Не держа обиды, Дзержинский в декабре 1922 г. на торжественном заседании в честь 5-летия ВЧК-ГПУ в следующих выражениях оценил перед подчинёнными знаменитую жестокость Лациса:

«Мы знаем одного товарища нашего, которого называли погромщиком буржуазии и помещиков, тов. Лациса, который был страшной грозой на Чехословацком фронте, на Украине (*аплодисменты*), и Вы помните, товарищи, какие были тогда нарекания, что Лацис на Украине ведет себя слишком по-московски, что он не щадит и профессоров [...]. Этот самый товарищ Лацис сейчас восстанавливает нашу соляную промышленность, торгует солью [...] с большим успехом (*аплодисменты*) [...]»⁶⁶.

По сути, это был и призыв к чекистам действовать в острой обстановке так же решительно, как некогда действовал Лацис, и

⁶⁴ Новоселов Д.С. О судьбе чекиста Мартина Лациса (1921–1938) // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 4. – М., 2008. – С. 145.

⁶⁵ Плеханов А.М. Дзержинский. Первый чекист России... – С. 247 (автор ошибочно датировал это письмо 1920 г.).

⁶⁶ Архив ВЧК: Сборник документов. – М., 2007. – С. 620.

опровержение обоснованности всякой критики в его адрес. В кратком ответном слове Лацис, расхваливая и бывшего шефа как «рыцаря революции», и свою деятельность, заявил:

«Наша работа, работа Чрезвычайной комиссии, была самой черновой работой революции. Мы работали, засучив рукава. В этой работе пройти чистой, не замаранной сумела Чрезвычайная комиссия лишь потому, что во главе ее был поставлен самый чистый благородный человек нашей революции тов. Дзержинский».

Лацис пожелал, чтобы

«он бессменно стоял на своем прежнем посту до той минуты, когда не нужна будет ВЧК и ее наследница ГПУ»⁶⁷.

А сразу после смерти Дзержинского Лацис уверял, что именно основатель ВЧК в 1922 г. обратился в правительство с просьбой ликвидировать своё детище и образовать ГПУ⁶⁸, хотя ныне известно, что Дзержинский был противником ликвидации ВЧК и вопрос этот решался, конечно, не правительством, а в политбюро ЦК РКП(б)⁶⁹.

Лацис не смог занять в хозяйственной номенклатуре поста, аналогичного по значению своей бывлой чекистской работе; на партийные съезды после 1921 г. он также не избирался. С 1923 г. отставной чекист трудился на должностях среднего уровня, проявляя привычное жёсткое администрирование, но добиваясь весьма скромных результатов. После работы в наркомземе РСФСР Лацис в 1928 г. был отправлен ответственным инструктором в аппарат ЦК ВКП(б), но не смог там задержаться и позднее подвизался в акционерном обществе «Скотовод» и «Союзрыбе», а в 1932–1937 гг. являлся директором Московского института народного хозяйства им. Г. В. Плеханова. Попутно он написал четыре агитационные пьесы. Кстати, не избежал

⁶⁷ Архив ВЧК:: Сборник документов. – С. 625–626.

⁶⁸ См.: *Лацис М.И.* Ф. Э. Дзержинский и ВЧК // О Феликсе Дзержинском. Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1977.

⁶⁹ Ведомственный историк аккуратно указывает на якобы всего лишь «неточность» Лациса в связи с приписыванием инициативы в реформе ВЧК Дзержинскому. См.: *Плеханов А.М.* ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики 1921–1928. – М., 2006. – С. 105–106.

Лацис и строгого партийного выговора в 1924 г. как поддавшийся эпидемии «хозяйственного обрастания» (арендовал дачу на льготных условиях)⁷⁰. В конце ноября 1937 г. бывший чекист стал жертвой массовой «латышской операции» и был во внесудебном порядке 11 февраля 1938 г. расстрелян, а в 1956 г. – признан безвинной жертвой политических репрессий, реабилитирован и восстановлен в партии, которой верно служил.

Статьи, мемуары и интервью Лациса, его брошюры по истории ВЧК, а также тексты казанского журнала «Красный террор» и киевской газеты «Красный меч» поныне являются очень важным источником по истории советской политической полиции. Появившиеся в первое советское десятилетие, они отражали реальность хоть и крайне идеологизированную, но ещё не искажённую будущим кондовым сталинистским вмешательством, содержа факты и суждения, которые тогда не считались шокирующими своей откровенностью. Но уже вскоре эти документы стали запретными, а Лацис – врагом народа. Однако с 1950-х гг. основные теоретические положения Лациса о чекистах, чьи успешные жёсткие меры были исключительно ответными в связи с якобы гораздо более массовым белым террором, а руководимый коммунистами героический кадровый состав включал лучших партийцев страны, стали фундаментом историографии органов госбезопасности⁷¹, оставаясь образцом и для целого ряда современных исследователей, особенно ведомственных⁷².

⁷⁰ Скоркин К.В. НКВД РСФСР: 1917–1923. – С. 678, 679; Новоселов Д.С. О судьбе чекиста Мартина Лациса... – С. 148.

⁷¹ Кубасов А.Л. Мартын Янович Лацис как историк Всероссийской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов. – 2012. – № 2. – Ч. 2. – С. 104–108.

⁷² Плеханов А.М. Дзержинский. Первый чекист России. – М., 2007; Яковлева М.А. Дискуссии 1919–1921 годов о функциях и правах Всероссийской и Московской чрезвычайных комиссий: современный взгляд // Эл. журнал «Знание. Понимание. Умение». – 2010. – № 6. Серия: История.

Тепляков О. Уособлення чекізму: до історичної оцінки М. І. Лациса

У статті досліджується діяльність одного із засновників органів державної безпеки СРСР і Радянської України Мартіна Лациса.

Ключові слова: Мартін Лацис, органи державної безпеки, ВЧК, ВУЧК.

Тепляков О. Impersonation chekism: a historical assessment of M. I. Latsis

This article examines the activity of one of the founders of the state security of the USSR and the Soviet Ukraine Martin Latsis.

Key words: Martin Latsis, Soviet state security bodies, the Cheka, VUCHK.

УДК: 316.485.26: 316.4.0637 «В.Балицький»

*Юрій Шаповал**

**Всеволод Балицький:
доля спецслужби крізь долю її керівника**

У статті досліджується діяльність В. Балицького у контексті реалізації політики державного терору та взаємовідносин партійно-державного апарату СРСР та Радянської України.

Ключові слова: Всеволод Балицький, ГПУ, НКВД, державний терор, політичні репресії.

Написати історію будь-якої спецслужби в першу чергу означає написати історію діяльності, дати портрет тих людей, які в цій службі працювали та, звісно, тих, хто цією службою керував.

Якщо говорити про ЧК–ГПУ–НКВД, то це дає можливість на гранично конкретному рівні зрозуміти специфіку та своєріддя

* Шаповал Юрій Іванович – докт. іст. наук, професор, директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

комуністичної громадсько-політичної системи, де каральні органи виконували не лише необхідні правоохоронні функції, але також грали одну з ключових ролей в політичній боротьбі та в здійсненні соціально-економічних перетворень.

Ще зовсім недавно Всеволод Балицький був своєрідною «персоною нон-грата» на сторінках видань про ЧК–ГПУ–НКВД. Тільки у 1989 р. з'явилася перша коротка довідка про нього у журналі «Известия ЦК КПСС», в статті, що присвячена долі членів та кандидатів в члени ЦК ВКП(б), що були обрані XVII з'їздом партії¹. У 1992–2003 рр. ми з Вадимом Золотарьовим підготували перші, далеко не повні публікації про нього².

Якщо про «залізних сталінських наркомів» колишнього радянського масштабу – Генріха Ягоду³, Миколу Єжова⁴, Лаврен-

¹ О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного XVII съездом партии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 12. – С. 88. Див. також: Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України. (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 365.

² Золотарьов В., Шаповал Ю. «Гільйотина України» // Літературна Україна. – 1992. – № 36–37; Їх же. В. А. Балицький. На шляху до правди про нього // Укр. істор. журн. – 1993. – № 6. – С. 50–63; № 7/8. – С. 53–69; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002; Schapowal J. Wsewolod A. Balitzkij: Ein Volkskomissar. In Stalinscher Terror. 1934–41: Eine Forschungsbilanz, 85–108. Ed. W. Hedeler. Berlin: Basis Druck Verlag, 2002; Shapoval Yuri. Vsevolod Balickij, bourreau et victime. In Cahiers du monde Russe 44, nos. 2–3 (April–September 2003): 369–401.

³ Див.: Сухотин Я. Первый энкавэдэшник. Жизнь и смерть Генриха Ягоды // Час пик. – 1996. – № 117; Генрих Ягода. Нарком внутренних дел СССР, Генеральный комиссар государственной безопасности. Сб. док. – Казань, 1997; Ильинский М. Нарком Ягода. – М., 2005 та ін.

⁴ См., например: Полянский А. Как ломали «железного наркома» // Секретное досье, 1998, № 2, с. 68–77; Його ж. Ежов. История «железного» сталинского наркома. М., 2003; Брюханов Б.Б., Шошков Е.Н. Оправданию не подлежит. Ежов и ежовщина. СПб, 1998; Jansen M., Petrov N. Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940. Stanford, 2002; Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М., 2008 та ін.

тія Берію⁵, Івана Серова⁶, та інших написано чимало, то створення своєрідного колективного портрету тих, хто очолював спецслужбу, визначав напрям та наповнення її діяльності в комунізованій Україні, ще в процесі. Процес цей продовжуємо і ми з В. Золотарьовим⁷.

Автор однієї з публікацій, в котрій згадується ім'я Балицького, відзначає, що «дати однозначну оцінку його політичної діяльності дуже важко»⁸. Були спроби показати його діячем, який «чинив опір наказам Єжова з приводу викриття «ворогів народу»⁹. З іншого боку, у деяких авторів він показаний керівником, що оточив себе відданими людьми, вів розгульний спосіб життя, займався розкраданням грошових фондів спецслужби¹⁰.

Очевидно, що він не був безумовних фанатиком комуністичних ідей, хоча все життя стояв на їх сторожі. Він не був тривіальним казнокрадом, хоча при цьому користувався можливостями службового становища. Він не був «чекістським Ка-

⁵ Див.: Берія: конец карьеры / Сост. В. Некрасов. М., 1991; *Knight A. Beria: Stalin's First Lieutenant*. Princeton, 1993; *Наумов В., Коротков А.* Лаврентий Берия – ласковый палач // Московские новости. – 1994. – № 36; *Хлевнюк О.* Берия: пределы исторической «реабилитации» // Свободная мысль. – 1995. – № 2. – С. 103–110; *Рубин Н.* Лаврентий Берия: миф и реальность. М., 1998; *Наумов В., Коротков А.* Берия – тайный и явный // Столичные новости. – 1998. – № 19; *Сухомлинов А.В.* Кто вы, Лаврентий Берия? Неизвестные страницы уголовного дела. – М., 2003 та ін.

⁶ См.: *Петров Н.В.* Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 23–43; *Его же.* Первый председатель КГБ Иван Серов. – М., 2005.

⁷ Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків, 2004; Україна в добу «великого терору» (1936–1938 рр.) / Авт.-упоряд. Ю. Шаповал та ін. – К., 2009.

⁸ У истоков. Страницы истории органов госбезопасности Украины // Вечерний. Киев. – 1989. – 10 января.

⁹ *Виноградский В.М., Якименко И.К.* Полковник Шовкуненко рассказывает // Коммунист Украины. – 1990. – № 1. – С. 78. Див. також: На сторожі безпеки Вітчизни. Відповіді Голови Комітету державної безпеки Української РСР генерал-майора М. М. Голушка на запитання редакції газети «Радянська Україна» // Радянська Україна. – 1988. – 9 серпня.

зановою» (історія ЧК–ГПУ–НКВД знає і гірші приклади), хоча не був і пуританином. Він не був банальним інтриганом, хоча і організовував підслуховування розмов високопосадовців УССР тодішнім зв'язком.

Ким же тоді був насправді Всеволод Балицький, якого в свій час нарком України Микола Скрипник називав «гільйотина України»?

Шлях у чекісти

Всеволод Аполонович (до речі, в усіх документах того часу писали «Аполонович». – Ю. Ш.) Балицький народився 27 жовтня 1892 р. в місті Верхньодніпровськ колишньої Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). Дитинство та юність провів в Луганську, де його батько працював помічником бухгалтера на заводі патронів. Пізніше Балицький згадував, що його сім'я ніякого «майна не мала», що «жив після 17 років на власний заробіток»¹¹ та що в Луганську «вперше познайомився з революційним рухом»¹.

У різні роки він, як і багато інших чекістів, по різному ідентифікували себе. Так, в «Автобіографічній анкеті члена Всеукраїнського ЦВК Рад» 9 січня 1922 р. власноручно вказав свою національність: росіянин¹³. Росіянином він записаний і в «Службовому списку для осіб, що перебувають на службі в органах ГПУ», що датовані 1927 р.¹⁴ Пізніше в усіх документах значився українцем¹⁵, а після арешту в 1937 р. знову записався у «росіяни»¹⁶.

¹⁰ Скотников С., Творинский В. Еху «сдают» властелина // Зеркало недели. – 1996. – 29 июня.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 11, спр. 2881, арк. 3.

¹² Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. В. А. Балицький. На шляху до правди про нього // Укр. істор. журн. – 1993. – № 4–6. – С. 50.

¹³ ЦГАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2881, арк. 3.

¹⁴ Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 2, спр. 583, арк. 161.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 354, арк. 21.

¹⁶ ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468-ФП, т. 3, арк. 308.

Своє соціальне походження він зазвичай вказував «з службовців» або «з інтелігентів»¹⁷, хоча люди, що знали його з Луганську, стверджували, що Балицький був дворянином¹⁸. У Луганську Всеволод познайомився з гімназисткою Людмилою Олександрівною Четверяковою, котра була молодша за нього на два роки. З тих пір він став частим гостем в сім'ї бухгалтера земської управи Івана Васильовича Проворного, що перебував в громадському шлюбі з матір'ю Людмили – Марією Василівною.

Після закінчення гімназії він вступив у 1912 р. на юридичний факультет Московського університету та, одночасно, відвідував курси в Лазарівському інституті східних мов. Судячи з усього, він мріяв про кар'єру дипломата, оскільки осіб, що мали подібну освіту, чекала робота на Близькому Сході по лінії російського міністерства закордонних справ.

Особливих успіхів в вивченні іноземних мов Балицький, судячи з усього, не досяг. І якщо на початку 1920-х рр. він писав: «Читаю перською, французькою, німецькою»¹⁹, то пізніше оцінював свої філологічні здібності значно скромніше. У його «Службовому списку співробітника ОГПУ» відмічалось:

- «1. Яка національність – українець.
2. Яка мова вважається рідною – російська.
3. Якими мовами ще володіє – ніякими».

Наскільки добре Балицький володів українською мовою, невідомо. В одній з партійних анкет на питання: «Чи знаєте ви українську мову (підкресліть: пишете, читаєте, говорите, виступаєте)», він дав «конкретну» відповідь: «Знаю»²⁰.

В Москві він починає працювати в студентських революційних гуртках і в 1913 р. вступає в члени РСДРП меншовиків²¹. Факт, що він перебував в меншовицькій партії старанно замовчувався в його офіційній біографії. Коли в 1936 р. Балицький виявив, що в його біографії, що була надрукована для червоно-

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2881, арк. 3.

¹⁸ ГДА СБ України, Харків, спр. 031106, арк. 42.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2881, арк. 3 зв.

²⁰ Там само, оп. 1, спр. 354, арк. 21.

²¹ Там само, оп. 11, спр. 2881, арк. 3 зв.

армійців-прикордонників, вказано, що він в минулому перебував «в об'єднаній РСДРП», то його обуренню не було меж²². Проте в партійних та службових документах він не замовчував своє меншовицьке минуле: тоді це був дуже розповсюджений «гріх» серед партійно-радянської номенклатури.

В 1925 р. він стає більшовиком та мобілізується до армії. Про подальші етапи свого життя він писав в автобіографії:

«Як студент направлений в Тифліську школу прапорщиків. Як політично неблагонадійний направлений спочатку на Кавказький, а потім на Персидський фронт. З початку лютневої революції керував революційним рухом серед солдат старої царської армії. Був обраний головою полкового комітету 114-го піхотного запасного полку та головою гарнізонної ради солдатських депутатів міста Тавріз (Персія). Одночасно вів партійну роботу серед російської колонії та персидської бідноти міста Тавріза»²³.

Уточнимо: головою гарнізонного ради солдатських депутатів прапорщик Балицький був у жовтні 1917 р. – березні 1918 р., а перед цим він був тільки товаришем (тобто заступником) голови. За революційну діяльність був заарештований і провів два місяці у в'язниці 7 Кавказького корпусу. Після звільнення очолював товариський суд.

У 1918 р. під час відступу російської армії з Персії вів партійну роботу в Закавказзі, і в квітні–липні був членом партійного комітету і бюро РСДРП(б) Гурії і Мінгрелії. Потім його заарештували грузинські меншовики та півтора місяці протримали в Кутаїській в'язниці. Вийшовши на волю Балицький, за його словами,

«[...] був відряджений Кавказьким Крайовим Комітетом до Москви.

По дорозі заарештовувався німцями і Центральною радою, але втік з-під арешту. У Харкові ЦК КП(б)У залишений для роботи на Україні».

Свою діяльність в Україні Балицький, який мав у партійних колах псевдонім «Всеволод», розпочав у січні 1919 р. в Києві як «особливий уповноважений Української Республіки». У тому ж місяці рішенням ЦК КП(б)У був відряджений на роботу у Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК).

²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-ФП, арк. 204.

²³ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. В. А. Балицький. На шляху до правди про нього. – С. 50.

Про настрої і переконаннях, з якими Балицький прийшов у ВУЧК, розкажує його вірш, що був опублікований в лютневому номері «Известий Киевского комитета рабочих и крестьянских депутатов» за 1919 г.:

Мы дружно на бой поднялись,
И там, где недавно так весело жилось
Потоки крови полились.
Так что же? Пусть льется, не будет пощады,
Ничто не спасет вас, ничто!

Але не цим закінчимо дану частину розповіді про В. Балицьким, а спробою встановити, як же виглядає він на тлі інших керівних чекістів України. Якщо взяти їх вищий керівний склад середини 1930-х рр., тобто якщо аналізувати біографії співробітників Управління державної безпеки НКВД УРСР (на тих, кому в 1935–1936 рр. було присвоєно спеціальні звання ГУГБ від капітана держбезпеки і вище), то отримаємо таку картину.

Всього в НКВД УРСР за станом на 3 липня 1936 р. спеціальні звання ГУГБ отримали 3174 людини. Подивимось на тих, хто, як вже було зазначено, отримав звання капітана і вище. Тільки 3,3%, як і Балицький, народилися в 1892 р.; як і він, 55,5% народилися на території нинішньої України.

За національністю українці становили 6,6% (росіяни – 14,4%), так що «гра» Балицького зі своєю національністю в будь-якому випадку означала його приналежність до національної меншини серед чекістів – керівників (хоча за переписом 1926 р. в УРСР проживало 75,4% українців, 8,1% росіян). А ось за соціальним походженням Балицький потрапляв у більшість: 24,4% керівних чекістів походили з сімей службовців.

Лише 4 чекіста, тобто 4,4%, мали вищу освіту, але Балицький до них не потрапив, оскільки не закінчив університет. Він відносився до тих 2,2%, які мали незакінчену вищу освіту (а 54,4% – переважна частина! – мали лише початкову освіту). Нарешті, партійність: лише 8,8% керівних чекістів, до яких належав і Балицький, мали дореволюційний партійний стаж. Він входив також в ті 10%, які раніше належали до інших політичних партій.

Шлях у наркомі

У перші місяці чекістської кар'єри Балицький завідував інструкторським, іногороднім, юридичним і секретно-оперативним відділами. Як відомо, інструкторський відділ ВУЧК відповідав за роботу з місцевими органами ЧК; іногородній підтримував зв'язок з ВЧК і місцевими органами ВУЧК, боровся з «контрреволюцією» на залізницях, займався проведенням інспекцій і збором інформації; юридичний керував усіма слідчими справами ВУЧК, проводив слідство у справах контрреволюції, службових злочинів, спекуляції, злочинів на залізницях; секретно-оперативний відділ займався охороною «революційного порядку», забезпечував запобігання і ліквідацію усіляких «контрреволюційних проявів». Крім того, Балицький входив до складу Інспекції НКВД України.

У ВУЧК він відразу став членом Колегії, очолив секретний відділ (СВ) і секретаріат. Під час денікінської окупації України у вересні-жовтні 1919 р. був головою революційного трибуналу Гомельського укріпленого району. Під його головуванням ревтрибунал розглядав не лише справи про злочини військовослужбовців і дії, що можуть, з точки зору чекістів, порушити боєздатність Червоної Армії, а й справи про контрреволюції, спекуляції, службові та кримінальні злочини, оскільки органів юстиції в прифронтовій смузі не було. Відповідно до інструкції, під час винесення вироку члени ревтрибуналу повинні були керуватися «виключно обставинами справи і велінням революційної совісті»²⁴. І вони ще й як керувалися...

Крім посади голови ревтрибуналу в Гомелі, Балицький у вересні 1919 р. обіймав ще й посаду голови ВУЧК, що стала вакантною після призначення Мартіна Лациса начальником секретно-оперативного відділу (СОВ) ВЧК. Ревтрибуналу Гомельського укріпленого району під керівництвом Балицького довелося працювати недовго, оскільки «військовий стан Гомеля покращився»²⁵. Після цього Балицький відбув до Москви, де був спів-

²⁴ Гражданская война и интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 132.

²⁵ ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк.12.

робітником секретного відділу і політичним інспектором ВЧК в Москві²⁶, очолював в Московській ЧК спеціальну секцію з боротьби з дезертирами.

Із серпня 1919 р. робота ВУЧК в Україні згортається. 11 грудня 1919 р. створюється Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), а при ньому Управління надзвичайних комісій і особливих відділів, яке незабаром очолив московський чекіст Василь Манцев. Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 17 березня 1920 р. це Управління перетворили в Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами при Раднаркомі УСРР (ЦУПЧРЕЗКОМ).

Разом з частинами Червоної Армії і частинами особливого призначення чекісти відіграли вирішальну роль у діях проти українських повстанців, що супроводжувалася терористичними акціями проти селянства, знищенням заручників, політичних суперників більшовицького режиму. У період окупації України армією Антона Денікіна були створені комісії для розслідування злочинів чекістів. У комісії входили громадські діячі, іноземці. Висновки комісій підтверджувалися свідченнями очевидців.

Із наслідками цієї ситуації довелося зіткнутися Балицькому, який президією ВЧК 5 листопада 1919 р. був відряджений із групою чекістів в Україну для організації ЧК. В Україні після вигнання білогвардійців багато місцевих губернських ревкомів не наважувалися називати свої каральні органи «надзвичайною комісією», оскільки в народі ще була жива пам'ять про криваві акції чекістів. Їх «шкідливість» визнавав навіть В. Ленін.

Ось чому довелося більшовикам приховувати ЧК під спеціально вигаданим назвою «слідкоми» (слідчі комісії). У річному звіті ЦУПЧРЕЗКОМа України зазначалося, що «робота цих кволих органів (слідкомов. – *Ю. Ш.*) цілком відповідала їх компромісній назві». З таким явищем зіткнувся

«тов. Балицький, відряджений ВЧК в перший, звільнений від Петлюри, куточок України – Житомир. Волинський слідком виявився не тільки найвищою мірою слабким органом боротьби, але й до того

²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, арк. 553.

ж, завдяки своїй слабкості, не користувався ніяким авторитетом. З приїздом тов. Балицького з групою співробітників, слідком був корінним образом реорганізований, перейменований в ЧК з відповідними відділами. У наступному місяці робота його настільки просунулася вперед, що з'явилася можливість виділити групу для організації Губчека, у звільненому червоними військами Києві»²⁷.

Наприкінці листопада 1919 р. Балицький призначається головою Київської губернської ЧК і повноважним представником ВЧК на Правобережній Україні. Тут, крім боротьби з «контрреволюцією», всі відзначали успіхи Балицького в боротьбі зі спекуляцією та організацію політичного процесу 21–23 березня 1920 р. над київськими меншовиками Г. Кучіним-Оранським, І. Біском, І. Кручинським та ін.²⁸ Останній досвід йому ще знадобиться.

Після здачі Києва в травні 1920 р. весь склад Київської губернської ЧК за наказом Манцева був евакуйований до Харкова. 5 травня 1920 р. Балицький зустрічав на залізничному вокзалі голову ВЧК Фелікса Дзержинського, який прибув в Україну на чолі 1400 чекістів для зміцнення тилу Південно-Західного фронту. Під безпосереднім керівництвом «залізного Фелікса» і почав роботу в Харкові Балицький. Збереглося чимало документів, які вони підписали разом²⁹.

Із літа 1920 р. Балицький призначається заступником начальника ЦУПЧРЕЗКОМа Василя Манцева, а за сумісництвом обіймає посади: в.о. начальника тилу і голови трибуналу Південно-Західного фронту, члена колегії наркомату закордонних справ Радянської України. Він багато їздить по Україні, показуючи особистим прикладом, як треба вести чекістську роботу.

Так, при обстеженні Балицьким роботи Одеської губчека, як зазначалося в одному з документів ЦУПЧРЕЗКОМ,

²⁷ Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду советов. – Харьков: Типография Цупчрезком, 1921. – С. 4.

²⁸ Більшовик. – 1920. – 24 березня.

²⁹ Балицький В. Стальная когорта чекистов гордится своим вождем // Пролетарий. – 1928. – 20 июля.

«з'ясувалася необхідність негайного розвантаження місць ув'язнення від заарештованих. З цією метою тут вперше була застосована система організації Судових трійок для швидкого вирішення справ»³⁰.

Скільки саме людей «розвантажили» в Одесі Балицький і голова місцевої ЧК Станіслав Реденс, точно невідомо. Однак відомо, що якщо, за офіційними даними, всіма підрозділами ЦУПЧРЕЗКОМА в Україні тоді було розстріляно 3879 осіб, то на рахунку Одеської губернської ЧК було 1418, тобто 36,5%³¹.

Під час одного із службових відряджень Балицький потрапив у полон до махновців. Розмова з чекістом у повстанців була короткою і його повели на розстріл за село. Цю процесію зустрів начальник штабу повстанської армії Віктор Білаш. Він звернув увагу на високого блондина у військовому френчі з добротного сукна, з незалежною і навіть трохи зухвалою зовнішністю. Начальник штабу зупинив коня і, пригостивши чекіста самокруткою, почав з ним розмову після якого наказав відпустити смертника.

Балицький цієї послуги не забув, і, в свою чергу, врятував життя Білашу, коли той через рік тяжко пораним потрапив у полон до червоних. Майже два роки провів Білаш в камері смертників Харківської в'язниці. І весь цей час Балицький не відправляє його, незважаючи на всі вимоги, до Москви на вірну смерть. За час ув'язнення Білаш написав під чекістську диктовку книгу про махновщину і був випущений за амністією³².

Але іншим махновцям Балицький образи не прощав. Коли він отримав інформацію (як потім з'ясувалося, помилкову) про те, що в бою під Софіївкою був убитий Нестор Махно і кілька інших отаманів, то тут же дав команду відрубати голову «батьки» і перепроводити до Москви.

За постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р. Балицький очолив спеціальну комісію з підготовки процесу над членами Української партії соціалістів-революціонерів, що в

³⁰ Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год... – С. 6–7.

³¹ Там же. – С. 7.

³² Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – С. 174.

1917 р. і пізніше була реальним політичним конкурентом більшовиків. Заступник начальника Особливого відділу ЦУПЧРЕЗКОМУ Семен Дукельський, який вів слідство у справі членів ЦК УПСР, не впорався з поставленим завданням. Рятувати справу доручили Балицькому. Вже 9 квітня 1921 р. він доповів на політбюро ЦК КП(б)У про підготовку процесу і отримав завдання «в обвинувальному акті відзначити зв'язок з бандами і білогвардійцями як на Україні, так і за кордоном»³³.

Цей партійний наказ Балицький виконав блискуче. І хоча вироки у справі УПСР були відносно м'якими, більшість учасників цього процесу не врятувалися від чекістів і на початку 1930-х рр. були засуджені по інших справах. А тоді, в 1921 р., партійні органи і чекісти зробили все, щоб розколоти українську інтелігенцію. Саме так сформулювало завдання політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 4 червня 1921 р.³⁴

Якості Балицького отримали належну оцінку керівництва. 6 квітня 1921 р. його призначають заступником голови ВУЧК (новоствореної замість ЦУПЧРЕЗКОМа), а 11 вересня того ж року він разом з групою колег «найбільше відзначилися і особистими заслугами наблизили момент і увінчалися успіхом перемоги» був нагороджений орденом Червоного Прапора. Всього за свою кар'єру він отримає, крім інших нагород, три таких ордени.

Наприкінці жовтня 1921 р. голова ВУЧК В. Манцев був відкликаний з України на посаду голови Петроградської губчека, а на його місце був призначений голова Московської губчека Станіслав Мессінг. Дізнавшись про це, в ЦК КП(б)У вирішили поборотися за «свого» чекістського лідера. Була направлена телеграма секретарю ЦК РКП(б) В'ячеславу Молотову:

«Політбюро ЦК, зважаючи на відгук Манцева, категорично наполягає на кандидатурі Балицького, Голови ВУЧК»³⁵.

Незабаром з Москви до Харкова прийшла повторна депеша про призначення Мессінга. Але політбюро ЦК КП(б)У категорично

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 76.

³⁴ Там само, арк. 130 зв.

³⁵ *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. В. А. Балицький. На шляху до правди про нього.* – С. 52.

наполягало на кандидатурі Балицького, що не влаштовувало московське керівництво. Зрештою 8 листопада 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло «соломонове рішення»:

«Дозволити ВЧК призначити т. Мессінга предгубчека в Петроград, залишивши т. Манцева на Україні»³⁶.

Балицький продовжував працювати заступником голови ВУЧК, а, після розформування останньої, з 22 березня 1922 р. – заступником голови ГПУ УСРР. Працював він настільки активно і продуктивно, що коли в серпні 1923 р. В. Манцев був відкликаний з України, то союзне керівництво своїх кандидатур голови ГПУ УСРР вже не висувало. 1 вересня 1923 р. на цю посаду було призначено Балицького. У його кар'єрі починався новий етап: він став першою особою в системі комуністичної спецслужби в Україні.

І знову подивимося, як виглядає ця частина біографії Балицького на тлі біографій керівних чекістів УРСР середини 1930-х рр. Він відносився до меншості (3,3%) чекістів, що прийшли в ЧК з партійної роботи (більшість прийшло в ЧК із Червоної Армії), але входив до 44,4% тих, хто прийшов туди служити з партійним квитком. Він також відносився до тієї більшості (60%), яка прийшла до органів ЧК під час громадянської війни, служила під керівництвом Фелікса Дзержинського та яку називали «дзержинці». Саме руками цих людей партійні керівники знищували «класових ворогів», «буржуазних націоналістів», внутрішньопартійну опозицію. Не хто інший, як саме «дзержинці», поклали початок знищенню представників самої партійно-державної номенклатури, зусиллями якої, власне, затверджувався більшовицький режим.

На посту наркома

Після ліквідації НКВД УСРР у грудні 1930 р. Балицький залишався на посту голови ГПУ УСРР. У лютому 1933 р. після роботи в Москві він офіційно повернувся на цю посаду, хоча в Україні приїхав раніше. З відновленням НКВД України в 1934 р. знову

³⁶ В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). – М., 1975. – С. 521.

став наркомом внутрішніх справ УСРР і перебував на цій посаді до травня 1937 р.

Коротка перерва в його кар'єрі була викликана тим, що 31 липня 1931 р. його перевели до Москви, призначивши заступником голови ОГПУ СРСР. Його діяльність на цій посаді вимагає подальшого вивчення. Відомо, що саме він 24 вересня 1932 р. провів перший допит М. Рютіна, на якому останній заявив, що вирішив боротися проти Й. Сталіна ще в травні 1928 р. 11 жовтня того ж року колегія ОГПУ СРСР у складі В'ячеслава Менжинського, Генріха Ягоди і Всеволода Балицького під позасудовому порядку засудила Рютіна до розстрілу (пізніше розстріл був замінений 10 роками таборів).

15 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) з метою «розвантаження Москви та Ленінграда та інших великих міських центрів СРСР від зайвих, не зв'язаних з виробництвом і роботою установ, а також від куркульських, кримінальних і інших антигромадських елементів», визнало за необхідне ввести в країні єдину паспортну систему. Для вироблення конкретних заходів «законодавчого та організаційно-практичного характеру» була створена спеціальна комісія, яку очолив Балицький. Через вісім днів він представив Сталіну проекти трьох постанов ЦВК і РНК СРСР «Про запровадження єдиної паспортної системи в містах Союзу РСР», «Про систему обліку та реєстрації населення Союзу РСР», «Про облік та реєстрації населення (прописку), регулюванні виїзду і в'їзду у м. Москві, Ленінграді та Харкові»³⁷. Ці проекти будуть реалізовані через спільну постанову ЦВК і Раднаркомом СРСР від 27 грудня 1932 р.

Цікаве питання, як часто Балицький контактував безпосередньо зі Сталіним, чи мав можливість скласти безпосереднє враження про вождя. Такі зустрічі мали місце. У журналі відвідувачів кабінету генсека зареєстровані його візити: 21 липня, 12 листопада й 28 грудня 1931 р.; 26, 27 лютого, 5, 7, 9, 10, 15, 19, 27 березня, 4, 5 квітня, 2 травня, 21, 26 вересня, 8 жовтня, 15, 24, 28 листопада 1932 р.; 28 листопада 1934 р.; 1 квітня 1937 р.

³⁷ Изменение паспортной системы носят принципиально важный характер // Источник. – 1997. – № 6. – С. 104–105.

Восени 1932 р. Балицький був призначений головою Мобілізаційної наради при Колегії ОГПУ СРСР³⁸, проте в Москві він не затримався. В останніх числах листопада того ж року як особливий уповноважений ОГПУ СРСР відряджається в голодуючу Україну. Вже 1 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У опитуванням ухвалює постанову:

«Беручи до уваги тривале відрядження т. Балицького на Україну для посилення роботи ГПУ – внести пропозицію Пленуму ЦК пропозицію (опитуванням) обрати тов. Балицького членом політбюро ЦК КП(б)У»³⁹.

Крім цього московського епізоду, його діяльність була пов'язана з Україною. Розглянемо, які основні лінії його роботи як наркома?

Зміцнення структур органів безпеки та їх найтісніший зв'язок з партійними органами

Ще до приходу на пост наркома цим питанням він завжди приділяв увагу. Так, в жовтні 1921 р., за його пропозицією РНК УСРР було вирішено питання «про встановлення процентного відрахування з товарів, відібраних у контрабандистів для преміювання співробітників Особливих відділень». І надалі вищі органи влади України неодноразово задовольняли подібні прохання Балицького.

Йому доводилося боротися і «за чистоту» чекістських рядів. Так, лише в одному з підписаних ним наказів 31 січня 1921 р. повідомлялося про розстріл 10 співробітників ЦУПЧРЕЗКОМа за хабарництво, за зґвалтування заарештованих, за шантаж і вимагання, за стосунки із контррозвідкою білих, за привласнення речей при обшуку, за пияцтво та розкриття конспіративної квартири.

Призначення Балицького головою ГПУ УСРР у вересні 1923 р. збіглося з партійною дискусією, що проходила в країні. Чимало прихильників Льва Троцького було і серед чекістів. Наприклад, більшість членів партійної організації Київського губвідділу

³⁸ Кокурин А.И., Петров Н.В. ОГПУ (1929–1934) // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 106.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк.109.

ГПУ проголосувала за платформу Троцького. Серед симпатиків троцькістів були відповідальні керівники, зокрема помічник начальника губвідділу ГПУ Валерій Горожанін, заступник начальника СОЧ Яків Камінський, секретар парторганізації, начальник секретного відділу Пейсах Рахліс, старший уповноважений СВ Воронов, уповноважений КРВ Михайло Альохін (Смоляров), уповноважений ЕКВ Олександр Риклін, уповноважений ОВ Київського губвідділу ГПУ Альберт Аузен, уповноважений розвідки Янов⁴⁰.

У центральному апараті ГПУ УСРР опозиціонерів очолював заступник голови Яків Лівшиць, який прославився не тільки своїми оперативними заслугами, а й великою схильністю до чвар і «створення групувань». Пізніше Балицький згадував про ті дні:

«Особисто доводилося в Харкові зустрітися з Лівшицем як з опозиціонером. У нього були досить міцні зв'язки і в певний період ситуація була така, що осередки подекуди тріщали. Незважаючи на те, що я був головою ГПУ, довелося навіть пару днів бути ніби як в меншості. Тільки потім нам вдалося цю публіку заспокоїти, розігнати і розпустити»⁴¹.

Я. Лівшиц 14 лютого 1924 р. був відкликаний в ОГПУ СРСР і незабаром переведений на господарську роботу. Більшість інших опозиціонерів виступили в пресі з покайням, були прощені і навіть пішли на підвищення – через кілька місяців після каяття, Валерій Горожанін був призначений начальником СВ ГПУ УСРР. А ось П. Рахліс каятися не захотів і був переведений з пониженням до Катеринослава. Це був хороший урок: стало зрозуміло, що в керівних органах потрібні надійні, тобто «свої» люди. І Балицький активно почав формувати свою «команду».

Із перших днів роботи на посаді голови ГПУ УСРР Балицький став огортати роботу своїх підлеглих ореолом таємничості. Він домігся, щоб плани роботи ГПУ УСРР не затверджувалися ВУЦВК або РНК, зламав практику регулярних звітів ГПУ перед вищими органами державної влади та місцевими радами, і навіть заборонив знімати художній кінофільм «ГПУ» за сценарієм

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, арк. 10–11.

⁴¹ Там само, спр. 531, арк. 75.

Я. Лівшица, оскільки фільм міг розкрити деякі секрети роботи його відомства.

У листопаді 1923 р. при Раднаркомі СРСР створюється єдине державне політичне управління (ОГПУ), і тоді ж Балицький став членом Колегії ОГПУ СРСР. Із 3 березня 1924 р. він став наркомом внутрішніх справ. ВУЦВК і РНК УРСР 13 серпня 1924 р. затвердили Положення про ГПУ УСРР. Управління вийшло з формального підпорядкування НКВС України. Законодавчо закріпили, що ГПУ підпорядковується Раднаркому УСРР, а його голова (він же – уповноважений ОГПУ СРСР) входить до складу уряду з дорадчим голосом. ГПУ України повинно було виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УРСР, а у своїй оперативній діяльності керуватися директивами і розпорядженнями ОГПУ СРСР. Нагляд за справами, що заводилися ГПУ УСРР, мав здійснювати прокурор через призначених для цього помічника в рамках, визначених окремими законодавчими актами.

Взаємовідносини прокуратури та ГПУ можуть стати темою окремого дослідження. Між цими структурами неодноразово виникали непорозуміння, причому чекісти не вважали за необхідне погоджувати свої дії, та не дотримувалися рекомендацій тих, хто здійснював прокурорський нагляд за ходом дізнань і слідства, за порядком перебування під слідством. Більш того, чекісти просто не хотіли давати будь-яку інформацію посилюючись на надзвичайну секретність.

Після доповідей Балицького політбюро ЦК КП(б)У ухвалює низку постанов, спрямованих на зміцнення ГПУ. Так, в червні 1925 р. в одному з рішень було записано:

«Маючи на увазі посилення діяльності шпигунських організацій, визнати за необхідне приділяти більшу увагу органам ГПУ, ніж це було досі [...], забезпечити ГПУ потрібними засобами [...], зрівняти постійних оперативних працівників ГПУ у правовому і в партійному відношенні (прийом в партію, стаж тощо) з працівниками Червоної Армії [...]. Наполягати на посиленні коштів на інформаційну і контрдиверсійну роботу ГПУ УСРР [...]. Не допускати ні в якому разі зменшення кількості працівників ГПУ [...]. Тримати курс на підвищення зарплати працівникам ГПУ в % порівняно з уніфікованою зарплатою інших відомств»⁴².

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк.178–179.

Так було і в наступні роки: він завжди вміло відстоював інтереси свого відомства, підкреслюючи, що воно служить виключно партії і виконує її волю. Про посилення ролі ГПУ свідчило й обрання 29 листопада 1927 р. Балицького на пленумі ЦК КП(б)У кандидатом у члени політбюро. Після цього він практично перестав бувати на засіданнях уряду. При цьому він не втомлювався пояснювати підлеглим,

«що апарат ГПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через його голову. Якщо є наказ стріляти в натовп незалежно від того, хто б там не був, – відмовитеся – розстріляю всіх. Потрібно беззаперечно виконувати мою волю, а якщо будете мітингувати, я цього не дозволю [...]. Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії»⁴³.

Влітку 1930 р. Балицький був обраний членом політбюро ЦК КП(б)У і членом Центральної Контрольної Комісії ЦК ВКП(б). 9 лютого 1934 р. XVII з'їзд ВКП(б) обрав його членом ЦК. Такої честі із чекістів тоді удостоївся тільки перший заступник голови ОГПУ СРСР Генріх Ягода.

Придушення опозиції

Балицький реально сприяв тому, що були придушені внутрішньопартійні опозиційні сили. У виступі на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. він переконував делегатів у тому, що «українська опозиція» має «підпілля» і «надпілля», причому в останньому «у них маленькі люди, ті, які зв'язуються з безпартійними, і ті, які зв'язуються з антирадянськими партіями. Це тепер вже майже доведений факт». Звинуватив Балицький опозицію і в тому, що її представники, які перебувають на радянській роботі, роблять великі витрати, щоб дати матеріальну можливість «існувати підпіллю», а також встановлюють зв'язок («через меншовиків») із закордоном⁴⁴.

⁴³ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 48.

⁴⁴ X з'їзд КП(б)У. 20–29 листопада 1927 р.: Стенографічний звіт. – Харків, 1928. – С. 213.

Незабаром з лексики Балицького зникне слова «майже» і опозиціонерів вже будуть твердо вважати «п'ятою колоною» в партії, а їх зв'язок з антирадянськими силами або іноземними розвідками стане як би автоматично доведеною. Так, в одному із виступів голова ГПУ УСРР сказав:

«Тов. Лобанов, ви звинувачуєте органи ГПУ в тому, що вони реагують на виступи опозиції? Так, вони реагують. Але як і чому? А тому, тов. Лобанов, що за опозицією тягнеться контрреволюція!»⁴⁵.

Збереглося чимало документів, що свідчать про те, що саме Балицький ініціював більшість каральних акцій проти опозиції. Так, наприклад 27 липня 1928 р. на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У ухвалило:

«1. Погодитися з пропозиціями тт. Постишева та Балицького про вилучення з Харкова декількох (3–4) активних опозиціонерів, які проводять розкладницьку роботу.

2. Прийняти пропозицію т. Балицького про необхідність вилучення з інших округів України кількох особливо активних опозиціонерів, доручити т. Балицькому скласти список опозиціонерів, які підлягають вилученню[...].

3. Питання про вилучення опозиціонерів доручити т. Балицькому узгодити з Москвою»⁴⁶.

Голова ГПУ УСРР у виступах неодноразово намагався теоретично обґрунтувати незаконні дії підлеглих, підводив базу під остаточний розгром троцькістів, таврував «правий ухил» і одночасно бив «націоналістів». Вдавалося йому це блискуче.

Виступаючи в 1929 р. на Другій всеукраїнській конференції КП(б)У він повідомив, що до цих пір існують «організації Троцького», форми і методи дії яких нічим не відрізняються від форм і методів діяльності будь контрреволюційної організації, і що

«крім пропаганди та підпільної преси, крім окремих виступів, ця антирадянська контрреволюційна група стала на шлях найактивнішої непримиренної боротьби в такій формі, як форма терору. Я повинен вам повідомити, що напередодні 7 листопада 1928 р. органами ОГПУ була викрита терористична група троцькістської молоді, яка

⁴⁵ Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Стенографічний звіт. – Харків, 1926. – С. 120.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк.318.

готувала замах на життя тов. Сталіна. Нещодавно розкрита інша група троцькістської молоді»⁴⁷.

Зрозуміло, що такі заяви головного чекіста республіки ставили поза законом будь-якого, хто міг бути віднесений до троцькістів. За допомогою ГПУ «ідейно-політична», як любили повторювати в СРСР, боротьба проти троцькізму вступала у вирішальну фазу, що завершився в 1930-і роки. У січні 1936 р., виступаючи на Пленумі ЦК КП(б)У, Балицький підкреслював:

«[...] Троцькісти 1923 р. могли виступати на зборах, могли вести свою роботу, щоб виступити проти партії, доводячи неправоту партії на тій чи іншій ділянці. Теперішні троцькісти – це троцькісти шкідники, шпики. Тому коли ми говоримо про троцькізм і троцькістів, то ми говоримо про лютих ворогів і ставимо їх абсолютно на одну дошку з усіма інтервентами, фашистами закордонного порядку»⁴⁸.

Проведення примусової колективізації і «розкуркулювання»

У цьому питанні позиція Балицького була жорсткою, послідовною і непримиренною. Політбюро ЦК КП(б)У 4 травня 1928 р., заслухавши та обговоривши на засіданні доповідь Балицького, ухвалило

«посилити роботу по боротьбі з активно виступаючими антирадянськими елементами на селі (колишні поміщики, колишні поліцейські, попи, куркулі), застосовуючи до них репресії»⁴⁹.

Балицький 21 травня 1929 р. підписує директиву всім начальникам окрвдділів ГПУ, всім окрпрокурорам та головам окружних судів, що вимагала проведення рішучої боротьби із «куркульським елементами, що проводили активну роботу по зриву заходів в області хлібозаготівлі». А далі містилася вимога сконцентрувати всі справи щодо цих осіб у окружних відділах ГПУ і йшов перелік того, що належало робити. У числі інших була така вказівка:

«Щодо справ, направлених до суду, для створення перелому серед заможної частини села забезпечити серйозні заходи впливу у вигляді

⁴⁷ Друга конференція КП(б)У, 9–12 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1929. – С. 53.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 469, арк. 149.

⁴⁹ Там само, оп. 16, спр. 4, арк. 51.

позбавлення волі (виділено мною. – Ю. Ш.). Справи було потрібно оформляти в 3-денний термін».

Незабаром стала широко застосовуватися практика виселення «антирадянських елементів» за межі України. Про поспіх, в якому готувалися ці акції, свідчить постанова політбюро ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1929 р.:

«Доручити т. Балицькому терміново розглянути список, поданий Полтавою, на висилку за межі України куркульських і колишніх поміщицьких сімей, які активно виступають проти наших заходів в області хлібозаготівлі, та вжити заходів для прискорення їх висилки»⁵⁰.

Із поставленим перед ним завданням голова ГПУ УСРР вপরвався блискуче. На 12 березня 1930 р. кількість виселених становило понад 60 тис. осіб, а в наказі ГПУ УСРР за № 74 від 31 березня 1930 р. Балицький підкреслював:

«19 березня 1930 органами ГПУ УСРР за активної участі бідноти і селянського активу закінчена операція з виселенню куркульства з районів суцільної колективізації[...]»⁵¹.

Всього на 1 червня 1930 р. в Україні було «розкуркулено» 90 тис. господарств, а всього роки колективізації – понад 200 тис.

Але Всеволод Балицький не тільки давав вказівки. Він особисто брав участь у придушенні збройних виступів селянства проти політики більшовицького режиму на селі в різних регіонах України. У доповідній записці «Про політичний стан селянства України, у зв'язку з ліквідацією куркульства, як класу. За час з 20/I-30 р. по 12/II-30 р.» він повідомляв заступнику голови Раднаркому СРСР Григорію Орджонікідзе, що у січні 1930 р. було зафіксовано 37 масових виступів селян, в яких взяло участь 12 000 осіб, і що на 9 лютого 1930 р. заарештовано 11 865 осіб⁵². Балицький особисто очолив оперативний штаб з придушення селянських повстань. 16 березня він телеграфував керівництву зі станції Тростянець:

«Вчора приїхав Тульчинський округ. Весь округ охоплений заворушеннями і повстаннями. З 17-ти районів округу, вражені 15 райо-

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 56.

⁵¹ ГДА СБ України, спр. 2174, арк. 31.

⁵² *Graziosi A. Collectivisation, Revoltes Paysannes et Politiques Gouvernementales // Cahiers du Monde Russe. – 1994. – № 3. – P. 80–481.*

нів. На сьогоднішній день хвилювання відбуваються в 153 селах. Абсолютно вигнана Радянська влада і актив з 50 сіл... колгоспи ліквідовані у більшості сіл округу[...]. У деяких селах – збройні виступи[...]. Відданий наказ про рішучу придушенні виступів. Я також залишаюсь в цьому окрузі для оперативного керівництва»⁵³.

Незабаром повстання були придушені, але виступи проти режиму тривали.

Боротьба проти старої інтелігенції і «націоналістичної контрреволюції»

Всі труднощі більшовики пояснювали активізацією «контрреволюційних», «шкідницьких» і, особливо, «націоналістичних» сил. У вже згаданій доповіді Балицького на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в травні 1928 р. було приділено увагу «посиленню активності ворожих інтелігентських груп», а в резолюції від ГПУ було потрібно «посилити боротьбу з групами, що здійснюють активну антирадянську роботу, виробляючи при цьому необхідні арешти»⁵⁴. І з арештами не затрималися.

У липні 1928 р. Балицький направив тодішньому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановичу доповідну записку «Про поживавлення української контрреволюції». Хронологічно поживавлення було віднесено до 1926 р., а імпульсом, на думку Балицького, став переворот Пілсудського: «Українські антирадянські елементи в особі Пілсудського бачили старого союзника і покровителя Петлюри, а тому значно підбадьорилися»⁵⁵. Джерелом активності націоналістичних елементів в записці називалося «посилення капіталістичних, куркульських верств українського села»⁵⁶.

Балицький окремо зупинився на підсумках проведеної в тому 1928 р. «широкої операції зі зняття українського антирадянського активу. У результаті заарештовано понад 400 осіб»⁵⁷.

⁵³ Graziosi A. Collectivisation, Revoltes Paysannes et Politiques Gouvernementales. – P. 549–550.

⁵⁴ ЦГАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 52.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, арк. 2.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само, арк. 58–59.

Разом з тим, в записці зазначалося, що «не всі активні групи розгромлені», а тому обґрунтовувалася необхідність «неослабної боротьби з відродженою української контрреволюцією»⁵⁸. У записці увагу було посилено переважно на українське село і на інтелігенцію, що працювала у сфері сільськогосподарської кооперації.

Але це не означало, що чекісти забули про технічну інтелігенцію. Балицький керував арештами інженерів в Донбасі, «очищенням» апарату Дніпробуду, організацією розслідування «Харківської філії» відомої «Шахтинської організації» в 1928 р., тобто він реалізував лінію на пошук «ворожих елементів» серед представників технічної інтелігенції. 25 березня 1929 р. він підписує і направляє в ЦК КП(б)У «Відомості про настрої технічної інтелігенції». Тут підкреслювалося наявність

«лицемірства і дворушництва, що виявляються в офіційному вираженні свого повного і абсолютного довіри партії і влади при одночасному іронічному відношенні і злісному висміюванні в своєму колі основних політичних і господарських заходів уряду»⁵⁹.

Цікаво, що в цьому документі відбито ставлення технічної інтелігенції до «Шахтинського процесу». Він оцінювався в розмовах «інженерству» як «продукт творчості ГПУ з метою виправдання всіх невдач господарської політики, що проводиться партією»⁶⁰.

Тому одним з головних об'єктів уваги партійних і чекістських органів УСРР була українська інтелігенція. 22 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Балицького «Про настрої серед української інтелігенції» і постановило розпочати рішучу боротьбу з правими угрупованнями серед інтелігенції, зобов'язавши голови ГПУ УСРР доповісти через місяць про подальші заходи з розкладання української інтелігенції⁶¹.

Власне, розкладенням української інтелігенції Балицький і його служба займалися весь час. Вони організували стеження за видатними представниками цієї інтелігенції, наприклад, за академіком Михайлом Грушевським, котрий повернувся в 1924 р.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, арк. 59–60.

⁵⁹ Держархів Луганської обл., ф. 34, оп. 1, спр. 895, арк. 21.

⁶⁰ Там само, арк. 20.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 136.

з еміграції в Україну. І це незважаючи на те, що ще перед своїм поверненням з еміграції академік отримав лист від голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря та Всеволода Балицького, в якому зазначалося, що Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає⁶².

Чекісти під керівництвом Балицького, по суті, вели власну політику в умовах проголошеної партійним керівництвом ще в 1923 р. політики «коренізації» (в Україні вона мала в першу чергу форму «українізації»). Всі, більш-менш, видатні представники «української шовіністичної інтелігенції» відстежувалися, проти них накопичувався «компромат», який ГПУ почне незабаром використовувати. Наприклад, навесні 1930 р. у Харкові відбувся грандіозний показовий політичний процес у справі «Спілки визволення України» («СВУ»), лідером якої був оголошений академік Сергій Єфремов.

У контексті ліквідації НЕПу, «розкуркулення», масової насильницької колективізації та масового опору селянства процес «СВУ» перетворювався на трагічну інтродукцію глобального «приборкування» інтелектуальних верств України, чия діяльності та навіть саме існування в умовах контрольованої «українізації» нагадували про боротьбу українців у 1917–1920 рр. за власну незалежну державу. Всі підсудні були засуджені до різних термінів позбавлення волі, 12 з них розстріляні в 1937–1938 рр., 5 – померли в таборах. Всього ж у цій справі (про яке сучасники жартували: «Опера “СВУ”, музика – ГПУ»), в різний час було засуджено і вислано більше 30 тисяч осіб⁶³.

Знищення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та її діячів

Як відомо, Церква з самого початку існування більшовицького режиму опинилася в полі особливої уваги чекістів. Постійно займався цими питаннями і Балицький. Наприклад, 25 липня 1926 політбюро ЦК КП(б)У розглянуло і затвердило «Пропози-

⁶² Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – 335 с.

⁶³ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К., 1995.

ції комісії в питаннях з церковних справ» (серед членів цієї комісії був і голова ГПУ УСРР). Ось кілька пунктів цієї постанови:

«[...] 2. Вважати необхідним подальше посилення роботи по охопленню інформаційним апаратом тих угруповань, які їм ще повною мірою не охоплені (автокефалія, католики, лютерани, меноніти).

3. Схвалити намічені комісією репресії проти керівників (Потієнко, Ярещенко і Шараєвського) автокефальної церкви, освятив в пресі їх контрреволюційну роботу. Доручити комісії вести подальшу роботу з розкладання автокефалістів [...].

6. Визнати можливим відкрити в Києві церковно-обновленський навчальний заклад [...] під суворим контролем ГПУ.

7. Розмір коштів, що мають бути виділені ГПУ на роботу серед духовенства, доручити визначити особливій комісії [...]»⁶⁴.

У наступному, 1927 р., за допомогою чекістів був відсторонений від керівництва Другим Всеукраїнським Православним Церковним Собором (ВПЦР) митрополит В. Липківський. З цього, по суті, почалася ліквідація УАПЦ. ГПУ УСРР 27 жовтня 1927 р. мало підстави заявити, що поставлені перед ним завдання усунення митрополита Липківського, архієпископів Ярещенко і Потієнко «нами повністю виконані. Собор пройшов під повним нашим керівництвом»⁶⁵.

Головою ВПЦР став В. Чеховський, але вже у вересні 1928 р. ГПУ УСРР заборонило йому займатися всякою церковної діяльністю. У 1926–1929 рр. в Україні було заарештовано п'ять ієрархів УАПЦ⁶⁶. Всього було знищено 34 її єпископа, понад 2000 священнослужителів⁶⁷.

Голод 1932–1933 рр.

Прибувши до Харкова наприкінці 1932 р. як особливий уповноважений ОГПУ СРСР, Балицький констатував, що в Україні існує організований саботаж хлібозаготівлі, осінньої сівби, ор-

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 77.

⁶⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... – С. 255.

⁶⁶ Зінкевич О. Справа Української автокефальної православної церкви на процесі Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р. // Сучасність. – 1988. – С. 225.

⁶⁷ Розтальний В. Митрополит-мученик // Голос України. – 1992. – 19 черв.

ганізоване злочинство в колгоспах і радгоспах, терор щодо комуністів та активістів на селі і зробив висновок про безумовне існування організованого контрреволюційного підпілля, пов'язаного з іноземними розвідками.

Вже 5 грудня 1932 р. в оперативному наказі № 1 він ставить перед ГПУ УСРР завдання – розкрити і розгромити підпілля, а через кілька днів він розпорядився вжити рішучих заходів по припиненню масового виїзду селян за межі України за хлібом, і підключити співробітників ГПУ до пошуків захованого зерна.

Незабаром було оголошено, що тільки ударно-оперативною групою під керівництвом заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона була розкрита і ліквідована потужна «контрреволюційна повстанська і шкідницька організація», що охоплює своїм впливом 133 райони України, що налічує до 3000 осіб, що має свої контрреволюційні осередки в 114 колгоспах, 102 МТС і 67 районних центрах України і готує повстання до весни 1933 р.

Але масові арешти не поліпшили ситуацію з хлібозаготівлею і тоді оперативному наказі № 2 від 13 лютого 1933 р. Балицький повідомив, що проведений ним

«аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 р. з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої “Української незалежної республіки”», і поставив перед ГПУ УСРР «найближче основне та головне завдання [...] – забезпечення весняної сівби»⁶⁸.

Від начальників обласних відділів ГПУ УСРР він зажадав у «10-ти денний термін закінчити і оформити справи низовий повстанської периферії [...], які передати для слухання на Судову Трійку ГПУ УСРР. У цих справах залишати лише тих, з проходять по них, які можуть своїми показаннями допомогти розкриттю додаткових зв'язків з іншими організаціями, виявленню нових учасників, керівних центрів і ниток провідних закордон. Всі ці заарештовані повинні концентруватися в обласних відділах»⁶⁹.

⁶⁸ Галузевий державний архів МВС України, м. Харків, ф. 48, оп. 1, пор. 1, т. 3, арк. 1.

⁶⁹ Там само, арк. 4.

Незабаром Балицький рапортував про те, що під керівництвом начальника ЕКУ ГПУ УСРР Соломона Мазо була розгромлена «контрреволюційна організація в сільському господарстві України, пов'язана з аналогічними контрреволюційними організаціями в Москві, інших частинах Союзу і з закордоном», і що українськими чекістами була розкрита велика шпигунська мережа, що провадила роботу у розвідувальних органах, промислових підприємствах, транспорті й об'єктах оборонного будівництва. У Москві заарештованих українських фахівців об'єднали із загальносоюзної «контрреволюційна організація в сільському господарстві» і в березні 1933 р. розстріляли.

Ось як доповідав про методи своєї роботи в той період сам Балицький:

«За 4 місяці після початку хлібозаготівлі до 15 листопада було заарештовано по хлібозаготівельних справах 11 тис. осіб. За місяць з 15 листопада по 15 грудня – 16 тис. осіб, у тому числі 435 партійців, 2260 представників колгоспного апарату, в тому числі 409 голів і 441 бухгалтер і рахівник, а також 107 голів сільрад. До розстрілу трійкою засуджено 108, але ще на розгляді 100 осіб. За 2 останні декади в ямах і чорних коморах (7 тис. ям і 100 комор) знайдено 700 тис. пудів хліба. Одноосібники ховають у колгоспників, особливо тих колгоспів, які виконали хлібозаготівлі [...].

Останні 2–3 дні на Харківщині ми застосували нову форму впливу. Приходить до колгоспу співробітник ГПУ у формі і веде бесіду з головою, членами правління про здачу хліба. Розмова наполегливий. В результаті колгосп “Червоний Господар” за 2 дня підвищив хлібоздачу з 58% плану до 96%, “Нов[е] Життя” з 54% до 80% і т. д. Думаємо, це поширити і на інші області»⁷⁰.

Одним з головних завдань голови ГПУ УСРР у той час було збереження в таємниці самого факту існування голоду і його смертельних наслідків (по самим неповними підрахунками, з життя в Україні пішло не менше 4–5 млн. осіб).

Повернення Всеволода Балицького в Україну було пов'язано з постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., в якому українська парторганізація гостро критикувалася за невиконання плану хлібозаготівлі. Ця постанова викликала в республіці серйозні

⁷⁰ Цит. по: *Шаповал Ю.* Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 68–69.

кадрові зміни. Найпомітнішою з них стало призначення Павла Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Одночасно він залишався секретарем ЦК ВКП(б). «Другий перший секретар», так називали в партійно-урядових кулуарах Постишева, що мав великі повноваження від Сталіна і мав право безпосередньо радитися з генсеком в обхід тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора. Оскільки згадана постанова містила негативну оцінку роботі парторганізації УСРР, стало ясно, що новий другий секретар ЦК КП(б)У приїхав для «наведення порядку». Дії Постишева та Балицького призвели в кінцевому підсумку до того, що ситуація з голодом була використана для скасування політики «українізації» і тотального погрому українських інтелектуальних сил (арешти в системі освіти, науки, культури, літератури). Таким чином, вмирили не тільки мільйони селян. Масові арешти привели до нового етапу «українізації» Соловків, Казахстану і Сибіру.

Початок етнічних чисток

Строго кажучи, найбільш глобальною етнічною чисткою було все, що, власне, робив Балицький проти українців, оскільки і він, і його підлеглі ніколи не ідентифікували себе з «українськими аборигенами», яких вони покликані були лише «обслуговувати». Разом з тим, Балицький координував боротьбу і проти інших національних «контрреволюціонерів».

Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею, і відповідне посилення антинімецької і антипольської пропагандистських кампаній зумовили особливу упередженість радянських владних структур відносно німецького і польського населення. Вже в листопаді 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У відзначалася «засміченість колгоспів, шкіл, клубів, інститутів польськими та німецькими фашистськими елементами» і було потрібно очистити ці організації від ворога.

Отримавши чергову партійну установку, співробітники ГПУ УСРР швидко взялися за роботу, тим більше, що «творчих напрацювань» у них вистачало. Ще в березні 1931 р. Балицький зазначав, що «німецькі, польські та чеські колонії є постійними об'єктами для шпигунства і шкідництва», і висловлював стур-

бованість тим, що «в Новоград-Волинському районі в 15 сілках, з яких 4 німецьких, 1 польський і чеська колонія – інформаторів немає»⁷¹.

Ще в 1932 р. в Україні почалися арешти членів «ПОВ» («Польської Організації Військової») – організації, що, як стверджували чекісти, вела

«активну шпигунську, диверсійну, терористичну і повстанську роботу, з метою повалення диктатури пролетаріату на Україні, відторгнення УРСР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом».

Відзначимо, що «ПОВ» дійсно існувала і боролася з більшовицькою владою в роки громадянської війни, але була розгромлена чекістами в 1921–1922 рр. І ось, через десять років, в ГПУ УСРР вирішили відродити «ПОВ», записуючи в її члени заарештованих громадян польської національності. Швидко знайшли і її керівника – колишнього керівника польського бюро агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У Болеслава Скарбека, якого заарештували 15 серпня 1933 р.

У квітні–липні 1934 р. ГПУ УСРР, за словами його голови, «завдало значного удару по найбільш активним фашистським елементам, які проводили оперативну роботу» і «в порядку оперативного натиску проведені репресії щодо фашистського активу в національних колоніях і районах»⁷².

Вже 22 травня 1934 р. Балицький рапортував про арешт «поки» 85 осіб, більшість з яких становили священнослужителі, і про підготовку арешту ще 60 осіб. Почалися арешти членів «ПОВ» і в Білорусії.

Характерно, що ця польська операція проходила під невислущим контролем вищого керівництва країни. Із санкції політбюро ЦК ВКП(б) в Україні і в Білорусії були організовані процеси над членами міфічної «ПОВ». Рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 31 травня 1934 р. свідчило:

«Дозволити ОГПУ привести у виконання вироки стосовно керівників розкритої “Польської військової організації” (“ПОВ”) і провокаторів в компартії Польщі».

⁷¹ ГДА МВС України, м. Харків., наказ ГПУ УСРР № 65 від 15.03.1931 р.

⁷² ЦА ФСБ РФ, д. 11554, т. 2, л. 401 об.

Але й таких репресивних заходів в Україні, де паралельним ходом йшли ще й масові арешти серед громадян німецької національності, здалося мало. У липні 1934 р. П. Постишев і голова Раднаркому УСРР А. Любченко направили Сталіну лист в якому просили дозволити ще більш рішучі каральні акції проти осіб, «які проводять провокаційну фашистську роботу»⁷³.

Незважаючи на успіхи своїх підлеглих у боротьбі з «фашистами», Балицький в листопаді 1934 р. зазначав, що слідство «ще не розкрило і глибоко не торкнулося контрреволюційне підпілля», і наказав:

«Із метою остаточного знищення німецького контрреволюційного фашистського підпілля, що проводить шпигунсько-диверсійну роботу, прийняти репресивні заходи по відношенню до активних контрреволюційним і антирадянсько-налаштованим елементам, піддаючи їх арештам і висилці, а щодо найбільш злісних домагаючись винесення вироку про розстріл [...] звернути серйозну увагу на правильність і якість слідчої роботи за німецькими справами, забезпечивши цілісність слідства стосовно кожного заарештованого вичерпними оперативними заходами. Зокрема практикувати допити свідків, які можуть викрити злочинну діяльність обвинувачених»⁷⁴.

І надалі Балицький постійно підкреслював існування в Україні «німецьких і польських фашистів». Зокрема, у виступі на пленумі ЦК КП(б)У в січні 1936 р. він повідомляв:

«Незважаючи на сильний удар по ПОВ в 1933–1934 рр. [...], ми знову, вже в 1935 р. виявляємо членів ПОВ в рядах партії. Але ворог не здається [...]. Наприкінці 1934 р. і 1935 р. в Україну прибув цілий ряд польських емісарів».

У телефонограмі начальника обласних управлінь НКВС УРСР 20 липня 1936 р. відзначав, що слідство по німцям гальмується, начальники питаннями якісної слідчої роботи не займаються і вимагав

«посилити темпи оперативної та слідчої роботи по німецькій лінії з урахуванням необхідності ретельного, більш глибокого виявлення ролі та діяльності німецьких консульств, особливо за останні роки»⁷⁵.

⁷³ *Євтух В.В., Чирко Б.В.* Німці в Україні. (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – С. 60.

⁷⁴ ЦА ФСБ РФ, д. 11554, т. 2, л. 402–403 об.

⁷⁵ Там само, л. 401–402 об.

У 1936 р. Балицький керував масовою депортацією із України 15 000 польських і німецьких родин, будучи членом спеціальної державної комісії⁷⁶.

Мабуть, зазначеного (хоча приклади можна множити) цілком достатньо, щоб скласти уявлення про воістину неординарному вкладі В. Балицького в справу утвердження і підтримки більшовицького режиму в Україні.

7 жовтня і 26 листопада 1935 р. постановами ЦВК і РНК СРСР були встановлені спеціальні звання начальницького складу Головного управління державної безпеки (рос. ГУГБ) НКВД СРСР. Наркому внутрішніх справ СРСР Генріху Ягоді було присвоєно звання генерального комісара державної безпеки, заступникам наркома внутрішніх справ СРСР Якову Агранову і Георгію Прокоф'єву, начальнику УНКВД по Далекосхідному краю Терентію Дерібасу, начальнику УНКВД по Ленінградській області Леоніду Заковського, начальнику УНКВД по Московській області Станіславу Реденсу і наркому внутрішніх справ України Всеволода Балицькому було присвоєно звання комісара державної безпеки 1-го рангу. Проте це не врятувало його від загибелі...

Фінал

11 травня 1937 р. Балицького було призначено начальником УНКВС по Далекосхідному краю (ДВК). 17 травня 1937 він підписав наказ за № 159:

«І. Оголошую наказ Народного комісара внутрішніх справ Союзу ССР – Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова М.І. про моє призначення на нову роботу в Далекосхідний край.

№ 688. 11-го травня 1937 р., м. Москва.

Для посилення чекістської роботи на Далекому Сході Народного Комісара Внутрішніх справ УРСР – комісара державної безпеки 1-го рангу тов. Балицького призначити начальником УНКВД Далекосхідного краю. Начальника УНКВД Далекосхідного краю комісара державної безпеки 1-го рангу тов. Дерібас відкликати у розпорядження НКВД СРСР. Комісара державної безпеки 2-го рангу тов. Миронова,

⁷⁶ Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 130.

що виїхав на Далекий Схід з групою працівників із спеціальним завданням, підпорядкувати начальнику УНКВД по Далекосхідному краю – комісару державної безпеки 1-го рангу тов. Балицькому.

II. Згідно вказівки Народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР, тимчасове виконання обов'язків Народного комісара внутрішніх справ УРСР передаю моєму заступникові – комісару державної безпеки 3-го рангу тов. Іванову В.Т.

III. Дорогі товариші! Протягом багатьох років нашої спільної роботи, виконуючи директиви партії та уряду, чекісти України, безмежно віддані справі Леніна-Сталіна, самовіддано боролися з контрреволюцією всіх мастей.

Чекісти України нещадно ліквідували бандитизм і контрреволюційні організації в роки громадянської війни, розгромили націоналістичні організації і куркульство, очищають нашу країну від фашистської агентури, зрадників-троцькістів і їх правих поплічників.

ДИРЕКТИВИ ПАРТІЇ І ВКАЗІВКИ ВЕЛИКОГО СТАЛІНА – НЕПОРУШНИХ ЗАКОН ДЛЯ ЧЕКІСТІВ.

Партія вимагає від нас високої революційної пильності, підвищення якості всієї оперативної чекістської роботи. Наш більшовицький обов'язок ще і ще раз перевірити свої власні ряди – чекістські кадри, озброїти їх більшовизмом, зробити наші кадри завжди готовими виконувати вимоги партії, здатними знаходити ворога і використовувати його з усіх ділянок, куди б він не пробрався, не забуваючи і своїх власних рядів, куди також прагне проникнути ворог.

Запорукою успішної роботи чекістів є наша безмежна відданість партії і великому Сталіну, більшовицьке керівництво нашого сталевого Наркома Миколи Івановича Єжова.

Прощаючись із Вами я впевнений, що всі чекісти України, бійці і командири наших частин, всі співробітники адміністративних і господарських управлінь НКВД УРСР віддадуть всі свої сили на виконання поставлених партією і урядом завдань.

У складній оперативній обстановці на Далекому Сході, я постараюся передати набутий разом з Вами на Україні досвід боротьби з контрреволюцією. Бажаю всім Вам, дорогі товариші, подальших успіхів у боротьбі з ворогами народу, нових перемог у соціалістичному будівництві нашої прекрасної, квітучої радянської України.

Ще раз всім Вам гарячий товариський привіт

Нарком внутрішніх справ УРСР

Комісар державної безпеки 1 рангу В. Балицький»⁷⁷.

⁷⁷ ГДА СБ України, «Особая папка В. Балицкого», арк. 360–360 зв.

19 травня 1937 р. Балицький відбув до Москви. На Луб'янці Балицький був добре прийнятий Миколою Єжовим і Михайлом Фриновський, які повідомили йому, що він їде на Далекий Схід із особливими повноваженнями розкривати троцькістський змову. Прибувши 3 червня в Хабаровськ, новий начальник крайового УНКВС почав діяти у притаманній йому манері – швидко і рішуче. Наступного дня після його приїзду був заарештований голова Далекосхідного крайвиконкому Г. Крутов. Керівник особливої слідчої бригади ГУГБ НКВД СРСР старший майор держбезпеки А. Арнольдов-Кессельман на першому ж допиті отримав відомості про існування в краї «право-троцькістського змови». Захоплений Балицький назвав Арнольдова-Кессельмана «чарівником» за таку результативність. У будівлю крайового Управління НКВД на Волочаївській вулиці «чорні ворони» привозили все нових і нових «ворогів народу».

Однак виявити активність на новому місці Балицькому не дали. Вже 19 червня 1937 р. він був знятий з посади начальника УНКВД по ДСК, а 25 червня 1937 р. на пленумі ЦК ВКП(б) «за зраду партії і Батьківщині і активну контрреволюційну діяльність» був виведений зі складу ЦК і виключений з партії, а його справу вирішено передати до НКВД СРСР.

Не пізніше 7 липня 1937 р. він був заарештований у своєму службовому вагоні на підставі ордера № 15 (без дати) за підписом Миколи Єжова й етапований до Москви. На допитах, які проводили заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Лев Бельський, начальник 5-го відділу ГУГБ НКВД СРСР комісар держбезпеки 3-го рангу Микола Миколаїв-Журид і помічник начальника 5-го відділу ГУГБ НКВД СРСР Михайло Лістенгурт, Балицький визнав себе винним у тому, що був завербований наприкінці 1935 р. «у військово-фашистську організацію» Іоною Якіром. Останній нібито ввів його до складу Українського центру цієї «змови», що готував збройне повстання з метою «відторгнення України від СРСР» і «реставрації в ній капіталізму». Обвинувачувався Балицький і в саботажі боротьби з контрреволюцією. 25 листопада 1937 р. комісією у складі наркома внутрішніх справ СРСР, прокурора СРСР і голови Військової колегії Верховного Суду СРСР за участь

у «антирадянській військово-фашистській змові» Балицький був засуджений до вищої міри покарання. Вирок був виконаний 27 листопада 1937 р. на колишній дачі Генріха Ягоди, яку перетворили за вказівкою Єжова на «спецоб'єкт НКВД», тобто в місце масових розстрілів. Нині це кладовище в районі селища Комунарка під Москвою.

Така ж доля спіткала 28 жовтня 1937 р. і його 43-х річну дружину Людмилу. Її заарештували 17 липня і допитали тільки один раз – 4 вересня 1937 р. Її обвинувачували у недонесенні про факт «антирадянської діяльності» чоловіка. Людмила Балицька написала заяву слідчому:

«Так як здоров'я моє погіршується з кожним днем і я не знаю, коли мене будуть ще допитувати, я хотіла написати ще наступне: з чоловіком моїм я прожила більше 20 років. Із 1919 року, або з кінця [19]18 року він працював без перерви у ЧК–НКВД. Я знала його, як людину, яка бореться з контрреволюцією. Те, що Ви мені сказали на допиті, цього я не знала. Із 1927 року, після великих голодовок, я почала хворіти, з 1930 року хвороба моя різко погіршується. Вона приносила мені важкі фізичні страждання, потріпала мою нервову систему. Ці страждання доводили мене до думки про самогубство. Тільки жалість до мого хворому синові зупиняла мене від цього. Вдома мене завжди намагалися захистити від зайвих хвилювань і переживань. Мене кілька разів відправляли на лікування. Я була в клініці для нервовохворих. Ось умови, в яких я жила. Громадянин слідчий, ще раз запевняю і клянуся Вам, що я нічого не знаю. Я вже повний інвалід, жити мені залишилося небагато. Моє прохання прискорити ведення слідства. 16/IX буде два місяці, як я арештована»⁷⁸.

Зрозуміло, ніякі прохання не були почуті. Репресували і інших родичів Всеволода Балицького.

За що ж постраждав він і його родичі?

«Гріхи» Балицького

Компромат на В. Балицького, за традицією, почали збирати ще тоді, коли він не був заарештований. Спробуємо дати коротку «кодифікацію» того, що ставилося йому в провину.

⁷⁸ Цит. по: Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – С. 41–42.

Побутове розкладання

Були отримані матеріали про повне побутове розкладання Балицького, який кожну п'ятиденку влаштовував пиятику в будинку відпочинку «Дідівщина» і на розважальному судні «Дніпро». Крім того, він майже відкрито жив разом із дружинами багатьох підлеглих (Шарова, Семенова, Чирского, Євгенєва, Словінського та ін.)

Як відомо, звинувачення в розпусті були козирною картою у політичній боротьбі. І ця карта «виймалася» керівництвом кожного разу, коли треба було знищити партійного чи радянського функціонера. Випадок з Балицьким не був чимось винятковим. Досить згадати, наприклад, що у Генріха Ягоди під час арешту вилучили 3904 порнографічних фотографій, 165 курильних трубок і мундштуків порнографічного змісту, 11 порнографічних фільмів⁷⁹. Миколу Єжова під час слідства офіційно звинуватили в статевих зв'язках і з жінками, і з чоловіками⁸⁰. Про амурні походеньки Лаврентія Берія також відомо.

Соратник Фелікса Дзержинського, улюблений герой комуністичних істориків ВЧК, член партії з 1900 р., начальник спеціального відділу ГУГБ НКВД СРСР комісар держбезпеки 3-го рангу Гліб Бокій ще в 1920-ті рр. організував у Кучино «Дачну комуну», члени якої регулярно займалися пияцтвом і груповим сексом⁸¹.

Виявилося, що в саду особняка Балицького було посаджено 8500 троянд і влаштований зоологічний сад, а в самому будинку обладнані оранжереї. У витратах на себе Балицький і його дружина, Людмила Олександрівна, не знали ніяких меж: за державні гроші купували антикваріат, коштовності, твори мистецтва. Виконуючи примхи Людмили Балицької, по всій Україні шукали віслюка, але такого не знайшли, то в Полтаві купили за 5000 рублів поні. Звинувачували колишнього наркома навіть

⁷⁹ Див.: Тинченко Я. С днем рождения ГУЛАГ! // Киевские ведомости. – 1999. – 21 июня; Ермаков Е. Жизнь и смерть Генриха Ягоды // Разбор. – 2000. – № 2.

⁸⁰ Див.: Брюханов Б.Б., Шошков Е.Н. Оправданию не подлежит. Ежов и ежовщина. 1936–1938 гг. – СПб, 1998. – С. 137.

⁸¹ Бобреньев В.А., Рязанцев В.Б. Палачи и жертвы. – М., 1993. – С. 364–366.

у тому, що він посмів замовити для свого сина на фабриці «Динамо» дитячу гімнастерку. Коли ж Балицькі взяли на виховання дитину, то на обладнання дитячої кімнати було витрачено понад 35 тисяч казенних грошей.

Людмила Балицька, яку звинуватили в шпигунстві на користь Німеччини, кілька разів (у 1927, 1933 і 1934 рр.) виїжджала під іншим прізвищем для лікування до Німеччини, у 1932 р. – до Австрії. Однак, як відомо, за кордоном лікувалися і проводили відпустку не тільки дружини, але й особисто багато представників партійно-радянської номенклатури.

Створення власного «культу особистості»

Радянський народ у всі часи примушували славити своїх керівників, але особливо потворні форми ця традиція прийняла в першій половині 1930-х рр. Про культ особи Йосипа Сталіна написано чимало, але ж були й культи особистості місцевих керівників – Станіслава Косіора, Павла Постишева, Лазаря Кагановича, Микити Хрущова, багатьох інших партійних секретарів тодішніх республік, крайкомів і обкомів. Так що не варто дивуватися тому, що ім'я Балицького було присвоєно ще в 1929 р. республіканської школі міліції, в 1934 р. – харківському стадіону «Динамо» (незабаром такої честі удостоївся і київський стадіон), в 1936 р. – київській школі № 51, кінному заводу № 62 і селу Ладан Чернігівської області.

Український драматург Іван Микитенко, виступаючи 12 січня 1934 р. на Харківській обласній партконференції відзначав «по-справжньому велику і почесну роль славних органів ГПУ та керівника ГПУ тов. Балицького в очищенні нашої літератури від зрадників і шпигунів [...]. Ми можемо сказати, що коли вороги української радянської культури так люто ненавидять тов. Балицького, то це свідчить, що тов. Балицький є справжнім другом соціалістичної України, української радянської культури і літератури. І саме тому актив радянської літератури України віддає свої гарячі симпатії стійкого і вірному більшовикові Всеволоду Аполлоновичу Балицькому і всім нашим кращим більшовикам-чекістам, що допомагає партії стверджувати українську пролетарську культуру та літературу на наших пролетарських позиціях!»⁸².

⁸² Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 117, арк. 151.

Микитенко не випадково згадав про «ненависть ворогів української радянської культури» до голови ГПУ УСРР. У той час в республіканському апараті встановилася така практика, коли начальники СПВ ГПУ УСРР Михайло Александровський, а потім Борис Козельський вимагали від підлеглих, щоб у протоколах допитів так званих терористів фігурував як об'єкт терористичних намірів Балицький, інакше протоколи не приймалися⁸³.

Однак і це не було чимось особливим, якщо згадати про те, що визнання у підготовці замахів на керівників партії та уряду були незмінним атрибутом протоколів допитів заарештованих.

За словами чекіста Миколи Бачинського,

«ще в 1927–1931 рр. Балицький відрізнявся зарозумілістю, пихою, кар'єризмом і хвастощами, заради чого він був навіть схильний прибрехати в серйозних питаннях. Ми, що оточували його, зазвичай робили поправку на його балаканину з вихвалання»⁸⁴.

Однак абсолютно очевидно, що ці негативні риси із лишком окупалися відданістю генеральній лінії партії і нещадністю до різного роду «ворогів соціалізму», а таких з кожним роком органи ГПУ–НКВД розкривали все більше і більше.

Недоліки в роботі з кадрами ГПУ/НКВД

Звичайно, ні в яку «контрреволюційну організацію» Всеволод Балицький нікого не вербував, але те, що він закривав очі на багато провин своїх підлеглих, за які простих радянських громадян чекала в'язниця, безперечний факт. Мабуть він дійсно вважав, що володіючи компроматом на співробітників, їх буде легше змусити покірливо виконувати свою волю. Відзначимо однак, що вірою і правдою голові українського ГПУ служили і «твердокам'яні» більшовики із кришталевою біографією, що виконували його делікатні доручення не гірше «штрафників». Адже всі в ГПУ–НКВД України знали, що їх кар'єра і благополуччя залежить тільки від Балицького.

Так, наприклад, в 1928 р. на роботу в ГПУ УСРР був прийнятий колишній секретар комуністичної осередку Київського ін-

⁸³ Наше минуле. – 1993. – № 1(6). – С. 117.

⁸⁴ ГДА СБ України, спр. 50045, т. 1, арк. 28.

ституту народного господарства Соломон Бронсвой (Факторович), виключений у 1927 р. з партії за «троцькізм». Вирішальне значення в такому, здавалося б абсолютно неможливому призначення, зіграло клопотання його рідного брата – начальника 2-го відділення Економічного управління (ЕКУ) ГПУ УСРР Олександра Броньового (Факторовича). Останній був найстарішим соратником Балицького, єдиним співробітником, кого голова ГПУ УРСР називав по імені – «Саша». Потрапивши в ГПУ, Соломон Бронсвой відразу почав спокутувати свою провину перед партією і, як зазначалося в його партійній характеристиці:

«Працюючи в ГПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькіської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолили опозицію в Інституті народного господарства і втягнули його, Броньового, в опозицію»⁸⁵.

Про своєрідну атмосферу, що панувала серед українських чекістів, пізніше згадував Захар Зінько (Флейшман):

«З 1929 р. я працював у центральному апараті ГПУ УСРР в обстановці сімейності, кругової поруки, підлабузництва і побутового розкладання. Комплектування апарату і висунення проходило за принципом земляцтва, взаємної підтримки один одного, приховування злочинів та підпорядкування всієї оперативної роботи своїм груповим інтересам»⁸⁶.

Але миритися з таким в ГПУ УСРР були згодні не всі. Весною 1929 р. на ім'я секретарів партійних комітетів найбільших заводів України, а також на ім'я Сталіна і тодішнього голови ОГПУ СРСР В'ячеслава Менжинського було розіслано анонімний лист в якому викладалися багато пікантні подробиці з життя українських чекістів. У листі, зокрема, говорилося:

«У наших органах є велика сімейність, відсутня прямота і до неймовірних розмірів розвинена дипломатія.

У великих розмірах розвинені серед співробітників, а головним чином серед начальницького складу, пияцтво, злочинність і баракхольство. З чим не ведеться належним чином боротьба, а навпаки, все це всіляко замазується і покривається навіть від партійних органів, щоб не підірвати "авторитет" органів і винести сміття із хати.

⁸⁵ Держархів Харківської обл., ф. 99, оп. 3, спр. 354, арк. 409.

⁸⁶ ГДА СБ України, спр. 59881-ФП, арк. 124.

Начальницький склад у багатьох органах складається із колишніх людей: офіцерів, інтелігенції, міщанства і ін. До того ж вони розклалися й ідеологічно зовсім далекі партії та органам ГПУ.

За останній час абсолютно відсутній, всупереч лінії партії, класова система висування і в деяких випадках спостерігається затирання робочого прошарку чекістів»⁸⁷.

А далі в листі докладно викладалися факти, називалися конкретні прізвища, у тому числі і прізвища керівних працівників ГПУ УСРР. Викладені у листі факти майже повністю підтвердилися. Проте відкриті збори партійної та комсомольської організації ГПУ, оперативного складу і загону особливого призначення (усього були присутні 525 чоловік), заслухавши та обговоривши доповідь Балицького, розцінило лист як «контрреволюційний» і зажадало

«самої рішучої і нещадної розправи з контрреволюційними агентами. Розпеченим залізом випалити з наших рядів зрадників»⁸⁸.

2 березня 1929 р. Всеволод Балицький змушений був написати пояснення першому секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору, в якому зазначав, що

«факти, що стосуються керівного складу [...] в переважній більшості помилкові [...]. Мною дано розпорядження про виявлення авторів анонімки»⁸⁹.

Правдошукача знайшли швидко. Ним виявився співробітник ГПУ УСРР Фомін, якого за «демагогічні, необґрунтовані і не підтвердилися звинувачення» заслали в концтабір.

Вище партійно-державне керівництво СРСР і УСРР не прореагував на цей сигнал – робота голови ГПУ України їх тоді влаштувала.

Розтрата казенних грошей

Цей недолік є свого роду константою в історії комуністичної спецслужби. Не була винятком і Україна.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 193–194.

⁸⁸ Там само, арк. 192.

⁸⁹ Там само, арк. 191.

Наприклад, 29 січня 1933 р. був знятий з посади начальник Одеського обласного відділу ГПУ Юрій Перцов, який витрачав на свою коханку – актрису З. Вансович – значні державні кошти і систематично в робочий час влаштовував п'янки, що тривали кілька днів. Незабаром колегія ОГПУ СРСР засудила Ю. Перцова за «контрабанду» до кількох років позбавлення волі.

За результатами перевірки, яку проводив уповноважений комісії радянського контролю Шаблієвський, постановою ЦК ВКП(б) від 25 травня 1934 р. «за грубі недоліки у фінансово-господарському стані міліції України» були зняті із посад начальника Головного управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ) УСРР Петро Семенов та заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон⁹⁰.

Це був серйозний удар по авторитету Балицького, який сам отримав партійну догану. Однак він не залишив своїх підлеглих-«штрафників», які як могли рятували свого шефа (від комісії Шаблієвського було приховано понад одного мільйона рублів, витрачених на потреби керівництва ГПУ УСРР).

Вже у липні 1934 р. К. Карлсон очолив УНКВД по Харківській області, а через місяць П. Семенов, якому постановою ЦК КП(б)У було заборонено протягом 2-х років обіймати керівні пости, став начальником 8-го відділення ОВ УГБ НКВС УРСР (через рік він стане заступником начальника Управління НКВД по Харківській області та начальником ОВ ГУГБ Харківського військового округу). Більше за всіх постраждав начальник фінвідділу ГПУ УСРР А. Янішевський, який був направлений на роботу у ГУЛАГ НКВД СРСР. Але й він незабаром був повернутий до Києва і працював у системі Управління шосейних доріг НКВД України.

Як бачимо, і з цим недоліком Балицького до певного часу керівництво мирилося, хоча, звичайно, матеріал накопичувався.

Конкуренція і ворожнеча з іншими керівниками

Йдеться про ворожнечу Всеволода Балицького із призначеним у квітні 1934 р. головою Раднаркому УСРР Панасом Люб-

⁹⁰ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 501, арк. 8, 10.

ченко. Нарком внутрішніх справ УСРР, підтримуваний Павлом Постишевим і секретарем ЦК КП(б)У Миколою Поповим, вважав, що Любченко, як колишній есер-боротьбист, не має права очолювати уряд республіки.

Однак про справжню причину ворожнечі із головою Раднаркому України розповів пізніше особистий товариш Балицького – командувач військами Київського військового округу Йона Якір:

«У цьому питанні, вирішальне значення мали відносини в межах республіки і ЦК: як це Любченко вилізе попереду Балицького по положенню як голова Раднаркому України. Я знаю, що в цьому питанні із Балицьким був і Постишев, мало того, виявляв велику активність і наполегливість. Обидва вони, і Балицький і Постишев, лаяли мене за підтримку “петлюрівців”»⁹¹.

Але голова Раднаркому УСРР тоді ще користувався великою підтримкою московського керівництва і був поки «не по зубах» Балицькому із Постишевим, яким довелося задовольнятися збором компромату на Любченко.

Нарком внутрішніх справ України уважно стежив не тільки за своїм недругом – головою Раднаркому, а й за тими товаришами по партії, з якими у нього начебто були приятельські стосунки. Він вимагав від начальника Оперативного відділу УГБ НКВД України Петра Шостака (Соколова), щоб той

«інформував його особисто про всіх сторонах життя як службового, так і особистого членів політбюро ЦК КП(б)У: де вони бувають у приватному житті, хто у них буває на дому, що взагалі вдома відбувається, які взаємовідносини між ними?».

Особливо цікавили Балицького взаємини українських і союзних керівників

«як при їх переговорах з Москвою, так і при особистих поїздках до Москви: у кого бувають, як довго перебувають у того чи іншого члена політбюро ЦК ВКП (б)»⁹².

Для задоволення цікавості свого наркома Петро Шостак-Соколов та його заступник Марк Аміров-Пієвський використо-

⁹¹ Бачинский П., Табачник Д. Гибель премьера: версии и факты // Радуга.– 1991. – № 2. – С. 88.

⁹² ГДА СБ України, спр. 56297-ФП, арк. 56.

ували охоронців, завербованих хатніх робітниць, особистих порученців. Навіть особистий порученець Станіслава Косіора регулярно інформував своє чекістське начальство про особисте життя партійних вождів України. Балицький так само прагнув мати компрометуючі матеріали на секретарів обкомів КП(б)У, щоб «тримати їх в руках», і натискав на начальників обласних УНКВД, щоб ті негайно повідомляли йому будь-які ганьблять відомості про партійне і господарське керівництво області.

Слід зазначити, що нарком внутрішніх справ здійснював стеження за вищим партійним і радянським керівництвом України аж ніяк не за своєю ініціативою. За дорученням Кремля органи держбезпеки спостерігали за регіональними лідерами під приводом здійснення їх безпеки. Так, наприклад, начальник УНКВД по Ленінградській області Філіп Ведмідь щодня відправляв до Москви звіт з докладним викладом діяльності свого особистого друга Сергія Кірова⁹³.

* * *

Усі відзначені «гріхи» Балицького, звичайно, були використані при фабрикації його справи. Проте головну роль зіграли не вони. Для Миколи Єжова виявлені факти здавалися «дрібними». Ключовим аргументом стало невдоволення Балицького своїм становищем серед вищого партійно-державного керівництва, оскільки йому не дали «вирватися» на всесоюзний простір. За словами одного з чекістів:

«[...] направлення Балицького у 1932–1933 рр. назад в Україну важко позначилося на його настрої, він знову вважав себе незаслужено скривдженим. Тоді й потім Балицький неодноразово говорив, що він “переріс український масштаб”, що в якості голови ГПУ УСРР він більше сидіти не може, але що рухатися, однак, йому не дають»⁹⁴.

Рухатися по кар’єрній сходинці йому дійсно не дали. Із призначенням М. Єжова на посаду наркома НКВД СРСР у вересні 1936 р. Балицький зрозумів, що й не дадуть. Спочатку у нього,

⁹³ Див.: *Бережков В.И.* Питерские прокураторы. Руководители ВЧК–МГБ. – СПб, 1998. – С. 89.

⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 45896-ФП, т. 3, арк. 93.

однак, ілюзії таки виникли. Він поїхав на прийом до Миколи Єжова і повернувся окрилений, повідомивши підлеглим, мабуть, незабаром поїде до нього першим заступником. Але час йшов, а переїзд на Луб'янку відкладався. Відсутність наказу про призначення першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР Балицький пояснював підлеглим наступним чином:

«Я член ЦК ВКП(б), маю відомий оперативний авторитет і, якщо потраплю до Москви, то оскільки у Єжова належного оперативного авторитету немає, то може статися, що Сталін буде викликати мене і Єжова разом, що Єжову буде неприємно [...]»⁹⁵.

Перший прояв недовіри з боку Миколи Єжова до себе Балицький відчув після проведення у Москві судового процесу «Паралельного антирадянського троцькістського центру». Балицький попросив тоді протоколи допиту Якова Лівшиця, але отримав відмову. Він зрозумів, що мабуть Лівшиць «помазав» і його. Навіщо ж Єжову знадобилося дискредитувати Балицького, який особливо відзначився в боротьбі з ворогами партії?

Однозначно відповісти на це питання важко, але, скоріше за все, нарком внутрішніх справ СРСР, виношуючи жажливі плани проведення «Великого терору», прагнув довести Сталіну що по-справжньому боротьбу з ворогами народу може вести тільки він і ніхто інший, а наявність величезного числа не викритих «контрреволюціонерів», «троцькістів», «шпигунів» і «диверсантів» стало можливим тільки за повної бездіяльності центрального та місцевого керівництва НКВД СРСР. Не випадково одними з перших потрапили під удар люди з найближчого оточення Генріха Ягоди.

Балицький, як досвідчений інтриган, швидко зрозумів, що «Єжов дуже хитра людина, має великий стаж роботи в ЦК, знає добре “кухню” і як обробляти людей. У цих питаннях Ягода хлопчик проти Єжова. Єжов має своїх людей в апаратах НКВС, які йому через голови керівників доносять про те, що там робиться»⁹⁶.

Тепер уже чекала боротьба не за верховенство в союзному наркоматі, а за своє життя. І він цю боротьбу програв. Програв в

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539, арк. 25.

⁹⁶ Там само, спр. 45886-ФП, арк. 50.

чималому ступені ще й тому, що Єжов вміло використав «опозиційні висловлювання» самого Балицького. А таких, як з'ясувалося, було чимало. Так, побачивши на власні очі селянський опір у 1930 р., Балицький заявив підлеглим, що «Сталін перегнув з колективізацією»⁹⁷. Але при цьому, як уже зазначалося, продовжував діяти рішуче і нещадно, неодноразово на чолі кінних загонів ГПУ він виїжджав в повсталі села.

Заарештовані співробітники НКВД УРСР пригадали і інші антисталінські висловлювання Балицького:

«[...] Сталін створив неможливий політичний режим в партії і в країні, що за таких умов руйнується жива творча думка, що ЦК розпоряджається людьми як пішаками і кривдить старі, заслужені кадри, що така політика неминуче призведе до катастрофи [...]».

В останні роки Балицький говорив, що Сталін жорстокий керівник, що людина для нього ніщо, що він керує країною як «східний повелитель», і що в Росії, мабуть, інакше не можна. З нагоди смерті Надії Аллілуєвої Балицький заявив, що дружина Сталіна «пом'якшувальною чином впливала на жорстокий характер Сталіна, і що після її смерті її в цьому ніхто не замінить»⁹⁸. Чи справді Балицький міг так висловлюватися? Цілком міг, але навряд чи він надавав цим своїм словами сакральне значення. Таке значення їм надали ті, хто хотів Балицького «втопити».

Підводячи підсумки, слід підкреслити необхідність і плідність подальшого вивчення доль і діяльності конкретних представників комуністичного істеблїшменту 1920–1930-х рр. Ця «людська парадигма» вельми важлива для розуміння глобальних закономірностей і загальних тенденцій, у тому числі і для більш реалістичного розуміння історії комуністичної спецслужби.

Р. С. З 139 членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії, в 1937–1940 рр. було розстріляно 96 осіб. Лише троє з них не реабілітовані дотепер. Це – Генріх Ягода, Микола Єжов і Всеволод Балицький.

⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 49.

⁹⁸ Там само, арк. 49.

**Шаповал Ю. Всеволод Балицкий: судьба спецслужбы
через судьбу ее руководителя**

В статье исследуется деятельность В. Балицкого в контексте реализации политики государственного террора и взаимоотношений партийно-государственного аппарата СССР и Советской Украины.

Ключевые слова: Всеволод Балицкий, ГПУ, НКВД, государственный террор, политические репрессии.

**Shapoval Yu. Vsevolod Balitsky: the fate of the security
services through the fate of its leader**

This article examines V. Balitsky's activities in the context of the policy of state terror and relationships party-state apparatus of the USSR and the Soviet Ukraine.

Key words: Vsevolod Balitsky, GPU, NKVD, state terror, political repression.

VII. ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК: 930.1:(477.43/.44) «1920/1930»

*Володимир Рубан**

Політико-економічне життя подільського села 1920–1930-х рр. крізь призму документів органів державної безпеки

У статті аналізуються документи органів державної безпеки як джерело дослідження селянської громади Поділля впродовж 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Поділля, селянство, органи держбезпеки, архівно-кримінальні справи.

Останнім часом акцент в історичних студіях дедалі більше почав переміщуватися на вивчення особливостей адміністративно-територіальних одиниць нашої держави. Це цілком закономірно, адже в радянський період об'єктом дослідження була радянська Україна загалом, без урахування політичної,

* Рубан Володимир В'ячеславович – здобувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

економічної, етнічної своєрідності її регіонів. Поточна практика державного управління засвідчила необхідність урахування регіональних особливостей при виробленні управлінських рішень. Особливо слід зважати, що на сучасну політико-економічну ситуацію ще довго впливатимуть наслідки радянської. У цьому контексті важливо простежити динаміку «соціалістичних перетворень», їх вплив на політико-економічний і соціальний розвиток, світогляд населення України.

Інтерес саме до Поділля зумовлено кількома факторами. *По-перше*, його прикордонним статусом¹. Зокрема, Н. Тітова зазначає, що це, а також плекання керівництвом СРСР імперіалістичних планів вплинуло на надмірну мілітаризацію Поділля, відтак і на системні й перманентні репресивні заходи режиму, спрямовані проти місцевих українців чи поляків. На її думку, масові репресії повинні були убезпечити радянський тил на випадок імовірної агресії «фашистської Польщі»². *По-друге*, поліетнічність (компактне проживання єврейської, польської, російської, чеської, німецької меншин) та національною спрямованістю титульного населення Поділля. Яскравим прикладом підтримки ідей Української Народної Республіки на початку 1920-х рр. став масовий повстанський рух³. «Повстанські тенденції» подільського селянства стануть у подальшому основним сюжетом звинувачень у політичній нелояльності – як із боку партійно-державного керівництва радянської України, так і СРСР.

¹ Подкур Р.Ю. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР–УРСР (на матеріалах Поділля) // Краєзнавство. – 2012. – № 1 (78). – С. 75.

² Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 220–252; Її ж. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Мало-відомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79–115.

³ Див.: Завальнюк К.В. Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.). – Літин, 2005. – 352 с.; Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – 248 с. та ін.

У центрі наукових інтересів дослідників Поділля була, у першу чергу, селянська громада, що складала більшість населення регіону. Згідно з переписом 1897 р., у Подільській губернії з понад 3 млн населення було 2 млн 786 тис. 429 сільських жителя, у тому числі 2 млн 370 тис. 631 (або 85,1%) становили українці. Наприкінці 1932 р., при створенні Вінницької області за рахунок районів сучасної Київщини, Черкащини та Житомирщини, чисельність населення становила понад 4 млн осіб⁴.

Ураховуючи зазначені регіональні особливості, кількість та національний склад населення, значну територію (сучасні Вінницька, Хмельницька, окремі райони Черкаської, Житомирської та Київської областей), цілком зрозумілий інтерес дослідників до Поділля періоду 1920–1930-х рр. Так, упродовж останніх десятиліть виявилось декілька основних напрямів. Зокрема, вивчення історії повстанського руху⁵, наслідків сталінської «революції згори», що відбувалася наприкінці 1920 – у 1930-х рр.⁶,

⁴ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДКФ, 2008. – С. 288.

⁵ *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – 288 с.; *Завальнюк К.* Репресії московсько-більшовицької влади проти української інтелігенції у 1919 р. // Політичні репресії на Поділлі в XX ст.: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 117–119; *Його ж.* Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі в персоналіях (20-і рр. XX ст.). – Вінниця, 2000. – 268 с. та ін.

⁶ Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: 36. док. та мат. – Вінниця, 2008. – 704 с.; Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – 1104 с.; Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Ч. 1. – 752 с.; Розп'яте голодомором Поділля: 36. док. і матер. про Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині. – Хмельницький, 2008. – 717 с.; *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.; *Вавринчук М.П., Маркова С.В.* Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008. – 218 с.; *Рибак І.В., Матвеев А.Ю.* Трагічний перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с. та ін.

перебігу соціально-культурних процесів⁷, життя національних меншин на теренах Поділля⁸.

Наукові праці ґрунтуються на масштабному використанні документів органів державної безпеки. Їх розсекречення почалося з процесу масової реабілітації, ініційованого лідером КПРС М. Горбачовим. 18 вересня 1987 р. Головне архівне управління при РМ УРСР видало наказ № 77 «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки». Документ став результатом спеціального обговорення на колегії ГАУ при РМ УРСР, яке відбулося 16 вересня 1987 р. Зокрема, міністерствам та відомствам доручалося розробити «Положення про порядок отримання і використання науковими установами, навчальними закладами документів відомств, які знаходяться на державному зберіганні», подати пропозиції про порядок отримання й використання документів із відомчих і поточних архівів⁹. Усього у центральних та обласних державних архівах за період 1989–1995 рр. було розсекречено понад 10 тис. фондів, майже 1 млн справ, у тому числі й матеріали органів держбезпеки¹⁰.

⁷ Трухманова С.Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 21 с.; Її ж. Інтелігенція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України. – Вип. 34. – С. 115–142 та ін.

⁸ Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2001. – 254 с.; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Бібліографічний словник. – Вінниця: Розвиток, 2007. – 1008 с. та ін.

⁹ Подкур Р. Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 37. – С. 33.

¹⁰ Подкур Р. Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». – С. 33; Пристайко В. З історії розсекречування архівних документів в Україні // Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник. Т. 1:

Наступним етапом, відповідно до указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», стала передача державним центральним та обласним архівам окремих фондів з архівних підрозділів колишнього КДБ УРСР. В документі зазначалося, що матеріали республіканського Комітету державної безпеки «мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян». На державне зберігання було передано архівно-кримінальні справи на осіб, що постраждали від незаконних політичних репресій, а також фільтраційні справи на примусово вивезених до нацистської Німеччини¹¹.

Розсекречення такого документального масиву одразу спричинило спроби джерелознавчого аналізу, що було зумовлено його специфікою. Чимало дослідників заявили про фальсифікацію інформації, котра збиралася співробітниками радянських органів державної безпеки. Дійсно, аналіз архівно-кримінальних справ засвідчив масштабне фальшування обвинувачень, на підставі яких проводилися арешти та покарання громадян, у тому числі жителів Поділля. Безпідставність звинувачень підтвердили відповідні правоохоронні органи, котрі займалися процесом реабілітації. Про можливість використання цих документів і достовірність уміщеної в них інформації вже два десятиліття точаться джерелознавчі дискусії. С. Білокінь¹², О. Гран-

Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. – К., 2009. – Кн. 1. – С. 13.

¹¹ Подкур Р. Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». – С. 34; Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 631.

¹² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; Його ж. Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політв'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листопада 1995 р. – К., 2001. – С. 104–112; Його ж. Управління державним терором: Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 496–498.

кіна, Д. Омельчук, Н. Московченко¹³, Р. Подкур і В. Ченцов¹⁴, Е. Петровський¹⁵ намагалися виробити алгоритм дослідницької роботи з цим видом матеріалів, провести їх внутрішню та зовнішню критику.

Утім, попри дискусії, документи органів держбезпеки почали активно публікуватися в документальних збірниках. На думку О. Бажана, саме місцеві апарати державної безпеки систематизували матеріали за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами¹⁶. Зокрема, було опубліковано чималу кількість документів Подільського губернського, окружних, Вінницького обласного ДПУ та Вінницького обласного УНКВС за 1920–1930-ті рр. Деякі збірники або повністю базувалися, або містили вагому частку інформаційних зведень відділів ДПУ з Поділля¹⁷. Велику роботу щодо публікації документів органів держбезпеки провели співробітники науково-редакційних груп науково-документальної серії «Реабілітовані історією», тих її томів, що присвячувалися Вінницькій і Хмель-

¹³ Гранкіна О., Омельчук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: Методичні рекомендації. – К., 1997. – 34 с.

¹⁴ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – С. 245–305.

¹⁵ Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення репресій в Україні у 1937–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 22 с.; Його ж. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 172–188.

¹⁶ Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років// Краєзнавство. – 2009. – Ч. 3/4. – С. 85–87.

¹⁷ Голод 1932–1933, 1946–1947 рр.: Вінницька область: Документи та матеріали / Авт.-упор. Ф.А. Винокурова, Р.Ю. Подкур. – Вінниця: Антекс-У, 1998. – 224 с.; Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. – Вінниця, 2008. – 704 с.; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.

ницькій областях¹⁸. Вони оприлюднили чимало цікавих документів органів держбезпеки, котрі висвітлюють важливі аспекти аграрної політики комуністичного режиму, мотиви масштабних політичних репресій, реакцію населення на соціально-економічні ініціативи Й. Сталіна та його оточення.

Аналізуючи документальний масив, дослідники намагалися класифікувати матеріали органів державної безпеки. Зокрема, Р. Подкур та В. Ченцов запропонували наступну класифікацію:

- організаційно-розпорядча документація (у тому числі протоколи та поточне листування);
- обліково-контрольна документація;
- звітні й інформаційно-аналітичні матеріали;
- документація щодо особового складу;
- слідчі та судові документи;
- оперативні матеріали (у тому числі агентурні, політичного контролю, негласного нагляду, справи-формуляри, літерні справи);
- матеріали законодавчих, партійних і радянських органів, преси, що стосувалися діяльності органів державної безпеки¹⁹.

Утім, Г. Папакін запропонував розподілити джерела з історії державного терору на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення став принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий архівний провенієнцпринцип). *Першу категорію* складають найрізноманітніші джерела, народжені тогочасним антирадянським спротивом (навіть уявним, вигаданим, леген-

¹⁸ Реабілітовані історією: Вінницька область. – Кн. 1. – Вінниця, 2006. – 908 с.; Кн. 2. – Вінниця, 2007. – 848 с.; Кн. 3. – Вінниця, 2010. – 784 с.; Кн. 4. – Вінниця, 2012. – 776 с.; Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Кн. 1. – Хмельницький, 2008. – 934 с.; Кн. 2. – Хмельницький, 2009. – 1182 с.; Кн. 3. – Хмельницький, 2010. – 1126 с.; Кн. 4. – Хмельницький, 2012. – 1158 с.

¹⁹ Див. докл.: Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – С. 94–362.

дованим) та жертвами радянського державного терору як в Україні, так і на еміграції, за кордоном. На думку дослідника, саме ця категорія посідає чільне місце серед усіх джерел з історії політичних репресій, попри свою незначну кількість у порівнянні з партійними та «чекістськими» джерелами. *До другої категорії* Г. Папакін відніс джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб, які придушували антирадянський рух, обґрунтовували репресії, проводили їх, створили ГУЛАГ. Акцентується, що не має значення нинішнє місце перебування джерела. Дослідницька практика свідчить: вони розпорошені між українськими (документи партійних, державних, репресивно-каральних органів від республіканського до місцевого рівнів) та російськими (колишнім союзним центром) архівами, місцями ув'язнення, центрами дислокації об'єктів системи ГУЛАГ тощо²⁰.

Таким чином, в основі обох класифікацій лежать зовсім різні принципи. Зрозуміло, що це предмет подальших тривалих джерелознавчих дискусій. Р. Подкур та В. Ченцов запропонували типову класифікацію, котра враховує відомчий принцип. Натомість Г. Папакін – комплексну, яка передбачає включення документів партійних і радянських органів, що ініціювали та спільно з апаратами держбезпеки проводили політику державного терору.

Аналіз виявленого дослідниками документального комплексу органів державної безпеки у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України щодо селянства Поділля засвідчив використання наступних категорій матеріалів:

- періодичні інформаційні, інформаційно-аналітичні й тематичні доповідні записки, звіти, інформаційні спецповідомлення;

²⁰ Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 15 березня 2012 р. / Упор. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.

- архівно-кримінальні справи;
- агентурні матеріали.

Найбільшим інформативним потенціалом володіють інформаційно-аналітичні документи. Дослідники користувалися зібраними чекістами матеріалами здебільшого для підтвердження чи спростування своїх гіпотез. Р. Подкур та В. Ченцов виявлені інформаційно-аналітичні доповідні записки класифікували:

а) *за призначенням*:

- по відомчій лінії (ВУНК – ДПУ – НКВС УСРР – УРСР, ВНК – ОДПУ – НКВС СРСР);
- по партійній лінії (районним, окружним, обласним комітетам КП(б)У та ЦК КП(б)У);
- по радянській лінії (районним, окружним, обласним виконавчим комітетам, РНК республіки);

б) *за часовим проміжком*, що охоплювали інформаційно-аналітичні матеріали:

- добові (щоденні), тижневі, десятиденні, двотижневі, місячні, тримісячні, піврічні та річні інформації (звіти). Ці матеріали відрізнялися повнотою інформації, ступенем узагальнення та оперативністю подачі факту.

Г. Капустян наполягала на високому ступені достовірності фактів, що містилися в інформаційно-аналітичних та тематичних записках. Таку позицію дослідниця мотивувала адресатом (споживачем) цієї інформації – вищим і місцевим партійним та радянським керівництвом республіки й СРСР. Вона цілком підтримала тезу російського фахівця з історії селянства В. Данилова, який заявив:

«Функціональне призначення (інформаційних зведень органів держбезпеки – В. Р.) – повідомляти про все, що сталося, не сторонніх осіб, а саме вище керівництво країни. Це мало вирішальне значення при формуванні інформаційних зведень ВНК–ОДПУ–НКВС. Перед нами дійсно унікальне джерело, що відзначалося високою достовірністю зібраної інформації про події, котрі мали політичне значення й були погано відображені в інших джерелах, що збереглися»²¹.

²¹ Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 466.

Така оцінка має підстави, особливо до так званого «економічного блоку» в інформаційних зведеннях періоду 1920-х рр., що збереглися у фондах районних, окружних комітетів КП(б)У. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області дослідники виявили чимало щотижневих та місячних зведень, підготовлених співробітниками обліково-інформаційного відділення окружних органів ДПУ УСРР. У цих документах подано детальну економічну інформацію про роботу державної промисловості (відсотки виконання плану, виробничі й технічні проблеми, конфлікти між адміністрацією та робітниками, аварії тощо), приватних підприємств (кон'юнктура, постачання сировини, ринки збуту продукції), діяльність державних органів (ефективність управлінських рішень, міжособистісні конфлікти, що заважали роботі, хабарництво, використання службового становища), збір податків (їх відсоток та структура), поточна робота міліції, прокуратури. Чекісти пильно відстежували тенденції «вільного ринку» та кооперативного руху. Це було цілком закономірно, зважаючи на впровадження нової економічної політики. Співробітників органів держбезпеки цікавив рух сировини, курс золотих червінців тощо. Первинний аналіз кооперативного руху надавав місцевому радянському керівництву можливість реагувати на негативні тенденції, зокрема затоварювання чи, навпаки, відсутність необхідних для повсякденного життя селянина товарів (гас, сіль, сірники, ситець та ін.). Чекісти акцентували увагу на конфліктах між «вільним ринком» та кооперативними організаціями, що перебували під державним контролем і часто програвали «приватнику» в реакції на потреби ринку.

У «сільськогосподарському розділі» детально вказувалася структура посівних площ конкретної адміністративно-територіальної одиниці, урожайність та вплив на неї кліматичних умов (град, зливи, посухи, малосніжні зими, сильні морози тощо), страхування врожаю, діяльність сільських громадських організацій (комбідів, комітетів незаможників і взаємодопомоги). Обов'язково відстежувалася динаміка створення та діяльність колективних господарств (сільськогосподарських комун, ТСОЗів, колгоспів), їх економічна ефективність та фінансова

спроможність, допомога державних органів. В умовах неврожаю чекісти цікавилися проходженням державної допомоги голодуючим районам, ефективністю її використання, реакцією селян тощо. Особливу увагу співробітники місцевих органів державної безпеки приділяли «політичному стану міста та села». Основними критеріями оцінки стали ставлення соціальних та окремих професійних груп населення (вчителі, агрономи, інженери, науковці) до політико-господарських кампаній; стан соціального розшарування на селі та ескалація «класової боротьби» між «бідняками» та «куркулями». Так, у тижневому політичному огляді Гайсинського окружного відділу ДПУ станом на 20 серпня 1924 р. вказувалося:

«Неврожай нинішнього року відбивається на політичних настроях і поглядах більшості селянства. Матеріальна скрута ставала завжди сприятливим ґрунтом для висловлення невдоволення. [...] Поганий урожай породив відчай і політичний песимізм».

Його причиною селяни вважали «неправильну політику» більшовиків. У минулі «голодні роки» хлібороби, рятуючись від голоду, заробляли або «працюю в економії», або «займеш грошей у доброї людини (куркуля)», або «візьмеш на обробку» (в рахунок майбутньої роботи)²². Натомість на середину 1920-х рр. більшість традиційних способів виживання було порушено: «куркулі» відмовлялися брати робітників у найми через небезпеку нарахування додаткового податку, «заводські економії» не могли працевлаштувати більшість бажаючих, у борг заможні селяни не давали (боялися «висвічувати» наявність вільних коштів). «Влада» в таких ситуаціях не розглядалася як варіант допомоги у селянській скруті:

«Яка б влада не була, вона завжди переслідує тільки власні цілі – взяти, а не дати нам, селянам. Звичайно, без влади не обійтися, але вона повинна інакше ставитися. Ось зараз побачимо, який нам прод-податок скажуть давати»²³.

Чекісти давали повну політико-економічну характеристику не лише районам, а й селам. Так, в інформаційному зведенні

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 110, арк. 218.

²³ Там само.

Гайсинського окрвдділу ДПУ станом на 4 вересня 1924 р. зазначалося:

«Село Рахнівка. Переважає середняцтво, настрої їх у даний час переважно лояльні тільки тому, що відчують власну слабкість для яких-небудь контрреволюційних виступів. Це пояснюється наявністю в даний час кримінально-злочинного елементу, який під час діяльності банди Волинця (відомий на Поділлі повстанський отаман. — В. Р.) надавав останньому допомогу, укриваючи його від переслідування радянських загонів. Тому наявна організація КНС при таких умовах не може користуватися популярністю. [...] Село Тишківка. Переважає куркульський і середняцький елемент, безумовно контрреволюційний, який вийшов із покори. Окремі особи з кримінальним минулим зайняли керівні посади членів КНС та сільради. Село протягом усього часу оперування бандита Волинця надавало йому величезні послуги»²⁴.

Подібних політико-економічних характеристик за наступні роки збереглося чимало. Зокрема, у березні 1931 р. заступник начальника вінницького оперативного сектору ДПУ УСРР Ю. Бржезовський доповідав секретареві вінницького міськкому КП(б)У про політико-економічну ситуацію у Вінницькому районі²⁵. Наприкінці 1920-х рр. загальні щотижневі та місячні інформації втратили свою актуальність. На думку дослідників, вище політичне керівництво СРСР уже повністю контролювало всі сторони політичного, економічного, культурного та повсякденного життя радянської України. Відтак інформаційна діяльність органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці²⁶.

У фонді подільських окружкомів та Вінницького обкому КП(б)У збереглися інформаційно-аналітичні тематичні доповідні записки окружних відділів та Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР про «антирадянські прояви» під час суцільної колективізації та голоду. Частина цих документів мала лише

²⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 110, арк. 277–278.

²⁵ Там само, ф. П-87, оп. 1, спр. 93, арк. 10–16.

²⁶ Див. докл.: *Подкуп Р*. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // *Регіональна історія України*: 36. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

інформативний характер: кількість виселених «куркулів», створених колгоспів, окремі «антирадянські прояви» (висловлювання, «волинки», листівки, «жіночі бунти» тощо), статистичні дані про померлих від голоду по окремих населених пунктах²⁷.

Водночас секретарі місцевих партійних комітетів отримували тематичні інформаційно-аналітичні доповідні записки про масові повстанські настрої населення області. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Левоцький детально описав секретареві Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву картину масового спротиву подільських селян «соціалістичній перебудові села». За його оперативною інформацією, практично в кожному районі області діяли «повстанські організації», «групи», до складу яких входили «розкуркулені», «колишні петлюрівці», середняки-твердоздавці, «ображені активісти», учні, окремі представники інтелігенції. В. Левоцький наголошував на проведенні «масової операції для припинення подальшого росту повстанства». Окрім ознайомлення із ситуацією, він просив секретаря обкому КП(б)У М. Алексєєва про координацію партійно-радянських органів під час проведення масової чекістської операції:

«Своєчасне та правильне використання районними радянськими й партійними організаціями масової операції – реальна постановка масово-роз'яснювальної роботи, рішуча боротьба з викривленнями, а також боротьба за вплив маси, особливо на соціально-близькій групі, що виходять із-під нашого впливу через викривлення – зможуть забезпечити нормальний хід майбутніх господарсько-політичних кампаній»²⁸.

Важливим, але далеко не однозначним джерелом з історії подільського селянства досліджуваного періоду стали архівно-кримінальні справи. По-перше, дослідники переконливо довели їх масштабні фальсифікації впродовж 1920–1930-х рр. По-друге, правову оцінку переважній більшості справ дав закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., згідно з яким було реабілітовано

²⁷ Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр. – С. 169–460.

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29–48; Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр. – С. 240.

безпідставно репресованих під час радянського періоду громадян. Списки реабілітованих подільських селян оприлюднюються, згідно з державною програмою науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», в обласних томах, присвячених Вінницькій і Хмельницькій областям. Саме ця програма надала унікальну можливість провести деякі статистичні дослідження про кількість репресованих селян Поділля в певні періоди, простежити динаміку арештів у відповідності з ініціативами політичного керівництва СРСР щодо проведення «соціалістичної реконструкції сільського господарства», визначити типові звинувачення тощо. Водночас матеріали архівно-кримінальних справ дають можливість визначити алгоритм та критерії, на підставі яких підбиралися кандидатури для арешту. Так, О. Лисенко, аналізуючи довідки сільських рад і правлінь колгоспів про майновий стан, політичну лояльність до «радянської влади», зробила висновок, що для сільських керівників та активістів подібні довідки були гарним приводом позбутися «соціально-небезпечних елементів», різних категорій «колишніх», які розмовами чи діями (насильницькими, ненасильницькими) спонукали селян оцінювати дії як керівництва СРСР так і радянської України, місцевого партійно-державного апарату. Здебільшого небажання селян брати участь у черговій політико-економічній чи агітаційній кампанії «списувалося» на діяльність «політично неблагонадійних» односельців. З іншого боку, активісти намагалися уникнути покарання за невиконання «постанов партії та уряду»²⁹.

Аналізуючи архівно-кримінальні справи досліджуваного періоду, можна також визначити типи поведінки селян, сільського керівництва й активістів під час проведення політико-господарських кампаній, у кризових ситуаціях, як-от розкуркулення, суцільна колективізація, накладання експертного податку, голод, закриття та руйнування сільської церкви тощо. Окремі

²⁹ Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – С. 51–52.

аспекти повсякденної діяльності селян Поділля можна простежити за оперативними матеріалами органів ДПУ УСРР. Такі документи не часто ставали предметом джерелознавчого аналізу через їх засекреченість. Одними з перших джерелознавчий аналіз провели С. Білокінь³⁰, Р. Подкур та В. Ченцов³¹. Згідно з результатами їхніх досліджень, левову частку інформації, уміщеної в інформаційно-аналітичних доповідних записках, було добуто за допомогою агентурної мережі. Численні цитування висловлювань селян щодо ставлення до колективізації, індустріалізації, податкової системи, робітників, найбільш вірогідно, було взято з агентурних повідомлень. Так, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР Д. Соколінський у доповідній записці секретареві міськкому КП(б)У Левінзону від 1 березня 1933 р. про висловлювання делегатів першого Вінницького обласного з'їзду колгоспників акцентував увагу на реакції формально політично лояльних селян під час ознайомлення з містом. Колгоспники в розмовах наголошували на

«важкому становищі колгоспів через те, що все забирають для розвитку міст. Це шкодить розвитку сільського господарства і шкодить добробуту колгоспників».

Член чемеровецької делегації, бригадир колгоспу з с. Великі Яруги Римар заявив:

«У місті, звичайно, добре. У нас теж начебто добре, ми працювали та хлібом забезпечені, давали по три кілограми зерна на трудовень. Було б добре, якби нам не доводили додаткових планів, а то довели додаткові плани і все наше забезпечення пропало».

Член делегації Грицівського району підкреслив важкий стан колгоспників:

«У нас у колгоспі [...] хліба немає, посівного матеріалу всього половина, а посівну треба проводити, і треба говорити, що все добре. Наші колгоспники отримують на трудовень 700 грамів хліба, і зараз у них мобілізують посівний матеріал. Так, у нас дуже важке становище, і навіть невідомо, як ми вийдемо з посівної кампанії. У нас

³⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – С. 187–191.

³¹ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов... – С. 306–340.

багато таких колгоспів, що мобілізують насіння й забирають у колгоспників останнє. Колгоспники хліба не мають і не буде, чим сіяти. Це тому, що з села все забирають. У цю хлібозаготівлю в нас забирали все просто без плану»³².

У фондах Вінницького та Могилів-Подільського окружкомів КП(б)У, Вінницького обкому КП(б)У збереглися окремі інформаційні повідомлення начальників місцевих відділів ДПУ–НКВС УСРР із зашифрованими агентурними джерелами. Так, у спецзведенні заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Я. Пана секретареві Вінницького міськкому КП(б)У Левінзону від 16 січня 1935 р. йшлося про реагування населення на організацію та роботу торговельної мережі з продажу хліба. Зокрема, секретний співробітник «Михайлов» повідомляв:

«Кухар ресторану “Громхарч” Пурлінський Йосип продовжував себе проявляти як ворог радвлади, у даному випадку проти широкої торгівлі хлібом: “При радвладі ніколи порядку не було. Ви бачите, у чергах люди через хліб один одного вбивають. Радянська влада постійно обманює народ. Ще пару днів хліб будуть продавати. Потім хлібні магазини зачиняться і народ буде голодувати”».

Інший секретний співробітник, «Жуков», доповідав про висловлювання громадянина Якова Свиридевича:

«До селян влада ставиться несправедливо, селянин – теж людина, і теж хоче їсти. Але куплений хліб у селян міліція чомусь відбирає. Знову встановили норму, і більше норми хліба не дістанеш»³³.

Інформація, зібрана агентурою і частково повідомлена секретарям райкомів, ставала основою доповідних записок місцевих комітетів КП(б)У. У них на основі агентурно-оперативних матеріалів подавалася детальна характеристика кожного населеного пункту району за наступними критеріями: рівень заможності селян, участь у повстанському русі та спротиві суцільній колективізації (опір, виселення «куркулів», «волинки», повстання), ставлення до політико-господарських кампаній, наявність і діяльність культурно-просвітницьких закладів³⁴.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 187, арк. 69–73.

³³ Там само, оп. 1, спр. 276, арк. 1–4.

³⁴ Там само, ф. П-39, оп. 1, спр. 136, арк. 1–10.

Таким чином, документи Подільського губернського, районних, окружних та Вінницького обласного відділів ДПУ УСРР значно розширили дослідницькі уявлення у вивченні подільського селянства 1920–1930-х рр. Інформаційно-аналітичні доповідні записки місцевих апаратів органів держбезпеки вирізнялися інформативною насиченістю, високим рівнем достовірності через неодноразову перевірку реальності події чи явища. Водночас чекісти не прагнули прикрасити або замовчати політичні й економічні негаразди в конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Доповідні записки 1920-х рр. акцентували увагу не лише на «антирадянських проявах», а на реальній політико-економічній ситуації в регіоні, зокрема й зловживаннях працівників партійно-радянського апарату. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. зі встановленням жорсткого контролю над вертикаллю влади вище політичне керівництво СРСР було зацікавлене у виявленні та протидії «антирадянським і контрреволюційним проявам», що змінило акцент в інформаційній діяльності органів держбезпеки.

Використання архівно-кримінальних справ надає можливість провести статистичні дослідження та виявити типи поведінки різних соціальних груп подільського села в досліджуваній період. Шляхом аналізу агентурних матеріалів та формальних висловлювань колгоспників дослідники можуть виявити реальне ставлення до «сталінської реконструкції села».

Рубан В. Политико-экономическая жизнь подольского села 1920–1930-х гг. сквозь призму документов органов государственной безопасности

В статье анализируются документы органов государственной безопасности как источник изучения крестьянской общности Подолья в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Подолье, крестьянство, органы госбезопасности, архивно-уголовные дела.

Ruban V. Political and economic life Podolsky village 1920–1930th through the prism of state security documents

The article deals with documents of state security as the source of investigation of peasant community in Podilliya in 1920th–1930th.

Key words: Podilliya, peasantry, state security, archival criminal case.

УДК: 316.485.26+316.4.063.7 «1920/1930»

*Віктор Ченцов,
Дмитро Архирейський**

**Оперативні матеріали
органів державної безпеки 1920–1930-х рр.
як джерело до історії реабілітації
жертв політичних репресій**

У статті досліджуються інформаційні можливості оперативних матеріалів органів державної безпеки 1920–1930-х рр. у контексті реабілітації жертв політичних репресій.

Ключові слова: оперативні матеріали, ВЧК, ГПУ, НКВД, реабілітація, джерелознавство.

Процеси реабілітації жертв політичних репресій доби сталінізму в часи незалежної України стали окремою темою науково-історичних досліджень. Закон Верховної Ради України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р. та доповнення до нього від 15 травня і 11 листопада 1992 р. значною мірою активізували реабілітаційну діяльність відповідних державних органів, а рішення Президії Верховної Ради та Кабінету Міністрів України про підготовку та видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» суттєво пожвавили дослідницьку роботу вітчизняних істориків і краєзнавців, згуртованих навколо зазначеного проекту. Від 1992 р., таким чином, проблема реабілітаційних процесів істотно збільшила власну історіографію, і на даний момент цій темі присвячено вже кілька сотень, статей, розвідок і навіть дисертацій. Історики, зокрема, вивчають особливості та умови процесів реабілітації середини 1950–1960-х рр., часів горбачовської «перебудови» і незалежної України; аналізують динаміку і механізми даних процесів; розглядають персональні спра-

* *Ченцов Віктор Васильович* – докт. іст. наук, професор, т. в. о. ректора Академії митної служби України; *Архирейський Дмитро Володимирович* – канд. іст. наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ви окремих жертв репресій. Є спроби проаналізувати й саму історіографію даної проблеми¹.

Втім, чимало аспектів нещодавно сформульованої проблеми є не тільки малодослідженими, але навіть ще ніким не запропонований для всебічного наукового розгляду. Одним з таких аспектів є аналіз джерельної бази проблеми реабілітації. Слід пам'ятати, що реабілітація жертв політичних репресій радянського режиму – справа не тільки правова чи політична, але й наукова. Отже, історики мають право на власні наукові висновки, адже їхня робота в ідеалі базується на наукових принципах і передбачає використання об'єктивних наукових методів, у тому числі джерелознавчих.

Реабілітація як така є зворотною стороною іншого історичного процесу – політичних репресій. Звичайно, документальною основою реабілітації є, насамперед, архівно-кримінальні справи жертв репресій. Але ж репресії, як ми знаємо, здійснювалися спеціально створеними для того державними органами, що останнім часом у науково-історичній літературі характеризуються як «репресивні». Таким чином, будь-які документи, що мають відношення до діяльності репресивних державних органів апріорі повинні залучатися до потенційної джерельної бази і проблеми реабілітації.

І ще один аргумент. Як переконливо доведено, політичні репресії відбувалися на основі сфальсифікованих матеріалів, штучно організованих слідств і судових процесів. Однак, як організатори, так і виконавці їхньої волі, все ж таки намагалися хоча б зовнішньо оформлювати документи слідства і суду за встановленими в той час у державі канонами. Отже, зрозуміло, що без використання в якості доказового комплексу матеріалів

¹ Пристайко В. Реабілітація жертв політичних репресій // Історія в школах України. – 2001. – № 1; Місінкевич Л. Реабілітація жертв політичних репресій у першій половині 50-х років XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 22/23. – С. 374–389; Склярєнко Є.М. Процес реабілітації жертв політичних репресій в Україні: огляд науково-популярної літератури // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 263–276 та ін.

оперативної роботи апарату політичної поліції видимість законності вироків була неможливою.

Аналіз історіографії як проблеми політичних репресій, так і теми реабілітації жертв останніх, демонструє, що дослідники цілком ясно усвідомлюють зв'язок між цими двома явищами, але при тому джерельна база першої проблеми ще не розглядається як невід'ємна складова джерельної бази другої проблеми.

Оперативні матеріали органів держбезпеки мають власну безперечну специфіку. Вони містять інформацію, яку органи ЧК–ГПУ отримували від агентів чи інформаторів або шляхом таємного спостереження за людьми, або через перлюстрацію кореспонденції. За рівнем узагальнення матеріали оперативної роботи є первісними, адже фіксують безпосереднє сприйняття дійсності конкретними людьми, котрі, як правило, і не підозрювали, що за ними ведеться спостереження.

Важливою складовою комплексу оперативних документів є агентурні матеріали. Враховуючи значну кількість таємних працівників та агентів спецслужб, їх склад, характер їхньої роботи, методи відбору та оформлення відповідної інформації, можна зробити висновок, що органи держбезпеки володіли дійсно глобальною інформацією, що охоплювала різні сфери суспільно-політичного життя країни.

Оригінали донесень, заміток, записок складались агентами власноруч, підписувались оперативними псевдонімами з позначенням дати. Як правило, співробітники ЧК–ГПУ усно орієнтували декількох своїх агентів, що саме ті мали робити і про що потім повідомляти². Деякі завдання агенти отримували у письмовому вигляді і мали їх запам'ятати.

Завдання таємних співробітників залежали від специфіки діяльності підрозділів ЧК–ГПУ. Одні орієнтувалися на збирання антирадянських висловлювань, фіксацію виступів проти заходів правлячої партії, інші – на «негативні моменти» у роботі службовців радянського, господарчого апаратів тощо.

Звичайно, на зміст донесень впливало чимало факторів: особисті якості агента, його власні погляди, стосунки з оточу-

² ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 8, д. 445, л. 223.

ючим середовищем і т. ін. Одним із чинників могла бути і особиста зацікавленість інформатора.

Уповноважені ЧК–ГПУ мали знати про настрої населення у підвідомчих районах чи секторах. Для цього агенти направлялися у відповідні заклади, органи, структури, населенні пункти тощо. На сільських зборах вони вслуховувалися у розмови і висловлювання селян про будні села, ставлення селян до влади і т. ін. Інформатори доповідали про економічний стан села, можливі заворушення, зазначали кількість заможних селян, середняків, незаможних. У військових частинах, органах міліції вони фіксували чисельність складу, рівень озброєності, обмундирування, стосунки між комуністами, командирами і рядовим складом, настрої службовців тощо. У санітарно-медичних закладах фіксували випадки зловживань, стан забезпечення медикаментами. На промислових підприємствах інформатори спостерігали за станом виробництва, рівнем дисципліни, ставленням робітників до поточних подій, фіксували зловживання, «ненормальності»³. Подібним же чином внутрішня агентура працювали на транспорті, в освітніх закладах. Інформатори мали поводитися як неактивні супротивники радянської влади, намагатися увійти в довіру адміністрації, встановити з нею тісні контакти⁴.

Уповноважені ЧК–ГПУ мали право на необмежену кількість інформаторів у будь-яких установах. Основне, що вимагалось від агента – це повідомлення про «політичний стан» у дорученому йому секторі роботи⁵.

Оригінали агентурних документів ставали основою для складання вторинних довідок, що називались виписками із донесень агентів чи меморандумами. У цих довідках зазначалися псевдонім агента, номер завдання, дата⁶. Інколи виписки оформлювалися на бланках, на яких зазначались назва відпо-

³ История советской разведки. Сб. док. Вып. 1 (1918–1920). – М., 1960. – С. 227.

⁴ Там же. – С. 167.

⁵ ЦА ФСБ РФ, ф. 3, оп. 1, д. 574, л. 25–35.

⁶ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 25336, арк. 60; спр. 26883, арк. 22.

відного підрозділу ЧК–ГПУ та місцезнаходження оригіналу⁷. Складалися зведення, меморандуми, які узагальнювали дані декількох агентурних донесень по одній темі. На таких документах зазначалося джерело інформації і час її надходження, зміст повідомлення, відповідні заходи, що вживалися органами держбезпеки⁸.

До первинних матеріалів, що відображають процес накопичення органами держбезпеки інформації про конкретну особу шляхом таємного спостереження, відносяться зведення, завдання, рапорти, доповіді, установки, розробки. У них містяться дані про місця проживання і роботи піднаглядного, його спосіб життя, майновий стан, вік, склад родини, коло знайомих, особливості людини⁹.

Якщо завдання для агента оформлювалося на спеціальному бланку, то необхідне підкреслювалося чи вписувалося від руки, зазначалися умовні псевдо-прізвиська піднаглядного та агента, дата видачі завдання, ім'я уповноваженого куратора інформатора. За документами, фіксуючими виконання завдання, можна отримати цілком достатню уяву про спосіб життя піднаглядного, а за умови збереження всього комплексу документів, присвячених одній особі, можна відновити навіть хронологію певного періоду життя останньої. Це стає можливим завдяки буквально щохвилинному відстеженню кожної дії піднаглядного¹⁰.

Недоліком таких документів слід вважати ретельне шифрування особи, за якою спостерігали співробітники ЧК–ГПУ. Отже, це вимагає від дослідника обов'язкового інформативно-

⁷ ГДА СБ України, м. Харків, ф. к. с., спр. 867, арк. 105; спр. 7250, арк. 21; спр. 18772, т. 28, арк. 71; спр. 25320, арк. 276.

⁸ Там само, спр. 15478, арк. 90.

⁹ Держархів Запорізької обл., ф. 338, оп. 1, спр. 25, арк. 5; ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. П-5132, арк. 14, 401; ГДА СБ України, м. Харків, спр. 18772, т. 28, арк. 39; спр. 25336, арк. 35; спр. 26883, арк. 42.

¹⁰ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. 5132, т. 4, арк. 160; ГДА СБ України, м. Харків, спр. 867, арк. 199.

го співставлення зазначених документів з матеріалами іншого походження. Комплексне вивчення агентурних завдань, копій агентурних записок про результати установок, реєстрів, книг реєстрації завдань на встановлення зовнішнього спостереження, спеціальних зведень із зовнішнього спостереження і матеріалів, що служили підставою для такого спостереження, справ об'єктів спостереження, відомчого листування з питань організації постів зовнішнього спостереження, оригінальних зведень і установок відділень зовнішньої розвідки, слідчо-довідкових карток з обліку об'єктів установок, зв'язків, об'єктів зовнішнього спостереження та осіб, що проходили за агентурними донесеннями – усе це дозволяє говорити про формування тотального контролю за супротивниками радянської влади чи просто нелояльними громадянами.

Перлюстрація всієї кореспонденції була ще одним важливим джерелом отримання органами ЧК–ГПУ інформації. Обов'язково переглядалася уся міжнародна, а також вхідна внутрішня кореспонденція. Прочитання листів здійснювалося із метою накопичення інформаційних даних; вилучалися матеріали, що могли стати підставою для спеціальних розробок ЧК–ГПУ; вилучалися листи, що містили державну таємницю або визнавалися «контрреволюційними». Першочергово переглядалося листування з військовослужбовцями, особливо в періоди всіляких компаній на селі¹¹.

Із отриманої таким чином інформації формувалися витяги, в яких зазначалася дата листа, ім'я й прізвище відправника, ступінь його близькості до одержувача, точні адреси, а також робилися помітки щодо подальшої долі листа (пропущено за адресою чи конфісковано). Вилучалися матеріали контрреволюційного та релігійного характеру; листи з агітацією проти радянської влади, повідомлення про негативне ставлення населення до влади, правлячої партії, страйки, масові заворушення; повідомлення про постачання, скарги на надмірні хлібозаготівлі і повинності; повідомлення про репресії проти членів інших політичних партій; попередження про арешти,

¹¹ Измозик В. Переписка через ГПУ // Родина. – 1994. – № 9. – С. 78–83.

обшуки тощо. Викликали зацікавлення листи про антирадянські угруповання, політичні акції¹².

У листах селян фіксувалися дані про їх настрої, всілякі чутки про хлібозаготівлі і ціни на хліб, діяльність куркулів, появу антирадянської літератури, ставлення селян до радгоспів та ін.

Із кореспонденції пролетарів вилучали інформацію про політичні настрої, антирадянські прояви, страйки, безробіття, ставлення робітників до соцзмагань, вступу до партії тощо. У листах військовослужбовців у першу чергу звертали увагу на настрої вояків, умови життя, ставлення рядових до командного складу. Перевірялась, звичайно, кореспонденція нелояльної щодо влади інтелігенції, а також державних службовців.

На основі витягів з перлюстрованої кореспонденції співробітники політконтролю ЧК–ГПУ складали систематичні зведення та бюлетені.

Безумовно, що подібна інформаційна система була ефективним методом виявлення і покарання нелояльних громадян. Тому не випадково на супроводжуючій документації, що розсилалася на місця, зазначалося: «Для вживання заходів»¹³.

Повідомлення, що отримувалися оперативним шляхом, систематизувалися уповноваженими за окремими питаннями у короткі щоденні зведення і передавалися в інформаційні відділення. Тут матеріал розділявся на дві групи: повідомлення, що мали бути включеними в інформаційні зведення, і повідомлення, що потребували додаткових даних. У зведення включалися перевірені матеріали, достатні для розробки агентурним шляхом. Додаткові матеріали вміщувалися у чергові зведення, із посиленням на попередні. Матеріали у зведеннях систематизувалися за такими питаннями: політичні партії, розвиток економіки, шпигунство, бандитизм та ін.¹⁴

Інформаційні зведення щоденно передавалися у розпорядження начальника секретно-оперативної частини. Останній, у

¹² ГДА СБ України, м. Харків, спр. 25336, арк. 102.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 39.

¹⁴ История советской разведки. Вып. 1 (1918–1920). – С. 178.

залежності від повноти й важливості інформації, вживав заходи щодо подальшої розробки.

За повідомленнями, що не потребували оперативного вивчення, чекісти інформували відповідних керівників і начальників установ із одночасним проханням повідомляти їх про вжиті заходи. Інколи повідомлення направлялися особисто першій особі установи під грифом «таємно». Частіше керівника самого викликали до ЧК-ГПУ, у нього брали підписку про ознайомлення з «негативними моментами», виявленими серед його підлеглих. Після цього у зведеннях робилися позначки про вжиті адміністрацією заходи.

Усі первинні оперативні документи органів безпеки разом з іншими матеріалами ЧК-ГПУ накопичувалися та систематизувалися в окремі справи. Вони були найбільш поширеною одиницею ведення документації органів держбезпеки.

На початку 1920-х рр. у центральному апараті ВЧК знаходилися такі справи: 1) із загальною інформацією; 2) матеріали керуючого характеру; 3) розшукові документи; 4) матеріали з місць. До архіву передавалися завершені агентурні і слідчі справи.

Усі справи реєструвалися у реєстраційно-статистичній частині, їм давався порядковий номер. Потім справи прошивалися, нумерувалися, складався точний опис розміщених у них матеріалів¹⁵.

Справи заводилися на кожну установу, що могла зацікавити чекістів. На відомства, діяльність яких контролювалася завдяки інформаторам, оформлювалися справи під літерою «А». До справи входили: опис документів, довідковий аркуш з номером справи, довідковий аркуш із зазначеним псевдонімом інформатора, меморандуми на кожну піднаглядну особу, а також усі рапорти уповноваженого, який був куратором даної установи¹⁶.

По тільки заведеній справі для реєстрації у центральному апараті оформлювалися зведення повідомлень на основі агентурних донесень і слідчих протоколів. У місцевих органах ЧК-

¹⁵ История советской разведки. Вып. 1 (1918–1920). – С. 124.

¹⁶ Там же. – С. 92.

ГПУ матеріали систематизувалися за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами.

Приводом до розробки справи могли бути вказівки керівництва ЧК–ГПУ; будь-який матеріал, що показував підготовку чи здійснення злочинів; заяви офіційних представників влади або навіть приватних осіб тощо¹⁷.

Отримавши офіційне завдання, співробітник ЧК–ГПУ коротко фіксував його зміст у спеціальному журналі, а згодом складав справу, оформивши постанову про її початок, або ж нові дані додавав до раніше розпочатих справ. Роздобуті у різний спосіб дані, навіть незначні, обов'язково зазначались у справах, додавалася відповідна інформація з періодичних видань, вибірки з інших матеріалів і зведень, що надходили до ЧК–ГПУ¹⁸.

У разі необхідності робилися витяги із справ, що зберігалися у відомчому архіві. Використовувалися документи ревтрибуналів, народних судів, кримінального розшуку. Направлялися запити до інших губерній, якщо там раніше мешкав піднаглядний¹⁹.

У справу включалися витяги з офіційних документів про стиль життя піднаглядного, його діяльність, заняття, довідки з місць роботи чи служби, місця народження і прописки. Увесь зібраний матеріал уважно вивчався. Після огляду книг фіксувалися усі зроблені її власником примітки, підкреслювання тощо. Аналізуючи рукописні документи, застосовували методи каліграфічної експертизи. Виявляли й брали на облік осіб, які просто десь висловлювалися в антирадянському дусі, адже «крикуни є у більшості випадків сліпим знаряддям ініціаторів заворушень»²⁰.

Задля успішної розробки справ існувала спеціалізація у боротьбі проти державних злочинів. Співробітники секретного відділення, наприклад, стежили за діяльністю політичних партій, духовенства, релігійних сект, націоналістичних угруповань.

¹⁷ История советской разведки. Вып. 1 (1918–1920). – С. 145.

¹⁸ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, фонд літерних справ, спр. 19, т. 3, арк. 143.

¹⁹ Там само, арк. 901–902, 993.

²⁰ Там само, фонд наказів, спр. 1, арк. 50–63.

вань. У відділенні по боротьбі з бандитизмом реєстрували усіх діячів і лідерів антирадянських політичних організацій, збирали дані про виступи агітаторів, накопичували інформацію про особливості діяльності озброєних антиурядових загонів.

Дані, що мали відношення до шпигунства, групували у документах по кожній іноземній державі окремо. Тут накопичувалася інформація про іноземних громадян, осіб, які мали зв'язки із закордоном або могли зацікавити іноземні розвідки.

Різноманітна інформація про економічне життя держави, діяльність рад, адміністрацій тощо надходила до економічних підрозділів ЧК–ГПУ. Матеріали групувалися відповідним чином:

«1) народне господарство; 2) пошта і телеграф; 3) зовнішня торгівля і концесії; 4) торгівельно-фінансова галузь; 5) народна освіта та видавництво; 6) охорона здоров'я; 7) продовольча галузь; 8) губернські спілки; 9) земельна галузь; 10) комунальне господарство; 11) забезпечення Червоної Армії; 12) соціальне забезпечення; 13) робітничо-селянська інспекція; 14) адміністративні відділи виконкомів»²¹.

Ситуація відстежувалася за галузями народного господарства. Чекисти через інформаторів контролювали виконкоми, міліцію, кримінальний розшук, житлові відділи тощо. Детально фіксувалися усі випадки перевищення владних повноважень, невиконання службових обов'язків, декретів і постанов вищого партійно-державного керівництва²². Систематизація матеріалів у транспортних структурах ЧК–ГПУ відбувалася за галузями і по ділянках залізниць.

Армійські особливі відділи заводили справу фактично на кожну військову частину. За інструкціями, такі справи мали являти собою «фотографічний відбиток частини». Вони склалися з трьох тек: *у першій* – офіційна легенда підрозділу, *у другій* – повідомлення інформаторів, *у третій* – дані про командний і комісарський склад. Таким чином, спостереження за військовими підрозділами здійснювалися щоденно, фіксувалися найдрібніші нюанси.

²¹ История советской разведки. Вып. 1 (1918–1920). – С. 22.

²² Там же. – С. 23.

Кожен підрозділ ЧК–ГПУ у відповідності до функціональних обов'язків накопичував власну документальну базу. Наприклад, у комендатурі обов'язково складалися рапорти про прийом і передачу варти; ведення книг обліку зброї, речей, в тому числі коштовних; журналів перепусток для входу до режимних приміщень. Ретельно фіксувалися дані про арештантів.

Фотографи органів держбезпеки мали реєстри сфотографованих співробітників, арештантів, копій секретних документів тощо.

Для впорядкування інформації, що надходила до органів ЧК–ГПУ, була розроблена складна система діловодства. Передбачалися картки-формуляри на осіб, що перебували у розшуку, перетинали кордон, «поводилися за кордоном явно антирадянські» і т. ін. Існували види карток: облікова, іноземна, адресна, іноземного шпигунства та контррозвідки і командного складу. Додатково існував реєстраційний перелік, що був основою для складання різних списків і статистичних звітів зареєстрованих осіб.

На всіх агентів, інформаторів, власників конспіративних та явочних квартир оформлювались особисті та робочі справи.

У справах концентрувався матеріал, вивчення якого дозволяє дослідникові скласти портрет таємного помічника органів держбезпеки, оцінити його ділові та особисті якості, можливість отримувати необхідну інформацію. За документами можна уявити технологію роботи уповноважених ЧК–ГПУ із таємними співробітниками.

Основним атрибутом справи агента була підписка-зобов'язання про надання допомоги органам держбезпеки завербованої особи. Підписка для кожного агента складалася індивідуально і оформлювалася на одному аркуші. Крім того, у справах знаходилися матеріали, що достатньо повно характеризували інформатора: анкети, довідки, характеристики, отримані як офіційним, так і оперативним шляхом. Підписка умовно ділила матеріали справи на дві частини: документи, оформлені ГПУ до вербовки агента, і ті, що з'являлися вже в процесі роботи. До перших відносилися анкета, характеристики з місця роботи кандидата, довідки про контакти останнього з іншими інфор-

маторами, матеріали спеціальних перевірок по лініях освіти, роботи кандидата тощо.

Після вербовки агент непомітно для нього також перевірявся, що фіксувалося у відповідних документах і відкладалося у справі. Уповноваженого куратора цікавило про агента геть усе: вміння конспіруватися, моральні й ділові якості, дисциплінованість. Обов'язково перевірялася політична благонадійність інформатора, його відданість владі, комуністичній ідеології. Уповноважені викладали все це у спеціальних характеристиках своїх агентів, фіксуючи будь-які переміни в їхньому житті, в тому числі особистому. Також у справі агента знаходився аркуш обліку винагород, що видавалися йому за його роботу.

У справах власників конспіративних квартир знаходилися підписки про співпрацю з ЧК–ГПУ усіх дорослих членів родини, довідка про перевірку за допомогою зовнішнього спостереження. Якщо поблизу квартири, яку вибрали у якості конспіративної, мешкали особи, що перебували на оперативному обліку ГПУ, родичі та знайомі агента чи уповноваженого, від використання такої квартири відмовлялися. Для таємних інформаторів, яких приймали на квартирі, розробляли легенди з обґрунтуванням їхньої неодноразової появи за даною адресою.

У робочих справах агентури знаходилися оригінали агентурних донесень та копії додатків до них, написані інформаторами власноруч. У справах також розмішувалися списки об'єктів, де працювали завербовані агенти, агентурні псевдоніми, графіки вербовки на майбутнє, а також списки осіб, з якими інформатори підтримували контакти чи яких просто згадували у своїх повідомленнях.

Періодично робочі справи переглядалися оперативними співробітниками, усі матеріали, що втрачали оперативну цінність, вилучалися і знищувалися. Таким чином, на даний час особисті та робочі справи внутрішньої агентури у цілісному вигляді не збереглися.

Для розуміння масштабів агентурно-інформаційної мережі досліднику обов'язково необхідно звернути увагу на такі документи, як журнали обліку прийому агентури, листування з її обліку, матеріали вербонок, що не відбулися, статистичні звіти

про агентурну роботу, журнали реєстрації конспіративних квартир і т. п. Процес реалізації вимог, що висувались у розпорядчих документах і визначали агентурно-інформаційну діяльність, демонструють звітні матеріали, справи з планами агентурної роботи по місцях, графіки прибуття агентів.

Особлива увага зверталася на сферу використання агентури. Пріоритети визначалися директивами партійного керівництва. Якщо вимагалось протидіяти диверсіям та шкідництву, агенти вербувалися на промислових підприємствах, господарських об'єктах тощо. Якщо партія прагнула розгромити опозицію, агенти з'являлись у лавах останньої.

Існували також особисті справи таємних співробітників, в яких концентрувалися документи про їх службу, а також примітки про завдання та інструкції, що видавались інформаторам.

На кожного уповноваженого і штатного таємного співробітника заводилася справа, до якої підшивалися усі документи про попередню службу, анкета з фотокарткою. В анкеті уповноваженого фіксувався його псевдонім, під яким він працював в органах держбезпеки. В його справу вміщувалися агентурні зведення його роботи.

Коли в підрозділі ЧК-ДПУ надходила відповідна інформація, матеріали передавались начальнику агентури у письмовому вигляді, із точним зазначенням необхідних фактів, часу спостереження, характеру піднаглядного тощо. Завдання надходили у двох примірниках. До «Книги завдань» записувалося завдання, що надійшло, час надходження, прізвище особи, яка давала завдання, та уповноваженого, який його отримував. Оригінали зберігалися у теці завдань із зовнішнього та внутрішнього спостереження до часу отримання результатів спостереження. Копії призначалися виконавцям. Отримані від агентури рапорти з результатами спостереження порівнювались із завданням. У разі необхідності давались додаткові завдання. Агентурні зведення складалися із двох примірників. На першому ставили вихідні дані і разом з копією завдання документи передавались «замовнику» (в оперативний підрозділ). Другий примірник завдання вилучали із теки завдань, зазначали на ньому номер і псевдо агента, об'єднували з копією

агентурного зведення і підшивали до справи відповідного уповноваженого.

До спеціальної книги заносили прізвища і псевдоніми інформаторів, об'єкт і час спостереження, розмір нагороди. Усі справи інформаторів одного уповноваженого складали один том, який додавався до справи останнього²³.

Після звільнення інформатора його справа передавалася в архів, у випадку переїзду – до відповідного місцевого органу ЧК–ГПУ. Таким чином можна відстежити масштаби і динаміку роботи кожного інформатора²⁴.

У середині 1920-х рр. основними елементами діловодства органів держбезпеки стали літерні справи, справи-формуляри, агентурні і слідчі справи, особисті і робочі справи таємних агентів.

Справа-формуляр заводилася на підставі агентурних матеріалів про активну антирадянську, шпигунську, контрреволюційну діяльність тієї чи іншої особи. Справи заводилися також на всіх колишніх діячів антирадянських партій та організацій, національно-релігійних діячів, адміністративно висланих, співробітників іноземних представників. Справа припинялася тільки у випадку смерті чи виїзду людини за кордон, або встановлення його лояльності до влади. Під час арешту справа доповнювалася копіями протоколів допитів та звинувачувального висновку. Після засудження справа передавалась до виправно-трудового табору, в якому перебував фігурант, після звільнення останнього направлялася для продовження агентурної розробки за новим місцем проживання звільненого²⁵.

Справа-формуляр являла собою досьє на особу, за якою стежили чекісти. Починалася вона з постанови, в якій зазначалися необхідні дані такого громадянина. У спеціальній графі викла-

²³ История советской разведки. Вып. 1 (1918–1920). – С. 94.

²⁴ Там же. – С. 152.

²⁵ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. 45, т. 2, арк. 1; т. 3, арк. 136–158; т. 4, арк. 120. Див також: *Подкур Р., Ченцов В.* Документи органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – С. 322–323.

далися причини прийнятою чекістами рішення. Якщо прізвище людини зустрічалося в агентурних донесеннях по якійсь справі, формуляр додався до цієї агентурної розробки. Формулярові давався власний номер.

Справа-формуляр, окрім особливої функції, була й звітно-інформаційним документом. Після накопичення достатньої кількості компрометуючої людини інформації справу «реалізовували», тобто передавали її у судові чи позасудові інстанції, заводили кримінальні справи, публічно компрометували чи дискредитували громадян, вербували їх, заарештовували тощо. На обкладинці справи-формуляра фіксували установчі дані об'єкта: біографічні дані, належність до політичних партій і т. ін. Справа-формуляр називалась ще «розробкою».

Розробка на групу осіб, пов'язаних спільними політичними поглядами, співучастю в антирадянських акціях, називалась «агентурною справою». Справи-розробки, як правило, зашифровувалися.

Найбільш систематизований матеріал про роботу органів держбезпеки знаходився у «літерних справах». Кожну таку справу заводили за певними напрямками роботи («бандитизм», «українська контрреволюція», «шпигунство» і т. ін.)²⁶. На кожний спостережуваний об'єкт літерна справа заводилася за територіально-виробничою чи галузевою ознакою: у районах – населені пункти, у містах – підприємства, установи, заклади освіти, в армії – на окремі частини²⁷.

Зведена літерна справа складалася із шістьох окремих справ, кожна з яких поділялась на теки. У літерній справі по шпигунству знаходилися директиви керівних органів, обліковий матеріал, інформація по різновидах шпигунства, копії завдань для інформаторів і повідомлення про їх виконання, копії доповідей по агентурних розробках.

У літерній справі по іноземцях концентрувалися директиви, облікові картини, інформаційний матеріал, доповіді. Таким

²⁶ ГДА СБ України, м. Вінниця, фонд друкованих видань, спр. 21; ГДА СБ України, м. Чернівці, ф. д. в., спр. 81, 87.

²⁷ Держархів Запорізької обл., ф. 73, оп. 1, спр. 1.

же чином оформлювалися справи по інших напрямках роботи.

Літерні справи, як правило, складалися із декількох томів. До першого підшивалися усі розпорядчі документи. До другого – включалися різноманітні облікові документи. У наступних томах накопичувався агентурно-оперативний матеріал та інформаційно-звітні документи, що надсилалися у керівні інстанції²⁸.

У літерних справах доповіді, складені за певними правилами, розміщувалися у хронологічному порядку протягом значного періоду часу, що дозволяє встановити, наскільки чекісти послідовно і планомірно знищували супротивників радянської влади.

У разі необхідності до справ додавали копії перлюстрованих листів, офіційні документи, що підтверджували оперативні дані (оригінали із жандармських архівів, матеріали опозиційних партій тощо), запити й відповіді оперативних підрозділів по необхідних питаннях²⁹.

Літерні справи часто переглядалися співробітниками органів держбезпеки, деякі документи вилучалися і знищувалися, змінювався порядок розміщення матеріалів. Тому аналіз описів та актів, що зберігаються у справах, дозволяє відновити картину систематизації документів, виявити відсутні документи.

Накопичення у літерних справах найрізноманітнішої документації, що показує боротьбу органів ЧК–ГПУ проти політичних ворогів режиму, робить їх важливим джерелом для комплексного дослідження проблеми політичних репресій і подальшої реабілітації жертв цих репресій. На жаль, більша частина літерних справ з різних причин в архівах не збереглася.

Частина оперативних матеріалів містилася у архівно-кримінальних справах. Крім документації судово-слідчого характеру, у справах підшивалися ті матеріали, присутність яких визнавалася необхідною для «правильного ведення слідства і судового розбору». Агентурні й зашифровані матеріали до справ не додавалися. Їх замінювали витягами з телеграм, меморандума-

²⁸ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, фонд літерних справ, спр. 17, т. 1–4; спр. 19, т. 1–4; спр. 45, т. 1–4; спр. 51, т. 1, арк. 14–18.

²⁹ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. 20, т. 1, арк. 26.

ми, що не дозволяли розкрити способи і джерела отримання інформації³⁰. Оперативні матеріали вмішувалися в окремі пакунки, право розкрити які надавалось слідчому, прокурору і суддям. Підсудний і його захисник могли ознайомитись з такими документами тільки у виключному випадку. «Політичні» та «шпигунські» справи, включно із секретними матеріалами, обов'язково поверталися назад до ГПУ³¹.

Оперативні матеріали на судових процесах використовувались у виняткових випадках. Особлива увага приділялась агентурі, запрошення на суд таємних співробітників суворо регламентувалося.

Дослідник може зустріти матеріали з інформаційними зведеннями, документами зовнішнього спостереження та перлюстрації, деякі матеріали агентурних справ і справ-формулярів. Їх вивчення доповнює і багато в чому змінює уявлення про процедуру слідчих дій, методи отримання доказів та їх використання у судово-слідчій практиці³².

Значна кількість агентурних документів містяться у матеріалах розшуку, що являли собою орієнтування із розшуку державних злочинців, циркуляри щодо оновлення загальносоюзного розшуку, завдання і листування з відповідних питань, плани, звіти тощо. За даними документами дослідник може з'ясувати коло розшукуваних осіб, з'ясувати механізми визначення їх «соціально-політичної небезпеки», розглянути оперативні заходи розшуку.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що оперативні матеріали є унікальною групою джерел, рівень достовірності яких встановити достатньо важко. Якщо матеріали перлюстрації кореспонденції ще якось підтверджуються витягами з листів, то зміст повідомлень інформаторів залежав від

³⁰ История советской разведки. Сборник документов. Вып. 3 (1926–1929). – М., 1961. – С. 17.

³¹ История советской разведки. Сборник документов. Вып. 2 (1921–1925). – М., 1960. – С. 664; Вып. 3 (1926–1929). – С. 68.

³² ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. П-8173; спр. П-26131, арк. 27; спр. 22410, арк. 8–9; спр. 23313, арк. 271; спр. 27598.

їхнього суб'єктивного сприйняття дійсності. Оцінюючи об'єктивність відображення дійсності у джерелах, необхідно враховувати той факт, що на співробітників держбезпеки покладалося завдання отримання інформації переважно про негативні прояви, злочинні наміри громадян. Водночас, інформація, що здобувалася специфічними методами, дає дослідникові можливість дізнатися про таємні наміри та вчинки людей.

Прагнення співробітників органів держбезпеки зафіксувати усі факти прояву незадоволення існуючим ладом дозволяє виявити більш-менш точно реальні масштаби і форми протесту різних верств радянського суспільства. Аналіз матеріалів оперативного характеру різного виду справ, які концентрували та систематизували дані, що надходили до органів ЧК-ГПУ, розкриває механізм використання інформації владою, в тому числі і з метою здійснення репресивної політики.

Ченцов В., Архирейский Д. Оперативные материалы органов государственной безопасности 1920–1930-х гг. как источник истории реабилитации жертв политических репрессий

В статье исследуются информационные возможности оперативных материалов органов государственной безопасности 1920–1930-х гг. в контексте реабилитации жертв политических репрессий.

Ключевые слова: оперативные материалы, ВЧК, ГПУ, НКВД, реабилитация, источниковедение.

Chentsov V., Arhireysky D. Operational materials Soviet of state security 1920–1930-ies. as a source of stories rehabilitation of victims of political repression

This article investigates the possibility of operational information materials of the state security 1920–1930-ies. in the context of the rehabilitation of victims of political repression.

Key words: operational materials, the Cheka, GPU, NKVD, rehabilitation, source.

Оперативні матеріали органів державної безпеки 1920–1930-х рр. як джерело до історії реабілітації жертв політичних репресій

Operating materials of public safety 1920–1930's as a source for the history of rehabilitation of victims of political repression

Оперативные материалы органов государственной безопасности 1920–1930-х гг как источник к истории реабилитации жертв политических репрессий

**Польська освіта в УСРР за документами
органів державної безпеки: від інституалізації
до ліквідації (1920–1930-ті рр.)**

У статті зроблено спробу фрагментарно охарактеризувати висвітлення у документах ГПУ/НКВД УСРР мережі й окремих діячів польської комуністичної освіти у республіці 1920–1930-х рр.

Ключові слова: 1920–1930 роки, радянська Україна, польська національна меншина, польськомовна освіта, репресії.

На початок 1930-х рр. у радянській Україні діяла розгалужена мережа шкіл для національних меншин – загалом 2025 навчальних закладів, що серед них, зокрема, нараховувалося 628 німецьких й 381 польська школа¹.

Об'єктом пильної уваги репресивних органів упродовж 1920-х рр. була й польська інтелігенція УСРР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу противників більшовицької адміністрації, навіть попри їх формальну лояльність до режиму й вимушену радянізацію/комунізацію. Аби відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало у цьому середовищі таємну агентуру («секретних співробітників» – «сексотів»), заохочувало внутрішні тертя, розпалювало ворожнечу у колективах, сповідуючи відомий принцип – «divide et impera»².

* *Горбуров Кирило Євгенович* – канд. іст. наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ Головної редколегії «Реабілітовані історією» (м. Миколаїв).

¹ *Скрипник М.* Перебудовними шляхами: (Проблема культурного будівництва національностей України): Доповідь на першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р. // *Більшовик України*. – 1931. – № 12. – С. 26.

² *Рубльов О.* Шкіл до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // *Історіографічні дослідження в Україні / НАН України. Інститут історії України*; редкол.: В. А. Смолій (голова), Ю. А. Пінчук (відп. ред.) та ін. –

Серед інших польських шкіл різного рівня важливим об'єктом таємних спостережень була 11-а трудова польська школа у Києві, що разом із Польським педагогічним технікумом імені Фелікса Кона й Польським інститутом соціального виховання (згодом Польський педагогічний інститут [ППІ]) розташовувалася у будинку по Рильському провулку № 10 (так званий «Польський комбінат»). 17 червня 1928 р. одна з учительок (вона ж таємний співробітник «Озоліна») повідомляла ГПУ щодо настроїв у педагогічному колективі (тут і далі мовою оригіналу):

«Если взять в общем всех педагогов польской школы, то ничего предосудительного не видно, но, изучая их ближе, замечается много отрицательного [...]. У нас есть два солидных педагога: Вержанский и Якимович, которые работают добросовестно, но настроение [их] антисоветское и ужасно религиозное [...]. Они аккуратно посещают костел [...]. Вержанский и Якимович никогда не станут советскими, так как большевики здорово залили им сала за шкуру [...]. Интересный и подозрительный тип – это Рудницкая. Она [...] активное участие принимает в местном, вечно бегает и суетится, иногда даже домой не является, но в этой суете что-то скрывается, ее очень трудно расшифровать, так как она большой дипломат. Все-таки у нее проскальзывает иногда какая-то ирония и что-то враждебное к Соввласти [...]. Вообще Рудницкую нужно изучить и проследить за ней [...]. В ближайшем будущем представлю более подробный доклад о польском комбинате в целом»³.

Крім таємних співробітників, у творенні фантомних «контрреволюційних організацій» ГПУ УСРР активно сприяли й добровільні помічники з місцевих комуністичних функціонерів – поляків. До них належав зокрема й директор Київського польського педтехнікуму 1926–1930 рр. Василь Шмідт. Його виступи у польськомовних виданнях Києва та Москви з «більшовицькою критикою» колег-педагогів та місцевих комуністів-поляків створювали негативний імідж педагогічному колективу й ке-

К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 277.

³ Там само. – С. 277–278.

рівництву київської школи № 11. Після низки перевірок, ініційованих В. Шмідтом, восени 1929 р. з посади директора 11-ї школи було усунуто Ядвігу Шумович, одну з чільних діячок польської радянської школи.

Наприкінці 1930 – на початку 1931 рр. відбулася пробна репресивна акція ГПУ УСРР щодо польських педагогів Києва: 1 грудня 1930 р. було ув'язнено видавничого працівника, співробітницю польських установ Софію Галькевич; 12 січня 1931 р. – учительку 11-ї школи Діонісію Штурц; 13 січня за ґратами опинилася учителька 11-ї школи Ванда Демченко, викладач школи ФЗУ № 4 Болеслав Селенко й швейцар міського будинку народної освіти Юліан Чая; 14 січня – викладач фізики Київського польського педтехнікуму ім. Ф. Кона Казимир Вержанський, учителька 11-ї школи Людвіга Рудницька та колишня (1920–1929) директорка 11-ї школи, на той час педагог школи ФЗУ № 63 Ядвіга Шумович. 15 січня список заарештованих польських педагогів поповнила Яніна Мошинська-Шнель, вихователька дитячого будинку № 4 й лекторка біології й хімії Київського медичного технікуму. Ув'язненням інкримінувалася невизначена обвинувачення у

«препятствовании советизации школы, воспитании учащихся в польском шовинистическом духе, в интересах польской государственности»⁴.

Чекісти стверджували, що

«органами ГПУ за последние годы раскрыты были ряд дел по обвинению учителей польских школ в проведении под руководством, исходящим из Польши, воспитания польской молодежи в национально-патриотическом духе, воспитания в советских школах преданных сынов [и дочерей] польского буржуазного государства»⁵.

Однаке співробітники репресивного апарату не спромоглися добути достатньої кількості доказів, аби спрямувати «справу» до суду. Ухвалою від 22 липня 1931 р. з-під варті були звільнені Я. Мошинська-Шнель, М. Закржевська-Леонтович, Б. Селенко,

⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57003, арк. 1, 144 та ін.

⁵ Там само, арк. 193.

В. Демченко, Д. Штурц та К. Вержанський⁶. Невдовзі було звільнено С. Галькевич (29 серпня), Л. Рудницьку та ін.

Провал сфабрикованої «справи польських педагогів» 1930–1931 рр. зумовила поведінка самих обвинувачуваних. Частина з них, як, наприклад, С. Галькевич чи Л. Рудницька, взагалі не визнали за собою жодних «контрреволюційних провин». Інші ж ув'язнені, «поступливіші» щодо вимог «слідства», не спромоглися навести переконливих доказів власної «антирадянської діяльності»⁷.

«Підвела» ГПУ й «керівник» віртуальної антирадянської організації польських викладачів Києва – Я. Шумович, яка спершу погодилася визнати власну «контрреволюційну роботу» на педагогічній ниві, одначе заявою від 21 січня 1931 р. спростувала свої попередні «свідчення», визнавши свою провину лише частково:

«Заявляю, что [...] сознательная контрреволюционная работа по воспитанию польской молодежи в духе преданности Польше имела место [...] по 1922 г. В дальнейшем сознательной контрреволюционной работы не было. Были отдельные контрреволюционные по своему содержанию ошибки [...]. Мои заявления и писанные мною показания в части признания, что я вела контрреволюционную работу в последние годы – не соответствуют действительности, ибо сгустила краски, желая скорее закончить дело. Это моя ошибка»⁸.

У зверненні до слідчого – якогось «товариша Шмальця» (березень 1931 р.) – колишня очільниця польської школи у Києві ще категоричніша:

«Вы пытаетесь меня убедить, что я – контрреволюционер, вредитель, активно действующий против советской власти. Вы требуете показаний – пусть отзывы о моей работе и моя чистосердечная исповедь

⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57003, арк. 200.

⁷ Докладніше про цю «справу» див.: *Вашенко І.М.* «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. / І. М. Вашенко // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія: Зб. наук. праць / За ред. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – Вип. 8. – С. 299–303.

⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57003, арк. 90; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – С. 279.

будут Вам ответом! Если нет – я требую доказательств своей контрреволюционной деятельности и строгой проверки имеющихся материалов [...]. Ваш долг – раскрыть истину, а если я в этом ошибаюсь, то помните: физически растоптать меня Вы можете – я в Вашей власти, но “духовно” – не торжествуйте, это Вам не удастся! Глубокое сознание моей невинности, которого у меня никакие “материалы” отнять не могут, поможет мне по-большевистски пережить эту кривду и стойко вынести все последствия моего осуждения»⁹.

Попри брак доказів й заперечення ув'язненою інкримінованих їй «злочинів», Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР 20 серпня 1931 р. ухвалила вислати Я. Шумович на п'ять років до російського м. Курська¹⁰. Відповідно до оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., колишня директорка польської школи № 11 м. Києва, на той час викладач школи № 5 м. Курська, була вдруге ув'язнена 21 серпня 1937 р. й 27 березня 1938 р. страчена. Реабілітована у листопаді 1957 р.¹¹

Отже, «справа польських учителів» Києва 1930–1931 рр. завершилася, на перший погляд, цілковитим фіаско працівників Київського оперативного сектору ГПУ УСРР. Заарештовані педагоги (вірогідно, завдяки клопотанню тоді ще впливових польських функціонерів-комуністів, насамперед Болеслава Скарбека¹²) були звільнені й повернулися до праці на попередні місця роботи.

Чекістсько-енкаведистські матеріали мали доводити вищому партійному керівництву республіки масову інфільтрованість «контрреволюційного елементу» у середовищі педагогів

⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57003, арк. 153 зв.

¹⁰ Там само, арк. 201, 203.

¹¹ Див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 144–145.

¹² Докладніше про нього див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 181–207.

польських шкіл республіки – мовляв, особливо небезпечне явище у західному прикордонні УСРР, на пограниччі з «буржуазно-поміщицькою» Польщею. У свою чергу, поряд з іншими чинниками, ця обставина мала обґрунтовувати доцільність й konieczність заходів влади щодо «очищення прикордонної смуги» й, зокрема, масових депортацій польської й німецької людності цих теренів¹³.

Так, наприклад, у меморандумі «Про політичний й господарський стан прикордонної смуги УСРР», який підсумовував обстеження 4 районів Київської, 12 – Вінницької, 6 – АМСРР й 2 районів Одеської області й адресувався секретарям ЦК ВКП(б) Й. Сталіну й Л. Кагановичу (24 жовтня 1934 р.), на підставі матеріалів НКВД зверталася увага й на наявність у прикордонні потенційно небезпечних для режиму «антирадянських елементів» у педагогічному складі шкіл для польського й німецького, почасти єврейського населення. У матеріалі, зокрема, стверджувалося:

«Попри проведену у прикордонрайонах [“погранрайонах”] очистку педкадрів, до сьогодні у низці прикордонрайонів наявне серед учителів значне засмічення класово ворожими елементами. Особливо це стосується нацменкадрів: польських та німецьких. Серед учителів польських і німецьких шкіл затесалися шпигуни, диверсанти, легіонери, білогвардійці, колишні куркулі, служителі культу, націоналісти. Наркомос УСРР визначає засміченість польських й німецьких педкадрів по низці районів дуже високим відсотком. По Сатанівському району – 29,7%, Волочиському – 13%, Новоград-Волинському – 20%»¹⁴.

У тому ж аналітичному матеріалі стверджувалося незадовільна робота «значної частини польських шкіл» через непідготовлений педагогічний персонал, слабу дисципліну, незадовільну успішність. Зауважувалося, що у справі шкільного будівництва серед польської національної меншини була наявна велика кількість недоліків й викривлень, зокрема, дітей з

¹³ Див., напр.: *Тітова Н.* «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 220–252.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6582, арк. 32.

польських родин чи навіть з родин українців-католиків змушували відвідувати винятково польські школи. У деяких місцях, мовляв, під час зарахування до польських шкіл завідувачі цих шкіл складали у сільрадах списки поляків й українців-католиків¹⁵. Відтак учителі ходили по хатах й змушували батьків відправляти дітей до польських шкіл, при чому «насильницька колонізація прикривалася аргументацією, що ми, нібито, готуємо кадри для польської революції»¹⁶, що, зрештою, й відповідало замірам влади. У разі відмови батьків на них накладалися штрафи. Наголошувалося, що внаслідок такого відбору до польських шкіл часто потрапляли діти без належного знання польської мови, що змушувало упродовж перших року – двох навчання левову частку часу витратити саме на опанування польською мовою.

У тому ж таки меморандумі згадувалося «спеціальне рішення» ЦК КП(б)У, згідно з яким була «переглянута» мережа «штучно створених» польських шкіл й значна частина з них була українізована або ж в українських школах були створені польські комплекти. Як наслідок, наголошувалося у документі:

«Антирадянські елементи намагалися у деяких місцях (Оринин, Жванець, Шепетівка) використати ліквідацію викривлень для контрреволюційної агітації. Ними були використані помилки, що їх припустилися під час закриття окремих польських шкіл, й недостатня роз'яснювальна робота, проведена парторганізаціями»¹⁷.

Залаштункова присутність чекістсько-енкаведистського апарату в операції 1934–1935 рр. щодо перегляду й скорочення мережі «штучно створених» польських шкіл у республіці про-

¹⁵ Про українців-католиків докладніше див., напр.: *Stroniski H.* Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // *Więź* (Warszawa). – 1993. – Nr 8 (418). – S. 75–85; *Рубльов О.* «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 77–96.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6582, арк. 33.

¹⁷ Там само, арк. 33–34.

стежується у багатьох документах цього відомства. Так, наприклад, у вересні 1935 р. заступник наркома внутрішніх справ УСРР З. Б. Кацнельсон адресував чергову директиву начальникам Київського й Вінницького обласних управлінь НКВД – відповідно М. Д. Шарову (Шаверу) й Д. М. Соколинському. У ній, зокрема, стверджувалося на підставі сфабрикованої цим же репресивним відомством «справи» так званої «Польської Військової Організації»:

«Следственные материалы по делу “ПОВ” с несомненностью устанавливают искусственное создание поляками ряда польских школ в районах с преобладающим украинским населением или населением, говорящим преимущественно на украинском языке.

Согласно указаний директивных инстанций, эти искусственно созданные польские школы в настоящий момент реорганизируются и переводятся на украинский язык: польские школы подлежат оставлению только в селах, где основная масса населения по происхождению польская. В тех селах, где имеются компактные массы польского населения, создаются польские комплекты. Та часть польского населения, которая говорит на украинском языке или будет ходатайствовать об обучении детей на украинском языке – не должна принуждаться к обучению на польском языке»¹⁸.

Далі окреслювалася провокативна роль керівників вищезгаданих обласних структур НКВД, яким «належало» [«Вам належить»]:

«Включиться в работу Обкома по реорганизации польских школ, обеспечив всемерное их количественное сокращение.

Для этого обеспечить через агентуру и близких нам людей возможно большее количество массовых ходатайств родителей о переводе польских школ и комплектов на украинский язык.

Глубоко освещать агентурой ход родительских собраний по реорганизации, их подготовку, выявлять злостных националистов среди родителей, провоцирующих и срывающих собрания.

Действовать чрезвычайно осторожно, не допуская перегибов как со стороны наших органов, так и местных организаций, что может быть широко использовано против нас закордонной польской печатью»¹⁹.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6642, арк. 124–125.

¹⁹ Там само, арк. 125.

Серед запланованих кадрових заходів на виконання вищезгаданого рішення щодо скорочення мережі польських шкіл апаратові НКВД цих областей давалася вказівка розпочати негайну заміну усіх педагогів-поляків –

«националистов, как в польских школах, так и в польских комплектах, проверенными надежными советскими учителями – поляками или лицами, знающими хорошо польский язык».

З цією метою слід було «освіжити»

«весь учет учителей-поляков, произведя специальную агентурную проверку каждого из них и обеспечив быструю проверку выдвигаемых, вместо снятых, кандидатур»²⁰.

Об'єктами пильного спостереження з боку відповідних підрозділів республіканського НКВД упродовж 1920–1930-х рр. були дипломатичні представництва (консульства й Генеральні консульства) іноземних держав на теренах УСРР. Їхні відвідувачі, серед яких іноді траплялися й поодинокі представники професорсько-викладацького й студентського складу польських навчальних закладів УСРР, автоматично потрапляли до списків підозрюваних у «шпигунських контактах» з іноземними дипломатами (так звані «консульські зв'язки»).

Так, наприклад, зведення зовнішнього спостереження за Генеральним консульством II Речіпосполитої у Києві (так званим «Графством», мовою спецслужби) за 29 серпня 1935 р. зафіксувало декількох відвідувачів. Серед них були й три особи, які заслуговують на нашу увагу. За чверть на дванадцяту до «Графства» підійшли три незнайомих спостерігачам-енкаведистам громадянки – молоді дівчата, які отримали клички «Голубка», «Перепілка» й «Чайка». Отже, відвідування цими особами Генерального консульства Польщі відбулося уперше (й востаннє). Після хвилинної розмови одна з них («Голубка») дістала з маленької валізи листа й передала його «Перепілці». Остання занесла листа до консульства, а подруги чекали на неї на вулиці. Після того дівчата вирушили до Рильського провулку № 10, до приміщення «Польського комбінату», де їх й затримали енкаведисти «для з'ясування» й ідентифікації їхніх осіб.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6642, арк. 125–126.

У специфічному документі НКВД УСРР, складеному з цього приводу, йдеться (цитуюмо мовою оригіналу):

«“ГОЛУБКА” – СОХАЦКАЯ, студент[ка] 2-го курсу Польського технікума, прож[иває] по Красноармейской ул[ице] № 77 в общеж[итии] Польського технікума.

Приметы “ГОЛУБКИ”: Сред[него] роста, сред[него] телосложения, лет 15, блондинка, подстрижен[ная], носит гривку. Одет: Чер[ный] жакет с черным мехов[ым] воротником, бел[ая] юбка в полоску, корич[невые] чулки, черные туфли на низком каблучке.

“ПЕРЕПЕЛКА” [...] – гр. ГРИНКЕВИЧ, студент[ка] 2-го курсу Польського технікума, прож[иває] в общежитии Польського технікума по Красноармейской ул[ице] № 77.

Приметы “ПЕРЕПЕЛКИ”: Сред[него] роста, сред[ней] комплекц[ии], лет 15, блондинка. Одет: Белый берет, черный клетчат[ый] костюм, желтые чулки, чер[ные] балетки с белой отделкой.

“ЧАЙКА” [...] – СВЕДНИЦКАЯ, студентка 2-го курсу Польського технікума, прож[иває] в общ[ежитии] Польського технікума по Красноармейской ул[ице] № 77.

Приметы “ЧАЙКИ”: Сред[него] роста, сред[ней] комплекц[ии], лет 15, шатенка. Одет: Бел[ое] платье в полоску, белые носки, белые туфли на низком каблучке»²¹.

У наступному документі того ж відомства йшлося не лише про самий епізод відвідин студентками Польського педтехнікуму у Києві Генерального консульства II Речіпосполитої, а й з'ясовувалися їхні домашні адреси:

«Установлено, что посетительницы “ГРАФСТВА” (посетили 29.VIII-35 г.) по кличкам “ГОЛУБКА” и “ПЕРЕПЕЛКА”, живущие в общежитии Польпедтехникума по Красноармейской ул. № 77, являются следующие лица: “ГОЛУБКА” – СОХАЦКАЯ Адель Степановна, 1918 г. р., ур. с. Сатановки, Винницкой области, студентка II-го курсу Польпедтехникума; “ПЕРЕПЕЛКА” – ГРИНЬКЕВИЧ Анеля Мартыновна, 1918 г. р., ур. с. Сатановки, студентка Польпедтехникума. Их встречная по кличке “ЧАЙКА” является СВИДНИЦКАЯ Елена Валентинов[на], 1918 г. р., студентка Польпедтехникума, также проживает в общежитии»²².

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 430, т. 10, арк. 83.

²² Там само, арк. 84–85.

Й цілком сподівана поміта на цьому ж документі: «Отчислены из техникума»²³.

Характерна доля єдиного в СРСР польськомовного вищого навчального закладу – Польського інституту соціального виховання, згодом – Польський педагогічний інститут у Києві. Ледь не с перших кроків створення цього ВНЗ його професорсько-викладацький склад й студентство стали об'єктом пильної уваги республіканського репресивного апарату, який здійснював перманентні «чистки» його колективу. Характерні у цьому плані долі усіх директорів ППІ у Києві – С. Сохацького, Ю. Д. Бодняка-Грабського, В. П. Радіна-Уцехівського. Усі вони зазнали репресій, а їхнє життя трагічно увірвалося²⁴.

Польський інститут соціального виховання (згодом Польський педагогічний інститут) у Києві, створений 1930 р. з кон'юнктурною політичною метою задля підготовки комунізованих педагогічних кадрів для обслуговування польської національної меншини УСРР й (у недалекій перспективі) аналогічних потреб «радянської Польщі», з фактичною відмовою Кремля від «політики коренізації» почав все виразніше випадати з річища «генеральної лінії» ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У (як, зрештою, й більшість «національних» навчальних закладів вищої й середньої ланки). Прикметна для більшовицької пропагандистської риторики 1920-х – початку 1930-х рр. (псевдо)інтернаціоналістська лексика все виразніше поступається місцем іманентно притаманній російському комуністичному тоталітаризму ксенофобії. На цьому загальному тлі все більших обертів набирають репресивні дії більшовицької таємної поліції проти професорсько-викладацького складу й студентства ППІ у Києві, які системно розпочинаються з 1933 р. й «закономірно»

²³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 430, т. 10, арк. 84.

²⁴ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 113–135, 142, 155; Горбуров К. Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 90–106.

завершуються за доби Великого Терору 1937–1938 рр., коли, поряд з новими трафаретними обвинуваченнями щодо колишніх студентів й викладачів цього національного вищого навчального закладу (участь у «контрреволюційній ПОВ», «шпигунство на користь фашистської Польщі» тощо), ув'язненим особам звично вже закидається «зв'язок», а то й лише знайомство з репресованими у попередні роки лекторами й колегами-студентами. Остаточну крапку у цій справі ставлять 1938 р. «ліквідаційні» ухвали ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» (10 квітня 1938 р.) й РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВНЗх УРСР» (29 червня 1938 р.), що лише «теоретично» підсумовували репресивну активність сталінської таємної поліції щодо національних навчальних закладів республіки. Жертвами цієї «ліквідаційної» політики став не лише Польський педагогічний інститут у Києві (і як навчальний заклад загалом, і колектив його викладачів і студентів, зокрема), а й уся мережа польськомовної комунізованої освіти в УСРР/УРСР.

Горбуров К. Польское образование в УССР по документам органов государственной безопасности: от институализации к ликвидации (1920–1930-е гг.)

В статье сделана попытка фрагментарно охарактеризовать освещение в документах ГПУ/НКВД УССР сети и отдельных деятелей польского коммунистического образования в республике 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: 1920–1930 гг., советская Украина, польское национальное меньшинство, польское образование, репрессии.

Gorburov K. Polish education in the USSR for the documents of public safety: from institutionalization to liquidation (1920–1930-ies)

The paper attempts to describe the fragmented coverage documents GPU/NKVD network and individual figures of the Polish communist education in the country 1920–1930-ies.

Key words: 1920–1930 gg., Soviet Ukraine, the Polish minority, the Polish education, repression.

Наукове видання

**Радянські органи державної безпеки в Україні
(1918–1991 рр.): історія, структура, функції**

Матеріали круглого столу,
м. Київ, 19 грудня 2013 р.

Упорядники: *О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур*

Технічне редагування, оригінал-макет: *І. І. Ставнюк*

Підписано до друку 27.06.2014 р.

Формат 60x84¹/₁₆ Папір офсетний.

Умов. друк. арк. Умов.-вид. арк. Зам. №

Наклад 300 прим.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001 Київ-1, Грушевського, 4

